STUDIA ACADEMICA SLOVACA

16

Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

STUDIA Academica SLOVACA

16

PREDNÁŠKY XXIII. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

BRATISLAVA 1987

Vedecký redaktor: Jozef Mistrík
Lektoroval: Ján Herecký

Účelová publikácia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Vydala ALFA, vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, n.p., Bratislava

Redakcia interných:publikácií - vedúci redaktor Juraj Koutný;

© ALFA, Bratislava. *IS81*

Predhovor

Zborník Studia~ Academica Slovaca vznikol roku 1972 ako knižná publikácia, ktorá v, písomnej podobe prezentuje vedecké prednášky z letných seminárov slovenského jazyka a kultúry. Z obsahu všetkýcji- jeho ročníkov sa zračí koncepcia, akú na semináři presadzoval a uplatňoval zakladateľ a vedecký redaktor zborníka Jozef Mistrík pp celý čas vykonávania funkcie riaditeľa seminára. V podstate išlo o to, aby sa záujemcovia o slovakistiku dostávali k čo najširším informáciám o Slovákoch a Slovensku.

Pretože zborník bol adresovaný nielen frekventantom SAS, ale širokej slovakistickej verejnosti doma i v zahraničí, témy prednášok sa neopakovali. A tak od jeho vzniku sa tu publikovalo 523 odborných textov od 200 rôznych autorov. Všetky vydania predstavujú spolu vyše 8000 strán a vychádzali ročne v náklade 300 exemplárov. Ročníky 1-3 vyšli v Ústave školských informácií, ročníky 4-16 vychádzali vo vydavateľstve Alfa, tlačili ich Nitrianske tlačiarne, n. p. Nitra.

Tohtoročný zborník organicky nadväzuje na predchádzajúce ročníky a prináša 28 textov plus prehľadnú informáciu o frekventantoch SAS za roky 1972-1986. Tematicky úzko súvisí so súčasným politickým dianím i so súčasnými našimi literárnymi jubileami. Adresovaný je domácim i zahraničným slovakistom, ktorí sa hlbšie zaujímajú o slovenský jazyk, slovenskú kultúru a našu krajinovedu.

Idey Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie v najnovších dejinách Slovenska

Samuel Cambel

V programe štúdia slovenského jazyka, slovenskej literatúry, kultúry a dejín Slovenska možno niekomu vyzneje cudzo a neorganicky téma pojednávajúca o súvislostiach ruskej revolúcie s národnou históriou Slovákov. Na veci - v takomto pojatí - nemení nič ani skutočnosť, že išlo o mocensko-politický prevrat v štáte, v ktorom prevažovalo Slovákom tak jazykovo blízke slovanské obyvateľstvo - Rusi, Ukrajinci a Bielorusi. Ani za týchto okolností, ba ani za predpokladu, že ide o národy "starej slovanskej Rusi", ku ktorej upierali svoje nádeje hlavne predstavitelia národných hnutí malých a utláčaných slovanských národov, hľadajúcich v starom Rusku ochranu pred odnárodňovaním i sociálnym útlakom - teda ani v takomto prípade by nebolo dôvodu hovoriť o vzťahu ruského Októbra 1917 k Slovensku.

Ak sa však aj napriek tomuto zastavujeme pri sedemdesiatom výročí tejto udalosti z aspektu nášho národného, slovenského, robíme tak preto, že ruská revolúcia v októbri 1917 nebola len ruská, ale svojím triednym charakterom, sociálnym obsahom, hybnými silami, medzinárodnými súvislosťami a medzinárodným ohlasom naozaj - Veľká októbrová a socialistická.

To platí všeobecne, v celosvetovom meradle. Vo vzťahu k Slovensku a slovenskému národu, rovnako aj k ďalším utláčaným národom a národnostiam rakúsko-uhorského mocnárstva, to bol aj záblesk národnej slobody, nádej na uchovanie národnej existencie a príklad uskutočnenia sociálneho oslobodenia pracujúcich. "Desať dní, ktoré otriasli svetom" - ak použijeme slová amerického novinára johna Reeda z jeho rovnomennej knihy pamätí o Októbrovej revolúcii - ukázali celému ľudstvu cestu a vzor, ako postupovať a riešiť stáročiami nakopené problémy.

Pravda, Októbrová revolúcia 1917 bola len začiatkom, prvým krokom na tejto ceste. Prišli roky óalších náročných skúšok: intervencia imperialistických mocností, NEP a socialistické päťročnice, vierolomnyý útok hitlerovského Nemecka a Veľká vlastenecká vojna, obnova a nový rozmach tvorivých síl sovietskeho ľudu po druhej svetovej vojne. Vznikla svetová socialistická sústava, ktorá sa stala národom celého sveta príkladom spolupráce, priateľstva a vzájomnej pomoci. To sú hlavné míľniky nielen v dejinách národov ZSSR, ale ku každému z nich sa viaže aj kus našej národnej histórie. Nemám na mysli iba Mníchov a oslobodzovaciu misiu Sovietskeho zväzu v rokoch druhej svetovej vojny, ale i skúsenosti československých červenoarmejcov v Októbrovej revolúcii a na frontoch občianskej vojny, úlohu Interhelpa a činnosť óalších československých vysťahovaleckých družstiev v ZSSR,

ich účasť na industrializácii ázijských sovietskych republík, spoločné boje proti fašistickým okupantom v odesských katakombách, v horách Bieloruska, Ukrajiny i stredného Slovenska, hospodársku spoluprácu v období obnovy a povojnovej rekonštrukcie národného hospodárstva atď. Ku každej z týchto kapitol sa viaže skúsenosť a živá historická tradícia, ktorá natrvalo zakotvila aj v povedomí nás Slovákov.

Podrobnejšie sa chceme zmieniť o dvoch takýchto oblastiach, a to najmä preto, lebo sa priamo týkajú skúseností Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a progresívne ovplyvnili ďalšie osudy Slovenska. Je to:

1. význam ideí Októbra pri vzniku samostatného štátu Čechov a Slovákov;

2. medzinárodná platnosť niektorých, skúseností ruských boľševikov v revolučnom roku 1917 a ich význam pri obnove československého štátu v rokoch 1945, ako republiky ľudovodemokratickej, ktorá znamenala pre Slovákov zmenu v zmysle národnopolitickom a vytvorila priestor pre definitívne vyriešenie vleklých a chronických otázok Slovenska jeho industrializáciou, všestrannou prestavbou a výstavbou jeho ekonomiky a kultúry na socialistických základoch.

28. október 1918, deň vzniku samostatného československého štátu,[1] patrí k dôležitým medzníkom novodobých československých dejín. Národnooslobodzovací boj Čechov a Slovákov za vojny postupne prerástol do národnej a demokratickej revolúcie a pod bezprostredným vplyvom Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie vyústil v októbri 1918 do spoločného štátu, Československej republiky. Bol to bezosporu z hľadiska obidvoch našich národov významný dejinný krok vpred. Padol stáročný národnostný útlak zo strany nemeckých a maďarských vládnucich tried, český národ získal opäť svoj štát a národnú slobodu a slovenský národ priaznivejší prieš-

tor pre svoj národný vývin. Vznikom Československej republiky vznikli aj lepšie podmienky pre rast triedneho uvedomenia proletariátu, pre jeho zápas za zvrhnutie kapitalizmu a vybudovanie sociálne a národnostne spravodlivej spoločnosti.

A práve možnosť takéhoto revolučného vývoja, jeho socialistické perspektívy, viedli vládnuce triedy buržoázneho Československa a ich ideológov k takej interpretácii vzniku Československej republiky, ktorá ignorovala rozhodujúcu úlohu ľudových más v národnooslobodzovacom boji i podiel ruskej Októbrovej revolúcie na jeho zintenzívnení. V rozpore s historickou pravdou buržoázna propaganda tvrdila, že vznik Československej republiky bol dielom masarykovsko - benešovsko - štefánikovského vedenia zahraničného a domáceho odboja a západných veľmocí. Vládnuca buržoázia chcela takouto cestou dokázať, že jej vláda logicky vyplýva z histórie vzniku ČSR a že je jediným možným obsahom československej štátnosti. Jej "prirodzené" a "historické" právo na vedúce postavenie v novom štáte mali podoprieť i legendy o "zásluhách" Francúzska, Anglicka a USA na vzniku ČSR, o osloboditeľskej úlohe československých légií, o "zásluhách" vtedajšieho amerického prezidenta W. Wilsona atď. V buržoáznej verzii o vzniku Československej republiky je prezident Wilson líčený ako štátnik, ktorý svojou nótou z 19. októbra 1918 zasadil posledný, smrtiaci úder rakúsko-uhorskej monarchii a prekliesnil tým cestu k 28. októbru 1918. Jemu preto majú vraj byť vďačné naše národy za slobodu, Wilson a jeho krajina mali byť "veľkým vzorom" Československej republike.

V krízových rokoch 1968-1969 i po nich v kruhoch československej emigrácie sa tieto legendy a mýty o vzniku Československej republiky opäť vynorili, idealizuje sa éra buržoázneho obdobia vývoja československého štátu a podľa potrieb buržoáznej propagandy nastoľuje sa raz jedna - raz

druhá stránka tejto histórie. Volalo sa po niekdajšom Churchillovom projekte "podunajskej federácie", ktorá by po vzore starého Rakúsko-Uhorska priviedla Československo a äalšie socialistické krajiny strednej a juhovýchodnej Európy "do rámca kresťansko-rímskej vzdelanosti". V tejto súvislosti je vznik Československej republiky v roku 1918 hodnotený negatívne, ako dôsledok zániku veľkého štátneho celku, ako vytrhnutie českých krajín z priestoru "európskej civilizácie".

Ako sme už uviedli, vznik Československej republiky bol predovšetkým výsledkom národnooslobodzovacieho boja českého a slovenského ľudu,výsledkom protivojnových a sociálnych vystúpení robotníctva, roľníctva a národnej inteligencie. Ani perzekúcia a teror, ktoré za vojny rakúsko-uhorská reakcia ešte vystupňovala, nedokázali natrvalo zlomiť odpor českého a slovenského ľudu. V širokých masách českého a slovenského národa rástli od začiatku vojny živelné prejavy nenávisti k režimu, ktorý niesol zodpovednosť za hlad a utrpenie miliónov prostých ľudí. Odpor k nemecko-maôarskej vládnej špičke bol znásobený ešte tým, že náš ľud bol hnaný do vojny proti slovanským národom - ruskému a srbskému, s ktorými ho spájali putá dávneho slovanského bratstva. A zároveň narastal i hnev ľudu voči veľkokapitalistickým zbrojárskym magnátom, statkárom, dedinským boháčom a vojnovým zbohatlíkom, ktorí ťažili z biedy a nešťastia pracujúceho ľudu.

Živelným protivojnovým náladám nášho ľudu chýbalo cieľavedomé revolučné vedenie. Ani sociálno-demokratická strana nebola schopná postaviť sa do čela tohto zápasu. Zmietala sa V oportunizme, pasívne vyčkávala koniec vojnového konfliktu a ponížene prejavovala oddanosť rakúsko-uhorskému mocnárstvu. Ani československá buržoázia nepredstavovala hnutie, ktoré by

bolo malo jasný program. Sám T. G. Masaryk až do roku 1917 pripúšťal, že by nový československý štát mohol byť monarchiou.

Vývoj udalostí dal však národnooslobodzovaciemu hnutiu českého a slovenského národa iný smer a spád. Ešte na začiatku roku 1917 sa zdalo, že Rakúsko-Uhorsko prežije vojnovú krízu a Čechom a Slovákom "nevyjde slnko slobody". Ani dohodové mocnosti nepočítali pôvodne s rozbitím habsburskej monarchie a orientovali sa na separátny mier. Februárová buržoázno-demokratická revolúcia roku 1917 v Rusku zmenila situáciu a ukázala aj porobeným národom Rakúsko-Uhorska cestu k ich oslobodeniu. Od jari 1917 vzrastajú štrajky a konflikty s rakúsko-uhorskou ozbrojenou mocou. Monarchia sa začala hospodársky rozkladať. Keď potom v novembri 1917 došli do našich krajov správy o víťazstve Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie v Rusku, vstúpil boj nášho ľudu do nového dejinného štádia. Zvláštny ohlas u nás mali uznesenia II. všeruského zjazdu sovietov a sovietskej vlády "Dekrét o mieri" a "Deklarácia práv národov Ruska", ktoré proklamovali právo národov na sebaurčenie až do oddelenia a vytvorenia samostatného štátu. Ale ešte viac než výzvy a deklarácie pôsobili konkrétne kroky, ktoré sovietska vláda urobila, aby odstránila cársky "žalár národov" a položila základy nových národnostných vzťahov. Začiatkom decembra 1917 Rada ľudových komisárov potvrdila právo na sebaurčenie a nezávislosť Ukrajiny a v polovici decembra 1917 uznala nezávislosť Fínska aj napriek tomu, že sa Fínsko stalo buržoáznym štátom a že to oslabila postavenie proletariátu vo Fínsku.

Česká buržoázia nenávidela Októbrovú revolúciu pre jej proletársky charakter, ale si uvedomila - ako buržoázia potláčaného národa -, že heslo Októbrovej revolúcie o práve národov na sebaurčenie má veľkú pozitívnu hodnotu v jej úsilí

o československý štát. Preto 6. januára 1918 vydali poslanci českých buržoáznych strán Trojkráľovú deklaráciu, v ktorej sa prihlásili k právu národov na sebaurčenie ako jedinej záruke mieru a vytýčili požiadavku samostatného Českého štátu s pripojením tzv. vetvy slovenskej. Nemali však ešte odvahu rozísť sa s habsburskou monarchiou a pripúšťali možnosť federalizácie Rakúsko-Uhorska.

Revolučné idey Októbrovej revolúcie sa prejavili aj zmenou zahraničnej politiky dohodových mocností. Príklad sovietskeho Ruska, jeho nekompromisný postoj na mierových rokovaniach v Brest-Litovsku vyvolal také sympatie porobených národov Rakúsko-Uhorska, že ich ďalšie zotrvávanie v hraniciach habsburskej monarchie mohlo ďalej radikalizovať ľudové masy a ohroziť samotný kapitalistický systém, čiže aj životné záujmy Dohody. V záujme udržania kapitalizmu v strednej Európe začínajú preto dohodové štáty podporovať myšlienku vytvorenia samostatného Československa a spolu s ním aj ďalších "následníckych štátov". Československá národná rada, v ktorej vedľa T. G. Masaryka hrali významnú úlohu aj E. Beneš a M. R. Štefánik, bola pritom zárukou, že politická a ideová orientácia československnkého štátu bude v súlade so záujmami dohodových imperialistov. Takouto zárukou bola Dohode aj protisovietska intervencia československých légií na jar a v lete 1918, ktoré pôvodne vznikali ako výraz vlastenectva českých a slovenských vojnových zajatcov v Rusku, rozhodnutých bojovať za slobodu svojich ujarmených národov. Pod vplyvom udalostí v sovietskom Rusku dochádza však aj v československých légiách k vnútornej diferenciácii, časť našich zajatcov prechádza na stranu Červenej armády a v jej radoch bráni výdobytky Októbra. Z ich kruhu vzišla aj iniciatíva zvolať zakladajúci zjazd Československej komunistickej strany v Rusku.

Zjazd, ktorý sa zišiel koncom mája 1918 v Moskve, vyzval českých a slovenských robotníkov vo vlasti, aby sa po vzore Veľkého októbra usilovali o proletársku revolúciu a vyhlásenie Československej socialistickej republiky. Bol to najuvedomelejší čin československého zahraničného odboja v rokoch prvej svetovej vojny.

Veľká októbrová socialstická revolúcia mocne zapôsobila aj na priebeh udalostí v samotnom Rakúsko-Uhorsku. V januári 1918, keä sa v čase rokovaní v Breste-Litevskom ústredné mocnosti chystali k trvalému uchváteniu západných častí sovietskeho Ruska, vystúpil i náš proletariát na podporu prvého socialistického štátu. Januárový štrajk otriasol habsburskou ríšou a bol výzvou k äalším revolučným akciám. Nasledovali vzbury vojakov v Boke Kotorskej na Jadranskom mori, v Rumburku, v srbskom Kragujevaci, v Rimavskej Sobote a v Trenčíne. Vojenských vzbúr sa aktívne zúčastnili i vojaci českej a slovenskej národnosti, ktorí sa podľa ustanovení brestlitovskej mierovej zmluvy vracali domov. Prvomájová manifestácia pražského proletariátu roku 1918 vyzdvihla už heslo "Socialistický národ" a jej rezolúcia požadovala vydobytie politickej moci pre nemajetných, ako aj vyvlastnenie súkromnokapitalistických výrobných prostriedkov. Slovenská robotnícka trieda a zhromaždený ľud na prvomájovej manifestácii roku 1918 v Liptovskom Mikuláši po prvýkrát vytýčili požiadavku sebaurčenia "pre uhorskú vetvu československého kmeňa" a prihlásili sa k myšlienke utvorenia československého štátu.

V äalších mesiacoch sa hnutie ľudových más radikalizovalo, armáda sa rozkladala a nenávisť voči habsburskej monarchii rástla. Toto hnutie kulminovalo v generálnom štrajku 14. októbra 1918, keô robotníctvo proklamovalo nielen požiadavku samostatnej Československej republiky, ale aj

jej sociálne a národne spravodlivého usporiadania. Vznikla revolučná situácia, ktorá mohla vyčistiť pôdu triednemu boju a priblížiť socialistické ciele proletariátu. Ak napriek tomu revolučný zápas proletariátu nevyústil v revolúciu a prepustil pole českej buržoázii, stalo sa tak hlavne preto, lebo u nás ešte vtedy neexistovala marxistická robotnícka strana. Oportunistickí vodcovia sociálnej demokracie prenechali hegemóniu v národnooslobodzovacom boji buržoázii, ktorá sa pod patronátom dohodových imperialistických mbcností zmocnila iniciatívy a hneď po vzniku ČSR i vedúceho postavenia v novom štáte.

Dohodové mocnosti, ktoré si do poslednej chvíle neželali rozpad Rakúsko-Uhorska, v dôsledku revolučného zvratu a rastúcej radikalizácie ľudových más a z obavy, aby priebeh ďalších udalostí "neprešiel do boľševiských koľají",, zmierili sa s novou skutočnosťou a ústami prezidenta Spojených štátov severoamerických W. Wilsona uznali T. G. Masaryka a jeho spolupracovníkov za predstaviteľov československej vlády. Wilson, vidiac nezadržateľný pád habsburskej monarchie, zároveň adresoval vláde vo Viedni nótu, ktorá uznala Československú republiku a určovala podmienky pre kapituláciu Rakúsko-Uhorska. Keď 28. októbra viedenská vláda kaputulovala, vyhlásil Národný výbor československý v Prahe samostatnú Československú republiku. Zároveň sa 30. októbra 1918 v Martine ustanovila Slovenská národná rada, ktorá vyhlásila pripojenie Slovenska k českým krajinám v rámci jednotného československého štátu. Politická reprezentácia českej buržoázie prevzala pokojnou cestou vládnu moc z rúk rakúsko-uhorských vládnych orgánov.

x

Druhá otázka sa týka obdobia vyzretejších sociálno-ekonomických a triednych pomerov, keď vrcholil zápas s fašizmom a porážka hitlerovského Nemecka bola už neodvratná, a keď demokratické národy protifašistickej koalície, medzi nimi aj Česi a Slováci, konkretizovali svoje predstavy o ďalšom národnom a štátnom živote. Nie je náhodné, že sme sa pri tomto, vskutku historickom bilancovaní, vracali k poučeniam Októbrovej revolúcie a hľadali oporu a vzor v Sovietskom zväze. Nešlo ani o veľmocenský diktát, ani o export revolúcie. Bola to prirodzená reakcia na krach politiky Hradu (reprezentovanej T. G. Masarykom, E. Benešom i M. Hodžom), na zradu západných spojencov - Francúzska a Veľkej Británie v dňoch Mníchova, na poučenia a pomoc ZSSR za vojny a v SNP, na celkový vývin doľava.

V Slovenskom národnom povstaní sa SNR jednoznačne prihlásila k myšlienke Československej republiky ako štátu dvoch rovnoprávnych národov, obnoveného na nových sociálnych a politických základoch. Neskôr sa pre charakteristiku tohto nového typu štátneho útvaru v Československu (a v ďalších krajinách strednej a juhovýchodnej Európy) ujalo pomenovanie - ľudová demokracia a hoci nešlo o kópu sovietskeho štátneho mechanizmu, budúcnosť ľudovej demokracie sa spájala so zákonitosťami vzniku a vývoja štátu, ktorý utvorila Veľká októbrová socialistická revolúcia.

Keď sa V.I. Lenin v diele Detská nemoc"ľavičiarstva" v komunizme zaoberal medzinárodným významom ruskej Októbrovej revolúcie, poukázal na to, že "ruský vzor ukazuje všetkým krajinám niečo, a to niečo veľmi podstatné z ich nevyhnutnej a neďalekej budúcnosti...", že "v niektorých veľmi podstatných otázkach proletárskej revolúcie všetky krajiny nevyhnutne musia prejsť tým, čím prešlo Rusko"."[5] Pravdaže, Lenin nechápal vzťah k revolučnému odkazu Októbrovej revolú-

cie ako jednoduché kopírovanie "ruského vzoru". Leninove slová sa vzťahujú na podstatné otázky socialistickej revolúcie (a socialistickej výstavby), ktoré sa týkajú podstaty nového spoločenského poriadku, ktorou je diktatúra proletariátu. V svojom diele "Štát a revolúcia" o tom napísal: "Prechod od kapitalizmu ku komunizmu musí, pravda, vytvoriť veľmi mnoho rozmanitých politických foriem, ale podstata bude pritom nevyhnutne jedna: diktatúra proletariátu".^ Predpokladom víťazstva ideí socializmu v každej krajine je rešpektovanie týchto hlavných a podstatných zásad, ale zároveň aj konkrétnych špecifík, ktoré sa nevyhnutne vyskytujú pri prechode od kapitalizmu k socializmu v každej krajine. V tejto súvislosti formuloval Lenin svoj názor na vzťah medzi hlavnými zákonitosťami prechodu od kapitalizmu k socializmu a konkrétnymi, špecificky národnými zvláštnosťami tej ktorej krajiny. Napísal: "Preskúmať, preštudovať, vyhľadať, vystihnúť a podchytiť to, čo je národno-osobitné, špecificky národné, čo v každej krajine konkrétne vedie k vyriešeniu jednotnej medzinárodnej úlohy k víťazstvu nad oportunizmom a ľavičiarskym doktrinárstvom v robotníckom hnutí, k zvrhnutiu buržoázie, k nastoleniu sovietskej republiky a proletárskej diktatúry - to je hlavná úloha historickej situácie, ktorú prežívajú všetky vyspelé (a nielen vyspelé) krajiny."^ Národné odlišnosti, špecifičnosti sa týkajú len foriem, nie vlastnej podstaty nového spoločenského systému a možno ich riešiť v nerozlučnej súvislosti s riešením "jednotnej medzinárodnej úlohy" proletariátu.

Tieto objavné myšlienky V. I. Lenina potvrdila aj prax československej revolúcie. V porovnaní s Ruskom roku 1917 bolo Československo v rokoch 1944-1948 sociálno-ekonomicky a úrovňou výrobných síl krajinou oveľa vyspelejšou a aj svojou politickou štruktúrou a demokratickými tradíciami sa zo

všetkých krajín ľudovej demokracie najviac odlišovalo od predrevolučného Ruska.

Od základu iná bola stranícko-politická štruktúra, iná medzinárodná situácia a diametrálne odlišný celkový pomer síl vo svete. Predovšetkým preto, že roku 1917 vládol kapitalizmus ešte na celom svete, kým roku 1945 existoval Sovietsky zväz a kapitalistický spoločenský systém sa zmietal v druhej etape všeobecnej krízy kapitalizmu. Boli tu ďalšie odlišnosti. U nás KSČ bola už v košickej vláde vedúcou silou, zatiaľ čo boľševici o účasti vo vláde (menševicko-eserskej) do októbra 1917 ani neuvažovali. Osobitne sa v tejto súvislosti treba zmieniť o úlohe parlamentu už aj preto, že sa priamo dotýka podmienok histórie víťazstva československej revolúcie. Inštitúcia buržoázneho parlamentu bola fašistami de facto zrušená a preto sa jeho obnova stala jednou z úloh národnej a demkratickej revolúcie. Keď koncom štyridsiatehopiateho roku a po voľbách roku 1946 vstúpil do dejín povojnového Československa parlament - Ústavodarné národné zhromaždenie, došlo medzi robotníckou triedou a buržoáziou k boju o jeho funkciu a obsah. Robotnícka trieda sa usilovala o to, aby parlament, ako jedna ž najvýraznejších politických tradícií a foriem minulosti, zmenil svoj pôvodný obsah vymedzený ešte starou ústavou z roku 1920, aby sa zmenil v jeden z nástrojov robotníckej triedy, v jednu z pák ďalšieho rozvíjania revolúcie. Buržoázia sa naopak usilovala o to, aby bol s parlamentom obnovený i jeho starý obsah - buržoázny parlamentarizmus a pokúšala sa ho zneužiť na zastavenie revolúcie, na revíziu jej výsledkov a vo februárových dňoch 1948 na reštauráciu kapitalizmu. V dôsledku skúsenosti našej revolúcie vývoj ukazoval, že KSČ získa v budúcich voľbách ešte výraznejšie víťazstvo ako tomu bolo v roku 1946, a preto sa buržoázia v úsilí o zachovanie svojho triedneho

panstva pokúsila o kontrarevolučný zvrat progresívneho vývoja. Bol to pokus, ktorý ignoroval parlament, ktorý ignoroval skutočný pomer síl a mechanicky vychádzal z analógií s rokom 1920. Buržoázna reakcia narazila na pevnosť zväzku robotníkov a roľníkov i na zmenenú medzinárodnú situáciu. Buržoázia bola vďaka tvorivému uplatňovaniu politiky robotnícko-roľníckeho zväzku izolovaná a zmätená. Ústavodarné národné zhromaždenie bolo očistené od reakčných poslancov a schválilo jednomyseľne vládu obrodeného Národného frontu. Niekoľko týždňov po Februári 1948 schválilo novú ústavu - Ústavu 9. mája, ktorá ústavne zakotvila i hlavné výsledky Februára: "My, ľud československý, vyhlasujeme, že sme pevne rozhodnutí vybudovať svoj oslobodený štát ako ľudovú demokraciu, ktorá nám zabezpečí pokojnú cestu k socializmu."^

Tak sa KSČ podarilo zmeniť parlament z nástroja buržoázie v nástroj plného oslobodenia robotníckej triedy, pracujúceho roľníctva a pokrokovej inteligencie a víťazstva socialistickej revolúcie v Československu. Táto skúsenosť získaná v Československu, v jednej z najpriemyselnejších krajín sveta, s veľkými buržoáznodemokratickými tradíciami, získala neobyčajný význam. Potvrdila medzinárodnú platnosť leninizmu Československá revolúcia ukázala, že revolučné skúsenosti Ruska neplatia len v zaostalých agrárnych krajiných so silnými zvyškami feudalizmu (podobne to bolo i vo väčšine krajín ľudovej demokracie po druhej svetovej vojne - 3ugoslávia Maďarsko, Rumunsko, Albánsko a ázijské štáty), v krajinách s monarchistickou štátnou formou, ale aj v priemyselne a kul túrne vyspelom Československu s republikánskou štátnou formou a s buržoáznym parlamentným systémom západného typu.

Pokiaľ ide o riešenie februárovej vládnej krízy, umele vyvolanej reakciou, uskutočnilo sa prísne cestou ústavnou, pri zachovaní všetkých zásad formálnej parlamentnej demokra-

cie i so súhlasom prezidenta Eduarda Beneša. Stalo sa tak na základe všeobecne demokratického programu v štáte, ktorý mal všetky prívlastky parlamentnej demokracie a v ktorom sa podieľala buržoázia na moci.

I naša skúsenosť potvrdzuje slová V. I. Lenina, že v epoche imperializmu, v dôsledku všeobecnej krízy kapitalizmu buržoázia už nie je schopná byť dôsledným zástancom buržoázno-demokratických slobôd, stáva sa dezertérom národnej jednoty a naopak, do čela národa prichádza proletariát a revolučná robotnícka strana. Vlastenectvo, ktorým sa tak rada oháňala buržoázia, sa* stalo zbraňou robotníckej triedy proti buržoázii a získalo robotníckej triede nových spojencov v radoch roľníctva a mestskej maloburžoázie. Zatiaľ čo dovtedajšie závery o spojencoch proletariátu vo vyspelých kapitalistických krajinách predpokladali prevažne podporu roľníckej chudoby pri neutralizácii stredných roľníkov a ďalších stredných vrstiev, v našich podmienkach sa v priebehu prerastania revolúcie dosiahol zväzok i so strednými roľníkmi. V mestách rozšírila robotnícka trieda rady svojich spojencov najmä medzi pokrokovou inteligenciou a drobnými živnostníkmi.

Tieto sily boli zhromaždené prostredníctvom politiky Národného frontu, ktorá sa v priebehu roku 1945-1948 postupne zmenila zo sily revolúcie národnej a demokratickej v silu revolúcie socialistickej. Ústavný, nekrvavý spôsob riešenia februárového konfliktu roku 1948 - okrem priaznivých medzinárodných podmienok - vychádzal z možnosti získania spojencov robotníckej triedy v priebehu národnej a demokratickej revolúcie, jej tvorivého rozvíjania a rešpektovania špecifických československých podmienok. Práve táto politika prístupu k socialistickej revolúcii cestou revolúcie národnej a demokratickej je jedným z klenotov politiky KSČ, dôkazom jej teoretickej a ideologickej pripravenosti, tvorivým

uplatnením boľševických skúseností, čiže hovoriac Leninovými slovami, vystihnutím toho, čo je národno-osobité, národnošpecifické pri riešení medzinárodnej úlohy robotníckej triedy.

Víťazstvo socialistickej revolúcie v Československu nebolo výsledkom mechanického kopírovania skúseností boľševikov z r^kov 1905-1907 a z roku 1917. Akékoľvek mechanické analogizovanie v tomto smere by odporovalo podstate leninizmu. Československá revolúcia sa nemohla striktne držať ani téz VII. kongresu Komunistickej internacionály, ktoré sa vzťa hovali pre obdobie nastupujúceho fašizmu. Pokrokové sily a re volučné robotnícke strany v ľudovodemokratických štátoch muse li uplatňovať skúsenosti z Októbrovej revolúcie v podmienkach boja za zvrhnutie fašistickej okupačnej moci, v podmienkach národnej a demokratickej revolúcie, v konkrétnych sociálno-ekonomických a triednych pomeroch vlastnej krajiny. Československá revolúcia v rokoch 1944-1948 zvolila taký postup, ktorý jej pomohol sústrediť dva rozhodujúce ľudové prúdy národa - robotníctvo a roľníctvo - spoločným smerom, k progresívnemu východisku a tento vývoj zabezpečiť.

Hlavný zápas o neproletárske masy, ktoré boli najmä na Slovensku vo vtedajšej štruktúre obyvateľstva najpočetnejšie (skoro až 60 %) , sa zviedol na pôde Národného frontu Čechov a Slovákov. V koncepcii československej revolúcie (najmä zásluhou Klementa Gottwalda) Národný front nebol prechodnou volebnou koalíciou politických strán v buržoáznom zmysle. Jeho súčasťou boli masové celonárodné organizácie, najmä odbory, antifašistické organizácie, hlavne zväz partizánov a vojakov SNP, zväzy roľníkov, mládeže atď. Vedúce postavenie v Národnom fronte vóaka rozhodujúcej úlohe v protifašistickom boji mala robotnícka trieda, komunisti a ľaví sociálni demokrati. Hlavnou hybnou silou politiky Národného

frontu bol zväzok robotníkov s roľníctvom. V takomto poňatí predstavoval Národný front platformu k vedeniu ľudových más, k získaniu väčšiny národa a tým k prerastaniu demokratickej revolúcie do revolúcie socialistickej.

Takáto cesta revolúcie vyžadovala veľa rozvahy a bolo ju treba prebojovať i v radoch revolučných, ideových a politických smerov. Veď už roku 1945 sa ozývali hlasy subjektívne nesporne čestných vlastencov a antifašistov, ktorí žiadali, aby namiesto vlády Národného frontu za účasti odbojovej buržoázie bola hneď nastolená vláda robotníkov a roľníkov. Ani neskôr, v priebehu ostrých triednych zrážok v rokoch 1946-1948, najmä však v jeseni 1947, nechýbali požiadavky vyhnať z vlády predstaviteľov nekomunistických strán, ktorí zradili program revolúcie a žiadali "odovzdať" moc výlučne komunistickej strane. Už na konferencii KSS v Košiciach (v apríli 1945) odmietol Klement Gottwald spôsob riešenia otázky moci administratívnymi opatreniami. "Zatiaľ sme - hovorí Klement Gottwald - nútení s nimi spolupracovať a z toho aj vychádzajte. Predovšetkým v tejto strane (myslí sa buržoázna Demokratická strana) musíme diferencovať živly ako - tak demokratické ... Sami vládnuť nemôžeme a ani oni nemôžu sami vládnuť. Oni nemôžu vládnuť bez nás a my bez nich. Pritom oni väčšmi bez nás než my bez nich. Zostáva nevyhnutnosť spolupráce s druhou politickou skupinou, ktorá je donútená na spoluprácu s nami."^

Gottwaldove slová zodpovedali pomeru triednych síl v československej revolúcii. KSČ ani neupadala do ľavičiarskeho avanturizmu, ani nestrácala zo zreteľa revolučné demokratické a socialistické ciele. Riadila sa zásadou, že "bez uvedomelosti a organizovanosti más, bez prípravy a výchovy v otvorenom triednom boji proti všetkej buržoázii nemôže byť o socialistickej revolúcii ani reč". To neznamená - píše

Lenin v spise Dve taktiky sociálnej demokracie v demokratickej revolúcii - ústup od socialistického prevratu, ale "prvý krok k nemu jedine možným spôsobom, jedine správnou cestou, totiž cestou demokratickej republiky".[g] Obdobie rokov 1945-1948 nebolo obdobím bezzásadovej politiky a ideologického mieru s reformistami, buržoáznymi nacionalistami a klerikálmi, boli to roky neľútostného boja revolúcie s antikomunizmom a kontrarevolúciou. Nešlo tu o žiadny špecifický a kvalitatívne odlišný československý model socialistickej revolúcie, ktorá by sledovala iné ciele než Veľká októbrová socialistická revolúcia. V československej revolúcii nešlo o také kompromisy komunistov s buržoáznymi partnermi v Národnom fronte, ktoré by počítali s trvalou kombináciou súkromno-kapitalistického vlastníctva a znárodneného sektoru, nešlo o statický stav, ale o revolučný boj, o prerastanie revolúcie demokratickej a národnej do socialistickej.

V procese prerastania národnej a demokratickej revolúcie revolučné sily využívali tlak zhora i zdola, opierali sa o svoje pozície vo vláde, v Národnom zhromaždení a SNR. Komunisti v týchto rokoch presadili cez vládu a Zbor povereníkov významné progresívne opatrenia (roľnícke zákony, milionársku daň a iné), ktoré vyjadrovali záujmy širokých ľudových más, a akonáhle tieto návrhy narazili na odpor buržoázie, obracali sa k ľudu, vysvetľujúc mu ich podstatu a triedny zmysel. Národný front Čechov a Slovákov pomáhal formovať robotnícko-roľnícky zväzok, bol politikou upevňovania hegemónie socialistických síl v revolúcii. A podobne ako v Rusku do Októbra 1917 i u nás pred Februárom sa stala hegemónia robotníckej triedy v robotnícko-roľníckom zväzku zárodkom a prechodným stupňom k štátu diktatúry proletariátu, rozširujúcom demokraciu pre menšiu časť národa (za kapitalizmu) na demokraciu pre väčšinu národa.

Vďaka národným výborom a vplyvu organizácií Národného frontu mení sa po roku 1945 československý štát postupne z vlády nad ľudom vo vládu samého ľudu, mení sa sama kvalita demokracie. Demokracia dovedená revolučnou iniciatívou ľudu do dôsledkov stráca akúkoľvek formálnosť, prelamuje nevyhnutne rámec buržoáznej spoločnosti, obracia sa proti panstvu buržoázie a stáva sa demokraciou socialistickou. Dochádza k takému stupňu demokratizmu, o ktorom v spise Štát a revolúcia Lenin povedal, že sa "kvantita mení v kvalitu". V tomto kvalitatívnom zvrate spočíva podstata prerastania demokratickej revolúcie do socialistickej, ktorá sa v Československu uskutočnila pokojnou a nekrvavou cestou.

x

Medzi udalosťami v roku 1918 a v období, ktoré vyvrcholilo Februárom 1948, je nemálo súvislostí, ktoré práve vďaka ideám Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie - mier, pôda, sloboda a konkrétne: Deklarácia práv národov Ruska s požiadavkou práva na slobodné sebaurčenie až do oddelenia a vytvorenia samostatného štátu - blahodárne zasiahlo do života Slovenska a slovenského národa. Utvorenie Československej republiky, spoločného štátu jazykové a kultúrne veľmi blízkych národov zodpovedalo objektívnym vývinovým potrebám českého a slovenského ľudu. Slovenský národ sa zachránil pred násilnou maďarizáciou a získal priaznivejšie podmienky pre svoj národný vývin v rámci československej štátnosti. K najväčším zmenám po 28. októbri 1918 došlo v oblasti školstva a výchovy, ktoré sa zaslúžili o podstatný vzrast slovenského národného uvedomenia. Mládež získala možnosť vzdelávať sa v rodnom jazyku. Za pomoci českých učiteľov a profesorov sa postupne naprávali krivdy predchádzajúceho maďarizačného úsilia.

Pokiaľ išlo o riešenie sociálnych otázok a štátoprávneho postavenia Slovenska v ČSR, rozhodujúce bolo, že sa k moci dostala buržoázia, ktorá nepristupovala k riešeniu vzájomného vzťahu Čechov a Slovákov z hľadiska skutočných záujmov slovenského ľudu, ale z hľadiska svojho triedneho postavenia. Neuznaním svojbytnosti slovenského národa za pomoci reakčnej ideológie čechoslovakizmu zúžil sa dopad národnej a demokratickej revolúcie pre slovenský národ, a pre budúcnosť sa tak oslabila aj štátna jednota, čo dalo do rúk nacionalistickej slovenskej buržoázii zbraň v jej boji proti integrite ČSR.

Museli prísť trpké a tragické poučenia z Mníchova a marca 1939, aby si aj politická reprezentácia československej buržoázie uvedomila aspoň niektoré súvislosti krachu politiky Hradu a bola priaznivejšie naklonená návrhom komunistov a Slovenskej národnej rady na zmeny v riešení štátoprávneho vzťahu medzi českým a slovenským národom v obnovenej republike. Avšak ani Košický vládny program, ani Ústava 9. mája z roku 1948 a z roku 1960 neodstránili celkom tento problém, najprv v dôsledku postoja E. Beneša a českých buržoáznych strán, neskôr v snahe čo najskôr normalizovať politickú situáciu po februárovej vládnej kríze (1948) a potom v dôsledku centralistických recidív v 50. a 60. rokoch. Ústavný zákon č. 143 o československej federácii z 28. októbra 1968 a viaceré ďalšie ústavné zákony prijaté neskôr, už po roku 1970, realizovali to, čo v praxi už naozaj do dôsledku napĺňa princíp vyzdvihnutý našou revolúciou v Slovenskom národnom povstaní - usporiadať v československom štáte vzájomné vzťahy medzi Čechmi a Slovákmi dôsledne podľa zásady rovný s rovným.

P o z n á m k y

* Pozri podrobnejšie: Dejiny Slovenska, zv. IV (1900-1918). Veda, Bratislava 1986, s. 432-488. Dejiny Slovenska, zv. V (1918-1945). Veda, Bratislava 1985, s. 25-32.

2 Deklarácia SNR o prevzatí moci na povstaleckom území s programovými cieľmi SNP, prijatá 1. septembra 1944 na prvom legálnom zasadnutí. In: Dejiny Slovenského národného povstania 1944. Dokumenty, 3. zväzok. Pravda, Bratislava 1984 s. 376-377.

3 Lenin, V.I.: Spisy 31. SVPL, Bratislava 1954, s. 15 a 23.

4 Lenin, V.I.: Spisy 25. SVPL, Bratislava 1955, s. 373.

5 Lenin, V.I.: Spisy 31. SVPL, Bratislava 1954, s. 78.

6 Ústava 9. kvetná. Praha 1948, s. 31.

7 Gottwald, K.: Spisy 12. SVPL, Bratislava 1955, s. 24 a 23-24.

g Lenin, V.I.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch, zv. 2, Bratislava 1973, s. 25.

9 lenin, V.I.: Spisy 25. SVPL, Bratislava 1955, s. 426.

Jazykovedná rusistika na Slovensku (Pri príležitosti 70. výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie)

Ella Sekaninová

Jazyk ako spoločenský jav svojho druhu, ktorého hlavnou funkciou je dorozumievanie sa členov spoločnosti, sa vyvíja v súvislosti s vývinom tejto spoločnosti. Na vývin jazyka pôsobia jeho vnútorné zákonitosti spolu s vonkajšími faktormi. Vnútorné faktory jazykového vývinu a vonkajšie, sociálne faktory spolupôsobia v dialektickej jednote.

Za vonkajšie, sociálne faktory vo vlastnom zmysle slova treba považovať zmenu okruhu nositeľov spisovného jazyka, rozšírenie vzdelania, teritoriálne premiestňovanie obyvateľov, utváranie novej štátnosti, pôsobiacej po novom na niektoré sféry jazyka, rozvoj vedy a techniky, rozširujúce sa vzťahy s inými štátmi a národmi a iné.

Súvislosti medzi vývinom spoločnosti a vývinom jazyka skúma interdisciplinárny výskum v rámci sociolongvistiky. V centre pozornosti tejto hraničnej disciplíny medzi sociológiou a lingvistikou je to, ako sa odráža sociálne pôsobenie v jazykovej situácii alebo v jazykovom systéme a aj to, ako sa určuje využívanie jazykov alebo jazyka spoločnosťou alebo jednotlivcom.

Pre sovietsku jazykovedu je charakteristické, že uplatňovala sociálny aspekt pri skúmaní zmien v ruskom jazyku po

Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii a osobitnosti fungovania ruštiny a iných jazykov v rozličných sociálnych a kultúrnych podmienkach. Skúmanie ruského jazyka sovietskej epochy v jeho rozvoji ukazuje^, do akej miery sú skutočne vzájomne sp ä- té vnútorné a vonkajšie stimuly rozvoja jazyka. Na rozvoj slovnej zásoby ruského jazyka posledných 70-tich rokov pôsobili udalosti súvisiace s formovaním a pôsobením sovietskej spoločnosti a stále stúpajúci medzinárodný význam Sovietskeho zväzu. Veľké sociálne premeny, ktoré sa uskutočňovali v dôsledku víťazstva Októbrovej revolúcie, vyvolali k životu mnoho nových predmetov, javov a pojmov. Všetky tieto premeny si vyžadovali v rámci nových foriem spoločenských a výrobných vzťahov nové pomenovania. Preto lexika, t. j. slovná zásoba ako súhrn všetkýc h pomenovaní najviac podlieha zmenám súvisiacim so sociálnymi zmenami.

Slovná zásoba ruského jazyka sa dopĺňala v období po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii predovšetkým tvorením neologizmov, preberaním inojazyčných slov, sémantickými posunmi a zmenami vo významovej stavbe jestvujúcich slov a aj využívaním prvkov nespisovného jazyka.

Skúmanie zmien v slovnej zásobe jazyka, vznik nových slov, zánik starých, ako aj významové zmeny súvisiace najmä so spoločenskými faktormi je úlohou lexikológie. Istým druhom systematického výskumu lexikálnych javov jazyka je aj ich lexikografické spracovanie vo výkladových, prekladových a iných slovníkoch. Lexikografická práca vykázala po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii nebývalý rozmach.

Po roku 1945, keď bola naša vlasť oslobodená spod fašistickej okupácie slávnou Sovietskou armádou, postupne vzrastali politické, hospodárske a kultúrno-spoločenské kontakty so Sovietskym zväzom, v súvislosti s čím vzrastal záujem o ruský jazyk. Vznikala stále väčšia potreba rusko-slovenských slovníkov a učebných pomôcok. Po roku 1948 vychádza-

li menšie rusko-slovenské slovníky, ktoré v tom období zohrali dôležitú úlohu.

Jazykovedná rusistika, najmä rusko-slovenská lexikografia, sa rozvíjala v Slovenskej akadémii vied v oddelení rusko-slovenského slovníka, ktoré bolo súčasťou Jazykovedného ústavu (v r. 1950 - 1954) a potom Československo-sovietskeho inštitútu (v r. 1954 - 1963). Roku 1964 vznikol Ústav svetovej literatúry a jazykov Slovenskej akadémie vied ako vedecko-výskumné pracovisko a organizačné stredisko inonárodnej filológie na Slovensku. Jazykovednú zložku ústavu predstavovalo oddelenie slovanských jazykov, ktoré bolo roku 1973 po rozdelení uvedeného ústavu na literárnovednú a jazykovednú zložku začlenené do Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra, kde existuje dodnes.

Už od roku 1950 a 1951 začal vo vtedajšom Jazykovednom ústave Slovenskej akadémie vied a umení pracovať lexikografický tím, ktorý tvorí stále jadro oddelenia slovanských jazykov. Tento tím spracoval Príručný slovník rusko-slovenský, (1952), stredný Rusko-slovenský slovník (1960), Rusko-slovenský a slovensko-ruský vreckový slovník (1961), školský Rusko-slovenský slovník (1964) a Slovensko-ruský slovník (1964).

Základ orientácii slovenskej dvojjazyčnej lexikografie položili dvojzväzkový Prekladový slovensko-ruský slovník (1950 - 1958) a päťzväzkový Veľký rusko-slovenský slovník (1960 - 1970). Tieto lexikografické diela sú budované na teoreticky zdôvodnenom "prekladovom" princípe určovania ekvivalentov lexikálnych jednotiek a slovných spojení východiskového jazyka v cieľovom jazyku.

Veľký rusko-slovenský slovník (autorský kolektív: V. Dorotjaková, M. Filkusová, E. Kučerová, M.O. Malíková, E. Sekaninová) podáva slovnú zásobu spisovnej ruštiny vo všetkých jej štylistických rovinách a konfrontuje ju so slovnou zásobou slovenčiny. Konfrontačná metóda skúmania ruskej a sloven-

skej lexiky, ktorá prináša kladné výsledky pri štúdiu ruštiny, má tu svoje špecifikum v takzvanom prekladovom ekvivalente. Spracovanie slovnej zásoby ruštiny v takej šírke a jej ekvivalentáciou v slovenčine umožňuje prekladať z ruštiny do slovenčiny aj odborné a jazykovo náročné texty a sprístupňovať tak slovenskej verejnosti výdobytky sovietskej vedy, kultúry a techniky.

Toto dielo vyvolalo záujem rusistickej a slavistickej verejnosti doma i v zahraničí. Všetci autori, ktorí písali o Veľkom rusko-slovenskom slovníku alebo čerpali z neho podnety, sa zhodujú v názore, že toto dielo má veľký význam z hľadiska odborného, politického i kultúrno-spoločenského.

Veľký rusko-slovenský slovník ocenilo aj Predsedníctvo Zväzu československo-sovietskeho priateľstva a pri príležitosti 50. výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie udelilo pracovnému kolektívu Čestný odznak I. stupňa za zásluhy pri rozvíjaní československo-sovietskeho priateľstva. Aj najvyšší štátni politickí a kultúrni činitelia zhodnotili toto dielo a poslali pracovnému kolektívu písomné uznanie.

V súčasnosti, keď od vyjdenia posledného zväzku Veľkého rusko-slovenského slovníka uplynulo už 17 rokov a od začatia prípravných prác 37 rokov, je nevyhnutná potreba pripraviť nové vydanie. Slovníková rusko-slovenská kartotéka sa sústavne dopĺňa o nové slová, termíny a slovné spojenia zo súčasnej beletrie a odbornej literatúry.

Roku 1976 vyšiel jednozväzkový Slovensko-ruský slovník v spolupráci Slovenského pedagogického nakladateľstva v Bratislave a vydavateľstva Russkij jazyk v Moskve. Je to obsažný slovník, veľmi vhodný pre praktické používanie i študijné ciele. V tlači je nové vydanie. Obdobný slovník v rusko-slovenskej verzii, taktiež spracúvaný v slovensko-sovietskej spolupráci, je v tlači.

Roku 1984 vyšiel v spolupráci s moskovským vydavateľstvom Ruskij jazyk ilustrovaný Základný rusko-slovenský slovník.

Súbežne s lexikografickou praxou sa zdokonaľovala aj lexikografická teória. Dosiahnuté výsledky sa prezentovali najmä na lexikografických konferenciách.

Prvá celoštátna lexikografická konferencia sa konala roku .1952 v Bratislave. Referáty, ktoré tam odzneli^ i dosiahnité výsledky sú uverejnené v lexikografickom zborníku ,1953).

Riešili sa tam základné lexikografické otázky. Dôrazne sa podčiarkla skutočnosť, že dvojjazyčné slovníky majú v rámci lexikografie osobitné problémy.

Celoštátna lexikografická porada sa konala roku 1959 v Piešťanoch. Materiály z tejto porady vyšli taktiež v Lexikografickom zborníku (1961). Odzneli tu referáty, opreté o praktické skúsenosti z práce na stredných malých a terminologických slovníkoch.

Roku 1970 sa konala Lexikologicko-lexikografická konferencia s medzinárodnou účasťou v Smoleniciach. Riešená problematika bola zhrnutá do troch tematických okruhov: 1. Lexika ako systém; 2. Dvojazyčný slovník ako konfrontácia dvoch lexikálnych sústav; 3. Lexikálna jednotka v lexikografickom spracovaní. Konferencia bola zakľúčením prác na Veľkom rusko-slovenskom slovníku. Pracovníci oddelenia slovanských jazykov tu vystúpili ako jednotná škola, vo svojich referátoch a príspevkoch podali zovšeobecňujúce poznatky, vychádzajúce z dlhoročnej lexikografickej praxe a teoreticky zdôvodnených princípov. Výsledkom konferencie je zborník Slovo a slovník (1973). V tom istom roku vyšiel aj ďalší zborník oddelenia - Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie (1973), venovaný VII. medzinárodnému kongresu slavistov vo Varšave.

Lexikologické i lexikografické otázky sa riešia stále na vyššej teoretickej úrovni a vznikajú stále dôkladnejšie spracované lexikografické diela. Uvedené otázky sa riešia aj na zasadaniach Lexikologicko-lexikografickej komisie Medzinárodného komitétu slavistov. Roku 1973 bolo zasadnutie tejto komisie v Smoleniciach na Slovensku, roku 1976 vo Varne, roku 1979 v Libliciach v Čechách, roku 1985 v Moskve. Na všetkých týchto zasadnutiach sa aktívne zúčastnili rokovaní aj slovenskí rusisti a jazykovedci.

Roku 1983 sa uskutočnila v Smoleniciach vedecká konferencia o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny, na ktorej sa predstavili všetky lexikografické diela, spracúvané v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV, medzi nimi i Veľký slovensko-ruský slovník. Materiály z tejto konferencie vyšli v zborníku Obsah a forma v slovnej zásobe (1984).

V súčasnosti sa v oddelení slovanských, jazykov Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV pracuje v rámci štátneho plánu základného výskumu na úlohe Konfrontačný výskum slovenčiny s inými jazykmi, najmä s ruštinou, a to na Veľkom slovensko-ruskom slovníku a na úlohe Lexikologický výskum rusko-slovenský. Veľký slovensko-ruský slovník sa plánuje ako šesťzväzkový. Prvý zväzok (A - K) vyšiel roku 1979, druhý (L - 0) roku 1982 a tretí (P - Q) roku 1986, na ďalších zväzkoch sa intenzívne pracuje.

Základnú koncepciu Veľkého slovensko-ruského slovníka vypracoval Doc. Dr. D. Kollár, CSc. (hlavný redaktor prvého zväzku) spolu s pracovným kolektívom a predniesol ju na spomínanej Lexikologicko-lexikografickej konferencii. Koncepcia je uverejnená v časopise Slavica Slovaca,7, 1972, č. 1. Je budovaná na výsledkoch teórie i praxe Veľkého rusko-slovenského slovníka a zameraná na špecifické potreby slovensko-ruského slovníka.

V úvode prvého zväzku sa konštatuje, že Veľký slovensko-ruský slovník (ďalej VSRS) spĺňa v zásade tri funkcie: 1. konfrontačnú; 2. prekladateľskú a 3. sprostredkovateľskú. To značí , že:

1. VSRS si kladie za cieľ zachytiť čo najúplnejšie slovnú zásobu súčasnej spisovnej slovenčiny a konfrontovať ju so slovnou zásobou súčasnej spisovnej ruštiny. Predstavuje slovník, ktorý nielen vysvetľuje, či tlmočí význam slova, ale zameriava sa aj na použitie daného slova v reči. Pri určovaní významovej štruktúry slova sa vychádza z možných kontextov heslového slova a ich ekvivalentov v cieľovom jazyku. Východiskom systémového opisu jazykAv konfrontačnom pláne musí byť konfrontáciou zistený systém ekvivalencií, a to systémových i funkčných.

2. Prekladateľská funkcia, ktorá sa uplatňuje v praxi, spočíva v umožňovaní prekladať rozličné texty zo slovenčiny do ruštiny. Z tohto hľadiska treba venovať zvýšenú pozornosť presnosti a výstižnosti ruských ekvivalentov slovenských slov a slovných spojení. Z uvedených dôvodov je potrebné uvádzať aj rozličné gramatické a iné údaje, ktoré často slúžia aj ako sémantizačný prostriedok. Mnohé informácie si vyžaduje práve konfrontácia slovenskej a ruskej lexiky.

3. Sprostredkovateľská funkcia spočíva v tom, že sa odborná slavistická, ale aj širšia, neslavistická verejnosť dostáva k poznaniu slovenčiny cez ruštinu ako svetový jazyk. Táto skutočnosť si vyžaduje venovať pozornosť východiskovej časti, ktorá má predstavovať reprezentatívnu podobu súčasnej spisovnej slovenčiny.

Pri konfrontácii slovenčiny a ruštiny sa ukázalo potrebným riešiť mnoho nových lexikografických problémov. Osobitný dôraz sa kladie na ekvivalent, ktorý je ústredným problémom dvojjazyčného slovníka. Pri konkrétnej lexikografickej práci

sa dokazuje opodstatnenosť konštatovania, že pomer obsahového plánu k plánu výrazovému je v rozličných jazykoch rozličný. Vyjadrenie významov ako zoskupení sémantických prvkov v jednotkách obsahového plánu výrazovými prostriedkami východiskového a cieľového jazyka sa môže zhodovať, no vo väčšine prípadov sa nezhoduje ani v geneticky príbuzných jazykoch, ako je slovenčina a ruština. Dvojjazyčný slovník má možnosť poukázať na uvedené zhody a nezhody cez prekladový ekvivalent a s tým súvisiacu štr'jkturáciu hesla, V druhom zväzku VSRS (hlavná redaktorka Doc. Dr. E. Sekaninová, DrSc.) sa aplikovalo viac prehĺbené teoreticky zdôvodnené významové členenie hesla v slovenčine a určovanie ekvivalentov v ruštine, čo sa uvádza v osobitnej štúdii v úvode II. zväzku (E. Sekaninová, E. Kučerová). Táto vnútorná štrukturácia hesla podľa prekladových ekvivalentov jednotlivých typov sa aplikuje na rozpracovanie lexikálnych jednotiek, čiže lexém ako aj frazeologických spojení, čiže frazém. Existujú rôzne typy symetrickej a asymetrickej ekvivalencie.

Pre tretí zväzok VSRS je príznačná existencia veľkého množstva predponových lexém, pretože heslá začínajúce sa na písmeno P obsahujú predponové slová, najmä slovesá, s predponami po-, pre-, pred- a pri-. Pri konfrontácii slovenských slovies s týmito predponami ruskými sa ukazuje, že jestvujú popri zhodách i veľké rozdiely aj napriek tomu, že ruština všetky tieto predpony má. V tejto oblasti sa obsahový plán s výrazovým v slovenčine a ruštine nekryjú.

VSRS ako konfrontácia slovenskej a ruskej slovnej zásoby bude po dokončení všetkých zväzkov dobrou pomôckou najmä prekladateľom zo slovenčiny do ruštiny a všetkým, ktorí študujú ruštinu, ale aj tým, ktorí potrebujú takéto lexikografické spracovanie pre teoretické skúmanie slovenskej a ruskej lexiky ako celku cez analýzu čiastkových lexikálnych systémov.

V rámci druhej časti štátnej úlohy, ktorá má názov Lexikologický výskum rusko-slovenský, sa pracovalo na konfrontačných témach z oblasti verbálnej prefixácie (E. Sekaninová Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine, 1980, 200 s.), lexikalizovaných a frazeologizovaných slovných spojení (E. Kučerová), prvých častí zloženín s kvantitatívnym významom (M.O. Malíková), priamej reči v syntaktic kom použití (E. P. Vasilievová). Čiastkové štúdie na uvedené témy sú uverejnené v časopisoch Slavica Slovaca, Československá rusistika, Jazykovedný časopis, Slávia a v jazykovedných zborníkoch.

Vyjadrovanie negácie v replikách dialógu

Eugénia Bajzíková

Problematika výkladu negácie je v jazykovede nielen veľmi aktuálnou, ale aj závažnou témou. 0 negácii v slovenskej lingvistike píše J. Mistrík (1985, s. 190 n), že sa jej venovala dostatočná pozornosť v každej syntetickej práci 0 syntaxi a v prácach venovaných modálnosti. Napriek uvedenému konštatovaniu si myslíme, že problematika záporu nie je v slovenčine dostatočne preskúmaná, chýba .komplexný pohľad na túto univerzálnu kategóriu so systemizáciou jazykových 1 nejazykových prostriedkov na jej vyjadrenie.

Pojem negácia sa obyčajne vysvetľuje ako popieranie, popretie, ako gramatický zápor a tiež ako logické popretie výroku. Negácia sa teda chápe jednak ako pojem širší, napríklad ako kategória vo filozofii, ako negácia v logike a podobne, a jednak ako negácia v užšom zmysle slova - negácia jazyková vyjadrená istými jazykovými aj nejazykovými prostriedkami.

V tomto texte si všimneme jazykovú negáciu s obmedzením na negáciu gramatickú, respektíve ešte s užším zameraním na negáciu textovú, pričom .budeme vychádzať z chápania tohto javu v slovenskej lingvistike.

w slovenskej jazykovede sa primárne a všeobecne používa termín zápor; ak sa v poslednom období použije termín negácia, tak len v synonymnom vzťahu k pojmu zápor. Pri výklade štylistiky nesúhlasu chápe (J. Mistrík 1977, s. 317) nesúhlas ako širší pojem,než sú pojmy odpor a zápor. Až na ojedinelé výnimky sa osobitne záporu či negácii gramatickej, syntaktickej či vetnej nevenovala v samostatných príspevkoch pozornosť, preto sa ďalej zameriame na výklad tohto jazykového javu v základných syntetických prácach.

Základný výklad o zápore podáva Slovenská gramatika (1968, s. 357), v ktorej sa zápor hodnotí ako kladný alebo záporný postoj hovoriaceho alebo píšiíceho k obsahu vety. Pri zápornom postoji ide o vetný alebo o členský zápor. Pri vetnom zápore obsah celej vety je neplatný, nedovolený a podobne, ak sa za neplatný vyhlasuje význam iba niektorého vetného člena (okrem prísudku), ide o zápor členský. K jazykovým prostriedkom vyjadrenia vetného záporu podlá Slovenskej gramatiky patria záporné tvary slovesa v prísudku a záporné výrazy. Pri slovesných tvaroch je to záporová morféma ne- (nepríde, nemusí prísť). Pri záporných výrazoch sú to slová s predponou ni- (nikto), prípadne aj iné slová so zápornou sémantikou (žiaden, vonkoncom), ktoré patria k prostriedkom zosilňujúcim záporm, pričom z hľadiska aktuálneho členenia výpovede vyzdvihujú jadro výpovede. Pri členskom zápore sa používa predpona ne- pri slovese a dejovom substantíve, pri iných slovách častica nie. Problematika záporu sa zaraďuje do skladby.

Otázkou záporu sa zaoberá pri výklade aktuálneho vetného členenia 3. Mistrík 1966, s. 95), v časti o výklade jadra výpovede. V konštatovaní, že zápor sa môže vyjadriť iba k známej skutočnosti, teda popierať možno len to, o čom sa už hovorilo, čo je zo situácie alebo z kontextu známe, vidíme vyzdvihnutie textového charakteru tejto jazykovej ka-

tegórie. Vychádzajúc z uvedeného autor konštatuje, že jadrom slova sa môže stať aj jediná jeho časť - nesamostatná častica ne-, s čím sa stotožňujeme, napríklad v type Prídeš? Neprídem., alebo Prídeš? Nie., je jadrom výpovede záporová morféma ne-, respektíve záporná častica nie. Negácia sa však podľa autora často vyjadruje aj inými samostatnými slovami, napríklad ani, nič a podobne, vtedy ide vlastne o zdôraznenie, prípadne o dvojitý zápor, napríklad nič nevravel.

Nesúhlasu zo štylistického hľadiska sa osobitne venoval 3. Mistrík v Štylistike slovenského jazyka (1977, s. 314 n), kde uvádza, že spôsoby vyjadrovania nesúhlasu sú štylistickým javom, keďže voľba spôsobu vyjadrenia je málokedy podmienená gramaticky. Medzi záporovou morfémou ne- a záporovou časticou nie vidí rozdiel v stupni systémového zaradenia, ale aj v stupni ich výrazovej sily, "slovo nie vyjadruje iba nesúhlas a popiera platnosť predchádzajúcej výpovede, morféma ne- už vyjadruje protikld" (s. 315). Uvádza tiež príznakové, pejoratívne varianty morfém pa- (paveda), tiež- (tiežveda) a iné. Popri slove nie záporom sú aj supletívne slová typu žiaľ, kdeže, figu, čerta, ťažko a podobne. Za štylisticky najbohatšie pokladá vetnointonačné prostriedky. Z hľadiska výstavby textu treba uviesť najmä autorovo hodnotenie pripájacích odporovacích konektorov ale, však, avšak, lenže, no na začiatku novej vety, ktoré vyjadrujú jemný nesúhlas s predchádzajúcou výpoveďou a až potom prinášajú novú informáciu. Nesúhlas hodnotí J. Mistrík ako prostriedok dialogického textu, preto popri jazykových prostried koch sa vo veľkej miere zúčastňujú na jeho vyjadrení zvukové a mimojazykové prostriedky, čo umožňuje využívať širokú pale tu týchto prostriedkov.

V Štylistike (1985, s. 190) J. Mistrík hodnotí nesúhlas hovoriaceho s obsahom vety ako negáciu oproti súhlasu - afirmácii. Popri pojme negácia používa synonymný pojem zápor. Zápor hodnotí ako záporovú modalitu, vyjadrujúcu záporové, odmietavé, popierajúce stanovisko k obsahu vety. Z hľadiska stupňa zainteresovanosti hovoriaceho k negácii treba vyzdvihnúť autorovo konštatovanie o negácii ako o nestrannom postoji oproti negácii s pridaním osobných názorov, zaangažovanosti, čo je širšie chápanie záporu^ než len vecného popierania. Pri negácii tu vystupuje do popredia viac sémantický zreteľ, ktorý uvádza výraznejšie explicitné, hoci sémantické odtienky negácie sa naznačujú aj v iných prácach. 3. Mistrík delí prostriedky záporu na slovotvorné, lexikálne, gramatické a mimojazykové. Uvádza vetný čiže celkový a členský čiže čiastočný zápor a ďalej ho delí na objektívny a subjektívny.

Veľmi stručne vysvetľuje zápor E. Pauliny (1981, s. 304 n) pri výklade modality výpovede. Uvádza vetný a členský zápor podľa základného postoja k obsahu výpovede, a to k celej výpovedi alebo k niektorému jej členu. K prostriedkom vyjadrenia záporu zaraďuje záporku ne- k určitému tvaru prísudku a záporku nie v slovesnomennom predikáHe prézenta: nie som dobrý. Záporné podoby zámen, zámenné príslovky, spojku ani, ako aj ďalšie používané výrazy pokladá za posilňovanie vetného záporu. Členský zápor hodnotí ako aktualizovanú podobu vetného záporu.

j*. Oravec (1986, s. 55) používa pojem zápor a negácia ako synonymá. 0 zápornej vete hovorí, že vyjadruje opak kladnej vety a uvádza, že sa zápor vyjadruje pri všetkých druhoch viet a pri všetkých druhoch postojovej modality. Vetný a členský zápor hodnotí ako gramatické zápory oproti slovotvornému a slovníkovému (lexikálnemu). Z hľadiska kontextového ide o jadro výpovede.

Konfrontáciou negativizácie čiže použitím kladnej výpovede vo význame zápornej v slovenčine a ruštine sa zaoberá M. Veselá (1978, s, 83 n). Ide jej o negativizáciu v oznamovacích (Ten ti pomôže!) a opytovacích vetách (Vari je to práca?), ktorá je typická pre ústny prejav. Tento typ výpovedí s významovou negativizáciou hodnotí ako vždy expresívny a navyše v opytovacích vetách sa prehodnocuje aj základná modálna platnosť výpovede.

Záporom a jeho polaritou s kladom (afirmáciou) sa zaoberá J. Findra (1987). Zápor pokladá za príznakový jav v porovnaní s kladom; keďže text má spravidla kladnú perspektívu, negácia sa uvedomuje na pozadí afirmácie. 0 polarite medzi týmito dvoma javmi autor hovorí aj v súvislosti s vymedzením prostriedkov kladu a záporu, na čo sa zameriava v súvislosti s jazykovou kultúrou. Bližšie si všíma z hľadiska výstavby textu používanie zdôrazňujúcich častíc, ktoré explicitne naznačujú kladnú alebo zápornú spätosť ďalšieho kontextu na predchádzajúci.

Súhrnne o výklade gramatického, syntaktického či až textového záporu či negácie v slovenskej lingvistike možno povedať, že sa hodnotí ako jav postojovej modality zaraďovaný do syntaxe; opisujú sa pritom základné jazykové i nejazykové prostriedky, ktorými sa vyjadruje a v niektorých prácach sa naznačujú aj jeho sémantické odtienky. Najmä v štylistických prácach J. Mi'stríka sa uvádza, že na vyjadrenie záporu existuje množstvo spôsobov.

V príspevku používame pojem negácie ako synonymum s pojmom zápor, pričom do tohto pojmu zahŕňame všetky významové odtienky vyjadrovania záporu (nerozlišujeme odpor, zápor, nesúhlas ako 3. Mistrík). Zameriavame sa iba na negáciu realizovanú pri výstavbe textu, teda z hľadiska textovej syntaxe. K tomuto typu pristupujeme ako k jednému výstav-

bovému prostriedku textu, ktorý v textovej postupnosti môže vyjadrovať (a najčastejšie aj vyjadruje) vo vzťahu k predchádzajúcemu textu, respektíve textovej jednotke (Bajzíková, 1977), jadro výpovede. Negáciu hodnotíme ako textovosémantickú kategóriu bilaterálnej povahy, preto ju opisujeme na základe jej realizácie pri tvorbe textu, v rámci nadväznosti viet, respektíve textových jednotiek, presnejšie v rámci nadväznosti viet, respektíve textových jednotiek presnejšie v rámci nadväznosti operácie negácie k predchádzajúcej textovej jednotke kladnej alebo zápornej). Z hľadiska formy sa negácia vyjadruje jazykovými prostriedkami od základného záporového prefixu ne- a záporovej častice nie až po expresívne prostriedky synonymické vo vzťahu k týmto základným prostriedkom. K prostriedkom vyjadrovania negácie zaraďujeme ďalej mi-^mojazykové prostriedky. Z hľadiska obsahu negácie ide v podstate jednak o opakovanie negácie, teda o jej potvrdenie^ a jednak o modifikáciu predchádzajúcej kladnej textovej jednotky v zmysle jej negácie, čo hodnotíme ako nový obsah. Pri negácii sa teda negácia potvrdzuje (Nepôjdeš? Nepôjdem.), predchádzajúc kladné vyjadrenie sa modifikácia len neguje (Pôjdeš? Nepôjdem.), alebo sa negáciou vyjadrujú rozličné sémantické posuny (Pôjdeš? Nepôjdeš? - Neviem sa rozhodnúť. Čoby som šiel! atď.).

Z hľadiska významovej výstavby výpovede (textovej jednotky) čiže aktuálneho členenia sa stotožňujeme s autormi, ktorí konštatujú, že negácia spravidla popiera vzťah medzi východiskom a jadrom výpovede z predchádzajúcej textovej jednotky. Tejto problematike sa však v príspevku nebudeme osobitne venovať.

Popri vyjadrovaní negácie ako nadväzovacieho prostriedku sa súčasne s negáciou nadväznosť k predchádzajúcemu textu obyčajne realizuje aj ďalšími prostriedkami nadväznosti, napríklad v texte: "Ale prečo sa tá veža tak kolíše?"

Veď sa nekolíše, vôbec sa nekolíše!" (Šikula)
Zápor nekolíše sa okrem toho, že je v opozícii ku kladnému tvaru kolíše sa, je opakovacím výstavbovým prostriedkom v textovej jednotke v negatívnej podobe (sémantická negatívna nadväznosť), gramatická morféma tohto slovesa (nulový formant) pri nevyjadrenom subjekte je gramatickou anaforickou nadväznosťou a častica veď pripája k predchádzajúcemu vyjadreniu dôvodu.

K najčastejším prostriedkom patrí elipsa ako typický výstavbový prostriedok v dialógu, napríklad v zložených syntagmách sa v negácii opakuje len pomocné sloveso: "Mohol by si mi to vysvetliť?" "Nemohol." (Šikula) .

V ďalšej časti príspevku sa obmedzíme na vyjadrovanie negácie v replikách dialógu - po opytovacích vetách. Pri dialogickom texte vychádzame z chápania dialógu O. Müllerovej (1979), ktorá člení dialogický text v dôsledku striedania partnerov na jednotlivé repliky, pričom repliku chápe ako úsek textu, ktorý patrí jednému autorovi bez prerušenia. Pri skúmaní negácie ide o nadväzovacie vzťahy medzi týmito replikami a jednak medzi replikami a za nimi nadväzujúcou autorskou rečou. V opytovacích vetách sa negácia vyjadruje odlišne v závislosti od toho, či ide o zisťovacie otázky, pri ktorých hovoriaci chce zistiť platnosť vypovedaného na osi áno-nie, teda kladu alebo záporu, alebo o doplňovacie otázky, pri ktorých hovoriaci žiada doplnenie otázky z istého požadovaného aspektu. Všimnime si vyjadrenie negácie po zisťovacích otázkach.

Základným prostriedkom na vyjadrenie negácie je prefix ne- pri slovesách (nepoviem) a modálnych predikátoch (netretreba). V analytických slovesných tvaroch, v zložených predikátoch a vetných základoch je táto záporová morféma pri pomocnom slovese (nebudem hovoriť, nemusím hovoriť, nebolo

vidno). Prefix ne- je najfrekventovanejším a zárovň neutrálnym prostriedkom anaforického nadväzovania pri negácii, napríklad "Poznáte ich, slečna?" opýtal sa Júlie. "Vôbec ich nepoznám." (Dzvoník) - "Nič nemám, pán poštár?" "Nemáš, Vilmuška", poštár pokrútil hlavou, potom zdvihol prst. (šikula)

Replika v dialógu vyjadrujúca negáciu po zisťovacích otázkach sa najčastejšie vyjadruje doslovným opakovaním z predchádzajúcej repliky vo dvoch variantoch:

a/ "Nepohádali ste sa?" "Nepohádali." (Šikula), kde sa nadväznosť realizuje doslovným opakovaním predchádzajúcej textovej jednotky v negatívnej podobe s elidovaním gramatických formantov;

b/ "Pohádali ste sa?" "Nepohádali.", kde sa sémantika slovesa pri opakovaní v nasledujúcej textovej jednotke doplní negatívnym vyjadrením, teda novým obsahom.

Ak sa lexikálna jednotka so záporovou morfémou ne- v nadväzujúcej replike neopakuje, pretože sa s predchádzajúcou textovou jednotkou nestotožňuje, ide o nepriamu negáciu so sémantickým posunom, napríklad: "Ján, keď ste bývali v kúpeľoch, bola tam dakedy zima?" "Nepamätám sa, ujo Vacek," (Ballek) - "Vedel by si orať?" "Ešte som to neskúšal." (Šikula)

Pri sémantickom posune sa realizujú rozličné významové odtienky negácie, najmä príčina a vysvetlenie: "Naozaj nebudeš večerať?" "Nie som hladný." (Šikula) - "To sa vám už nepáči, čo?" spýtal sa Fero, keď sa spmätal . "To sa nedá porovnávať." (Habaj) - "Nemám vám aspoň kvapku naliať?" "Božechráň! Nemôžem alkohol ani vidieť. (Šikula) Negácia sa nemusí vyjadrovať formálnymi prostriedkami, realizuje sa len v sémantike vety, napríklad "Tak teda do nedele neskočíš?" spýtal sa Fero, keď sa spamätal. "Počkaj s tým týždeň", odvetil Paľo. (Habaj)

Pri nadväzovaní negácie v autorskej reči po replike dialógu zo sémantického hľadiska ide najmä o slovesá dicendi, čo vyplýva z nerealizovania nasledujúcej repliky, napríklad "Spíš, Imriško, spíš? " Imro neodpovie, no o dve-tri sekundy sa trošku pomrví. (Šikula) - "Ujo Michal, bolí vás hlava?" Neodpovedal, len krivkal pozadu. (Ballek) "Bolí ťa niečo?" Imro nedal odpoveď (Šikula)

Zosilnená negácia sa v slovenčine dosahuje viacerými prostriedkami. Viacnásobným výskytom morfémy ne- v spojení so slovesným tvarom v jednej textovej jednotke dosahuje intenzifikácia opakovaním a z hľadiska jeho hodnotenia pri výstavbe textu je to štylistický variant z kladnej negácie, napríklad "Prídeš?" "Neviem, neviem, či budem môcť prísť."

Zosilnenie, ale aj zoslabenie negácie podporujú častice a modálne slová vyjadrujúce k zápornému tvaru slovesa rozličné významové odtienky. Sú to napríklad zôdrazňujúce častice, ktorých sémantika (podľa Morfológie slovenského jazyka, 1966) túto negáciu modifikuje, napríklad "Vari ťa zlostí, že už na nich nenadávam?" "Vôbec ma to nezlostí." (Šikula), s vyzdvihnutím a pripúšťaním krajnej miery negácie. "Myslíš, ja keď nie som učiteľ, že neviem chytiť harmoniku?" "Veru nevieš." (Šikula) V príklade má vytyčovacia častica hodnotiaci aspekt - prisviedčací. 0 oslabení negácie možno hovoriť vtedy, ak použité modálne slovo alebo častica nezdôrazňuje, ale skôr uvádza istú pochybnosť, napríklad "Idú ešte za mnou?" "Veď ma už možno neprenasledujú." (Šikula) oproti spojeniam: určite neprenasledujú, rozhodne, prirodzene a podobne. Zo sémantického hľadiska je negácia vyjadrená synonymicky (idú-prenasledujú) .

Osobitne zdôrazňujúcu úlohu pri negáci má vytyčovacia častica ani. Podľa Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 760) zosilňuje zápor a v záporných vetách má takú istú

funkciu ako častica i, aj vo vetách kladných, napríklad "A na Anča tu nebola?" "Nebola. Ani sme ju nevideli." (Šikula) - "Ty už poobede nespávaš?" "Poobede ani čert nespí." (Ballek)

Negácia sa môže z hľadiska zdôraznenia, respektíve aj iných významových odtienkov pripájať pomocou ďalších častíc alebo príslovieк, prípadne aj viacnásobným výskytom týchto modifikujúcich prostriedkov, napríklad "Ľúto ti za Imriškom, však?" "Chlapče, radšej mi to ani nehovor!" (šikula)

Ku gramatickému záporu vyjadrenému záporovou morfémou ne- pri slovesných tvaroch sa ako sprievodný prostriedok, vytvárajúci dvojitú negáciu, používajú vymedzovacie zámená s predponou ni- a záporná častica nie, napríklad "A myslíš, že si z toho niečo robím? Nič si nerobím." (šikula) - "Nebol si to ty?" doliehala naňho ďalej. "Neviem o ničom." (Šikula) - "Azda Vilmu nemiluje?" "Nie, teraz o tom neuvažuje." (Šikula) - "Vieš čítať?" "Nie" rýchlo sa rozvravel, "ešte neviem." (Šikula)

Pri zisťovacích otázkach ako častý prostriedok negácie sa používa častica nie. Pri nadväzovaní v texte časticou nie sa konexia s predchádzajúcou textovou jednotkou spravidla zosilňuje tým, že sa pri negovaní časticou nie eliduje plnovýznamové sloveso, respektíve predmet pri objektovom slovese, napríklad "Vieš čítať?" "Nie", rýchlo sa rozvravel, "ešte neviem, ale ak mňa a môjho dobrého brata nezabiješ, hneď sa dám do učenia." (Ballek) Záporová častica nie je použitá ako súčasť textovej jednotky. Zosilnenú nadväznosť má v tom prípade, ak sa použije ako samostatná textová jednotka, napríklad "Dovolíš aj mne niečo povedať?" "Nie." (Dzvoník) Záporová častica nie v slovesnomenných syntagmách tvorí súčasť negovaného predikátu a popiera obsah celej vety, napríklad "Nie je to pravda?" "Nie je." (Šikula)

Aj pri častici nie ako pri morféme ne- sa zosilňovanie záporu dosahuje opakovaním, ako aj použitím ďalších častíc alebo prísloviek, napríklad "Alebo že by ho majster na dvor vyniesol?" "Nie, nie, nevyniesol," protirečí Vilma (Šikula) - "Naozaj ste sa nepovadili?" "Naozaj nie", Vilme sa zlomil hlas. (Šikula).

Z lexikálnych prostriedkov sa používajú na vyjadrenie záporu aj slová typu žaľ, figu, čerta, sotva a podobne. Sú to štylistické expresívne odtienky základných záporových prostriedkov. Ich sémantika je v prenesenom význame a spolupôsobí tiež intonácia, napríklad "Mohol padnúť?" "Figu padol." (Šikula) - "Haha, tak aj ty si sa dal na fušky?", spýtal sa Struhár so zjavným potešením. "Ale čerta." (Habaj).

K ďalším prostriedkom na vyjadrenie negácie patria vetnointonačné a nejazykové prostriedky.

Negáciu sme chápali ako textovosémantickú kategóriu, ktorá má svoju formu a obsah, a ktorá sa samostatne, ale najčastejšie v spojení s inými nadväzovacími prostriedkami zúčastňuje na výstavbe textu v úlohe nadväzovacieho prostriedku. Negáciu sme sledovali len po opytovacích zisťovacích otázkach. V tejto polohe sa negácia najčastejšie realizuje ako doslovné opakovanie z predchádzajúcej textovej jednotky (negovaním kladu alebo len opakovaním už vyjadrenej negácie), ďalej zo sémantickým posunom, synonymickým vyjadrením alebo vysvetlením. Najčastejšie sa vyjadruje záporovou morfémou ne-, záporovou časticou nie, vymedzovacími zámenami s predponou ni-. Okrem týchto základných prostriedkov sa negácia vyjadruje množstvom lexikálnych, vetnointonačných a mimojazykových prostriedkov.

Literatúra

Bajzíková, E.: Vymedzenie textovej jednotky. Jazykovedný časo pis 28, 1977, s. 157-165

Findra, J.: Polarita afirmácie a negácie vo vete a v texte. Kultúra slova 21, 1987

Mistrík, 3.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Vyd. SAV, Bratislava 1966, s. 276

Mistrík, 3.: Štylistika slovenského jazyka. Slovenské peda- * gogické nakladateľstvo 1977, s. 444

Mistrík, J.: Štylistika. Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava 1985, s, 582

Morfológia slovenského jazyka. 1. vyd. Red. 3. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 895

Múllerová, 0.: Komunikatívne složky výstavby dialogického textu. Praha, Univerzita Karlova 1979, s. 161

Oravec, 3. - Bajzíková, E. : Súčasný slovenský spisovný jazyk Syntax. Bratislava, Vydavateľstvo SPN, 1985, s, 261

Pauliny, E. : Slovenská gramatika. Bratislava, Vydavateľ- stvo SPN, 1981, s. 319

Pauliny, E. - Ružička, 3. - štolc, 3. : Slovenská gramatika. V. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SPN, 1968, s. 583

Veselá M.: Významová negativizácia v ruských oznamovacích a opytovacích vetách v porovnaní so slovenčinou. In: Lingvistické a metodické štúdie k vyučovaniu ruského jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SPN, 1978, s. 83-97.

Semikomunikácia ako lingvistický problém

Viera Budovičová

I. Vymedzenie pojmu semikomunácie. Základná funkcia jazyka je komunikačná, dorozumievacia (čes. sdělovací) funkcia. Jazyk sa definuje ako nástroj dorozumievania, výmeny myšlienok, postojov a citov s cieľom dosiahnuť dorozumenie a vzájomné porozumenie medzi hovoriacimi. Táto základná funkcia však nefunguje automaticky. Jazyk i jeho používateľ musia byť na ňu pripravení. Dnešné kultúrne jazyky sú po všetkých stránkach pripravené splniť funkciu dorozumievania v dnešnom svete vo všetkých oblastiach ľudskej práce a rozmanitých činností. Majú pre to vypracované prostriedky gramatické, lexikálne, syntaktické i prostriedky výstavby textu v jednotlivých štýlových oblastiach súkromného i verejného styku. Jednotlivec sa musí na všetky tieto formy komunikácie cieľavedome pripravovať. Príprava začína od najútlejšieho detstva v oblasti bežného dorozumievania, ale už tu sa kladú základy aj pre náročnejšie formy komunikácie na poli odbornom a literárnom (dieťa sa zaujíma o veci a ich fungovanie a učí sa vnímať literárne fikcie vo forme rozprávok). Školská výchova pokračuje

v rozvíjaní vyjadrovacích schopností dieťaťa s°olu s rozvíjaním schopnosti abstraktného myslenia, ale aj obrazného myslenia a sféry afektívnej. V tomto procese, ktorý vlastne pretrváva po celý život, sa jednotlivec pripravuje na všetky formy komunikácie od zdanlivo najjednoduchších po najnáročnejšie a zdokonaľuje sa v nich. Všetci príslušníci jazykového spoločenstva si neosvoja v rovnakej miere všetky jazykové prostriedky spolu s mentálnymi postupmi. Závisí to od stupňa vzdelania i samovzdelávania, ako aj od psychického uspôsobenia jednotlivca. Relevantná je aj schopnosť rýchlejšieho či pomalšieho chápania a sústredenia sa. Navyše rozsah výrazových prostriedkov je u každého jednotlivca iný. Skúsenostné a zážitkové zázemie i momentálna psychická spôsobilosť podmieňujú vybavovanie významových obsahov. Popri tejto kvalitatívnej stránke sú výrazné aj rozdiely kvantitatívne. Osvojenie si slovného bohatstva kultúrneho jazyka v plnej šírke je dnes nedosiahnuteľné. Pasívna slovná zásoba mnohonásobne prevyšuje aktívnu a odborná slovná zásoba, vrstva knižných či slangových slov zostávajú často mimo priameho dosahu jednotlivca. Pravda, každý má možnosť použiť jazykové príručky, najmä slovníky, keä si niektorý nedostatok uvedomuje a cíti potrebu a nutnosť doplniť si ho.

Ako vidno, z hľadiska dorozumievania je najdôležitejšia slovná zásoba, ktorú si treba neustále dopĺňať, zatiaľ čo gramatický systém jazyka si osvojujeme už v rannej mladosti (jeho plné uvedomovanie a poznanie je súčasťou didaktického procesu v materinskom jazyku, ale aj pri výučbe cudzích jazykov, ako aj pri jazykovej diglosii typu nárečie - spisovný jazyk). Ani syntaktické či štylizačné a textové postupy nezvládne subjekt automaticky bez procesu učenia. Pri slovnej zásobe nejde len o repertoár slov a slovných spojení. Najnáročnejšie je zvládnutie obsahovej, sémantickej stránky týchto jednotiek, ich rozmanité použitie v rozličných gramatických

a lexikálnych významoch. Pritom lexikálno-sémantické normy sú ťažšie zvládnuteľné pre svoju vágnosť, voľnejšiu viazanosť na príslušné formy jazykových znakov prostredníctvom myšlienkového asociačného a systémového vzťahu. V oblasti jazykových foriem je menšia rozmanitosť a vyššia zjavná systémovosť jednotiek oproti jazykovým obsahom, kde najmä významové štruktúry elementov a systémové vzťahy významových polí (zón, okruhov) nejestvujú kompletne v aktívnom ani v pasívnom jazykovom povedomí (podľa vybavovacej schopnosti). Môžeme ich v relatívnej úplnosti postihnúť len veľmi náročnou lingvistickou analýzou, ich objektívna platnosť musí byť preverená na základe skúmania rozsiahleho lexikálneho materiálu, reálnych textov presnými metódami štruktúrnej sémantickej analýzy v lexikológii a lexikografii. V jazykovom povedomí bežného používateľa jazyka jestvujú tieto štruktúry útržkovité, nekompletné. Napríklad každý žiak dokáže vymenovať všetky flektívne formy výrazov a čiastočne aj ich príbuzné odvodené formy, nepodarí sa mu však vyčerpávajúco popísať významovú skladbu týchto foriem, hoci jazykové povedomie mu dovoľuje viac-menej správne posúdiť správnosť či nesprávnosť alebo uzuálnosť istého spojenia slov v rodnom jazyku.

Bolo treba zrekapitulovať tieto javy a fakty, ktoré spolupôsobia pri každej komunikácii. Pri jej náročnejších formách, najmä v komunikácii odbornej či literárnej- ale nie je to vylúčené ani v každodennom jazykovom styku - musíme teda očakávať, že sa hneä nedosiahne spontánne úplné dorozumenie. Platí teda, že komunikácia plodí aj akýsi vedľajší produkt - neúplné dorozumenie. Tento jav si chceme všimnúť podrobnejšie. Adaptujeme preň termín, ktorý sa už zaviedol v zahraničnej lingvistike ako semikomunikácia (Haugen 1976).

Termín semikomunikácia (äalej SEMKOM') implikuje význam "polovičná komunikácia". Obsah tohto pojmu a termínu však

chápeme širšie a definujeme ho ako viac či menej úplnú, neplnohodnotnú až defektnú komunikáciu, pričom máme na mysli najmä obsahovú, sémantickú stránku komunikácie. SEMKOM je teda sprievodným javom dorozumievania vo všeobecnosti a rečovej komunikácie osobitne. Delíme ju na vnútrojazykovú (introlingválnu) v rámci jednojazykovéj (monolingválnej) komunikácie a na medzijazykovú (interlingválnu) v rámci komunikácie viacjazykovéj (multilingválnej). Pri tejto potom rozlišujeme jazykovú nepríbuznosť a jazykovú príbuznosť, v rámci ktorej sa vydeľuje blízka príbuznosť.

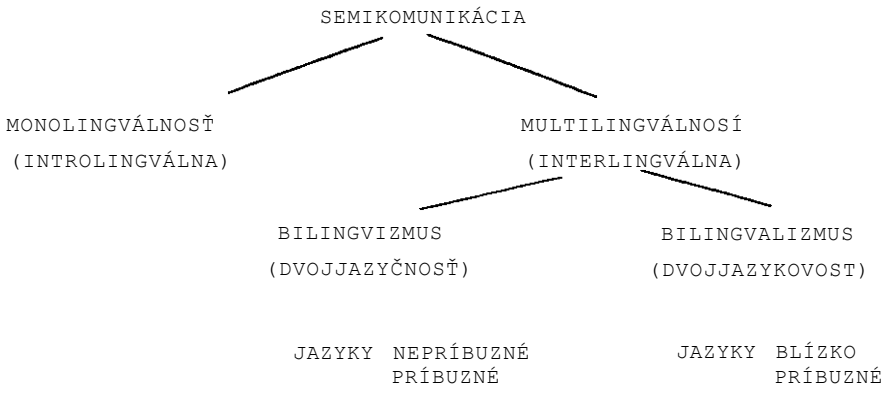

Stručne načrtneme isté typy SEMKOM, jej prejavy a intenzitný stupeň v jednotlivých oblastiach používania jazyka, platné^pre monolingválnu komunikáciu, ale aplikovateľné aj na KOM multilingválnu, kde sa prejavujú vo zvýšenej miere. Zásadný rozdiel medzi obidvoma typmi KOM vidíme v stupni dosahovaného dorozumenia v rámci funkčných komunikačných oblastí z hľadiska sémantického, závislého od stu-pňa ovládania sémantických štruktúr jazyka a z hľadiska pragmatického, ktoré závisí od stupňa uvedomenia si hroziacej SEMKOM. Pri prvom type KOM vo vlastnom jazyku si hovoriaci uvedomuje defektnosť

výpovede alebo neschopnosť jej interpretácie a zvyčajne urobí kroky, aby SEMKOM znížil alebo odstránil. V prípade multilingvalnej, najčastejšie bilingválnej KOM si jej účastník nemusí byť vedomý komunikačnej nedostatočnosti alebo chyby a zostáva pasívny. SEMKOM sa nepredíde ani sa neodstránia jej negatívne dôsledky (zatiaľ nechávame bokom možnosť a formy SEMKOM zámernej alebo spôsobenej psychickými či spoločenskými zábranami).

II. Typy semikomunikácie. 1. stupeň SEMKOM je potenciálne najvyšší v komunikácii odbornej, najmä vo vysokom teoretickom štýle, kde ide o postihnutie nových vzťahov skutočnosti, o nové formulovanie problémov a ich riešenie pri zavádzaní nových pojmov a vedeckých termínov, a to aj vtedy, keď prijímateľom komunikátu je odborník - znalec príslušného vedného odboru. Avšak v odbornom jazyku v protiklade k iným komunikačným oblastiam jestvuje uvedomená snaha predísť SEMKOM pomocou ustálených postupov syntaktických a textotvorných na základe pravidiel logického vedeckého myslenia. Z hľadiska multilingválnej KOM je obdobná tendencia vďaka využívaniu medzinárodnej odbornej terminológie i vypracovaných postupov vedeckého jazyka (syntax, text). V špeciálnom prípade blízkej jazykovej príbuznosti a pri vysokom stupni kontaktovosti, napríklad v našom prípade česko-slovenskej bilingválnosti je v odbornej komunikácii stupeň SEMKOM relatívne najnižší vďaka dlhodobej, cieľavedomej a programovej prevencii pri ustaľovaní odbornej terminológie, ktorá je v súčasnosti v značnej miere paralelná (pri hláskovej, tvarovej a lexikálnej systémovej diferénčnosti). Vyrovnanosť však nie je v jednotlivých vedných odboroch a výrobnotechnických odvetviach. Napríklad v oblasti botanickej, zoologickej či poľnohospodárskej terminológie, podobne v anatomickej a lekárskej oblasti zachraňujú situáciu SEMKOM medzinárodné latinské termíny. Český (ďalej čes.) termíny pénišník, šácholan (rododendron, magnólia) sú pre Slováka

nezrozumiteľné. Podobne ret/pera, kotník/členok, páter/chrbtica a podobne. Napríklad v televíznej popularizačno-odbornej relácii bude stupeň SEMKOM veľmi vysoký u príslušníkov kontaktového jazyka pri značnej nasýtenosti textu diferenčnými výrazmi typu chrást/repné skrojky, strupovitost/chrastavosť (ovocia), roubovat/štepiť, rašit/pučať, česat/oberať (ovocie), obdélávat/obrábať, mélký/plytký' a podobne. SEMKOM sa dá znížiť použitím neverbálnych explikatívnych prostriedkov (obrázky, kresby atčí.).

2. Protipólom je oblasť bežnej každodennej KOM s rozmanitými formami spoločenskej konverzácie. Najčastejšie ide o priamu komunikáciu v bezprostrednom styku, kde sa - ako sme naznačili vyššie - SEMKO dá predísť. Formy nepriamej (asymetrickej) KOM sa najmä vo verejných prejavoch a v hromadných komunikačných prostriedkoch (rozhlas, televízia, film, divadlo) pridŕžajú vypracovaných postupov pri predchádzaní SEMKOM. V prípade KOM multi- alebo bilingválnej bude stupeň SEMKOM vysoký aj napriek tomu, že sa jej účastníci dohodnú na jednej spoločne používanej reči a bude závisieť od dosiahnutého stupňa bilingvizmu jedného z partnerov. Predchádzanie SEMKOM dokumentuje príklad medzinárodnej posádky kozmonautov (let Sojuz-Apollo), kde sa pri obojstrannom bilingvizme prijala zásada používať nie svoj rodný, ale práve naučený cudzí jazyk. Takáto prekrížená komunikácia zaručuje vyššiu zrozumiteľnosť a je osobitným prípadom KOM tam, kde by SEMKOM mohla spôsobiť katastrofu. Pri SEMKOM môže nastať zo strany percipeinta narušená interpretácia pôvodného zmyslu výpovede i napriek bilingvizmu, ktorý takmer nikdy nie je úplný, ale iba čiastočný. Účastníci komunikácie patria k dvom národným komunikačným spoločenstvám, hoci obidvaja sú príslušníkmi nadnárodného komunikačného spoločenstva svojou príslušnosťou k spoločnej kultúrnej a v použitom príklade aj profesionálno-odbornej sfére. Rovna-ko to platí aj pre prípad blízkej jazykovej príbuz-

nosti, avšak s tým rozdielom, že najčastejší komunikačný model je taký, že sa simultánne používajú obidva jazyky, ako je to v prípade češtiny a slovenčiny. Vytvára sa rozmanitosť komunikačných situácií s rozličným stupňom SEMKOM.

3. V oblasti informačno-propagačnej komunikácie v publicistike je problém SEMKOM mimoriadne citlivý s rastom jej dôležitosti v súčasnej spoločnosti. Dosahovanie čo najúplnejšej zrozumiteľnosti je profesionálnym predpokladom publicistiky, najmä žurnalistiky. V tejto oblasti má stúpajúcu tendenciu česko-slovenská dvojjazykovosť. Za posledné desaťročia sa okrem rozhlasu, televízie a filmu uplatňuje aj v odborných a populárnych časopisoch, ako sú napríklad odborárske, umelecké, športové a iné záujmové publikácie. V publicistike môžeme najlepšie pozorovať zámerné aj živelné jazykové procesy predchádzania SEMKOM, ktoré zasahujú (nerovnomerne) čiastkové štruktúry systémov obidvoch jazykov a stávajú sa aktívnymi činiteľmi jazykovej dynamiky.

4. Z hľadiska SEMKOM má osobitné postavenie literárna komunikácia, básnický jazyk s jednotlivými žánrami umeleckých štýlov slovesného umenia. SEMKOM tu spôsobuje využívanie nedefinovaných a často aj nekodifikovaných, sémanticky vágnych prvkov slovnej zásoby, neologizmov a okazionalizmov tvarových, ale najmä obsahových (básnické figúry, prenášanie významov) a emocionálne a expresívne zafarbeného výraziva, ale aj postupov skladobných a kompozičných (najmä v poézii). Autor umeleckého textu sa usiluje prekonať bariéru individuálneho videnia a prežívania reality najmä v oblasti pocitovej, v tom spočíva jeho majstrostvo. Aj tak vyžaduje od prijímateľa svojho textu spoluprácu v intelektuálnej rovine, ktorá podmieňuje aj preniknutie do sféry emocionálnej. Neberie pri tom do úvahy ďalší moment, že totiž percipientom textu môže byť aj príslušník iného jazykového spoločenstva,

ktorý okrem prekonania jazykovej bariéry musí preklenúť aj odlišnosti kultúrneho pozadia a literárneho kontextu diela, ako aj diferencie v literárnych tradíciách a konvenciách v rámci národných literatúr (napríklad spôsoby využívania foriem národného jazyka pri opozícii spisovnosť - nespisovnosť). Pre literárnu komunikáciu medzi nepríbuznými jazykmi sa problém rieši prekladom. V našej bilingválnej jazykovej situácii sa dodnes vedú diskusie o potrebe prekladania literárnych textov. V praxi sa ukázalo, že stupeň SEMKOM v tejto oblasti je taký vysoký, že sa pri ňom stráca možnosť plného umeleckého zážitku, čo plne odôvodňuje potrebu prekladania. V oblasti literárnej komunikácie sa pojem SEMKOM ukazuje nosný a žiada si podrobnejšie rozpracovanie pre monolingválnu aj bilingválnu jazykovú situáciu.

Schematické znázornenie nepriamej úmernosti vnútrojazykovej a medzijazykovéj SEMKOM

SEMKOM INTROLINGV.	KOMUNIKAČNÁ OBLASŤ	SEMKOM INTERLINGV.
	KONVERZAČNÁ	
	INFORMAČNO-PROPAGAČNÁ	
	ODBORNO-NÁUČNÁ	
EX-	LITERÁRNO-UMELECKÁ	

III. Semikomunikácia interlingválna - jej prejavy a sprievodné javy v dvojjazykovom komunikačnom modeli. SEMKOM je príznaková, takmer vždy prítomná forma interlingválnej komunikácie. Možno ju charakterizovať ako komunikačný šum následkom špecifickej komunikačnej prekážky v prípade bilingvizmu, ktorý sa realizuje pri dvoch nepríbuzných alebo vzdialene príbuzných jazykoch, alebo bilingvalizmu v prípade

simultánneho používania dvoch blízko príbuzných kontaktových jazykov s dostatočne vysokým stupňom vzájomnej zrozumiteľnosti. Necháme bokom prvý prípad cudzojazyčného bilingvizmu a zameriame sa na interlingválnu komunikáciu v našej jazykovej situácii češtiny a slovenčiny. SEMKOM má na jednej strane aspekt pozitívny, umožňuje istý stupeň KOM postačujúci pre dorozumievanie v základných životných situáciách. V tom je naša jazyková situácia výhodná v porovnaní s inými viacnásobnými spoločenstvami, ktoré fungujú na báze multilingválnosti nepríbuznej či vzdialene príbuznej. Vzájomná zrozumiteľnosť našich jazykov je faktom dostatočne známym a často až príliš zdôrazňovaným, takže sa predpokladá plný komunikačný stupeň aj tam, kde sa v skutočnosti nedosahuje (napríklad v masmédiách sa s možnosťou nedorozumenia či neporozumenia neráta, tvorcovia programov sa tvária tak, akoby mali pred sebou monolingválne jazykové spoločenstvo). Preto sa treba zamerať na druhú stranu mince, na negatívny aspekt SEMKOM. Narúšanie komunikačného procesu prejavmi SEMKOM si treba uvedomovať práve v takých komunikačných situáciách, kde od kvality KOM závisí napríklad plnohodnotné fungovanie pracovného procesu vo výrobnej či odbornej praxi, plnohodnotná agitačno-propagačná funkcia dvojjazykovéj publicistiky či napokon hlboký estetický zážitok z vnímania umeleckého slovesného diela v literárnej KOM. Treba konštatovať, že ani bežný stupeň takzvaného pasívneho bilingvizmu (Budovičová, 1975), ani takzvaná dvojjazykovosť (Horecký, 1979) takúto plnohodnotnú KOM nezaručuje. Stupeň SEMKOM závisí jednak od dosiahnutého stupňa bilingválnosti hovoriacich, jednak od typu komunikačnej situácie podľa toho, aký je v nej podiel diferenčných formálno-významových či významových prvkov (slov s paralelnou hláskovou stavbou a odlišnou významovou štruktúrou alebo slov hláskovo i významovo diferenčných). Podľa funkčných oblastí objektívnych štýlov (pozri náčrt) bude stupeň SEMKOM najnižší (pri rovnakej odbornej úrovni) v štýle

odbornom - odborná terminológia je zväčša paralelne symetrická a významovo jednoznačná - a v štýle publicistickom, kde sú texty koncipované najmä v žánroch spravodajskej publicistiky maximálne paralelne. Avšak SEMKOM sa bude zvyšovať v zmieša-, ných žánroch publicisticko-umeleckých. Priamka SEMKOM ukazuje najvyššie hodnoty na dvoch protipóloch jazyka hovoreného a jazyka básnického, kde najmä bohatý diferenčný slovník z oblasti expresívnej, emocionálnej a obraznej, ale aj z oblasti základných diferenčných pomenovaní, napríklad častí tela, názvov z oblasti bývania, stravovania a každodenných činností, ale aj názvov rastlín, zvierat a reálií (kde stúpa podiel takzvaných bezekvivalentných výrazov), bežnej idiomatiky i ľudovej frazeológie sťažuje plné porozumenie hovoreného či písaného textu.

SEMKOM je zábranou plného dorozumenia najmä pre svoju zradnosť (čes. záludnost) - subjekt si ju plne neuvedomuje. Tam, kde si je vedomý rozdielnosti, môže nedorozumenie odstrániť (v konverzácii priamo požiadaním vysvetlenia u percipienta alebo predchádzaním SEMKOM voľbou spoločného alebo kontaktového synonyma diferenčného výrazu u emitenta). Pri nedialogickej, asymetrickej forme komunikácie je u percipienta faktická nemožnosť odstránenia SEMKOM, i keó sú k dispozícii diferečné slovníky. Mali by na to pamätať tvorcovia textu určeného pre nadnárodnú komunikáciu, napríklad v masmédiách. Avšak najčastejšie si priemerný účastník dvojjazykovéj komunikácie ani nie je vedomý, že dochádza k SEMKOM. Je to najmä pri výrazoch formálne paralelných a významovo rozdielnych. Pri nich sa asociuje ten význam, ktorý je systémovo zafixovaný v rodnom jazyku. Zisťujeme to často pri školskej výuke (napríklad na seminároch slovenčiny pre bohemistov na českých vysokých školách), ale stretávame sa s týmto javom aj pri prekladoch zo slovenčiny do češtiny a naopak. Napríklad slov. špatný sa prekladá ako zlý, hoci ide o význam škaredý, statok ako statek, hoci ide o dobytok, podobne lichva ako úžera (slov. význam

dobytok), hody ako hostina, hoci ide o posvícení, tuhý sa chápe v spoločnom význame tvrdý, meravý, hoci v slov. ide o význam sily (tuhé víno, tuhý chlap). Známe sú nedorozumenia pri dvojstranných výrazoch, tzv. medzijazykových homonymách typu kapusta/zelí, pečienka/játra a podobne, v prekladoch sa niekedy stretávame s kurióznymi zámenami, napríklad slov. pudlička bolo preložené do čes. ako malé pudlo, hoci išlo o deminutívnu podobu slova pudla, -e vo význame pult (v obchode).

SEMKOM môže mať závažné dôsledky pre oblasť správania a spoločenského uplatnenia. Všimneme si tie najnápadnejšie prejavy jazykových nedorozumení:

1. Semikomunkačné lapsusy - závažné hlavne v publicistickej oblasti, ale aj v prekladateľskej praxi: napríklad chlapec zoral úlohu, preklad čes. nespis. slova zvoral (prekl. českej poviedky, časopis Slovenka, 1987, č. **2**, s. 27), má byť pokazil, zbabral. V lete riadili požiare podľa čes. řádily, slov. zúrili (príkl. z publicistiky). Po uplynutí lehoty neupravil platiteľa mzdy (príkl. z právnického textu) podľa čes. spraviť vo význame oznámiť niekomu, upovedomiť niekoho. Opačný príklad z publicistiky (ČTK): štátnici se stretli podľa slov. východiskového textu stretli sa, čes. ekvivalent má byť setkali se. K takýmto lapsusom často dochádza v praxi v oblasti obchodu. Opäť vyplývajú zo zložitých významových vzťahov medzi blízko príbuznými jazykmi, ktoré priemerný účastník KOM bez odbornej filologickej prípravy neovláda (základy kontaktového jazyka v školskej výučbe ZŠ i vyššie nie sú zamerané na slovnú zásobu, hoci znalosť základnej diferenčnej lexiky by účinne mohla SEMKOM v našej jazykovej situácii zmierniť). V praxi obchodu a služieb by malo patriť k etike povolania ovládanie základných názvov v obidvoch kontaktových jazykoch, aby nedochádzalo k nedorozumeniam so zákazníkmi. V praxi sa skôr musí prispôsobiť zá-

kazník, keď si chce napríklad v Prahe kúpiť vreckovky alebo v Bratislave kapesníky, čo je z hľadiska spoločenských kontaktov obrátené na hlavu. (Na vysvetlenie: čes. kapsa, kapesník, slov. vrecko, vreckovka; slov. kapsa, čes. taška, brašňa; čes. taška, slov. škridľa). Popisy výrobkov a pracovné návody by mali byť dvojjazyčné, ako je to zvykom v iných multilingválnych spoločenstvách, napríklad v Juhoslávii, napriek tomu, že rozdiely medzi jazykmi sú o menej výrazné ako medzi češtinou a slovenčinou. SEMKOM môže zmierniť spájateľnosť diferenčných výrazov, kde minimálny kontext slova spresňuje jeho význam a stáva sa aj formálnym ukazovateľom možnej dvojznačnosti (tuhý lieh, ale neplatí to pri tuhý chlap). Štýlová platnosť, slova a jeho expresívna hodnota môže byť ďalším zdrojom nepresného chápania zmyslu výpovede, a teda SEMKOM v blízkom jazyku. Napríklad v Čechách Spolek přátel žehu nemožno do slovenčiny preložiť ekvivalentnými výrazmi spálenie, upálenie. Žeh, -u je slovo knižné, slov. ekvivalenty by v tomto kontexte vyvolávali nežiadúce asociácie, preto je priliehavější neutrálny internacionalizmus kremácia. (Slovný základ žeh-, -žih- sa v slovenčine vyskytuje iba v slove žihľava, syn. přhľava, čes. kopřiva, alebo v kontaktových terminologických výrazoch žíhanie, žehlenie (toto i žehlička hovor, proti spis. hladidlo).

2. Medzijazykové tabu - nepripúšťa v bilingválnej KOM používanie takých dvojstranných výrazov (medzijazykových homonym), ktoré majú v jednom z jazykov emocionálne zaťažený význam alebo vulgárny štylistický príznak, pretože si ich jeden z účastníkov bude vysvetľovať podľa sémantickej a štylistickej platnosti v svojom jazyku. Vzniká riziko buď čírehо nepochopenia alebo dokonca spoločenskej trápnosti a zosmiešnenia. Preto nemožno v bilingválnej komunikácii používať celý rad slov, ktoré sú v každom z jazykov bežne používané, neutrálne alebo mierne expresívne a sú tabuované iba z hľadiska interlingválneho vzťahu. Tieto výrazy sa používa-

teľ obyčajne nedozvie v žiadnej učebnici. Nepoučený a nepripravený na bilingválnu KOM musí si potom tieto porušenia tabu zažiť na vlastnej koži, často sú to nemilé a spoločensky nepri jemné skúsenosti. Napríklad slovenské výrazy sprostý človek, sprosté reči s významom hlúpy bude český používateľ chápať ako výrazy etického hodnotenia s významom hrubý, neslušný, vulgár ny, teda ako výrazy spoločensky urážlivé. U slovenského používateľa nastáva opačný proces, nepostrehne silný etický náboj týchto výrazov, nevníma ich ako nadávky. Naopak slovenské výra zy ako kadiť (napríklad cigaretou pod nosom) s významom dymiť, čadiť, okiadzať niekoho s významom oslavovať, lichotiť, čes. pochlebovat bude český spolubesedník chápať ako vulgarizmy s významom prislúchajúcim týmto výrazom v češtine (= kálet, slov. špiniť, fákať, pozri ČSS). Podobne chúlostivé sú dvojznačné výrazy slovenské mrdať (plecom) pohadzovať, mykať ramenom) alebo české drbat s významom pomlouvat (slov. ohovárať niekoho). V druhom jazyku majú tieto výrazy miesto v'sexuálnej, teda spoločensky veľmi príznakovej a tabuovanej oblasti 0 tejto stránke bilingválnej KOM sa v našej jazykovej situácii cudne mlčí, celá táto oblasť je i spoločensky tabuovaná. Na tieto úskalia bilingválnosti treba poukázať a používateľov „… na ňu pripraviť i za cenu toho, že sa bude jazykovede vyčítať poukazovanie na diferencie medzi našimi jazykmi. Avšak zastieranie reálne jestvujúcich diferencií a kontrastov je tiež jedným z dôsledkov semikomunikácie: nevšímavý alebo nepoučený účastník, napríklad hladko fungujúcej komunikácie odborno-vedeckej má tendenciu tieto diferencie ignorovať alebo preceňovať. Pre kultúru dvojazyl^ovej KOM je to postoj negatívny a nekonštruktívny, hoci sa tvári ako ideologicky pokrokový. Značí negovanie skutočnej jazykovej reality.

3. Komický efekt SEMKOM - má menej katastrofické, ale tiež závažné spoločenské dôsledky. Často sa zámerne využíva na pobavenie v rozličných kabaretoch a estrádach, dnes najmä

v televíznych programoch, kde sa predpokladá obojjazykové obecenstvo (napríklad obľúbená relácia Vtipnejší vyhráva je takto koncipovaná a prináša po tejto stránke bohatý materiál). Napríklad slovenská konferencierka sa pýta českého herca. Aké bolo vaša pôvodné povolanie? - Odpoveď: Vyučil jsem se brašnářem, byl jsem néco jako kabelkár, po vašem taškár (herec sa chce priblížiť slovenskému publiku, vie, že čes. kabelka, brašňa je slov. taška, vytvára však podľa modelu češtiny v slov. neologizmus, ktorý dáva v češtine iný zmysel. To využije slovenská herečka: Taškár - čiže huncút...). Takáto jazyková hra sa dá spoločensky dobre využiť, i keď nepripraveného účastníka môže dostať do prekérnej situácie, najmä keď vznikne spontánne a nechcene. Závažnejšie dôsledky však môže mať takáto nechcená komika v spoločenskej praxi. Príklad z obchodu: slovenský kupujúci v Čechách sa pýta: Mávate takýto tovar? - predavačka reaguje s humorom, lebo chápe výraz mávate ako tvar čes. slovesa mávat (slov. tiež mávať, kývať), hoci v slovenčine ide o opakovacie sloveso k základu mať, homonymné s predošlým, s českým ekvivalentom mívat, pričom slovenské tovar = čes. zboží, ale slovenské zbožie = obilie). Tento humor nebýva pre zákazníka vždy príjemný, lebo sa tu niekto baví na jeho účet i na účet dvojjazykovej KOM. Platí tu zásada etiky povolania, ktorú sme vyslovili vyššie. Treba dodať, že zatiaľ sa v príprave na povolanie týmito otázkami nik nezaoberá.

Jazykový humor sa môže zakladať na rozdieloch sémantických, štylistických, ale aj slovotvorných tým, že z hľadiska kontaktového jazyka sa oživuje slovotvorná štruktúra a vnútorná forma slova, ktorá sa v jednom jazyku bežným používaním celkom zotrela, ale môže sa aktualizovať v medzijazykovom kontexte: napríklad slov. úžera, úžerník, sú z hľadiska češtiny expresívne (základ žrať), naopak čes. lichva, lichvář sa z hľadiska slovenčiny asociujú s významom dobytok.

Tak sa môže dostať komický prvok aj do odborného textu, ktorý prijíma príslušník kontaktového jazyka so svojím jazykovým povedomím: slov. cicavec (= čes. savec) bude pôsobiť expresívne v kontexte človek je cicavec. Podobný efekt dosahujú výrazy na rovine expresívnej a hláskovým skladom v druhom jazyku nezvyčajným: slovenské ťava, marhuľa, čučoriedka, nadžgať, gágať, kŕdeľ sú pre domáceho používateľa neutrálne alebo s príznakom miernej expresivity. Pre slovenského používateľa budú mať zvýšený expresívny efekt napríklad české výrazy kejhat, blboun, vozembouch a podobne. Vysokou frekvenciou použitia stráca slovo expresívne zafarbenie. Na začiatku spoločného rozhlasového a televízneho vysielania so striedavým komentovaním športových reportáží v čeština a slovenčine často dochádzalo k takýmto komickým efektom. Napríklad slovenské spojenie hráč má puk na palici (česky kotouč na holi), pričom česky palice má expresívny význam hlava. Aj preto sa v obidvoch jazykoch dáva prednosť spoločnému názvu hokejka.

Pri SEMKOM teda často vzniká narušená interpretácia pôvodného zmyslu výpovede, ktorá spočíva v tom, že kontaktový jazyk vnímame cez prizmu rodného jazyka. Vznikajú významové posuny jednotlivých slov i celého kontextu a posuny na rovine expresivity a štýlovej hodnoty výrazov. Toto pôsobenie býva živelné, ale možno ho využiť aj zámerne, napríklad vo vysokom štýle ako poetický prostriedok ozvláštnenia textu, či opačne ako zdroj jazykovej komiky. Komický efekt môže nastať pri kontakte akýchkoľvek cudzích jazykov, keä ide o rozdielne vnímanie najmä hláskových skupín, ktoré sú v jednom jazyku frekventované, v druhom neobyčajné alebo pri náhodnej homonymii. V prípade našich dvoch blízkych jazykov sa treba týchto efektov vyvarovať najmä v školskej praxi, kde môže dôjsť k skreslenému vnímaniu najmä poetického alebo inak vážneho textu.

IV. Prevencia semikomunikácie. Jazyková profylaxia môže mať rozmanité formy. V zásade rozlišujeme procesy živelné, samočinné, ktoré sa odohrávajú v jazykoch ako dôsledok dlhodobých jazykových kontaktov,a postupy zámerné, upriamené na hladké fungovanie biligválnej komunikácie v jazykovej praxi. Prevencia sa dnes najčastejšie prejavuje iba na úrovni jazykového povedomia, citu a spoločenského taktu hovoriacich. Výber prostriedkov robí hovoriaci polouvedomele, na základe svojho neúplného poznania druhého jazyka, najčastejšie však na základe vlastnej skúsenosti s negatívnymi následkami. Z možných synonym vyberá napríklad tie, ktoré sú spoločné pre obidva jazyky a najviac zaťažené používaním v masových komunikačných prostriedkoch. Vedie to k nivelizácii vlastného vyjadrovania, ale v dlhšej perspektíve k vyrovnávaniu diferenčných štruktúr zúčastnených jazykov (napríklad symetrické vyrovnávanie paralelne nesymetrických štruktúr slovotvorných, sémantických, ale aj distribučných a štýlových - pozri Budovičová 1985). Naopak, uvedomelý postoj k SEMKOM predpokladá dobré ovládanie diferenčných štruktúr obidvoch jazykov. Na tento cieľ by mala byť zameraná najmä školská jazyková výchova (zatiaľ nie je). V praxi to znamená prispôsobiť sa komunikačnej situácii na úkor jazykového pohodlia (le comfort linguistique) u toho z účastníkov KOM, ktorého úroveň ovládania kontaktového jazyka je vyššia. Vyššia miera prispôsobenia býva tradične (daná historickým a spoločenským vývinom) u slovenského účastníka, preto aj dosah tohto faktora jazykovej dynamiky bude významnejší pre slovenčinu. Avšak všetci účastníci medzijazykovéj KOM majú záujem na tom, aby komunikačná udalosť vyznela obojstranne uspokojivo.

Procesy prevencie SEMKOM sú mocným dynamizujúcim faktorom jednak medzijazykovéj dynamiky, ale aj dynamiky vnútrojazykovej u zúčastnených kontaktových partnerských jazykov. Pri dlhodobom pôsobení, ako je to príznačné pre našu jazy-

kovú situáciu, vedú k prestavbe čiastkových štruktúr jazykového systému, zasahujú takmer všetky roviny jazykovej stavby, najmä však tie, čo najpohotovejšie odrážajú procesy spoločenských pohybov . Tento dynamický vývin medzijazykových vzťahov vedie vo všeobecnosti k vvyrovnávaniu jazykových štruktúr a k vytváraniu kultúrnych spoločenstiev, ako sme toho svedkami napríklad v mnohojazykovéj európskej kultúre. V našej česko-slovenskej mikrosituácii smeruje tento vývin k stmeľovaniu jazykových a kultúrnych spoločenstiev vyrovnávaním komunikačne najviac zaťažených diferenčných štruktúr a uplatňovaním alebo presadzovaním paralelného vývinu tak v odbornej terminológii, ako i v tvorení spoločných neologizmov v bežnej reči Paralelné, konvergentné tendencie integračného charakteru prevládajú v súčasnom období nad diferenciačnými divergentnými smermi vývinu. Táto medzijazyková dynamika predchádzania a prevencie SEMKOM však kladie zvýšené nároky na prácu jazykovej politiky, jazykového plánovania a jazykovej kultúry aj v zmysle vysokej komunikačnej hodnoty a kultúry medzijazykovej komunikácie.

Literatúra

AZIMOV, P.A. a kol.: Problémy dvujazyčija i mnogojazyčija, Moskva 1972.

BUDOVIČOVÁ, V.: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Československý model dvojjazykovéj komunikácie. In: Slavica Pragensia XXV, UK Praha 1985, 25-39.

BUDOVIČOVÁ, V.: Charakter dnešnej jazykovej situácie v ČSSR. In: Slavica Pragensia XVIII, UK Praha 1975, 185-197.

BUDOVIČOVÁ, V.: Literary Languages in Contact - A Sociolinguistic Approach to the Relation between Slovák and Czech

Today. In: Reader in Czech Sociolinguistics (Linguistic and Literary Studies in Eastern Európe, vol. 23, J. Chloupek al. (Edc), Amsterdam-Philadelphia, (J. Benjamín) 1986, 156-175.

BUDOVIČOVÁ, V.: Koexistencia a interakcia dvoch spisovných jazykov z hľadiska jazykovej politiky. In: Jazyková politika a jazyková kultúra, Jazykovedný ústav L. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1986, 125-134.

HAUGEN, E.: Semicommunication: The Linguistic Gap in Scandinavia. In: Explorations in Sociolinguistics, Bloomington 1967.

HAUGEN, E.: Stigmata bilingvismu. Slovo a slovesnost 36, 1975, 8 n.

HORECKÝ, J.: Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. In: Otázky jazykové kultúry v socialistické společnosti, Academia Praha 1979, 21- 25.

HORECKÝ, J.: Jazyk a spoločnosť, Bratislava Veda 1982.

CHLOUPEK, J.: Dichotómie spisovnosti a nespisovnosti. Kap. VIII. Čeština a slovenština z hlediska jazykové politiky, 97-102, Univerzita J.E. Purkyné v Brne, 1986.

JEDLIČKA, Al. : Vývojové procesy a synchrónni dynamika jazyka v konfrontačním osvetlení. In: Jazykovedný časopis 32, 1981, 107-116.

Česko-slovenský slovník, Bratislava Veda 1979 (ČSS).

Hodnotiace slová v slovenčine

Juraj Dolník

Slovná zásoba súčasnej spisovnej slovenčiny sa vyznačuje funkčnou diferencovanosťou, ktorá umožňuje komunikantom adekvátne vyjadrovanie psychických obsahov a na základe ktorej sa s úspechom riešia najrozmanitejšie komunikačné úlohy späté so zložitou spoločenskou praxou súčasnosti. Dvom dôležitým typom myslenia, a to racionálnemu mysleniu, ktoré je zviazané s potrebou odrazu skutočnosti abstrahovane od subjektívnych momentov odrážania, a emocionálnemu mysleniu, ktoré je podmienené potrebou vyjadrenia subjektívneho vzťahu človeka ku skutočnosti, zodpovedajú dva základné typy slov: 1. slová informatívnej povahy, vo význame ktorých sa odrážajú len vlastnosti pomenúvaného výseku skutočnosti a ktoré sú predurčené len na odovzdávanie informácií o tomto výseku (to jest slová s nocionálnym, intelektuálnym, kognitívnym významom); 2. slová pragmatickej povahy, vo význame ktorých sa odrážajú emotívne a vôľové, respektíve

hodnotiace vzťahy človeka k mimojazykovému alebo aj jazykovému výseku skutočnosti. Istý vzťah človeka ku skutočnosti sa však odráža aj v racionálnom myslení, a to hodnotiaci vzťah. Pretože racionálne myslenie je spojené s intelektuálnou zložkou psychiky človeka, ide o intelektuálno-hodnotiaci vzťah. Za hodnotiace slová považujeme také, ktoré sú späté s intelektuálno-hodnotiacim alebo emocionálno-hodnotiacim vzťahom človeka k istému výseku skutočnosti.

Hodnotiaci vzťah subjektu ku skutočnosti je teda významotvorným činiteľom pri tej časti slovnej zásoby, ktorú označujeme ako hodnotiace slová. K hodnotiacim slovám patria

1. intelektuálno-hodnotiace slová (hodnotiace slová v užšom zmysle), ktoré zahŕňajú /a/ slová, v ktorých sa odráža vzťah k mimojazykovéj skutočnosti, napríklad dobrý, zlý, vkusný, osožný, morálny a podobne a /b/ slová, vo význame ktorých je zakotvený vzťah k výpovedi, respektíve k časti výpovede; zaradujú sa sem mnohé hodnotiace častice, ako napríklad bezpochyby, naozaj, naopak, skutočne, zaiste, pomerne, pravdepodobne a iné, ako aj stavové príslovky vyjadrujúce hodnotenie, napríklad čudno, správne, dobre, krásne, ľahko, ťažko a podobne;
2. emotívno-hodnotiace slová, ku, ktorým sa priraďujú /a/ slová vyjadrujúce bezprostredný citovo-hodnotiaci vzťah k výseku skutočnosti; patria sem niektoré citové citoslovcia, napríklad fuj, bŕ a podobne; /b/ slová vyjadrujúce citovo-hodnotiaci vzťah k výpovedi, respektíve k časti výpovede; zaraďujú sa sem niektoré hodnotiace častice, respektíve stavové príslovky, napríklad namojdušu, namojpravdu, žiaľ, bisťu, božechráň, bohuprisám, nedajbože, čerta, paroma, chvalabohu a podobne; /c/ slová vyjadrujúce hodnotiaci vzťah prostredníctvom citovej zložky psychiky (emotívno-hodnotiace slová v užšom zmysle), napríklad hnusný, ošklivý, odporný, nežný, pôvabný, milý

a podobne; /d/ slová vyjadrujúce emotívno-hodnotiaci vzťah ako sprievodný príznak významu, v ktorom sú zafixované vlastnosti označovaného objektu, napríklad banda, korheľ, lotor, vulgárny, drina a podobne.

V tomto príspevku venujeme pozornosť intelektuálno-hodnotiacim slovám(hodnotiacim slovám v užšom zmysle), takže pri výraze hodnotiace slová máme na mysli túto časť slovnej zásoby slovenčiny.

V našej jazykovede teória lexikálneho významu je vybudovaná na podklade dialektickomaterialistickej teórie odrazu. Podľa tejto teórie odrážanie objektívnej skutočnosti je zároveň jej duchovným pretváraním, ktoré zahŕňa aj moment hodnotenia (Černík-Farkašová-Viceník, 1986). Pri objasňovaní významovej stránky hodnotiacich slov vychádzame z tejto filozofickej koncepcie. V rámci nej sa podčiarkuje poznatok, že "axiologická hodnota je všetko to, čo sa môže stať alebo sa aktuálne stáva predmetom potrieb a záujmov historicky konkrétneho spoločenského subjektu, podmienkou reprodukcie jeho bytostných síl" (op. cit., s. 338). Ak hovoríme, že niečo má hodnotu, implicitne tvrdíme, že toto niečo má isté vlastnosti, prostredníctvom ktorých nadobudlo v našom živote istú úlohu. Hodnota istého objektu spočíva v tom, že je pre človeka užitočný, lebo uspokojuje niektorú z jeho potrieb. Skutočnosť nadobúda vlastnosť hodnotovosti tým, že plní istú funkciu vzhľadom na potreby a záujmy ľudí. V monografii Filozofia a problém hodnoty (Dorotíková, 1980, s. 156) sa jadro problematiky ilustračne vysvetľuje takto: "Predmet určený na použitie, ako váza na kvetiny, môže byť zo skla, umelej hmoty, dreva či iného materiálu. Možno ho opísať z hľadiska jeho tvaru, veľkosti, hmotnosti a podobne. Všetky tieto vlastnosti k danému predmetu jednoducho patria, možno ich "exaktne"

zistiť, sú "meratelné" a tak äalej a v skutočnosti neumožňujú rozličnú interpretáciu. Lenže vo chvíli, keä sa tento predmet stane predmetom uspokojujúcim konkrétnu potrebu, objektom záujmu, nadobúda hodnotové vlastnosti. Stáva sa pekným (nepekným), drahým (lacným), vkusným (nevkusným), skutočne umeleckým (gýčom) a tak äalej. Až v súvislosti týchto vlastností vzniká problém rozličnej interpretácie." Vzhľadom na to, že hodnota istej veci sa prejavuje ako vzťah istej jej vlastnosti k potrebám a záujmom človeka (reálnym či fiktívnym), môžeme povedať, že rozličné vlastnosti rozličných vecí sú potenciálne hodnotové, lebo im človek môže prisúdiť istú hodnotu vzhľadom na jeho možné potreby a záujmy. Hodnoty ako prejav osobitného vzťahu človeka ku skutočnosti sa označujú hodnotiacimi slovami.

Treba poznamenať, že v zložitom systéme hodnôt sa rozlišujú rozličné druhy, ako napríklad axiologické hodnoty (etické, utilitárne, politické, náboženské, emocionálne, estetické), aletické modálne hodnoty (možnosť, nevyhnutnosť a podobne), hodnoty veličín, časové a priestorové hodnoty a podobne. S potrebami a záujmami človeka sú späté axiologické hodnoty. Tieto hodnoty meria človek svojimi potrebami a záujmami a diferencuje ich na "pozitívne, ktoré rozvíjajú bytostné sily človeka (blaho), negatívne, ktoré brzdia reprodukciu bytostných síl človeka,a indiferentné, ktoré sú z hľadiska reprodukcie bytostných síl človeka ľahostajné" (Cerník-Farkašová-Viceník, 1980, s. 343). V hodnotiacich slovách v našom vymedzení sa premietajú pozitívne a negatívne hodnoty v komponentoch "dobrý" a "zlý", čiže v hodnotiacich slovách v tomto poňatí sa odráža taký intelektuálno-hodnotiaci vzťah človeka k objektu, ktorý sa mu javí z hľadiska jeho potrieb a záujmov ako dobrý alebo zlý.

Hodnotiace slová rozčleňujeme do dvoch skupín. Do prvej skupiny patria čisto hodnotiace slová, ktorých význam je konštituovaný len na základe hodnotiaceho vzťahu; ide o slová dobrý, zlý, výborný, vynikajúci, správny, nesprávny, výhodný, nevýhodný, primeraný, neprimeraný, vyhovujúci, nevyhovujúci, kladný, záporný, užitočný, neužitočný, významný, bezvýznamný, dôležitý, nedôležitý, osožný, neosožný, potrebný, nepotrebný, vhodný, nevhodný, prijateľný, neprijateľný, zaujímavý, nezaujímavý, hodnotný, bezcenný a podobne. Druhú skupinu tvoria opisno-hodnotiace slová, vo význame ktorých sú zafixované určujúce vlastnosti označovaných objektov (tie sú opísané vo výklade významu), na ktoré sa viaže hodnotiaci komponent. Do tejto skupiny sa zaraďujú slová rozumný, nerozumný, nadaný, čestný, nečestný, úprimný, pokrytecký, štedrý, lakomý, múdry, hlúpy, usilovný, lenivý, spravodlivý, nespravodlivý a podobne. Uvedené príklady ukazujú, že hodnotiace slová chápeme značne široko, lebo sa k nim priraďujú aj slová, ktoré sa vzťahujú na denotáty, s ktorými je záväzne späté kladné alebo záporné hodnotenie, pričom vo výklade ich významu hodnotiaci komponent nie je vyjadrený, čiže hodnotiaci komponent je zložkou depotačného, ale nie signifikatívneho významu. Ak zohľadníme tento fakt, dospejeme k rozlíšeniu signifikatívnych a denotatívnych hodnotiacich slov.

Základné signifikatívne hodnotiace slová tvoria slová dobrý a zlý, respektíve dobre a zle, ktoré najexplicitnejšie vyjadrujú príslušné hodnotiace komponenty. K týmto základným slovám sa priradujú ich slovotvorné motiváty: dobrák dobrácky, dobráckosť, dobrodenie (dobrý skutok), dobrodinec, dobročinný (robiaci, preukazujúci dobrodenie), dobročinnosť, dobrodušný, dobromyseľný, doproprajný, dobromyseľnosť, dobro prajnosť, dobroprajník, dobrosrdečný, dobrota (vo všetkých

významoch: 1. vlastnosť dobrého človeka; 2. dobrá akosť; 3. dobrá, chutná vec; 4. zriedkavo dobrák, dobrotivý; zloba, zlodušný, zlomyseľný, zlomyseľnosť, zlopovestný (1. majúci zlú povesť; 2. veštiaci niečo zlé), zloprajný, zloprajnosť, zloprajník, zlosyn (zlý človek, zločinec), zlovoľný (prejavujúci zlé úmysly, robiaci zlo), zlovôľa (snaha robiť zlé), zlozvyk. Vo význame týchto slov hodnotiace komponenty "dobrý" a "zlý" vystupujú, prirodzene, v úlohe určujúceho komponentu, avšak v jedných prípadoch bližšie určujú rodový komponent, v iných prípadoch sú určujúcimi príznakmi druhového komponentu; porovnaj zlozvyk = zlý zvyk, dobrodenie = dobrý skutok, dobročinný = robiaci dobrodenie, to jest dobré skutky, zlovôľa = snaha robiť zlé, to jest zlé skutky. Tento jav súvisí s tým, že hodnotiaci komponent sa môže vzťahovať na rozličné vlastnosti označovaného objektu, podobne ako napríklad zápor; porovnaj X nečíta, ale len nečinne sedí; X nečíta, ale píše; X je dobrý učiteľ, lebo sa žiaci naučia od neho veľmi veľa; X-a považovali všetci za dobrého učiteľa, lebo pomáhal ľudom pri styku s úradmi. Ešte dodávame, že k tejto skupine slov patria aj odvodeniny motivované tvarmi druhého stupňa slov dobrý a zlý, čiže slová zhoršiť, zlepšiť, zhoršenie, zlepšenie a podobne.

K signifikatívnym hodnotiacim slovám patria aj tie, vo význame ktorých je prítomný komponent "dobrý", alebo "zlý", avšak nie sú morfematicky zafixované, čiže v porovnaní s predchádzajúcimi slovami ide o implicitné vyjadrenie hodnotiaceho komponentu. Ide o slová ako napríklad kvalitný = dobrej akosti, znamenitý = oplývajúci dobrými vlastnosťami, vychovaný = taký, ktorý má dobrú výchovu, napraviť = uviesť do dobrého stavu, čestný = 2. robiaci dakomu dobré meno, dobrú povesť (čestná práca), poctivý = 3. dobre mienený (poctivý úmysel), prospievať = 2. mať dobrý prospech v učení, veselý = prejavujúci dobrú náladu; nepodarok = zlý výro-

bok, nepohoda = zlé počasie, necesta = zlá cesta, nešťastie = 2. zlé položenie (priviesť niekoho do nešťastia), nehostinný = so zlými podmienkami pre život, nepriateľ = kto sa prejavuje vo svojom konaní ako zle zmýšľajúci, namrzený = prejavujúci zlú náladu, neprospech = 2. zlý prospech v škole, spáchať = urobiť niečo zlé, choroba = 2. zlé javy v spoločenskom živote (sociálne choroby), 3. zlý duševný stav, hrešiť = páchať zlo (hrešiť proti záujmom vlasti) a tak ďalej.

Na nižšom stupni implicitnosti je vyjadrený hodnotiaci komponent pri denotatívnych hodnotiacich slovách. Hodnotiaci komponent je zafixovaný v mimovýznamovej oblasti obsahu slova, v implikačnej zóne, lebo je implikačne zviazaný s príznakom, prostredníctvom ktorého sa hodnotí označovaný objekt; napríklad význam slova pokrytec (= ten, kto sa pretvaruje) obsahuje príznak "pretvarovať sa" a na tento príznak sa implikačne viaže hodnotiaci komponent "zlý"; na základe tejto vlastnosti sa hodnotí označovaná osoba. Pravda, hodnotiaci komponent musí byť záväzne (nevyhnutne) implikovaný príslušným príznakom (čiže: ak X má vlastnosť, že sa pretvaruje, tak sa X záväzne hodnotí ako zlý), to jest musí ísť o všeobecne prijatý hodnotiaci komponent, aby sme mohli hovoriť o hodnotiacich slovách. V prípade nezáväznej implikácie sa stretávame iba so slovami s možnou individuálnou hodnotiacou konotáciou (napríklad predmet istej farby sa môže individuálne hodnotiť odlišne). Denotatívne hodnotiace slová zahŕňajú všetky opisno-hodnotiace slová bez hodnotiaceho komponentu v ich signifikatívnom význame.

Pretože hodnotiace slová odrážajú vzťah hodnotiaceho subjektu k istému objektu, uplatnenie týchto slov v reči súvisí s povahou hodnoteného objektu, ale aj s hodnotiacou aktivitou subjektu. Použitie hodnotiacich slov prvotne

závisí od povahy objektu, na ktorý je zameraný hodnotiaci vzťah. Pri opisno-hodnotiacich slovách je to evidentné: prídavné meno svedomitý sa použije vo vzťahu k osobe, ktorá túto vlastnosť má, respektíve*ktorej sa táto vlastnosť pripisuje. Hodnotiace slová, ktoré priamo neoznačujú vlastnosti objektov (to jest čisto hodnotiace slová), prednostne sa spájajú s pomenovaniami objektov v závislosti od toho, či daný objekt je bežne predmetom hodnotenia. Prídavné meno dobrý má veľmi veľký rozsah spájateľnosti, spája sa s podstatnými menami označujúcimi veľmi široký okruh najrozličnejších objektov, avšak niektoré objekty sú z hľadiska tohto hodnotenia neutrálne, iné zasa toto hodnotenie (ako aj jeho záporný protipól) predpokladájú.V neutrálnom vzťahu k hodnoteniu "dobrý" sú napríklad objekty označené podstatnými menami parlament, štruktúra, kategória, prvočíslo, podmet, sloveso, verejnosť, ľudstvo, objem a podobne. Naopak, hodnotenie "dobrý" (či "zlý") predpokladajú napríklad objekty označené podstatnými menami, podmienky, vzťah, zápas, zvyk, nálada, muška, výsledok, vôľa, vyhliadky, povaha, skúsenosti a tak ďalej. Pravda, nevylučuje sa, že aj na objekty s neutrálnym vzťahom k hodnoteniu sa môže vzťahovať hodnotiaci výraz dobrý. Ide o to, že niektoré objekty sa prirodzenejšie spájajú s hodnotením ako iné objekty, a to preto, lebo majú také vlastnosti, ktoré sú z hľadiska hodnotiaceho subjektu dôležité.

Objekty sa hodnotia na základe istých vlastností, respektíve jednej vlastnosti. Kým opisno-hodnotiace slová túto vlastnosť priamo označujú (zlozvyk, dobrosrdečný), čisto hodnotiace slová len nepriamo poukazujú na vlastnosti objektov ako ich hodnotiaci základ: v spojení dobrá strava hodnotiace slovo nepriamo poukazuje na chuťové vlastnosti stravy. Čisto hodnotiace slová sa spájajú s podstatnými

menami na základe hodnotiacich vlastností označovaných objektov, ktoré sa konvenčné vymedzili v jazykovej komunikácii v danom jazykovom spoločenstve. To značí, že z množstva rozličných vlastností objektov niektoré sú "vhodné" na úlohu hodnotiaceho základu, iné nemajú vzťah k hodnoteniu. Vyššie sme spomenuli, že objekt nadobúda istú hodnotu vo vzťahu k istým záujmom a potrebám človeka. Nie je preto náhodné, že úlohu hodnotiaceho základu veľmi dobre plnia napríklad funkčné vlastnosti objektov; objekty s týmito vlastnosťami sa bežne hodnotia na základe toho, ako plnia funkciu, na ktorú sú predurčené: dobrý nôž (dobre sa ním reže), dobrá píla (dobre sa ňou píli), dobré pero (dobre sa ním píše), dobré topánky (dobre sa v nich chodí) a podobne. Vlastnosti objektov tvoria objektívnu stránku hodnotenia, povaha objektov predurčuje objektívny základ hodnotenia, respektíve ich neutrálny vzťah k hodnoteniu. 0 tom, ktorá vlastnosť objektu je z hľadiska hodnotenia dôležitá, rozhoduje subjekt hodnotenia.

Už sa ukázalo, že pri opisno-hodnotiacich slovách sa udáva vlastnosť, prostredníctvom ktorej sa ustálené hodnotí označovaný objekt. Táto vlastnosť sa stala v jazykovom spoločenstve štandardným hodnotiacim základom príslušného objektu. Na základe predstavy o štandardizácii hodnotiaceho základu sme mohli hovoriť o denotatívnych hodnotiacich slovách. Je zrejmé, že štandardné hodnotiace vlastnosti istých objektov hrajú osobitne dôležitú úlohu najmä pri najvšeobecnejších čisto hodnotiacich slovách typu dobrý a zlý. Ak v bežnej komunikácii použijeme spojenie typu dobrá správa, dobrý štetec, dobrý lekár, dobré víno a podobne, nevznikajú dorozumievacie ťažkosti, hoci sa priamo nevyjadrujú vlastnosti, ktoré sú hodnotiacim základom pomenovaných objektov. Je to preto, lebo v jazykovom spoločenstve sa konvenčné

vymedzili isté príznaky ako základ, kritérium hodnotenia označených objektov. Pri vyslovení spojenia dobrý štetec máme na mysli funkčnú vlastnosť tohto predmetu (dobre sa ním maľuje); spojenie dobrá správa evokuje predstavu o vlastnosti správy, ktorá je priaznivá pre subjekt hodnotenia a podobne. Slovami typu dobrý a zlý sa teda hodnotia objekty vzhľadom na ich štandarné vlastnosti a ich poznanie je základom dorozumievania (porovnaj Hare, 1985). Základom štandardizácie príznakov istých objektov je spoločenská skú senosť, že prostredníctvom týchto príznakov príslušné objek ty zohrávajú istú úlohu v záujmovej sfére človeka.

Všimnime si výklad sémantiky slova dobrý v Slovníku slovenského jazyka. Pri hesle dobrý sa uvádza týchto desať významov: 1. (o veciach alebo o javoch i o zvieratách) majúcich požadované vlastnosti, primeraný, náležitý, vyhovujúci, správny (akosť, pôda, peniaze, jedlo, žalúdok, sluch, zrak a tak ďalej); 2. školský tretí stupeň v klasifikácii; 3. (o ľuďoch.) plniacich si svoje povinnosti, opravdivý, dôkladný, dokonalý, súci (pracovník, herec, spevák, hráč a tak ďalej); 4. (o ľuďoch) majúci spoločensky vyhovujúce morálne vlastnosti, poriadny, počestný, statočný, spravodlivý (človek, dievča); 5. vyhovujúci z hľadiska spoločenských noriem, najmä z hľadiska morálky, etiky (skutok, príklad, úmysel a tak ďalej); 6. láskavý, vľúdny, prívetivý, dobrotivý (zaobchádzanie, slovo); 7. osožný, vhodný, výhodný, užitočný (myšlienka, príležitosť, obchody); 8. priaznivý (znamenie, mienka, dojem, podmienky); 9. príjemný, milý, radostný (program, zábava, hudba); 10. hovorovo veľký, hodný, presahujúci určitú mieru (úroda, kus chleba, kus cesty) .

Predpoklad o jestvovaní štandardizovaných vlastností objektov je najzreteľnejšie prítomný vo výklade prvého významu, v ktorom sa hovorí o požadovaných vlastnostiach (dobré víno = víno dobrej akosti a chutné); požadované vlastnosti sa vzťahujú na akosť a chuť). Požadované vlastnosti sú tie, ktoré zodpovedajú potrebám, respektíve záujmom spoločenského subjektu (vyjadrujú to aj synonymné výrazy, ktoré sa uvádzajú ako súčasť výkladu - výrazy primeraný, náležitý, vyhovujúci vyjadrujú, že sa daný objekt hodnotí na základe vlastnosti, ktorá je v súlade s potrebami, respektíve záujmami subjektu). Treba ešte dodať, že exemplifikácia dobrá akosť, ktorá je pripojená k výkladu, už sa vzťahuje na explicitné vyjadrenie vlastnosti, ktorá je kritériom hodnotenia objektov. Vo výklade tretieho a štvrtého významu sa nehovorí o požadovaných vlastnostiach, ale sa označujú prídavnými menami; je však zrejmé, že ide o štandardizované hodnotiace vlastnosti označovaných ľudí (dobrý spevák, dobré dievča). Prívlastkové spojenia so slovom dobrý v týchto troch prípadoch sa vyznačujú tým, že označovaná trieda denotátov sa hodnotí na základe spoločnej rovnorodej vlastnosti, respektíve vlastností; porovnaj dobrá pôda - úrodná pôda, dobrý krajčír - krajčír dobre ovládajúci krajčírske remeslo a podobne. Pri ostatných významoch (okrem druhého a desiateho významu, ktoré tvoria osobitné prípady) atributívne spojenia sa vzťahujú na triedy takých denotátov, ktoré sa hodnotia na základe rozličných vlastností, avšak v dôsledku zovšeobecňujúcej povahy názvov tried sa zovšeodecňujú aj tie vlastnosti, a tak sa dospieva k rovnorodej vlastnosti ako hodnotiacemu základu. Napríklad výrazom skutok v spojení dobrý skutok sa zovšeobecňuje trieda konkrétnych činov, pričom sa zovšeobecňujú aj odlišné vlastnosti, na základe ktorých sa konkrétne skutky hodnotia; dobrým

skutkom je darovanie niekomu niečo v núdzi, uhasenie požiaru aj dobrovoľná účasť na verejno-prospešnej práci - vlastnosti, na základe ktorých sa hodnotia tieto konkrétne činy (pomoc, zabránenie škodám, vlastenectvo), v spojení dobrý skutok sú všeobecné a základom hodnotenia je všeobecná vlastnosť "majúci istý vzťah k spoločenským požiadavkám". Tento vzťah môže byť kladný alebo záporný a atribútom dobrý sa skutok hodnotí ako zodpovedajúci spoločenským požiadavkám. Podobne v spojení dobrý program (exemplifikácia k deviatemu významu) sú zovšeobecnené také vlastnosti rozličných programov ako zábavnosť, obsahová aktuálnosť, poučnosť, pútavosť a podobne - ako dobrý, respektíve zlý sa hodnotí.program podľa zovšeobecnenej vlastnosti "prejavujú-, ci isté príznaky vo vzťahu k požiadavkám adresáta"; ak tieto príznaky^vyhovujú týmto požiadavkám, uplatní sa spojenie dobrý program.

Ak neberieme do úvahy druhý a desiaty význam (v druhom význame sa slovo dobrý uplatňuje nomenklatúrne - na označenie stupňa klasifikácie prospechu -, desiaty význam sa dotýka vyjadrenia intenzity), ukazuje sa, že pri slove dobrý sa stretávame s invariantným významom, ktorý môžeme formulovať ako "zodpovedajúci požiadavkám človeka v istej role". V rozličných spojeniach sa tento invariantný význam rozlične obmieňa, pričom základňou tohto obmieňania sú rozličné typy vlastností, podľa ktorých sa objekty hodnotia ako zodpovedajúce istým požiadavkám, ako aj rozličné roly človeka, z hľadiska ktorých sa objekt hodnotí (jjorovnaj X je dobrý pracovník, urobiť dobrý dojem na niekoho, dobré zaobchádzanie s niekým, mať dobrú náladu a podobne). Týmto netvrdíme, že pri všetkých mnohovýznamových slovách máme do činenia s obmieňaním istého invariantného významu; chceme len podporiť myšlienku, že otázku, či pri polysémii jestvuje invariantný význam, nemožno riešiť paušálne, ale diferencovane; treba

počítať s tým, že jestvujú prípady, keď sa s invariantným významom stretávame.

Invariantný význam slova dobrý je čisto hodnotiacim významom, na základe tohto významu zaraďujeme slovo dobrý do skupiny čisto hodnotiacich slov. Čisto hodnotiaci význam tohto slova, respektíve jeho slovnodruhovej obmeny dobre sa zreteľne prejavuje, keď ho vzťahujeme na explicitne vyjadrenú vlastnosť, na základe ktorej hodnotíme istý objekt: Toto jablko má dobrú chuť; Takáto pôda je základom dobrej úrody; Tento spevák dobre spieva; Tento herec dobre hrá a tak ďalej. V prípade, keď sa táto vlastnosť explicitne nevyjadrí, dôležitú úlohu hrajú už spomínané štandardné príznaky objektov. Štandardné príznaky sa aktualizujú spojením slova dobrý , s pomenovaním hodnoteného objektu. Hodnotiace slovo zastupuje neprítomný názov aktualizovanej vlastnosti, respektíve názvy viacerých vlastností. Príklady typu dobré pero, dobrý nôž, dobrý človek, dobrá kniha a podobne ukazujú, že štandardné príznaky pri jednotlivých druhoch objektov sú vymedzené odlišným stupňom určitosti. Napríklad v spojeniach dobré pero, dobrý nôž, dobrá pôda sú štandardné príznaky vymedzené vyšším stupňom určitosti ako v spojeniach dobrá kniha (môže ísť o knihu s napínavým dejom, so zaujímavým námetom, so sugestívne vykreslenými postavami, so zaujímavými úvahami a podobne), dobrý človek (môže ísť o človeka, ktorý rád každému pomáha, nikomu neubližuje a podobne). Vo vedomí komunikantov sa štandardné vlastnosti s nižším stupňom určitosti aktualizujú v spätosti s príslušnými štandardnými situáciami. Ak sa napríklad použije hodnotiace spojenie dobrá voda, aktualizácia hodnotiaceho príznaku závisí od toho, či sa voda hodnotí v situácii, keď ju pijeme (dobrá voda = čistá voda bez nepríjemnej príchute), keď sa v nej kúpeme (dobrá voda = primerane teplá a čistá

voda), keď sa v nej perie (dobrá voda = mäkká voda) a podobne. Iný príznak sa aktualizuje v spätosti so slovným spojením dobrá kniha, ak ho vysloví milovník detektívneho žánru (dobrá kniha = kniha s napínavým dejom a detektívnou zápletkou), ako keď ho v komunikácii použije človek, ktorý hľadá v knihách hlboké úvahy (dobrá kniha = kniha s hlbokými úvahami).

So stupňom určitosti štandardných príznakov súvisí, že slovo dobrý zastupuje názov jedného príznaku, alebo názvy viacerých príznakov. Slovo dobrý zastupuje opisno-hodnotiace prídavné mená v spojeniach, ako napríklad starostlivý otec, presná muška, jedlé hudby, pevné nervy, normálny tlak, vydarený pokus a podobne. Názvy viacerých štandardných vlastností zastupuje slovo dobrý v spojeniach typu dobré auto, dobrý film, dobrý človek a podobne. V tejto súvislosti sa hovorí, že v závislosti od označovanej triedy objektov sa mení pomer opisného a hodnotiaceho významu slova dobrý (Hare, 1985, 192). Treba dodať, že od miery určitosti štandardných príznakov závisí aj miera určitosti hodnotenia (jednoznačné hodnotenie, menej určité hodnotenie, neurčité hodnotenie). So stupňom určitosti hodnotenia však súvisí aj to, že vlastnosti, ktoré sú základom hodnotenia objektov, sa vyskytujú v rozličnej miere. Zreteľne to ukazuje stupňovateľnosť hodnotiacich slov.

Pri tomto aspekte hodnotenia treba brať do úvahy, že hodnotenie sa zakladá na porovnávaní objektov, čo je spojené s istou hodnotiacou škálou. Pri porovnávaní objektov na základe istého príznaku vychádzame z toho, že tento príznak sa vyskytuje na rozličných miestach hodnotiacej škály, pričom jednotlivé miesta škály určujú jeho mieru. Ak napríklad hodnotíme pôdu na základe štandardnej vlastnosti úrodný, pričom na kladný úsek škály sa vzťahuje príznak dobrý,

na záporný úsek zlý (čiže úrodný = dobrý, neúrodný = zlý), zaraďujeme ju podľa tohto príznaku do porovnávacej triedy rovnorodých objektov a hodnotíme na pozadí hodnotiacej škály určenej príznakom úrodný; na škále je tento príznak rozmiestnený podľa miery výskytu: veľmi úrodný - úrodný - málo úrodný - neúrodný (prípadne s jemnejšou diferenciáciou); hodnotiace spojenie úrodná pôda interpretujeme na základe toho, že poznáme miesto takto označeného príznaku v hodnotiacej škále úrodnosť. Hodnotiace slová dobrý a zlý sú tiež stupňovateľné, takže použitie týchto slov je spojené nielen s mie rou určitosti štandardných príznakov, ale aj s mierou určitosti vzhľadom na hodnotiacu škálu: dobrý spevák je ten, kto dobre spieva - jednoznačne vymedzený štandardný príznak -, čiže nie veľmi dobre, výborne, nie zle - určitosť z hľadiska hodnotiacej škály. Vo vzťahu k určitosti hodnotenia sa hovorí o hodnotiacich stereotypoch, ktoré zahŕňajú štandardné vlastnosti objektov v ich vzťahu s hodnotiacou škálou (Voľf, 1985, s. 56-61).

Ak tu zdôrazňujeme význam štandardných príznakov pri hodnotení objektov, to neznamená, že hodnotiace výrazy typu dobrý a zlý sa uplatňujú len v spojitosti s týmito príznakmi, respektíve že tieto slová sa spájajú s podstatnými menami, ktoré označujú bežne hodnotené objekty. Vyššie sme spomínali, že objektívnym základom hodnotenia sú vlastnosti objektov. Vzhľadom na vlastnosti sú niektoré objekty bežne predmetom hodnotenia, iné sú v neutrálnom vzťahu k hodnoteniu. Avšak o tom, ktoré objekty sa stanú predmetom hodnotenia a na základe ktorých príznakov sa objekt hodnotí, rozhoduje subjekt hodnotenia. Z hľadiska subjektu hodnotenia niet objektov, ktoré sú v absolútnom neutrálnom vzťahu k hodnoteniu, a niet vlastností, ktoré by nemohli byť základom hodnotenia príslušných objektov. Ak prihliadame aj na túto skutočnosť, hodnotenie slovom dobrý sa môže dotýkať:

1. bežne hodnotených objektov so štandardnými príznakmi;
2. bežne hodnotených objektov, avšak hodnotenie prebieha na základe neštandardných príznakov;
3. bežne nehodnotených objektov;
4. bežne hodnotených objektov so štandardnými príznakmi, ale hodnotenie je v protiklade s hodnotiacim vzťahom, ktorý sa na tieto príznaky viaže.

Prvý prípad ilustruje už uvádzané príklady. V druhom prípade sa aktualizuje neštandardná vlastnosť, napríklad s učiteľom je spätá štandardná vlastnosť učiť, ale vo výpovedi Máme dobrého učiteľa, lebo si môžeme robiť, čo chceme - žiaci aktualizujú vlastnosť nevšímavosť, benevolencia, táto vlastnosť zodpovedá ich momentálnemu záujmu, a preto ju hodnotia ako dobrú. Planéta Mars má neutrálny vzťah k hodnoteniu, avšak vo výpovedi Mars je veľmi dobrá planéta na skúmanie zárodkových foriem života, lebo sa predpokladá, že sa na nej vyskytujú neznáme mikroorganizmy - sa aktualizuje vlastnosť, ktorá je základom hodnotenia (tretí prípad), štvrtý prípad sa dá ilustrovať situáciou, keď vlastnosť, na základe ktorej sa hodnotí objekt, z hľadiska subjektu sa obmieňa tak, že podnecuje protikladné hodnotenie. Výpoveď Tentokrát som mal v byte dobrých zlodejov - vyjadruje situáciu, keď hovoriaci neutrpel takú veľkú škodu, ako pri predchádzajúcej krádeži. Je prirodzené, že neštandardnú vlastnosť treba nejakým spôsobom vyjadriť.

LITERATÚRA

DOROTÍKOVÁ, S.: Filozofia a problémy hodnoty. Bratislava, Pravda 1980. 232 s.

ČERNÍK, V. - FARKAŠOVÁ, E. - VICENÍK, J.: Teória poznania. 1. vyd. Bratislava, Pravda 1980, 416 s.

HARE, P.M.: Deskripcija i ocenka. In: Novoje v zarubežnoj lingvistike. 16. Red. N. N. Popov. Moskva, Progress 1985, s. 183-195.

Slovník slovenského jazyka. Red. š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968. 1. zv.

VOĽF, E.M.: Funkcionaľnaja sémantika ocenki. Moskva, Náuka 1985, 232 s.

Ľudová pieseň v súčasnom piesňovom repertoári

Ľubica Droppová

štúdium piesňového repertoáru patrí medzi aktuálne problémové okruhy súčasnej folkloristiky, no niektoré otázky tohto druhu sa vynárali už od počiatku zbierania folklóru a vydávania ľudových piesní u nás i v iných európskych krajinách. Bola to napríklad otázka otvorenosti piesňového repertoára, na ktorý už oddávna pôsobili najrôznejšie priame i nepriame činitele (hospodárske, kultúrne, spoločenské a podobne). V dôsledku toho sa piesňový repertoár nielen menil a vyvíjal, ale aj neustále rozširoval o piesne z iných lokalít i o rôzne piesňové druhy a žánre nefolklórneho pôvodu.

Súčasná československá folkloristika venuje otázkam piesňového repertoáru primeranú pozornosť, a to tým viac, že dnes zreteľnejšie vystupujú do popredia nielen samostatne, ale aj v súvislosti s otázkami piesňového a hudobného vkusu vôbec. Určité teoretické a metodologické východiská k sledovaniu tejto problematiky i čiastkové výsledky nachádzame už v prácach niektorých významných folkloristov medzivojnového obdobia (najmä O. Hostinského, B. Václavka., P.G. Bogatyreva,

A. Melicherčíka), no hĺbkové výskumy a širšie koncipované bádateľské projekty sú omnoho mladšieho'dáta a pokračujú aj dnes. Piesňový repertoár sa v súčasnosti sleduje z rôznych aspektov (vývojových, funkčných, žánrových), využívajú sa rôz ne prístupy a metódy výskumu, výskumy sa konajú v lokalitách, ktoré sú odlišné z historicko-ekonomického i spoločenského, hľadiska, ako aj z hľadiska bohatstva a aktívnosti hudobno-spevnej tradície. Nazdávame sa, že táto pomerná rôznorodosť sledovania piesňového repertoáru odráža súčasný stav rozpracovanosti .tejto problematiky a predstavuje istú etapu jej štúdia, ktorá dáva možnosť overiť si nosnosť jednotlivých prístupov a metód, vykonať hĺbkové rozbory repertoárov určitých lokalít, postrehnúť lokálne odlišnosti od zisteného priemeru, prípadne zmeny v čase.

V tomto príspevku by sme chceli rezumovať výsledky našich výskumov piesňového repertoáru vo vybraných lokalitách na Slovensku. Vychádzame z vlastných aj kolektívnych výskumov s poslucháčmi Katedry etnografie a folkloristiky FF UK v rokoch 19/8-1986 v poľnohospodárskych i robotníckych lokalitách na strednom, západnom i východnom Slovensku. Uvedomujeme si, že výber lokalít nie je dostatočne reprezentatívny, no predsa sú badateľné isté spoločné tendencie, najmä pri konfrontácii so zisteniami iných bádateľov.

Výskumy piesňového repertoáru sme sa snažili v zhode s po žiadavkami modernej folkloristiky uskutočniť v troch rovinách

1. výskum aktívneho (manifestného) spevného repertoáru;
2. výskum pasívneho (latentného) spevného repertoáru;
3. výskum spevného a hudobného vkusu, prípadne obľuba jednotlivých piesňových a hudobných žánrov.

Výsledky výskumov nie sú vo všetkých lokalitách úplne rovnocenné, nemali sme tiež všade rovnakú možnosť priameho pozorovania spevných príležitostí, no predsa sú to viaceré zhodné poznatky o stave a zložení repertoáru a o jeho vývojových tendenciách.

1. Výskum aktívneho (manifestného) piesňového repertoáru. Metóda priameho pozorovania a účasti na spevných príležitostiach, kombinovaná s výskumom aktívneho repertoáru u vynikajúcich nositeľov folklóru nám dáva možnosť získať obraz o piesňach, ktoré sa v lokalite spievajú spontánne, sú všeobecne známe a obľúbené.

Pre aktívny život folklóru majú veľký význam intepretačné situácie a okolnosti, v našom prípade spevné príležitosti. Hoci mnohé tradičné spevné príležitosti zanikajú (najmä tie, ktoré boli súčasťou výročného zvykoslovia), predsa aj z tejto skupiny niektoré pretrvávajú, alebo sa znovu obnovujú. (Krekovičová, E., 1984, s. 471). Napríklad v nami skúmaných lokalitách na východnom Slovensku je to spoločný spev mládencov pri stavaní a váľaní májov na Turice, spievanie mládeže pri pálení ohňov na Jána (spieva sa však už za sprievodu gitary, repertoár sa skladá z ľudových i populárnych piesní). Medzi najvýznamnejšie spevné príležitosti podnes patria rozlúčky brancov pred odvodmi a pred odchodom na vojenskú prezenčnú službu, ktoré sa vyznačujú špecifickými regrútskymi a vojenskými piesňami.

Zo spevných príležitostí v rámci rodinných obradov má i dnes najvýznamnejšie miesto svadba. Zväčša sa už nedodržiava úplný model tradičnej svadby, no v prestávkach medzi tancami, pri tanci i pri vykonávaní niektorých úkonov (čepčenie, tanec nevesty a podobne) má spev obradových, ale i zábavných a tanečných piesní svoje stále uplatnenie. Spevnou príležitosťou niekde zostávajú aj krstiny, na ktorých sa v niektorých lokalitách zúčastňuje početné príbuzenstvo - 20 i 50 ľudí.

Mnohé spevné príležitosti boli v minulosti spojené s vykonávaním niektorých prác. Priadky a páračky strácali v skúmaných lokalitách už v povojnovom období svoj pracovno-spoločenský význam a s nimi zanikli aj charakteristické

situácie pre interpretáciu folklóru, najmä ľudového rozprávania a spevu piesní. Aj dnes si však spoločne spievajú najmä ženy vo chvíľach oddychu, či pri práci v miestnych jednotných roľníckych družstvách, alebo pri lesných prácach a podobne.

V skúmaných lokalitách netvoria výnimku ani spevné príležitosti zábavné. Sú to napríklad dedinské zábavy (regrútske, silvestrovské, na hody a podobne), alebo neformálne rodinné, susedské a priateľské posedania v domácom prostredí, príležitostne vzniknuté spevné situácie v miestnych pohostinských zariadeniach a podobne.

Treba spomenúť aj spevné príležitosti novšie, vychádzajúce zo zvyklostí a obradov, ktoré sa zaužívali v povojnových rokoch. Sú to napríklad oslavy životných a pracovných jubileí na pracovisku, oslavy zlatých svadieb, pracovno-spoločenské stretnutia pracovníkov jednotných roľníckych družstiev (výročné schôdze, oslavy skončenia poľnohospodárskych prác, spoločné zájazdy a podobne). V niektorých lokalitách na východnom Slovensku sú spevnou príležitosťou aj stretnutia bojovníkov a pamätníkov bojov proti fašizmu vo výročných dňoch osláv Slovenského národného povstania.

V súčasnosti patria medzi nezanedbateľné spevné situácie aj nácviky a vystúpenia miestnych folklórnych skupín a súborov. Treba spomenúť aj populárne súťaže v speve piesní Spieva celá dedina, ktoré sme počas výskumov zaznamenali na východnom Slovensku a v oblasti Gemera a ktoré organizujú miestni osvetoví pracovníci. Tu je vidieť, že v súčasnosti rôzne spoločenské organizácie a inštitúcie ;často vytvárajú aktivizačné impulzy a motivujú vznik spevných príležitostí, ako na to v súvislosti s výskumom v iných lokalitách upozornili aj ďalší bádatelia, keď hovorili o dôležitosti inštitucionálnej podmienenosti spevných príležitostí v súčasnosti (Krekovičová, E., 1984, s. 468).

Podľa našich doterajších zistení možno manifestný piesňový repertoár skúmaných lokalít rozdeliť do troch skupín:

a/ Vcelku sa aj dnes často spievajú ľudové piesne lokálneho a regionálneho pôvodu. Z nich sa aktívne interpretujú najmä piesne ľúbostné, žartovné, regrútske, vojenské a tiež niektoré piesne svadobné. Ich výber záleží od zloženia účastníkov, od konkrétnej spevnej príležitosti atď. Okrem spomínaných tematických skupín majú v skúmaných východoslovenských obciach významnejšie miesto aj piesne s tematikou jednotných roľníckych družstiev a v stredoslovenských baníckych obciach piesne banícke. Vo všetkých lokalitách sú však badateľné tendencie k zužovaniu počtu piesní v tejto skupine manifestného repertoáru. Pôsobí tu najmä rozhlas a televízia, ktoré na jednej strane rozrušujú lokálny repertoár vnášaním noých piesní a vytváraním nových repertoárových modelov - na druhej strane upevňujú vedomie lokálnej odlišnosti konkrétnych variantov piesní v zmysle "u nás sa to spieva ináč", "u nás sa spieva krajšie".

b/ Druhú skupinu piesní manifestného repertoáru tvoria ľudové piesne z iných oblastí Slovenska, ale aj české, prípadne inojazyčné ľudové piesne. Aj tu prispievajú rozhlas a televízia k vytváraniu akéhosi celonárodného repertoáru ľudových piesní, ktorého zloženie sa mení predovšetkým v čase. Niekedy je priama závislosť medzi všeobecnou obľubou a spevom určitých piesní v súvislosti s ich častejším vysielaním v rozhlase a televízii, alebo v súvislosti s popularitou niektorých spevákov, o ktorú sa pričinili práve rozhlaas a televízia. Kým repertoár lokálnych piesní je stálejší a niektoré piesne za určitých okolností nadobúdajú funkciu reprezentanta, alebo znaku určitej lokality, celonárodný repertoár sa rýchlejšie inovuje, viacej je závislý na vonkajších vplyvoch a stiera sa lokálny, ba niekedy aj regionálny charakter piesní. Zne-

nie piesne v masových informačných prostriedkoch sa pritom stáva akýmsi interpretačným vzorom. Aj v tejto skupine piesní manifestného repertoáru je istá vrstva piesní síce pomerne úzka, ale stála v priestore a v čase.

c/ Do tretej, skupiny môžeme zaradiť rôzne druhy a žánre umelých a poloľudových piesní (napríklad šlágre, tanečné a populárne piesne, trampské piesne, piesne pri dychovke - tzv. ľudovka), z ktorých najmä posledné menované sa spontánne spievajú pri rozličných zábavných príležitostiach. Na ich šírení a obľube sa podieľajú aj tanečné kapely, ktoré hrajú na zábavách, no v najväčšej miere rozhlas a televízia, ktoré v rámci obľúbených relácií piesne tohto typu najčastejšie programujú. V tejto skupine manifestného piesňového repertoáru nie sú zriedkavosťou ani piesne české. Pomer týchto troch skupín piesní nie je vždy v aktívnom speve rovnaký, líši sa podľa lokalít, podľa spevných príležitostí a najmä podľa veku a záujmov účastníkov spevnej situácie. My sme sa snažili postihnúť predovšetkým všeobecné črty a tendencie charakteristické a spoločné pre súčasný manifestný piesňový repertoár na slovenskej dedine.

2. Výskum pasívneho (latentného) piesňového repertoáru. Latentný piesňový repertoár je v súčasnosti omnoho širší ako manifestný. Obsahuje všetky piesne, ktoré miznú z aktívneho spevu, prípadne nikdy sa spontánne nereprodukovali, no informátori si ich uchovávajú v pamäti, alebo niektorí si ich aj zapisujú. Aj v rámci latentného piesňového repertoáru môžeme vydeliť tri vyššie spomínané skupiny piesní. V latentnom repertoári najmä stredných a najstarších generácií sa nám však často uchovávajú mnohé archaickéjšie vrstvy a typy ľudových piesní, ktoré najmladšia generácia nemala už možnosť spoznať z manifestného spevu. Týka sa to najmä skupiny piesní lokálnej a regionálnej proveniencie, kde napríklad piesne spojené s určitými obyčajmi, alebo pracovnými činnosťami ustupujú do latentného repertoáru, lebo zanikla ich primárna funkč-

nosť spolu s príležitosťami, ktorých boli súčasťou a dnes už nenadobudli funkcie nové. Tu badáme najvýraznejšie rozdiely medzi latentným repertoárom roľníckych a robotníckych lokalít, lebo robotnícka piesňová tradícia sa dnes uchováva už prevažne v pasívnej podobe.

V pamäti starších generácií sa uchovávajú aj mnohé dobové populárne piesne, nábožné piesne, vlastenecké piesne z minulého storočia, ako aj piesne cudzojazyčné, najmä maďarské. Latentný repertoár mladších vekových kategórií obsahuje zasa aj piesne školské, pionierske, hymnické, ktoré sa spontánne nereprodukujú, alebo majú vyslovene príležitostný charakter.

Zloženie manifestného a latentného repertoáru nie je stále a nemenné, piesne môžu prechádzať a za určitých okolností aj prechádzajú z jednej kategórie do druhej. Spomínali sme už, že spolu so zánikom niektorých obyčajov .prechádzajú do latentného repertoáru piesne s nimi spojené. No pochopiteľne, keď sa v niektorých prípadoch určité obyčaje obnovia, či už spontánne, alebo na podnet inštitúcií, či organizácií, obnovia sa aj príležitosti pre aktívny spev. Na presuny piesní z jednej kategórie repertoáru do druhej môžu pôsobiť aj iné podnety: napríklad vystúpenia folklórnych skupín a súborov, aktivita, či pasivita spoločenských organizácií v lokalitách, významní nositelia folklóru, životnosť lokálnych spevných tradícií a v neposlednom rade aj programovanie piesní vo vysievysielaní rozhlasu a televízie.

3. Výskum spevného a hudobného vkusu. Tretia rovina výskumu je najširšia, lebo sa týka celej oblasti spevného vkusu na súčasnej dedine. Neprináša nám síce údaje priamo k štúdiu súčasného piesňového repertoáru, ale vkusové orientácie, ktoré sú badateľné pri zhodnotení dotazníkových pieskumov nám predsa môžu naznačiť aj smery a niektoré príčiny zmien v súčasnom piesňovom repertoári (napríklad závislosť od

veku, vzdelania, lokálnych tradícií, sledovanosti rozhlasu a televízie a podobne).

Pod pojmom spevný vkus tu chápeme uprednostňovanie určitých piesňových žánrov nielen pri aktívnom speve, ale aj pri možnosti výberu, napríklad v rozhlasovom vysielaní, pri prehrávaní gramoplatní a podobne. Výsledky výskumu ukazujú, že v dobe konania výskumov boli v sledovaných lokalitách najobľúbenejsle ľudové piesne, kým obľuba tanečných piesní bola až o 30 % nižšia. Oproti roku 1963, kedy sa konali podobne orientované výskumy, ukazujú sa dosť výrazné rozdiely v obľube piesňových žánrov v prospech ľudových piesní (Výzkum současné hudebnosti, hudebního vkusu a záumú v roku 1963 a jeho výsledky). Porovnanie výsledkov obidvoch výskumov nie je síce úplne presné, alebo výskum z roku 1963 predstavuje štatistický priemer v celej ČSSR (teda včítane mestských a priemyselných aglomerácií) a naše výskumy o rok neskôr už ukazujú odchýlky od* celoštátneho priemeru. No predsa je zaujímavé zistenie, že obľúbenosť ľudových piesní neklesá, ako sa predpokladalo, ani dnes a vcelku úspešne súperí s obľúbenosťou širokej škály tanečných a populárnych piesní. Citeľnejšie rozdiely sú badateľné predovšetkým" pri sledovaní obľúbenosti piesňových žánrov podľa veku, a to najmä u najmladšej vekovej kategórie, kde jednoznačná obľúbenosť ľudových piesní bola nižšia (47 % kladných odpovedí, 43 % neutrálnych a 8 % záporných odpovedí) a uprednostňovanie tanečných piesní vyššie (95 % áno, 0 % niekedy, 4 % nie). Z ďalších hudobno-spevných žánrov vykazuje vysoké percento obľúbenosti najmä dychová hudba (je na druhom mieste obľúbenosti hneď za ľudovou piesňou - okolo 60 %, no prevažne u starších vekových kategórií). Počet pozitívnych odpovedí klesá pri zisťovaní obľúbenosti operety, opery a symfonickej hudby. (Tu je badateľná závislosť na vzdelaní),. Táto tendencia záujmu sa nelíši podstatnejšie od zistení z roku 1962. "

Pri spracovaní dotazníkového výskumu sa äalej ukázalo, že v skúmaných lokalitách sa oproti roku 1963 zvýšilo pravidelné denné počúvanie rozhlasového vysielania asi o 10 % o každodenné sledovanie televízie o 20-30 %. Pritom respondenti uvádzajú ako najobľúbenejšie rozhlasové a televízne relácie najmä hudob no-slovné zábavné a súťažné programy.

Z folkloristického hľadiska nie je síce táto rovina výskumu dostatočná, aj pri kvanitatívnom výskume by bola potrebná podrobnejšia diferenciácia v rámci jednotlivých hudobných žánrov (napríklad v rámci ľudových piesní - piesne lokálneho pôvodu, regionálne, slovenské, české, inonárodné a podobne), čo by iste poukázalo na hlbšie rozdiely nielen v rámci týchto hudobných žánrov, ale aj v jednotlivých lokalitách (Šepláková, V., 1984, s. 479-504). Aj tak nám však tento výskum prináša zaujímavé zistenia. Napríklad to, že obľuba ľudových pie'sní ani v súčasnosti neklesá. Naopak, v skúmaných lokalitách je pomerne vysoká, a to aj u najmladšej generácii. Aj keď sa u tejto generácii neprejavuje bezvýhradná orientácia na ľudové piesne, jednoznačne odmietavé stanovisko vyjadrilo len malé percento mladých ľudí.

Na záver môžeme vysloviť niektoré celkové zistenia.

Obľúbenosť ľudových piesní lokálnej a regionálnej proveniencie neustupuje v skúmaných lokalitách ani v súčasnosti, no v manifestnom piesňovom repertoári sa zužuje ich zastúpenie. Latentný piesňový repertoár je zatiaľ stále pomesne bohatý a rôznorodý, najmä u príslušníkov starších generácií, no aj tu badať tendencie k jeho zužovaniu. Tieto zistenia platia bez väčších rozdielov pre roľnícke i robotnícke lokality na Slovensku všeobecne. V robotníckych lokalitách možno zároveň sledovať ubúdanie robotníckych a revolučných piesní v aktívnom speve. Súvisí to nielen so všeobecným ústupom aktívneho spevu a spevných príležitostí v súčasnosti, ale

snáď aj s charakterom samotnej robotníckej piesňovej tradície. Texty robotníckych piesní sú pomerne konkrétne, opisujú podmienky práce a sociálne vzťahy z minulých desaťročí, ktoré nezodpovedajú dnešnej situácii. Aj slovník týchto piesní obsahuja zastarané názvy pracovných nástrojov, pomenovania robotníckych špecializácií a funkcií, ktorým dnes už najmä mládež nemôže rozumieť. Preto sa počet robotníckych piesní v aktívnom repertoári postupne zužuje.

Potvrdzuje sa predpoklad o nivelizácii časti piesňového repertoáru v prospech nadlokálnych piesňových prejavov, prípadne o rozšírení niektorých lokálnych piesňových prejavov na celé územie Slovenska. Zásadnú úlohu tu nepochybne zohráva práve rozhlas a televízia.

Výskumy potvrdili, že aj dnes sú súčasťou piesňového repertoáru i piesne neludového pôvodu, najmä piesne za sprievodu dychovej hudby, prípadne niektoré piesne z oblasti populárnej hudby.

Literatúra

Bogatyrev, P.G.: Souvislosti tvorby, Praha 1971

Hostinský, 0. : Česká svetská píseň lidová, Praha 1906

Krekovičová, E.:' K niektorým výsledkom skúmania spevnosti slovenskej dediny a jej dynamiky v čase, Slovenský národopis 32, 1984, s. 471

Melicherčík, A.: Funkcia nefolklórnej piesne v dedinskom prostredí, Národopisný zborník MS, 1947, s. 69-80

šepláková, V.: Folklórni povedomí a hudební vkus současných generací, Slovenský národopis 32, 1984, s. 479-504

Václavek, B.: Písemnictví a lidová tradice, Olomouc, 1938

Výskum současné hudebnosti, hudebního vkusu a zajmú v r.1963 a jeho výsledky, Vydalo Študijní odd. Čs. rozhlasu, Praha 1964

Slovenčina a južnoslovanské jazyky

Anton Habovštiak

Viaceré jazykové zvláštnosti slovenského jazyka zreteľne odlišujúce slovenčinu od západoslovanských a ostatných slovanských jazykov boli podkladom pre vznik teórií o južnoslovanskom pôvode slovenčiny, najmä však o genéze stredoslovenských nárečí. Jednu z nich vyslovil už Samo Czambel (1903, s. 84 - 85), ktorý upozornil, že slovenčina má viaceré spoločné prvky s juhoslovanskými jazykmi, a preto vraj patrí skôr k juhoslovanskej jazykovej skupine ako k západoslovanským jazykom. S. Czambel uviedol aj niektoré tzv. juhoslovanské zvláštnosti slovenčiny ako príponu -m v 1. os. sg. préz. vediem, žijem alebo tvar nom. sg. neutra príd. mien typu peknô, znenia šilo, salo (miesto šidlo, sadlo), tvary gen. pl. fem. s vkladným á (sestár, perál) a napokon aj iné hláskoslovné a tvaroslovné zvláštnosti. Pre nedostatok preukazných dokladov sa však teória o južnoslovanskom pôvode slovenčiny neprijala. Vo svetle súčasných slavistických výskumov sa slovenčina jednoznačne pokladá za západoslovanský jazyk (Novák, 1933; Pauliny, 1963; Krajčovič, 1974; Ondruš, 1977), ktorý má však isté

starobylé prvky zhodné s južnoslovanskými jazykmi. Pri porovnaní jazykového stavu sa v posledných rokoch poukazuje čoraz častejšie aj na lexikálne zvláštnosti spoločné či paralelné so slovanskými jazykmi na Balkáne. Patria k nim údaje poľského slavistu W. Bobeka (1938), ktorý sa však opiera o lexikálny materiál z oblasti spisovného jazyka. Čiastočné výsledky výskumov Slovensko-južnoslovanských vzťahov založených na základe štúdia slovnej zásoby slovenčiny priniesli aj práce iných bádateľov.

V posledných rokoch ponúkajú nové možnosti poznávania týchto vzťahov výsledky výskumov získané na základe lingvistickej geografie. Ide najmä o jazykovozemepisné výskumy slovenskej a slovanskej lexiky v rámci prác na Atlase slovenského jazyka IV (1984) a v rámci prác na Slovanskom jazykovom atlase (k dispozícii nám boli elaboráty pre lexikálnu časť atlasu). Na niektoré z nich by sme chceli poukázať aj v tomto príspevku.

Úvodom k tejto otázke možno uviesť, že už pri výskume slovenskej nárečovej lexiky zo slovotvorného hľadiska sa zistilo, že cez Slovensko prebieha dôležitá izolexa, vyčleňujúca slovotvornú príponu -ica oproti -ka. Slová s príponou -ica sú príznačné pre slovenčinu (menej už pre češtinu a lužičtinu) a pre juhoslovanské jazyky, macedónčinu i bulharčinu (Buffa, 1969, s. 145). Na ilustráciu možno uviesť slovo lyžica. Podoba ližica rozšírená v juhozápadnej polovici Slovenska má pokračovanie v češtine, lužičtine a v jazykoch na Balkáne(čes. lžíce, nár. aj žička, žlička, žica, lužica, ližica; hor. luž. lžica, dol. luž. Ižyca, slovin. žlíca, srb. chorv. lažica, ložica, žlica, mac. lažica, bulh. lažica), podoby s príponou -ka sú rozšírené v poľských, ukrajinských, bieloruských a ruských nárečiach (poľ. lyžka, ukr. lôžka, lyžka, bielorus. lyžka, rus. lôžka, nár. aj lýžka; Kopečný, 1964, s. 227). Podoba 16žica sa predpokladá

aj pre praslovančinu a bola známa aj v staroslovienčine. Slovensko-balkánska izoglosa svedčí o starobylosti tohto slovotvorného javu. Podobný, i keä nie celkom totožný stav sa zistil aj pri iných slovách, napríklad jalovica, jarabica alebo aj veverica.

Lexikálne paralely medzi slovenčinou a slovanskými jazykmi na Balkáne sa vzťahujú nielen na slovotvornú podobu slova, ale aj na lexikálne základy slov. Viaceré na Slovensku rozšírené slová sú známe aj v juhoslovanských jazykoch, kým na východoslovanskom území už sú iné názvy, napríklad slov. posteľ, čes. poestel, dol. luž. postola a slovin. postelja, ale pol. lôžko, hor. luž. ložo, srb. chorv. mac. krevet, bulh. leglo, ukr. lôžko, bielorus. ložak, rus. krovať.

Aj slovo mačka je rozšírené iba v slovenčine a v slovanských jazykoch na Balkáne^ pórov, sloven., slovin., srb. chorv., mac. mačka, bulh. mačka (i kotka, maca), ale čes. kočka, hor. luž. kočka, dol. luž. kocka, poľ. kotka, ukr. kiška (kitka), rus. koška. Pozoruhodné sú aj názvy, ktorými sa pomenúva samec mačky, to jest kocúr a mačacie mlääa. Na území Slovenska je známy kocúr (kocúr, kot), ale v stredoslovenských nárečiach sa vyskytujú sporadicky aj názvy ako na Balkáne, a to maček, máčok, macúr (pórov, slovin. maček, srb. chorv. mačak, mac. macor). V ostatných jazykoch sú už iné názvy (čes. kocour, poľ. kocúr, bielorus., rus. kot, ukr. kit). Mlääa mačky má v časti slovenských nárečí aj podobu mača, t. j. pomenúva sa tak, ako aj v slovinčine, srbochorvátčine a na rozhraní macedonsko-bulhärských nárečí.

Zo slavistického hľadiska je pozoruhodný názov ihla (*jog71a) známy vo všetkých slovanských jazykoch; pórov, slov. ihla, čes. jehla, luž. jehla/jogla, poľ. igla, ukr. hólka (nár. ihla, jehla), bielorus. ihólka (hólka, jihla), rus. iglá, slovin. ígla, srb. chorv. igla (nár. jagla),

mac. igla, bulh. igla (Kopečný, 1964, s. 157-158). V časti slovenských nárečí, a to na okolí Prievidze, Topoľčian, Nitry a v Tekove je rozšírený názov šivačka. V tejto podobe je známy aj v časti srbochorvátskych nárečí (Skok III, 1973, s. 397).

Otvor v stene domu na prepúšťanie svetla a na vetranie má v západoslovenských nárečiach názov okno, na strednom Slovensku oblok, vo východoslovenských nárečiach oblak. V podobe oblok je známe toto slovo v čajkovsko-chorvatskej oblasti a v slovinčine; používa sa aj v lužičtine (wob lak), ale v inom význame (Kniezsa 1955, s. 56). Západoslovenský ekvivalent okno (pórov, slovin. okno, srb. chorv. okno, mac. okno, bulh. okno) je charakteristický pre západoslovenské jazyky (čes. okno, poľ. okno, hor. luž. šokno, dol. luž hokno) i pre východoslovenské územie (ukr. wiknó, bielorus. aknó, rusk. okno; Kopečný, 1963, s. 284). Názov poľadovica vo význame "ľadová prikrývka cesty" má paralelu v slovinskom, srbochorvátskom a bulharskom poledica a v macedónskom poledica popri lizganica (Buffa, 1978, s. 52).

Názov žatva vo význame "zber obilia na poli" rozšírený najmä na území stredného Slovenska a vo väčšine západoslovenských nárečí, používa sa v rozličných obmenách aj v slovinčine, srbochorvátčine (popri kositba).

Aj pomenovania zdochnutého zvieraťa (slov. zdochlina, čes. mrcha, slovin. mrhovina, srb. chorv. crkotina, mac. mrša, bulh. m7rša, ale luž. skošo, skose, poľ. padlina, bielorus. padlo, ukr. padlo/stervo, rus. padal6) poukazujú na súvislosti medzi slovenskými (a českými) nárečiami a slovanskými jazykmi na Balkáne. Iba zo slovenských a českých nárečí a zároveň aj zo slovinčiny, srbochorvátčiny, macedónčiny a bulharčiny sú doložené názvy od koreňa mr-, a to v slovenčine v podobe mrcha, mršina, mrcina; v češtine mrcha, marcha, mršina, v slovinčine marchovina, machavina, marchuvina; v srbochorvátčine mrša, mrcina, mrena, v mace-

dónčine mrša, marša, mr^ša, mršlak, v bulharčine mrša, m0rša, mrlak, mršlak,. m^ršaf, mSrcina, marchovina.

Okrem týchto názvov sa v slovenčine, češtine a v ostatných slovanských jazykoch na Balkáne používajú na pomenovanie zdochnutého zvieraťa aj iné názvy. V poľštine, lužičtine a v nárečiach východoslovanských jazykov sa pomenovania s koreňom mr- nevyskytujú. Vzájomná väzba pomenovaní s koreňom mr- v slovenských a českých nárečiach so slovinskými, srbochorvátskymi, macedónskymi a bulharskými nárečiami je preukazná. Ide o lexikálnu zvláštnosť, pochádzajúcu zo staršieho obdobia.

Z aspektu lingvistickogeografickej stratifikácie sú osobitne pozorudhoné aj zvukomalebné slová a citoslovcia, ktorými sa privolávajú sliepky. Výskum slovenského nárečia ukázal, že na konkrétnej oblasti juhozápadoslovenského územia sa sliepky privolávajú pi-pi! Skôr sporadicky, ako na súvislom území sa takto volá na sliepky aj v juhovýchodných Čechách a miestami na Morave; najčastejšie na území, ktoré súvisí so slovenskými nárečiami. Privolávanie pi-pi je príznačné aj pre balkánske jazyky, najmä pre slovinčinu, menej pre srbochorvátčinu; ale sporadicky je takéto privolávanie známe aj v macedónčine a bulharčine. V poľštine a na väčšine východoslovenského územia je už známe privolávanie zvukmi tip-tip! alebo cip-cip! (a ich obmenami); pre ukrajinčinu, juhovýchodnú časť Poľska a pre severoruské nárečia je charakteristické citoslovce tu-tu! (ťu-ťu!). Toto citoslovce sa vyskytuje aj v maďarčine, ale prípadný maďarský vplyv na slovanské jazyky tu nemožno predpokladať.

Geografické rozšírenie tejto jazykovej zvláštnosti dokazuje, že je to starý jav (už starí Slovania sa venovali chovu statku a domácich zvierat); lexikálna diferenciácia tohto slovného druhu naznačuje, že ide pravdepodobne o členenie, ktoré má korene už v praslovančine.

Popri paralelách Slovensko-južnoslovanských vyskytujú sa lexikálne, resp. lexikálno-sémantické paralely. Napríklad slovo hrča, vo význame "uzol v dreve" rozšírené v stredoslovenských nárečiach a vo väčšine obcí Trenčianskej stolice i stredoslovenské skala vo význame "kameň na ceste" alebo názov kačka (kečka) známy na stredoslovenskom území má svoje paralely v niektorých slovanských jazykoch na Balkáne (Habovštiak, 1984, s. 32, 30, 142). Zaujímavé je zistenie, že napríklad iba zo slovinských nárečí a miestami aj zo stredného (južného) Slovenska uvádzali explotátori sloveso kŕmiť vo význame "chovať, opatrovať dobytok". Zo sémantického hľadiska je pozoruhodné aj slovo chvoj6/chvoja (známe vo všetkých slovanských jazykoch vo význame "haluza ihličnatého stromu"), ktorým sa iba v slovenských nárečiach v Gemeri - podobne ako v slovinčine - pomenúva haluz listnatého stromu.

Medzi výrazmi, ktoré poukazujú na súvislosť slovenčiny (alebo západoslovanských jazykov) s jazykmi na Balkáne, sú aj slová latinského, resp. gréckeho pôvodu. Za staré prevzatia treba pokladať napríklad slovo kríž (z lat. crux) alebo slová cintorín/cmiter (z lat. coemeterium/cimeterium), slovo potkan (lat. ponticana, sev. tal. pategan(a), pontekana; Machek, 1957, s. 368) i slovo familia (z lat. familia) známe v slovenčine i v časti južnoslovanských jazykov.

Ale nielen slová latinského, respektíve románskeho pôvodu poukazujú na vzťah slovenčiny s jazykmi na Balkáne. Aj viaceré slová nemeckej proveniencie, ktoré sa udomácnili v niektorých nárečiach na Slovensku, vyskytujú sa v rozmanitých obmenách aj v jazykoch na Balkáne. Niektoré z nich sú staršieho pôvodu. Podľa E. Paulinyho patria k nim napríklad slová so skupinou šk-, ako škára, škrata, škriatok, škoda (Pauliny, 1963, s. 183). Medzi germanizmami známymi tak v slovenských nárečiach, ako aj v južnoslovanských jazykoch je aj značná vrstva slov novšieho pôvodu, a to z čias

spolužitia týchto národov v rámci Rakúsko-uhorskej monarchie Slovám latinského (resp. gréckeho) i nemeckého pôvodu, ktoré prenikli do slovenčiny a zároveň aj do južnoslovanských jazykov, treba však venovať osobitnú kapitolu.

štúdium historického a jazykového materiálu naznačuje, že istý vplyv na utváranie nárečového stavu mohla mať aj valašská kolonizácia, a to najmä preto, že bola ostatnou osídľovacou* vlnou v období feudalizmu, ktorá dotvorila etnografický charakter severozápadného Slovenska, východnej Moravy a južného Tešínska a napokon aj juhozápadného ŕoľska. Jej prostredníctvom sa na niektorých miestach Slovenska rozšírili viaceré jazykové zvláštnosti, z nich najpreukaznejšia je stratifikácia lexikalizmov známych v jazykovednej literatúre aj ako tzv. karpatizmy. O zvláštnostiach tejto skupiny lexikálnych prvkov je už bohatá literatúra, ale za vhodné pokladáme aj v našom kontexte uviesť aspoň niektoré doklady.

Pri výskume slovenských nárečí pre lexikálnu časť Atlasu slovenského jazyka IV (1984) sme zistili, že na pomenovanie "úzkeho horského chodníka ušliapaného dobytkom alebo zverinou" sa rozšíril najmä na území stredného Slovenska (menej na jeho okraji) názov v podobe prť i pirť (Habovštiak, 1984, č. 41). V podobe pere i pyre je toto slovo známe aj na okraji poľských nárečí, a to vo význame "horský chodník" a v deminutívnej podobe pyrteczka ako názov "chodníka pre ovce". So spomenutými podobami súvisí aj bulh. partina a slovin. i srb. chorv. prt, prtina vo význame cestička vyšliapaná v snehu. Od južných Slovanov preniklo toto slovo aj do rumunčiny (rum. pirtie "cestička po snehu). Slovo prť/pirť je však pozoruhodné aj preto, že sa vyskytuje na viacerých miestach, ktoré nezasiahla valašská kolonizácia a kde nie je doložený prílev obyvateľov tzv. valašskej proveniencie (napríklad na okolí Púchova a Bytče). Ani jeho

pôvod nie je celkom jasný. F. Miklosich ho hodnotí ako slovo rumunského pôvodu, A. Briickner ho pokladá za praslovanské slovo. V. Machek predpokladá psl. podobu p6rt6, ktorá súvisí s lat. portus a porta (vo význame priechod a brána; Machek, 1957 s. 396). Nech by však bol pôvod slova prť/pirť akýkoľvek, isté je, že patrí do okruhu tzv. karpatskej vrstvy slov a že sa rozšírilo prostredníctvom valašskej kolonizácie.

Pozoruhodným karpatizmom na území Slovenska je aj slovo cap ako názov nekastrovaného samca kozy. V jednotnej podobe sa toto slovo vyskytuje nielen na celom území Slovenska, ale zasahuje bez akýchkoľvek hláskových variantov takmer celý karpatský oblúk, pričom utvára súvislý jazykový areál na území niekoľkých jazykov. Slovo cap sa udomácnilo vo všetkých slovenských nárečiach, v ostatných slovanských jazykoch sa už vyskytuje skôr sporadicky alebo na ich okraji, a to na územiach, s ktorými súvisia aj slovenské nárečia. Slovo cap je známe v južnej časti Poľska a rozšírilo sa aj v časti ukrajinských nárečí, najmä v nárečiach Karpatskej Ukrajiny (Habovšiak, 1985, s. 30- 31).

Pri výskume nárečí pre Slovanský jazykový atlas zaznamenali explorátori slovo cap v slovinčine, srbochorvátčine a v macedónčine (ale iba jednotlivo). V jazykovednej literatúre sa uvádzajú doklady z albánskych nárečí (cap, stsap), sporadicky aj názov známy v taliančine a dostalo sa aj do maďarských nárečí (v podobe czáp). Ako slovo z okruhu pastierskej terminológie je príznačné aj pre rumunčinu, a to v podobe tap (pórov, aj Cránjala, 1938, s. 232).

Vzhľadom na to, že sa slovo cap vyskytuje v slovinčine, srbochorvátčine, poľštine, ukrajinčine a rumunčine, V. Machek ho pokladá za pastierske slovo, ktoré sa vzťahuje na karpatskú kultúru. Podľa neho s týmto slovom súvisí aj talianske tsappo, dalmátsko-románske tsap, perské čapiš "jednoročný kozol", krym.-gótske stap "koža". Napokon pripomína, že

z etymologického aspektu je jeho základom vábiace citoslovce (Machek, 1957, s. 54).

D. Cranjala sa nazdáva, že genézu slova cap treba hľadať v albánčine (Cranjala, 1938, s. 232). Podľa M. Vasmera sa slovo cap rozšírilo v karpatskom oblúku prostredníctvom rumunských pastierov a že má pôvod v interjekcii používanej na privolávanie zvierat (Vasmer IV, 1973, s. 288). 0. N. Trubačov (1960) ho pokladá v slovanských jazykoch za prevzaté slovo, a to z turečiny.

K skupine slov tzv. karpatskej vrstvy patria aj početné názvy rozšírené na väčšej či menšej časti Slovenska a známe aj v susedných neslovanských jazykoch (v maďarčine a rumunčine) i v slovanských jazykoch na Balkáne. Takýmito názvami sú najmä z tzv. pastierskeho okruhu, ako napríklad slová bryndza, fujara, koliba, strunga, urda, valach, sihla, vatra, putira a aj viac iných slov známych ako termíny z tohto významového okruhu (Cranjala, 1938, s. 444). Ako preukazné karpatizmy možno uviesť aj niektoré názvy oviec. V slovenských nárečiach a na oblasti južnoslovanských jazykov sa vyskytujú slová ako šuta "bezrohé zviera" (ovca, koza, baran, cap, čula "bezrohá ovca a koza", birka "ovca s jemnou srsťou", bakeša i vakeša "biela ovca s čiernymi škvrnami okolo očí" (Ripka, 1983, s. 142-143).

V príspevku naznačené príklady poukazujú na vzťah medzi slovnou zásobou slovenčiny a južnoslovanských jazykov, a to na základe jazykovozemepisných výskumov pre Atlas slovenského jazyka a pre Slovanský jazykový atlas. Tak z historického, ako aj súčasného aspektu majú Slovensko-južnoslovanské paralely rozmanitý charakter. Najpreukaznejšie sú slová tzv. staršej vrstvy, medzi nimi najmä slová, ktoré sú súčasťou slovnej zásoby viacerých slovanských jazykov. Ich nárečová členitosť v súčasných slovanských jazykoch zachováva

stopy po najstaršej lingvisticko-geografickej diferenciácii slovanskej slovnej zásoby, ktorá má korene ešte v praslovančine. V súčasnosti viaceré lexikálne zvláštnosti jednotlivých slovanských nárečí presahujú do areálu susedných slovanských jazykov, a tak zároveň dokazujú, že geneticky vzájomne súvisia. Preukazné sú aj paralely medzi slovenčinou a jazykmi na Balkáne, najmä však paralely medzi slovenčinou a slovinčinou. Sú to vo viacerých prípadoch rezíduá z čias, keô predkovia Prastredoslovákov boli v užšom dotyk s južnými Slovanmi.

Po rozpade Veľkomoravskej ríše ,3a územie "nad Dunajom" včleňuje do uhorského štátu, čím sa oslabuje kontakt sloven ského etnika s južnoslovanskými jazykmi. Slovenčina sa od tých čiast (približne od 11. storočia) začína rozvíjať ako osobitný jazyk západoslovanského typu (Blanár, 1986).

Slovensko-južnoslovanské paralely sú nielen v praslovanskej vrstve slov domáceho pôvodu, ale aj v lexikálnych prevzatiach neslovanskej proveniencie. Od najstarších čias i v priebehu nasledujúcich stáročí prenikali do slovanských jazykov slová z cudzích jazykov. Aj táto vrstva slov poukazuje na vzájomné vzťahy, a to už v čase pred Veľkou Moravou Mnohé lexikálne prevzatia z jazykov neslovanských národov sú však už mladšieho pôvodu (napríklad prostredníctvom tzv. valašskej kolonizácie); viaceré z nich poukazujú na vzájomné kontakty národov a hospodársko-kultúrnych spojov v stred nej Európe i v niekdajšej Rakúsko-uhorskej monarchii.

Literatúra

Blanár, V.: Kontinuitný alebo diskontinuitný vývin slovenského jazyka. Slovenská reč, 51, 1986, s. 196-206.

Bobek, W.: Rusizmy, polonizmy a juhoslavizmy v literárnom jazyku slovenskom. Slovenská reč, 6, 1938, 11 n., 103 n., 154 n 213 n., 253 n., 300 n., 340 ň.

Bruckner, A.: Slownik etymologiczny jezyka polskiego. (Pretlač. 1. vyd. z roku 1927). Warszawa, Wiedza Powszechna 1970. 805 s.

Buffa, F.: Atlas slovenského jazyka. III. Tvorenie slov. Časť prvá. Mapy, Bratislava, Veda 1981, 428 s. - Časť druhá. Úvod - komentáre - dotazník - indexy. Bratislava, Veda 1978. 248 s.

Buffa, F.: O niektorých slovách zakončených na -ica v slovenských nárečiach. - In: Jazykovedné štúdie. 10. Stolcov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 140-146.

Cránjala, D.: Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku. Praha, 1938, s. 564.

Czambel, S.i Slováci a ich reč, Budapešť 1903.

Habovštiak, A.: Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá. Mapy. Bratislava, Veda, 1984, 464 s. - Časť druhá. Úvod - komentáre - dotazník - indexy. Bratislava, Veda, 1984, 368 s.

Habovštiak, A.: Leksemy cap i kohol v slavianskych jazykach. Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. - In: Materiály i issledovanija 1982. Red. V. V. Ivanov. Moskva, Náuka 1985, s. 29-40.

Habovštiak, A.: Slovensko-inoslovanské lexikálne vzťahy. In: Československé prednášky pro VII. mezinárodní zjezd slavistu v Varšave. Lingvistika. Red. Š. Ondruš. Praha, Academia 1973. s. 75-80.

Kniezsa, I.: A magyar nyel szláv jbvevényszavai. I. ktitet. 1. rész. I. ktitet 2. rész. Akadémiai kiadó, Budapešť 1955, 1043 s.

Kopečný, F. a kol. : Základní všeoslovanská slovní zásoba. Brno, 1964, 559 s.

Krajčovič R.: Slovenčina a slovanské jazyky I. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 328 s.

Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957. 627 s.

Novák, L.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1980, 350 s.

Novák, L.: Prípady rat-, lat- za praslovanské ort-, olt- v slovenčine. Zborník na počesť Jozefa Škultétyho, Turč. Sv. Martin 1933, s. 576-606.

Ondruš, Š.: Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe slovenčiny. - In: Jazykovedné štúdie. XIV. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 132-148.

Palkovič, K.: Slovensko-srbochorvátske lexikálne kontakty. Slavica Slovaca, roč. 11, 1976, s. 296-299.

Paulíny, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1963, s. 360.

Ripka, I.: Karpatské názvy oviec v slovenských nárečiach. Kultúra slova, 17, 1983, s. 140-144.

Skok, P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Jugosloyenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga prva A - 3, Zagreb 1971; Knjiga druha K - poni, Zagreb 1972; Knjiga treca poni - Ž. Zagreb 1973.

Trubačov, O.N.: Proischoždenije nazvanij domašnich životných v slavjanskich jazykach. Moskva, Izdatelstvo akadémii náuk SSSR 1960, 11*6 s.

Vasmer, M.: Etimologičeskij slovar russkogo jazyka. Tom I (A-D), Moskva 1964; Tom II (E-Muž), Moskva 1967, Tom III (Mura-Cjal). Izdatelstvo "Prgres", Moskva 1971.

K štylistickej charakteristike nárečového prejavu

Katarína Habovštiaková

1. Hoci sa charakteristike nárečového textu (prejavu) zo štylistického hľadiska nevenovala v doterajšej jazykovednej literatúre náležitá pozornosť, vyjmúc dvoch štúdií G. Horáka (1952, 1953), predsa sa na zapisovanie a vydávanie nárečových prejavov zameriavali jazykovedci a folkloristi už dávnejšie. V minulom storočí si všímali súvislé rozprávačské (najmä folklórne) prejavy ľudu štúrovci. V zbieraní ľudových rozprávok vynikli najmä August Horislav škultéty, Janko Francisci-Rimavský, Pavol Dobšinský, Ľudovít Reusz, Adolf Reusz, Samuel Ormis a iní. Z tohto obdobia sa zachovali aj cenné rukopisné zbierky ľudových rozprávok (Prostonárodný zábavník v štyroch dieloch, Národný zábavník, Codex Revúcky, Codex Tisovský a iné). Zásluhou J. Francisciho-Rimavského vyšli Slovenské povesti (Levoča, 1845) a za spolupráce J. H. Škultétyho a P. Dobšinského Slovenské povesti (1858-1861). Pričinením P. Dobšinského boli vydané Prstonárodné slovenské povesti (1880-1883). V poštúrovskom období zbierali rozprávky najmä Š. Mišík, J. L. Holuby a S. Czambel (1906). Po vojne sa venoval vydávaniu slovenských ľudových rozprávok

J. Polívka (1923-1931). Zbieranie slovenskej ľudovej prózy pre národopisné ciele sa sústredilo v Slovanskom seminári Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením profesora F. Wollmanna. Po druhej svetovej vojne sa výskum vykonáva v Národopisnom ústave Slovenskej akadémie vied (pórov. napr. Melicherčík, 1959, Gašparíková, 1984, 1985, Michálek, 1971 a iní). S presnejšie formulovaným jazykovedným zámerom orientovali sa jazykovedci na nárečové prejavy v širšom zmysle (nielen na ľudovú slovesnosť) až v období po prvej a druhej svetovej vojne. V tomto období sledovali jazykovedci nárečový prejav najmä v súvislosti s prípravami nárečových monografií (vo všetkých uverejnených nárečových monografiách sú aj zápisy súvislých nárečových prehovorov: Stanislav, 1932, Paulíny, 1947, Štolc, 1949, 1968, Buffa, 1953, Horák, 1955, Habovštiak, 1965, Ripka, 1975; Dudok, 1972, Ondruš, 1956) a v súvislosti s výskumom pre Atlas slovenského jazyka. Po roku 1949 začal sa v Dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu SAV budovať archív nárečových textov, ktorý sa využíval aj na excerpcie pre Slovenský nárečový slovník.

Pre nárečia je na rozdiel od spisovného jazyka charakteristická predovšetkým ústna forma vyjadrovania. Ak v súvislosti s hodnotením nárečových prejavov hovoríme o texte, používame tu slovo text vo význame zápis spontánneho nárečového prehovoru urobený druhou osobou; nejde tu o písomné texty príslušníka určitého nárečia. Výraz text tu používame preto, lebo charakteristiku nárečových prejavov robíme na základe predpísaných nárečových prejavov.

V našom príspevku,budeme opierať analýzu nárečového prejavu o súbor publikovaných nárečových prejavov (textov) z Oravy zozbieraný v r. 1946-1981 v obciach bývalej Oravskej župy, o publikáciu Reč a slovesnosť oravského ľudu (Habovštiak, 1983; ďalej RSOL), čiastočne aj o nepublikované nárečové

texty z tejto oblasti, ktoré sú aj materiálovou bázou nášho pripravovaného Slovníka oravských nárečí (SON), ako aj o texty uverejnené v monografii Oravské nárečie (1965; äalej ON). Na oravské nárečia sa sústredíme jednak preto, že ich z vlastných výskumov relatívne lepšie poznáme ako iné slovenské nárečia a jednak preto, že ide o náročnú oblasť, z ktorej pochádzali viacerí významní slovenskí spisovatelia (P. O. Hviezdoslav, M. Kukučín, L. Nádaši-Jégé, T. H. Florin, M. Figuli, M. Jančová a iní), ktorí vo svojej tvorbe nadviazali na jazyk a štýl oravského nárečového prehovoru (porovnaj napríklad Habovštiak, 1958, 1964, 1966, 1967, 1972, 1986 a Findra 1978, Štolc, 1956).

2. Prv než pristúpime k rozboru nárečových textov zo štylistického hľadiska, chceli by sme zdôrazniť, že medzi spisovným jazykom a nárečiami je aj v oblasti štýlov - podobne ako aj v iných jazykových rovinách - istá paralelnosť (ale nie úplná zhora). Základné členenie štýlov spisovného jazyka na vecné štýly a umelecký štýl (Mistrík, 1970, s. 88) sa vzťahuje aj na,nárečia (porovnaj Pauliny, 1960, s. 229, Chloupek, 1974, s. 214, Habovštiak, 1986 b). Rozdiely medzi spisovným jazykom a nárečiami sú tak v äalšom členení štýlov ako aj v rozsahu uplatnenia jednotlivých štýlov a v istej miere aj vo voľbe štylistických, lexikálnych i gramatických prostriedkov.

Zo skutočnosti, že pre nárečia je na rozdiel od spisovného jazyka charakteristická predovšetkým ústna formu komunikácie, vyplýva, že z hľadiska frekvencie sa v nárečiach najčastejšie uplatňuje hovorový štýl. V nárečiach nie je rozvinutý ani náučný ani publicistický štýl (isté náznaky náučného štýlu možno vidieť v prejavoch o rozmanitej činnosti ľudí v poľnohospodárstve a v ľudových remeslách; porovnaj RSOL s. 87 - 118). Na rozdiel od spisovného jazyka sa v ná-

rečiach iba v obmedzenej miere uplatňujú aj iné štýly - rečnícky, administratívny. Isté rozdiely medzi spisovným jazykom a nárečiami sú aj v používaní umeleckého štýlu a jeho žánrových podôb. V nárečiach tento štýl reprezentuje ústna slovesnosť, čiže folklór (RSOL, s. 289 - 358).

3. V spomenutých štylisticky diferencovaných útvaroch nárečových prejavov využívajú sa rozličné lexikálne, gramatické a štylistické prostriedky. Upozorníme aspoň na niektoré z nich. Obmedzíme sa pritom na žánrové podoby hovorového štýlu - prejavy.

Hovorový štýl v nárečiach - podobne ako v spisovnom jazyku - je charakterizovaný predovšetkým ústnosťou . Nárečové prejavy sa realizujú prevažne v ústnej podobe (najčastejšie žánrovou formou rozprávania, dialógu alebo konverzácie), zriedkavo aj v písanej podobe (napríklad vo forme listu). Často sú doplnené aj paralingvistickými výrazovými prostriedkami (napríklad gestikuláciou, mimikou, držaním tela; intonáciou, dôrazom a podobne).

Z lexikálneho hľadiska sa vyznačujú tieto prejavy predovšetkým slovnou zásobou miestneho nárečia. Ak je pre hovorový štýl spisovnej slovenčiny príznačný istý prienik dialektizmov, prípadne aj slangových výrazov, javí sa porušovanie "čistej" nárečovej lexikálnej bázy v nárečovom prejave práve v opačnom smere: sporadicky (najmä v prejavoch týkajúcich sa pracovných procesov poznačených novými výrobnými postupmi a pracovnými prostriedkami) badať vnášanie spisovných výrazov (najmä termínov) aj do súvislého nárečového prejavu: Dňez už kone neorú, ale orú traktori; Zem buldozérom virípaľi a odvezľi na huntoch; Pru Lacovu kľägaľi, teraz majú siridlo.

Lexikálne prvky zo sociálnych nárečí vstupujú do nárečových prejavov iba sporadicky. V tomto smere bola pozoruhodná reč hornooravských plátenníkov (a ich pomocníkov a paholkov),

predávajúcich plátno a iné textilné výrobky aj za hranicami bývalého Uhorska, ktorá bola poznačená špecifickými lexikálnymi slangovými či argotnými prvkami, napríklad schojer "meter", plot "hranice", smrekuľa "žena", krmiak "sedliak", lampáš "fľaška", psík "plátennícky paholok", ťenú plťe "blíži sa policajný orgán" a podobne (Habovštiak, 1978).

V súčasnosti sa dostávajú do súvislých nárečových prejavov prvky pracovného slangu. Na ilustráciu niekoľko prvkov z Tesly v Nižnej: kabrňák "starší skúsený robotník", otekár "pracovník odbornej technickej kontroly", kirner "priebojník, jamkár", pakňa "závitová čelusť", sipka "súradnicová vyvrtávačka", žobrák "sústruh", žralok "brúska na plocho".

Aj nárečové prejavy študentov sú poznačené prvkami študentského slangu. Na ilustráciu niekoľko príkladov ž gymnázia v Dolnom Kubíne: Díro (= direktor) náz viäeu a bolo zle. Najhoršuo bolo pre náz matika a škatulografija. Išli na bľic pod Brezovec.

V oravských nárečových prehovoroch (textoch) sa na pozadí slovnej zásoby domáceho pôvodu výrazne vynímajú najmä také lexikálne prevzatia z cudzích jazykov, ktoré už zo spisovného jazyka ustúpili a dožívajú v nárečiach iba v prejavoch staršej generácie. Ide o staré lexikálne prevzatia z latinčiny, napríklad árenda "prenájom", árendovať "prenajať", apatjeka aj apaťeka "liek", apaťikár "lekárnik", egzámen, agzámen i agzáment, agzamen "skúška", kondoktor i kondochtor "sprievodca" (ON 141), nihilovať "nevážiť si, nemať za nič" (z lat. nihil "nič" ON 139); puľigár, poľigár, puľinár, puäilár, pud'ilár, puäelár, puäiľár, pulidár, puľigár, puližär, pobiľar a iné "peňaženka" (z lat. pugillarium; ON 140) a iné, ďalej lexikálne prevzatia z nemčiny, napríklad bintňä "pás" pigläjz "hladidlo", fertucha "zástera", firang a firhang "záclony", ferc "stehovka", fest "tuho", hernodľe i hornodľe

"ihlice na pletenie", grumbuch i brumbuch "pozemková kniha", lucht "vzduch", triínok "pijatika", unšlág "obklad" a iné.

Menej početné sú v oravských nárečiach lexikálne výpožičky z maďarčiny, napríklad guláš, pipasár, äengľaví, čunt "kus mäsa", falatek "kúsok", garád "priekopa", kelčík "trovy, výdavky", legeň i legíň "plátennícky pomocník", mulačäk "zábava, hýrenie", poňva "plachta na zakrytie plátenníckeho voza" a iné

Pre prejavy takých príslušníkov oravských nárečí, čo strávili časť svojho života pri hľadaní obživy pre rodinu za morom sú charakteristické aj lexikálne výpožičky z americkej angličtiny (majna "baňa", majner "baník", bás "predák", sľajt "lavina", trén "vlak" a iné). Takéto a niektoré iné nimi používané lexikálne výpožičky však nemajú širšiu komunikatívnu platnosť v oravskom spoločenstve.

Na okraj výberu a štylistickej hodnoty lexikálnych prostriedkov používaných v spontánnych hovorových prejavoch príslušníkov istého nárečia možno poznamenať, že aktuálnu potrebu komunikácie pri absencii momentálne potrebného pomenovania novej skutočnosti vedia príslušníci miestnych nárečí neraz veľmi pohotovo suplovať takzvaným sémantickým tvorením slov, čiže metaforickým alebo metonymickým prenesením významu známeho slova na označenie novej reálie. Pravda, neraz ide iba o individuálnu situačnú inováciu významu staršieho slova, ako napríklad v otázke staršej ženy z Krivej, ktorá nevediac si spomenúť na slovo "volant", vyslovila otázku: A chtože puojde za koľiesko?"

No popri takýchto individuálnych inováciách vznikajú na domácej pôde nárečí aj neologizmy so širšou komunikatívnou platnosťou, ako napríklad slniečo vo význame "elektrický sušič sena", alebo kurín vo význame "nákladné auto s kovovou konštrukciou na upevnenie závažaného obilia či sena". Kŕ.

So zakotvenosťou nárečového prejavu do istej konkrétnej situácie, ktorá je známa aj ďalším účastníkom rozhovoru a býva prevádzaná aj mimojazykovými prvkami, súvisí aj tendencia po stručnosti hovorového štýlu. V lexikálnej rovine sa to prejavuje napríklad v preferovaní univerbizovaných pomenovaní pred viacslovnými (baťouki Pod - topánki od Baťu; hatlaska Dl - šatka z atlasu; opaskuľa Pár - sukňa s opaskom), respektíve vo voľbe eliptických substantivizovaných adjektív. Ona teraz nerobí, bo má maluo (= dieťa). Pár; Na muojho (to jest muža) ňemuožem nič povedať. Dl; Na svatki puojäeme ku našim (to jest rodičom). Dl; Vecom si kúpiu za svoje (to jest peniaze). Pár (SON).

Konkrétnou situáciou je podmienené aj to, že v nárečových prejavoch súkromného styku nezameriava sa hovoriaci na pojmovo presné vyjadrenie myšlienky, ale uspokojuje sa so všeobecným, približným vyjadrovaním, pričom sa preferujú výrazy s veľkým rozsahom a malým obsahom slovného významu. Napríklad slovo ísť/íť je v nárečových prejavoch bohato frekventované, lebo v svojom širokom význame zahrnuje bohatú škálu čiastkových významov modifikovaných kontextovou spájateľnosťou (najmä rozdielnymi činiteľmi slovesného deja) a situáciou, v ktorej sa realizuje jazykový prejav. V oravských nárečiach sa podľa materiálu pre SON vyskytuje slovo ísť vo významoch:

1. kráčať, poberať sa niekam s nejakým cieľom (o ľuäoch, o zvieratách): To sa išlo na hole po jari. Stamoteľ sa išlo vuosmeho sektembra (išlo sa, poberalo sa pásť/vracalo sa), Kone museľi ísť kalup (cválať) a potom aj skorom (skákať)i

2. (kam, na čo, po čo, za čím, s čím i s neurčitom) poberať sa niekam (peši alebo na nejakom dopravnom prostriedku) s nejakým cieľom: Išli zme do lúk (kosiť alebo hrabať seno); Na vartu sa šlo z **radu** (konať nočnú stráž); Potom išiel za korunuov do cudzého štátu, do Nemecka (zarábať);

3. (obyčajne o ľuďoch) pohybovať sa na nejakom dopravnom prostriedku; viezť sa, cestovať: Išli zme za mláku na šífe.;

4. (obyčajne o veciach, často o dopravných prostriedkoch) pohybovať sa z miesta na miesto: Vlag ide do Kubína o treťej.

5. (o pltiach, lodiach a podobne) plaviť sa, plávať: Oj, po Dunaji sa šlo fajne, pekne šieu plt rouno;

6. (o rybách) plávať, tiahnuť: Tam už išli hore vodou hlavátki:

7. (o vode) tiesť, pretekať: Taká kalná voda išla, ňemuohli zme prať. Ďe iďe úsko a tuho, to je vrkoč;

8. (o veciach) smerovať nadol, padať: A strom iďe f tú stranu, ako je puoťin; Keď zrno išlo s koša, tag bude hrkaď zvonček;

9. smerovať nahor, von, vychádzať: Iskri, sadze, šetko iďe hore kochom. No keto išlo (dieťa pri pôrode), ná, čuš já teraz, hriešna stuora!

10. (komu, kam) byť dodávaný, dopravovaný niekomu; dostávať sa niekomu: Písaľi nám, že nám iďe paklíg z Ameriki. Ribäca poľievka šla sviňám.

11. (o strojoch, zariadeniach a podobne) byť v činnosti, fungovať; Kestupi šli a voda ňeťekla, mľin a stúpi šli na sucho. Chl.;

12. dariť sa: Tag mu robota šla ako po pátričkách (rýchlo);

13. (za koho, kam) voliť si zamestnanie, povolanie, stav, úlohu: Išiou za zaťa ku mlinárovi.

14. vyjadruje blízky začiatok nejakej činnosti alebo stavu, približovanie alebo nastávanie nejakého deja alebo stavu: Dážď iďe. iďe nebo spadnúť (oblaky sú nízko, bude pršat; iďe mu na ďesati rok. Zbožá iďe do ceni (zdražieva); Húsatá idú do piera (nadobúdajú perie);

15. (s neurčitkom) vo funkcii pomocného slovesa vyjadruje blízkosť nejakého deja; hodlať, chystať sa urobiť niečo: Iäem praä hábi.

16. (čím) byť podmienený pôsobením (činnosťou) niekoho, niečoho: To iäe kňazom, aká je ďeäina.

17. (k čomu) hodiť sa, slušať, pristáť: Tá stuška na čepci jej dobre šla ku tvári.

18. v imperatíve iť!, ité!, choť!, choťé! (s osobitnou intonáciou) vyjadruje zamietnutie („daj pokoj!) alebo nedôveru: Iť, ti tam spi!

"•9. (kam) smerovať na určité miesto alebo niekam: Naše obloki idú do-ulice. Cesta popod .Bielo šla na Podbieľ.

20. zmestiť sa, vojsť do niečoho: Kolo jabĺk ide do kila? Koľože ofsa puojäe do merice?

21. (o čo, o koho, komu čo) vec sa týka niečoho, niekoho; je reč o niekom; niečo je v hre: 0 marku šlo, či puojde za teho Jana.

Iný eklatantný príklad na preferovanie výrazu s veľkým rozsahom a malým obsahom slovného významu podáva slovo malý, ktoré sa Moravských nárečiach (podľa materiálu pre SON) používa vo významoch:

1. neveľký čo do rozmerov, rozsahu, obsahu v pomere k inému (opozitum veľký): malá äeäina, malí dom; Prečo hoľu zrušiľi, prečo nedajú tam malí dobitok? (ovce);

2. neveľký čo do dĺžky, krátky (opozitum dlhý): malí paľec (malíček);

3. nízky, plytký, (opozitum hlboký, vysoký): Keä ribi prišli do malej vodi, zme ich chitaľi.

4. krátky časovo (opozitum dlhý): Pred Hodí býva malí äeň.

5. nedospelý, v detskom veku: A malí Ivan sa ho na to dovedá.

Istý protipól k naznačenému všeobecnému či približnému vyjadrovaniu predstavuje tendencia po konkrétnosti. Charakteristická je pre hovorový štýl v nárečiach. V lexikálnej rovine čerpá najmä z prameňov ľudovej frazeológie. Príklon ku konkrétnosti vystupuje veľmi markantne najmä vo frazeologizovaných prirovnaniach. Všimnime si niektoré z nich, ktoré výstične charakterizujú telesné vlastnosti človeka (Habovštiaková, M., 1982):
On bou chudí ako palica, ale žena ako bočka. Dieťatko ňebožátko bolo maluo ako pásť. Malo oči belasie ako ten ľanoví kvietok.

Tendencia po konkretizácii prejavu sa manifestuje aj vo využívaní takých frazeologických zvratov, ktoré explicitnejšie vyjadrujú istý abstraktný pojem. Napríklad abstraktné pojmy trochu, nič môžu byť v nárečových prehovoroch lepšie vystihnuté expresívnou konkretizáciou (podľa situácie a kontextov z materiálu pre SON), napríklad aj takto: Nemám aňi za ňechet šmálcu. Ňevipiu aňi za náprstok. Kebi mi bou dau aspoň biľuočku.

Využívanie frazeológie v nárečových prejavoch je jedným z výrazne zvučiacich tónov expresivity, charakteristickej pre štýl nárečového hovorového prejavu. V nárečových prejavoch súkromného styku totiž často reagujú hovoriaci na určitú skutočnosť neobjektívne, s istým citovým i vôľovým zanietením. Rôzne aspekty expresivizácie sa v rozličnej miere uplatňujú nielen pri spomenutej konkretizácii abstrakta, ale aj v afektívnych metaforách, v pleonazmoch, v hyperbolách, v dysfemizmoch a podobne.

Citové (afektívne) metafory sa vyskytujú najmä vo vzrušenej hovorenej reči. Medzi ne patria aj nadávky motivované názvami zvierat: Choť preč, ti suka! Ti trúb jeden, ti bík! Jój, ti baran, baraňisko akuosi! (SON).

Značný stupeň expresivity sa prejavuje aj pri prenášaní významov slov vzťahujúcich sa na zbieratá (napríklad na ich činnosť, alebo obydlie), na človeka. Všimnime si niekoľko pri kladov z materiálu pre SON: Zakazuje sa mlääencom večerami neskoro po äeďiňe riča'ť, lebo sa malie deťi bojá. Oh, ti bi si ľen žrau..." zhundrala. Tí Rusi ich muohli už dávno pohlušiť. Ňemrauč mi uš toľo poza uši! Kej to bola izba, aľe chlieu. Máťeže tu za brloch!

Na základe metaforických významových posunov vznikli aj expresívne názvy častí ľudského tela podľa asociácií s tvarom rastlín, plodín (hlava - expresívne makovica; Prázdna kotrba, aľe hore hu drží aňi makovicu; tekvica: Hoóím ťi to o tvoju ťekvicu!, alebo vychádzajúce z asociácií medzi orgánmi zvieracieho a ľudského tela: (nos - expresívne ňufák, ale aj ňuchač, nochál, ňuchál: Aľe núra tím ňufákom! Var ťi ňucháč odpadne?! Má že ten za ňucháľ, šetko zavoňä; Ten nocháľ musí šäóe vopchať; i rozličné ironické a posmešné výrazy (blchári - prezývka Istebňanov, sovári - prezývka obyvateľov Beňovej Lehoty, kohuťári - prezývka Kubínčanov, RSOL, s. 260) Kladný pól takýchto metaforických posunov predstavujú nežné oslovenia a hodnotenia osôb (S timto ťa veľmi krásne a srdečne pozdravujem, moja milá holubička biela, RSOL, s. 281; S tímto Ta já z muojho duchovnieho srdca pozdravujem spolu s tím naším malím holúpkom Emilom ... RSOL, s. 283).

Pre nárečové prejavy je príznačné aj citovým vzrušením sprevádzané zdôraznenie skutočnosti pomocou pleonazmu (krížom-krátom: To bou šesťštokoví múr a víťahu nebolo žádneho, len otspotku boli trepne dovrchu krížom-krážom naklaóenie.

RSOš s. 133 ľedvo-preľedvo: A ľedvo-preľedvo zrae tu prišli do izby, de uš spaľi. (RSOŠ, s. 227); čerti-äábli: Má len čerti- ďabli v hlave zlé myšeienky, úmysly; horký tam prehorčení: Ale ňenašieu pokladi, horkí tam prehorčení, ňenašieu zhola nič, darebák darebácki: A čuo. nám ten darebák darebácki vikonau! Joj, ti ničpoňina, ničpoňisko! a či kontextovými antonymami (moc dobrého i zlého: Ftedi luďa jako mi zrne moc skúsili, dobrého i zlého; v zime - v lete: Tam v zime - v leťe žil sňech.(RSOL, s. 278 a SON), ako aj výrazmi utvorenými reduplikovanými slovotvornými príponami a predponami (malilinkí, malulinká, malučičkí; preprevelkí, priprimrzkí), respektíve reduplikovaným slovotvorným základom (široširí, svätosvätí).

Citovým vzrušením sú motivované aj hyperboly používané pri hodnotení konania a vlastnosti ludí (Bojí sa ho ako čerť kríža (veľmi); aňi čerta sa nebojí (je smelý); aňi čert hd neprevedie (je chytrý), či životných situácií, napríklad niečoho dlho trvajúceho (čakajú naň ako Žida" na mesijaša (veľmi dlho); naveki nespomína (ustavične, bez prestania); na večnie veki mi len dobiedza.

Silne expresívne frazémy sa používajú pri rozčjúlení (ido čerta! - choä preč); kieho čerta tu robíš? (čo tu robíš); kieho heľementa ste mohľi! (nič ste nemohli), pri popieraní niečoho (Paroma voli, vi bi sťe kúpili račej dáku jalovičku - nie voly; čerta starieho!"- nie!) a pri zdôrazňovaní pravdivosti výpovede (Moje sa peňaze a vaše sa volki; tag ňak vás paromi poberú, ja tíh volou ňekcem - naozaj, skutočne; príklady sú zo SON).

Nárečové prejavy sú príznakové aj pre pestrú a bohatú škálu výrazov s pejoratívnym expresívnym nábojom. Napríklad pre opilca-korheľa sú v oravských nárečiach výrazy: pijan, pijak, puopit, ožran, slopáň, chľastáň a iné. Podobne pri

neutrálnom slovese piť máme expresíva logať, slopať, chlastať, lochať, súkať, srebať a iné. Oravský ľud nešetril výrazmi ani pri označovaní neporiadnej ženy, pre ktorú má expresíva ľachmanda, rända, lopta, rašma, ňehaňba.

Vrstvu citovo príznakových slov predstavujú v nárečiach aj augmentatíva. Ich frekvencia je v nárečových prejavoch vyššia ako v hovorovom štýle spisovnej slovenčiny. Na ilustráciu uvedieme aspoň niekoľko príkladov:
A naozaj^ Nádaši bou chuapisko, Baláž len takí menší a stúplejší (RSOL, s. 274); Hej, z Michalofcami sme šli s kravami, a to svetadľisko sa prevaľovalo, ťeľalp za nami aňi čobi od nás čosi chcelo (RSOL, s. 333); Muoj muš si rád vipiu, hroznuo korhelisko sa s neho stau. (SON) Častejšie sa však vyskytujú iba formálne augmentatíva, ktoré neoznačujú madmernú veľkosť osoby či veci, ale citový pejoratívny postoj k nim, napríklad A ďieučaťisko som bola, maluo, ňevirasťenuo a hlúpo (RSOC, s. 27); Víno sa ftedi po krčmah veľmi nepredávalo, len to pálenčisko (RSOL, s. 271); Zle sa je, zle pri óeťiskoch zjedať. (SON).

V protipóle k pejoratívam stoja slová vyjadrujúce kladný citový postoj hovoriaceho k podávanej realite. Explicitne sa to prejavuje aj v osloveniach (Keca vám to kce toľo písať, muoj čuoveg radosní! Stvora moja radosná, nidž inuo nerop, len takto spagruki ho chiťi do palca a malíčka, a strigu udržíš! (SON), ale najmä v používaní deminutívnych podôb podstatných mien, prídavných mien, ba aj prísloviek, slovies a ojedinelé aj zámen. Všimnime si niekoľko príkladov svedčiacich o citovom postoji človeka k veciam, zvieratám, k živej i k neživej prírode: Akuo je ľen krásno to bielo pláťenko! (RSOL, s. 90); To nesmelo schnúť aňi na sĺnku, iba v chládočku, pomalí, a abi malo luft (SON); To chlapétko,

to takuo bolo, len čuo košielku zobľeklo a nohavički naíáhlo, a už ho daľi ďesi do Brezi ku gazdovi za pacholka (RSOL, s. 134).

Citový postoj k realite sa akcentuje aj hromadením viacedrých deminutív v kratšom kontexte, napríklad Ondrejko, Ondrejko,máš ti peknuo mienko, aľe ja" chcem Joška, čo ma sťisňe troška (RSOL, s. 190).

Ďalšiu vrstvu slov s kladným citovým podfarbením tvoria eufemizmy. Ich vznik bol motivovaný úsilím stlmiť záporné hodnotenie rozličných činností a dejov. Hovoriaci sa napríklad vyhýba vysloviť slovo umrel: To chlapStko moje radostné, ňemuože mi zísť z umu, ako sa od nás chitro odobrau. Joj, ňebožätočko moje! (SON).

Citový postoj k výpovedi býva často sprevádzaný a'j citoslovcami, napríklad Ejha, si ti za chlap! Ehe, čuo tu mám! tú j, čuo ž e sa to b u ä e robiť! (príklady SON).

4. Skúmaný súbor nárečových textov hovorového štýlu, ako sa ukázalo, je dosť variabilný, čo je podmienené aj pestrou množinou kolektívu rozprávačov, ich individuálnymi intelektovými i fabulačnými potenciami a v nemalej miere aj tematickou rôznorodosťou a istou žánrovou členitosťou podávaných prejavov.

Literatúra

Buffa, F.: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 248 s.

Czambel, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turč. Sv. Martin, 1906, 624 s.

Dudok, D.: Nárečie Pivnice v Báčke. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1972. 288 s.

Findra, J.: Dialektizmy ako štylistické prostriedky. Kultúra slova 12, 1978, s. 294-297.

Gašparíková, Z.: Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlast. 1. vyd. Bratislava, Tatran I. diel 1984. 222 s., II. diel 1985. 224.s.

Habovštiak, A.: Nárečový slovník v literárnej tvorbe Martina Kukučina. In: Letopis Pamätníka slovenskej literatúry 1972. Martin, Matica slovenská 1972, s. 79 - 101.

Habovštiak, A.: 0 dialektizmoch v Bodenkovej knihe Na starom grunte, Slovenská reč 23, 1958, s. 185-194.

Habovštiak, A.: Od plátenníckeho slanou k argotu. In: Sborník přednášek z konferencie o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Plzeň, Samost atná pedagogická fakulta v Plzni 1978. s. 50 - 55. (rozmnož.).

Habovštiak, A.: Oravci o svojej minulosti. Reč a slovesnosť oravského ľudu. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1983. 372 s.

Habovštiak, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, 543 s.

Habovštiak, A.: Poznámky k druhému vydaniu Bodenkovej knihy Na starom grunte, Slovenská reč 29, 1964, s. 65 - 74.

Habovštiak, A.: štylistická diferenciácia v nárečiach. Referát na I. celoštátnej štylistickej konferencii konanej v dňoch 29. - 31. jan. 1986 b v Bratislave (v tlači).

Habovštiak, A.: Tvorba L. N. Jégého vo vzťahu k oravským nárečiam. In: Studia Academica Slovaca. 15. Prednášky XXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. 3. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 161 - 173.

Habovštiak, A.: Využitie nárečí v slovenskej literatúre, Slovenský jazyk a literatúra v škole 13, 1966-67, s. 294 - 297.

Habovštiak, A. - Habovštiaková, K.: Slovník oravských nárečí. Rukopis 800 s.

Habovštiaková, M.: Frazeológia v oravských nárečiach. Diplomová práca. Bratislava, FFUK 1982, 76 s.

Horák, G.: Nárečie Pohorelej. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955. 250 s.

Horák, G.: Reprodukcia v nárečových prehovoroch, Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení. Red. Š. Peciar. Bratislava, Nakladateľstvo SAV 1952, s. 95 - 122.

Horák, G.: Pokus o štylistický rozbor nárečového prehovoru, Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. 5. Red. Š. Peciar. Bratislava. Nakladateľstvo SAVU 1951, s. 128 - 134.

Horecký, J.: Členenie slovnej zásoby, Slovenská reč 21, 1956, s. 64 - 70.

Horecký, J.: Spoločnosť a jazyk. 1. vyd. Bratislava, Veda 1982, 106 s.

Chloupek, J.: Knižka o -češtine. Praha, Odeon, 1974, 324 s.

Krajčovič, R.: Technika jazykovej interpretácie. 1. vyd. Bratislava, SPN 1966, 210 s.

Krajčovič, R.: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, SPN 1979, 207 s.

Melicherčík, A.: Slovenský folklór. Chrestomatia. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 792 s.

Michálek, J.: Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou. 1; vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, 216 s.

Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, SPN 1970. 415 s.

Ondrus, P.: Stredoslovenské nárečia v MLR. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, 318 s.

Palkovič, K.: Slovenské nárečia. Príručka pre terénny výskum. 1. vyd. Banská Bystrica, Krajské osvetové stredisko 1981. **TA?** s.

Paulíny, E.: Funkčné štýly a ich klasifikácia. Slovenský jazyk a literatúra v škole 6, 1960, s. 229 - 234.

Paulíny, E.: Nárečie zátopových osád na hornej Orave. Martin, Matica slovenská 1947, 130 s.

Polívka, J.: Súpis slovenských rozprávok. Turč.Sv. Martin, Matica slovenská I. zv. 1923, 335 s., II. zv. 1924, 494 s., III. zv. 1927. 467 s., IV. zv. 1930. 558 s., V. zv. 1931, 525 s.

Ripka, I.: Dolnotrenčianske nárečia. 1. vyd. Bratislava, Veda 1975. 276 s.

Stanislav, J.: Liptovské nárečia. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1932. 564 s.

Štolc, J.: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1949. 544 s.

štolc, J.: Dialektizmy ako tvárny prostriedok v umeleckom štýle. Slovenské pohľady 77, 1956, s. 222 - 241.

štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, 355 s.

Vuk Karadžič a Ľudovít Štúr

Emil Horák

Do kalendára významných svetových jubileí v roku 1987 za radilo UNESCO dvesté výročie narodenia Vuka Stefanovica Karadžiča - reformátora a kodifikátora nového srbského jazyka, slávneho zberateľa srbskej ľudovej slovesnosti, zakladateľa novej srbskej literatúry a historiografie. Toto jubileum je pre nás vhodnou príležitosťou zamyslieť sa nad dielom Vuka Karadžiča v širších slovanských súvislostiach, konfrontovať ho s dielom popredných dejateľov iných slovanských národov, aby sme takto odhaľovali hlbšie súvislosti a zákonitosti vzniku slovanských národov a s nimi i spisovných jazykov. Keôže v novodobých slovenských dejinách zaujíma Ľudovít štúr obdobné miesto ako Vuk Karadžič v srbských dejinách, v tomto príspevku sa chceme zamyslieť nad dielom týchto dvoch velikánov tak, že budeme porovnávať postup pri kodifikácii spisovnej srbčiny u Vuka Karadžiča a spisovnej slovenčiny u Ľudovíta Štúra.

1. Pri porovnávaní diela Vuka Karadžiča a Ľudovíta Štúra vystupuje do popredia skutočnosť, že Vuk Karadžič vekové, patrí skôr do generácie Pavla Jozefa Šafárika a Jána Kollára. Vuk Karadžič sa narodil v roku 1787, keď náš Anton Bernolák kodifikoval v dielach Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum a Linguea slavonicae... ortographia (1787) spisovnú slovenčinu na základe kultúrnej západoslovenčiny. Ľudovít Štúr sa narodil v roku 1815, keď už Vuk Karadžič vydal prvú srbskú gramatiku Pismenica srpskogo jezika (1814) a dva zborníky srbských ľudových piesní Mala národná slaveno-serbska pjesmarica (1814) a Národná srbská pjesnarica (1815), ktoré vzbudili pozornosť v celom slovanskom svete i v Európe. V roku narodenia Ľudovíta Štúra Vuk Karadžič začína svoj dlhý zápas o uvádzanie ľudovej reči vo funkcii spisovného jazyka kritikou jazyka najvýznamnejšieho srbského románopisca Milovaná Vidakovica. Keď v roku 1837 navštívil päťdesiatročný Vuk bratislavské ev. lýceum a Spoločnosť, prijal ho dvadsaťdvaročný námestník profesora Ľudovít štúr , ktorý sa ešte chystal na ďalšie štúdiá do Nemecka. Do tohto stretnutia Vuk Karadžič v podstate vydal všetky svoje základné diela: epochálny Srpski rječnik (1818), zborník srbských ľudových rozprávok (1821), štyri zborníky srbských ľudových piesní (1824-1833) i päť zväzkov almanachu Danica (1826-1834). Vuk Karadžič mal vtedy za sebou už dvadsaťročnú úspešnú tvorivú prácu korunovanú členstvom vo viacerých učených spoločnostiach Európy i čestným doktorátom univerzity v Lipsku. Dielo Ľudovíta Štúra, ak odhliadneme od jeho básnickej a novinárskej aktivity, vrcholí až v druhej polovici 40. rokov, keď vydáva Nárečja Slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí a Náuka reči slovenskej (1846), v ktorých odôvodňuje potrebu spisovnej slovenčiny a kodifikuje súčasnú spisovnú slovenčinu.

Pri naznačených vekových rozdieloch Vuka Karadžica a Ľudovíta Štúra vzniká otázka, či postupujeme metodologicky správne, keď porovnávame ich dielo. Takáto pochybnosť sa však stáva neopodstatnená, keď si uvedomíme, že L. Štúr písal spomenuté práce v rokoch 1843 až 1845 a na základe týchto prác bola spisovná slovenčina prijatá na 4. zasadnutí Tatrína v roku 1847, teda v tom istom roku, keď spisovnú srbčinu Vuka Karadžica napokon prijala jazyková prax, keď vyšiel Gorski vijenac (1847) Petra Njegoša, Pesme Bránka Radičeviča (1847) a Rat za srpski jezik i pravopis Duru Daničica (1847). V tomto roku sa končí aj desaťročná polemika Vuka Karadžica s Jovanom Hadžicom - popredným srbským spisovateľom. Napokon Karadžičova reforma pravopisu a nového spisovného jazyka sa prijíma až štyri roky po jeho smrti (1868), keď sa Štúrova spisovná slovenčina už rozvíjala v matičnom úze. Z naznačených časových paralel vyplýva, že Vuk Karadžic zápasil o uvedenie nového spisovného jazyka celých štyridsať rokov (1814 - 1864), zatiaľ čo zápas o uvedenie spisovnej slovenčiny netrval viac ako jedno desaťročie, a to aj s jeho hodžovsko- hattalovskou modifikáciou (1852). Čo podmienilo takýto podstatný časový rozdiel pri uvádzaní spisovnej srbochorvátčiny a spisovnej slovenčiny?

2. Hľadajme odpoveď na túto otázku konfrontáciou východiskových princípov kodifikácie V. Karadžica a L. Štúra, konfrontáciou srbskej a slovenskej jazykovej situácie i porovnávaním taktiky uplatňovanej pri uvádzaní nových spisovných jazykov Vuka Karadžica a Ľudovíta štúra.

2.1 Vuk Karadžic rovnako ako aj Ľudovít Štúr považovali spisovný jazyk za výrazný prostriedok demokratizácie kultúry. Preto prišli s požiadavkou, aby sa spisovný jazyk zakladal na ľudovej reči. Obaja v pravopise prijímajú výslovnostný princíp v zmysle: koľko je v jazyku hlások, toľko má byť

i litier (grafém). Karadžičov i Štúrov pravopis je fonologický. Karadžičov pravopis sa zakladá na fonetickom princípe v Štúrovom pravopise sa uplatňuje popri fonetickom princípe aj morfologický princíp. Obidvaja sú proti miešaniu prvkov dvoch spisovných jazykov. Vuk Karadžic vzal za základ nového spisovného jazyka užšie nárečie svojho rodného Tršica, Štúr vzal za základ spisovnej slovenčiny širšiu oblasj! - stredoslovenské nárečia. Keôže Karadžičove rodisko Tršica patrí do širokého komplexu novoštokavských hercegovinských nárečí, výber tohto nárečia odôvodňuje značnou rozšírenosťou, života schopnosťou a skutočnosťou, že v tomto nárečí jestvovala bohatá ľudová slovesnosť. Obdobne dokazuje výber stredoslovenských nárečí za podklad spisovnej slovenčiny Ľudovít štúr. Neuvádza síce vyslovene jestvovanie ľudovej slovenosti, ale že táto v stredoslovenských nárečiach žila, je dobre známe, lebo sa živelne dostávala aj do tvorby štúrovcov.

2.2 Srbsská jazyková situácia v čase vystúpenia Vuka Karadžica bola do značnej miery obdobná s jazykovou situáciou na Slovensku pri vystúpení Ľudovíta štúra.

Na začiatku 19. storočia u Srbov plnil funkciu spisovného jazyka tzv. slavjanoserbski jezik, ktorý bol zmiešaninou srbskoslovanského (= srbskej redakcie staroslovienskeho jazyka) a ruskoslovanského (= ruskej redakcie staroslovienskeho jazyka) jazyka s prvkami srbskej ľudovej reči. Tento jazyk nebol normovaný, používal sa v najrozličnejších variáciách v závislosti od stupňa poznania uvedených jazykov, ktoré ho tvorili. Obdobou tohto jazyka na Slovensku bola čeština v značne slovakizovanej podobe. Ani čeština na Slovensku v dobe Štúrovej nevládala plniť potreby rozvíjajúcej sa spoločnosti. Vedomé uvádzanie niektorých slovenských prvkov do češtiny, ako sa o to pokúšal najmä Ján Kollár, nebolo

úspešné. Tak ako sa živelne tlačil do slavjanoserbského jazyka živý srbský ľudový jazyk, čo sa najvýraznejšie prejavilo u veľkého srbského osvietenca Dositeja Obradovica (1739 - 1811), rovnako živelne sa slovenský ľudový jazyk presadzoval v jazyku generácie Ľudovíta Štúra.

V porovnaní s vývinom spisovnej slovenčiny sa zdá, že vystúpenie Vuka Karadžiča bolo vzhľadom na spoločenskú a politickú situáciu v Srbsku trocha predčasné. Len tak si možno vysvetliť, že Karadžič zápasil o nový spisovný jazyk celé tri desaťročia a bol v tomto zápase osamotený. Pridáva sa k nemu až nová generácia, a to generácia vrstovníkov našich štúrovcov v druhej polovici 40. rokov (B. Radičevic, D. Daničic a iní). Nevyhnutnosť zavedenia celonárodného spisovného jazyka u Srbov takto vyvstáva obdobne ako na Slovensku takmer v rovnakom čase. Ak vyslovujeme predpoklad, že Karadžičovo vystúpenie s požiadavkou nového spisovného jazyka bolo predčasné, nijako neznižujeme jeho význam. Naopak. Mohol byť predčasný, avšak iba vzhľadom na mimojazykové skutočnosti, ale v nijakom prípade nebol zbytočný. Vuk Karadžič vybojoval v rokoch 1814 až 1818 to, o čo bojoval Ľudovít štúr v 40. rokoch. To, že Karadžiča neprijímala jeho generácia, nebolo podstatné. Dôležité bolo to, že nová generácia prijala jeho spisovný jazyk bez výhrad. Skutočnosť, že Karadžičovo dielo neprijímala jeho generácia, mala jednu prednosť: Vuk Karadžič počas celého svojho života dokazoval správnosť svojho rozhodnutia zbieraním srbskej ľudovej slovesnosti, ktorá mala slúžiť ako dokladový materiál jeho kodifikačným riešeniam.

2.3 Rozdiely pri uvádzaní do praxe porovnávaných dvoch spisovných jazykov podmieňovala nielen rozdielna spoločenská, politická a kultúrna situácia u Srbov a Slovákov, ale aj taktika a napokon i niektoré subjektívne danosti a predpoklady.

Porovnajme, ako postupoval pri uvádzaní spisovnej srbčiny Vuk Karadžič a pri uvádzaní spisovnej slovenčiny Ľudovít Štúr. Vuk Karadžič už rok po príchode do Viedne priamo z-povstaleckého Srbska, sám účastník protitureckého povstania v roka 1804, vydáva prvú srbskú, gramatiku. Dvadsaťosemročný Karadžič v roku 1815 začína svojím zápasom za demokratizáciu srbského jazyka kultúrnu revolúciu, v ktorej sa postavil proti všetkým učeným vojvodinským Srbom, neskôr i proti Matici srbskej a nezmieruje sa s nimi až do konca života. Podstatne iný je začiatok zápasu Ľudovíta Štúra. Taktiež dvadsaťosemročný v roku 1843, keď začína pripravovať svoje dve základné kodifikačné práce, pristupuje k nim s dobrým jazykovedným vzdelaním doma a potom i v Halle, navyše vyzbrojený Heglovou dialektickou metódou, zvolil si inú taktiku zápasu za novú spisovnú slovenčinu než Karadžič. Na rozdiel od Karadžiča sa Štúr vyhýba polemikám. Ale nie preto, že by jeho zápas bol býval ľahší. Štúrov zápas o spisovnú slovenčinu nebol o nič ľahší než Vukov zápas o spisovnú srbčinu. Bol to zápas tiež ťažký, ale ináč ťažký než Karadžicov. Na rozdiel od Karadžičovho zápasu bol Štúrov zápas aj národnopolitický. Ľudovít Štúr si aj napriek svojej prirodzenej principiálnosti nemohol dovoliť byť nekompromisný ako Vuk Karadžič. V Štúrovom národnooslobodzovacom zápase bola potrebná predovšetkým jednota. Štúr bol proti triešteniu síl, preto musel robiť aj ústupky a kompromisy. Štúrov zápas bol aj o to ťažší než zápas Vuka Karadžiča, že musel bojovať aj o samobytnosť slovenského národa. Musel pritom vyvrátiť teóriu Jána Kollára o štvorkmeňovosti a navyše dokázať prednosti strednej slovenčiny oproti bernolákovskej slovenčine. A na to všetko potreboval Ľ. Štúr rozpracovať teóriu spisovného jazyka, spisovnej slovenčiny a dôkladne preskúmať vzťahy slovenčiny a češtiny, ako aj slovenčiny a iných slovanských jazykov. A takáto teória bola nevyhnutne potrebná, lebo pomerne rýchle uvedenie spisovnej

slovenčiny do praxe možno pripísať práve zhode Štúrovej teórie spisovnej slovenčiny s potrebami jazykovej praxe. Vuk Karadžic teóriu spisovného jazyka nerozpracúval, lebo v porovnaní so štúrom ani nemal na to vážnejšie dôvody. Svoju kodifikáciu obhajoval a potvrdzoval ináč - rozsiahlym zbieraním srbskej ľudovej slovesnosti.

3. Základný rozdiel v postupe pri kodifikovaní spisovnej srbčiny u Karadžica a spisovnej slovenčiny u Štúra je v tom, že ťažisko Karadžičovho činu bolo na empírii. Štúr pristupuje ku kodifikácii teoreticky a postupuje od teórie k praxi (k jazykovej praxi v podobe tvorby slovníka alebo k zbieraniu ľudovej slovesnosti sa ani nedostáva). Aj po vybojovaní zápasu, po prijatí spisovnej slovenčiny sa Štúr opäť vracia k teórii v dielach 0 národných piesňach a povestiach plemien slovanských (1852) a Slovanstvo a svet budúcnosti (1853).

Ak by sme posudzovali dielo Vuka Karadžiá a Ľudovíta Štúra v širšom slovanskom rámci, ukázalo by sa, že sa ich dielo navzájom dopĺňa, lebo Štúr svojím dielom nadväzuje na dielo Vuka Karadžica. Štúr rozpracúval teóriu ľudovej slovesnosti do značnej miery na Karadžicovom materiáli o srbskej ľudovej slovesnosti. Na druhej strane Vuk Karadžic inšpirujúco pôsobil v zberateľskej činnosti ľudovej tvorby na dve slovenské generácie - na generáciu 3. Kollára, P. J. Šafárika i na generáciu štúrovcov. Napokon Národnie zpievanky (I, 1834, II, 1835) Jána Kollára zohrali pri zrode spisovnej slovenčiny obdobnú úlohu, ako zborníky Karadžičových srbských ľudových piesní a obdobný význam mali pre óalší rozvoj spisovnej slovenčiny zbierky prozaických útvarov 3. Francisciho, Reussovcov, P. Dobšinského, A. P. Zátureckého a iných, ako mali prozaické a iné folkloristické texty Vuka Karadžica pre äalší rozvoj spisovnej srbochorvátčiny.

4. Keď sa zamýšľame nad vzťahom diela Vuka Kradžica a Ľudovíta Štúra, nemôžeme obísť Štúrovo pôsobenie na srbskú mládež, z ktorej vyšli významní srbskí činitelia, ktorí sa podstatne pričinili o upevnenie a ďalšie rozvíjanie nového spisovného jazyka Vuka Karadžica. Z podnetu Ľudovíta Štúra si na bratislavskom ev. lýceu pri Spoločnosti založili v školskom roku 1837/38 študentský spolok Društvo i čitaonicu srpsku. štúr na lýceu prednášal srbský jazyk, srbskú literatúru a srbské dejiny. Z jeho školy vyšiel aj Srb Duro Daničic, ktorý študoval v Bratislave v školských rokoch 1841/42, 1842/43 a 1843/44 v roku 1847 napísal základné dielo Rat za srpski jezik i pravopis, v ktorom teoreticky odôvodnil Karadžičovu reformu pravopisu i novej spisovnej srbčiny. Duro Daničic založil a podľa modelu bratislavského lýcea aj organizoval Belehradské lýceum, na ktorom podľa Štúrovho vzoru prednášal nielen jazykovedu, ale aj estetiku. Štúrov žiak D. Daničic bol ústrednou osobnosťou v jazykovede a osobitne sa zaslúžil o zjednocovanie srbského a chorvátskeho jazyka. Druhý Štúrov žiak Jovan Boškovic preložil do srbčiny a pred 130. rokmi vydal Štúrov spis 0 piesňach a povestiach plemien slovanských. Pod bezprostredným Štúrovým vplyvom vyrastal srbský revolučný demokrat Svetozár Miletic. Ale aj ďalší srbskí Štúrovi žiaci sa stali významnými osobnosťami kultúrneho a politického života Srbska a podstatne prispeli k víťazstvu reformy pravopisu a novej spisovnej srbčiny Vuka Karadžica.

5. Vzťahy Vuka Karadžica a Ľudovíta štúra treba skúmať a hodnotiť v širokom kontexte juhoslovansko-slovenských kultúrnych vzťahov v 18. a 19. storočí. Tieto vzťahy boli naplnené vždy vzájomným pochopením a porozumením, ochotou vzájomne si pomáhať a podporovať sa. Veď len v období od roku 1730 do roku 1830 študovalo na Slovensku, podľa zistenia R. Kavijanica (1973, s. 4) 1100 srbských žiakov a študentov na školách v Bratislave, Trnave, Modre, Kežmarku, Levoči, Prešove

a v Košiciach. Srbský mitropolita S. Strátimirovic prispel značnou sumou peňazí pri otváraní Katedry literatúry československej na bratislavskom lýceu (1803). Viacerí Slováci pôsobili ako profesori alebo ako prví riaditelia na novozaložených srbských gymnáziách (P. J. Šafárik v Novom Sade, M. Godra vo Vrbase, J. Gros v Sriemskych Karlovciach a iní). V čase pôsobenia L. Štúra mali tieto kultúrne vzťahy už dlhú tradíciu. Sám L. Štúr bol členom Društva srpske slovesnosti a po revolúcii 1848 sa chystal prednášať politické vedy na Univerzite v Belehrade.

Juhoslovansko-slovenské kultúrne vzťahy determinovali aj vzájomné osobné vzťahy a styky Vuka Karadžiča a Ľudovíta Štúra Štúr sa vo svojich prácach vyjadruje o Vukovi Karadžičovi a jeho diele s hlbokou úctou. Ukázali sme, že v podstate sa Ľudovít Štúr zhodoval s Vukom Karadžicom aj vo východiskových princípoch kodifikácie spisovného jazyka. Napriek tomu zaujímal k polemike, ktorú Vuk Karadžič po celý živo viedol s vojvodinskými srbskými kultúrnymi dejateľmi, neutrálne stanovisko. Je to celkom prirodzené, lebo L. Štúr mal veľmi dobré priateľské vzťahy aj s vojvodinskými Srbmi združenými okolo Matice srbskej a jej časopisu Letopisu. Štúr aj v týchto vzťahoch zostával verný svojej požiadavke, ktorú presadzoval doma na Slovensku, požiadavke netrieštiť sily v národnoosloboditeľskom zápase. Preto L. štúr neustále volal po jednote i v širšom slovanskom chápaní. Na znak hlbokého priateľstva venoval L. Štúr svoju knihu 0 piesňach a povestiach plemien slovanských srbskému patriarchovi J. Rajačicovi, Náuku reči slovenskej zasa srbskému kniežaťu Mihailovi Obrenovicovi, ktorý poskytol Štúrovi štipendium počas jeho štúdia v Nemecku, ale aj finančnú pomoc pri príprave povstania v roku 1848. Štúr ako vodca srbskej i slovenskej mládeže bol v stálom styku so srbskými a chorvátskymi zástupcami, ktorí prichádzali na uhorský snem do Bratislavy. Na druhej strane bol v stálom

styku aj s Vukom Karadžicom, ktorý žil vo Viedni. Kontakty udržiavali aj prostredníctvom srbských študentov, ktorí sa po skončení bratislavského lýcea pohybovali v Karadžicovom krúžku vo Viedni. Častým hosťom tohto krúžku-býval aj Ľudovít Štúr najmä po roku 1842, intenzívne styky mal L. Štúr s Vukom Karadžicom aj v roku 1848, keď sa stretli na Slovanskom zjazde v Prahe.

Záver

Vuk Karadžic a Ľudovít Štúr vychádzali pri kodifikácii svojich spisovných jazykov takmer z totožných princípov. Rozdielna však bola ich realizácia, teda uvádzanie týchto jazykov do praxe. Vuk Karadžic vzal za základ spisovnej srbčiny nárečie rodného Tršiča, L. Štúr vzal na základ spisovnej slovenčiny širší stredoslovenský interdialekt. Karadžic sa pri kodifikácii opieral o empíriu a iba postupne prijímal teoretické riešenia, L. Štúr vychádzal pri kodifikácii z rozpracovanej teórie spisovného jazyka a od nej postupoval k praxi. V. Karadžic zápasil o zavedenie a prijatie spisovnej srbčiny ako celonárodného jazyka tri desaťročia a sám, L. Štúr zaviedol spisovnú slovenčinu za necelé jedno desaťročie, pričom sa opieral o generáciu, ktorá poväčšine pochádzala zo stredného Slovenska. Konfrontácia princípov a procesu kodifikácie spisovnej srbochorvátčiny a spisovnej slovenčiny prispieva aj k hlbšiemu- poznaniu všeobecných zákonitostí vzniku spisovných jazykov.

Literatúra

Brozovic, D.: Standardni jezik. Zagreb 1970. 180 s.

Ivic, P.: Srpski jezik i njegov jezik. Beograd 1971, 327 s.

Jóna, E.: Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej Bratislava 1985. 170 s.

Karadžič, V.: Sobrana dela I - XXXVIII. Beograd 1964.

Kavijanič, R.: Srpski pisci u Bratislavi i Modri XVIII. veka. Novi Sad 1973. 190 s.

Kavijanič, R.: Srpski romantičari u Slovačkoj. Novi Sad 1979. 182 s.

Kavijanič, R.: Z dejín juhoslovansko-slovenských vzťahov. Martin 1976. 140 s.

Literárne vzťahy Slovákov a južných Slovanov. Red. Z. Klátik. Bratislava 1968. 376 s.

Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815 - 1856. Bratislava 1956. 375

Pauliny, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny 1. Bratislava 1966. 125 s.

Popovic, M.: Vuka Stefanovic Karadžič. Beograd 1964. 481 s.

Selimovic, M.: Za i protiv Vuka. Novi Sad 1967, 167 s.

Súčasníci o Ľudovítovi Štúrovi. Zostavil J. V. Ormis. Bratislava 1955. 448 s.

Štúr, L.: Dielo v piatich zväzkoch. Bratislava 1954-1957.

Vukov zbornik. Red. Viktor Novák. Beograd 1966, 716 s.

Neologizačné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine

Ján Horecký

Neologizmus je inovačný prvok v slovnej zásobe. Pravda, nejde len o jednotlivé slová, lexikálne jednotky, ale na jednej strane aj o nové významy, na druhej strane aj o nové spojenia slov, inými slovami o pomenovania-vako realizáciu nominatívneho, resp. systémového jazykového^znaku (Horecký, ''''''.

Najčastejším dôvodom sú kognitívne a komunikatívne potreby autora žijúceho v istom spoločensífóm prostredí. Neologizmus v takomto prípade spravidla nemá nijaké osobitné formálne príznaky, lebo nové pomenovanie sa tvorí podľa jestvujúcich modelov. Neologizmus jednoducho vzniká pri objavení, ale najmä rozšírení nového predmetu alebo novo chápaného javu. Slovo obrazovka mohlo síce vzniknúť už dávno, ale charakter neologizmu dostalo až s väčším rozšírením televízie u nás. Aj slovo diaľnica sa stalo bežným, a teda skutočným neologizmom až pri budovaní siete autostrád u nás a po jeho

začlenení do celého pojmového hniezda (diaľničný úsek, diaľnicový povrch a podobne). Pomenovanie poľnohospodársky podnik sa začína objavovať až s úsilím o novú organizáciu socialistického poľnohospodárstva, po prekonaní takých foriem ako družstvo a štátny majetok. Podoba kooperačný kombajn sa začína používať až s rozvojom mechanizácie zberových prác a takého organizačného princípu, pri ktorom kombajny po skončení žatvy v južnejších oblastiach odchádzajú vypomáhať do severnejších oblastí, respektíve naopak, aby účinne kooperovali. Slovo robot máme síce zaregistrované u K. Čapka, ale odvodeniny robotizácia, robotizovať, robotokomplex sa začínajú používať až v najsúčasnejšej súčasnosti. Slovo manipulátor je známe už dávnejšie, ale pomenovanie priemyselný manipulátor je nové.

Podnetom pre vznik, respektíve utvorenie neologizmu však môže byť individuálna vyjadrovacia potreba autora, kritika doterajšieho pomenovania a úsilie utvoriť nové, priliehavejšie pomenovanie. Ako príklad možno uviesť kritiku slova hľadáčik u P. Karvaša a jeho návrhy na nové pomenovanie nachádzačik, respektíve odkrývačik: Keď sa na to všetko pozeral okienkom hľadáčika (mal by sa, myslím, volať nachádzačik, odkrývačik alebo dáko podobne), nuž čosi o ľudoch vie. (Karvaš, Humoresky, 1985, s. 324). Alebo u toho istého autora vznik slovesa podpínať v protiklade k prepínať: ... že prepínam ... Dalo by sa povedať, že podpínam, keby sa to dalo povedať (s. 163) .

Osobitný prípad autorského tvorenia je pri potrebe pomenovať nové pojmy. Napríklad F. Miko (1962) utvoril nové pomenovania pre špeciálne druhy pádov v slovenčine: úplný nominatív, obrazný nominatív, akčný nominatív, rámcovo-obsahový nominatív, vysvetľovací akuzatív a podobne. Analogický prípad je potreba pomenovať všetky prvky v istej klasi-

fikačnej schéme. E. Sekaninová utvorila nové pomenovania pre jednotlivé spôsoby slovesného deja, a to s využitím latinských prvkov: intravertný, extravertný, devertný, transvertný spôsob slovesného deja, semelfaktívny, konzervatívny spôsob, omniatívny, superatívny, kompletívny spôsob slovesného deja a podobne. O. Ferianc (1975) utvoril niekoľko nových pomenovaní pre isté druhy hmyzu: švábik, kyjaničkár, kvetár, pieskárka, púčkomor, ostročielka, ploskonôžka. Prirodzene, nie všetky takto utvorené názvy ša dostanú do širokého používania.

Individuálne motivácie vyúsťujú často do takzvaných okazionalizmov, autorského tvorenia nie s cieľom utvoriť alebo spresniť pomenovanie, ale skôr s úmyslomozvláštniť pomenovanie. Preto okazionalizmy majú najmä štylistickú hodnotu v rámci daného umeleckého alebo publicistického diela a spravidla sa nedostávajú do širokého používania. (Porovnaj Buzássyová, 1980).

Ako neologizmy fungujú nielen samostatné slová, ale aj spojenia slov a často aj významy slov. Neologizmus nie je len nové slovo, ale vlastne nový jazykový znak, ktorý môže byť reprezentovaný slovom, významom slova alebo spojením slov. Alebo v terminológii vzťahu obsahu a formy: istý obsah môže mať formu samostatného slova (neodvodeného, odvodeného i zloženého), môže byť len významom slova, alebo - a to býva najčastejšie - môže byť vyjadrený spojením slov. Preto triedenie neologizmov možno založiť na vzťahu obsahu a formy.

Za vlastný, respektíve lexikálny neologizmus pokladáme spojenie nového obsahu s novou formou. Treba, pravda, pripomenúť, že absolútny neologizmus, teda taký, v ktorom by sa objavila úplne nová forma, nemajúca oporu v známych jazykoch je pomerne zriedkavý. V literatúre sa uvádza

v tomto zmysle slovo kodak alebo názov liliput (Htinig, 1983). Analogicky utvoril M. Válek slovo Pampulón.

Pretože absolútne nová forma sa pri pomenúvaní nových obsahov spravidla nepoužíva, je veľmi málo neologizmov, ktoré by nemali nejakú motiváciu, formálne vyjadrenú koreňom a príponami. Výnimku, prirodzene, tvoria slová prevzaté z cudzích jazykov bez uvedomenia ich formálnej (morfematickej) štruktúry. Patria sem slová ako manager, dizajn, čip, stres, furgon, alergén, akvalung, polutant. Pri etymologickej analýze však aj tu možno odhaliť motiváciu.

Prevažnú väčšinu neologizmov tvoria teda odvodené slová, dotvárané z domácich, ale aj z prevzatých základov v slovenčine. V súlade s vyjadrovacími a komunikačnými potrebami sú to v najväčšej miere názvy osôb, názvy miesta, respektíve výrobní, ale aj mnohé dejové a abstraktné pomenovania.

Z názvov osôb s domácim základom možno uviesť napríklad závlahár, stratár, kúrenár, čerpadlár, rezačkár, majetkár, vývojár, desaťbojár. Prevzatý základ je v slovách ako inventúrnik, prognózovač. Časté sú tu pomenovania športovcov (Považaj, 1985): krauliar, stípliar, teréhár, skeetár, karatista, rogalista, singlista, deblista. V pomenovaniach nositeľov vlastností je pomerne málo neologizmov.

Z názvov miesta možno uviesť napríklad kapustáreň, koberciareň, kanditáreň, hliváreň, jogu.rtáreň, čipsáreň.

Nové názvy zariadení sú napríklad urýchľovač, retranslátor.

Pre nové názvy činností sú charakteristické sufixy -izácia a -fikácia: plynofikácia, kinofikácia, respektíve elektronizácia, kontejnerizácia, paletizácia.

V názvoch abstraktných vlastností prevláda prípona -osť (Bosák - Buzássyová, 1985): osobnostnosť, nezaradenosť, neprofilovanosť, pretenciálnosť, ponúkanosť. Menej sa využíva prípona -stvo: chalupárstvo, inžinierstvo, spolupracovníctvo.

Prídavné mená samy osebe spravidla nemajú výrazné neologizujúce črty, dotvárajú sa pravidelne od všetkých základov. Oveľa charakteristickéjšie je využívanie niektorých komparatívnych podôb v pomenovaniach ako starší predstaviteľ, vyšší dodávateľ, respektíve superlatívnych v type najvyšší predstaviteľ. Príznakové je využívanie adjektívnych podôb radových číslovíek v názvoch ako prvý námestník, prvý tajomník, druhý radca, zbrane prvého úderu.

Výrazný neologický ráz majú mnohé denominatívne slovesá typu premiérovať, pripomienkovať, injektovať (Malíková, 1985), najmä ak sa dotvárajú rozličnými predponami: odrekreovať, odpremiérovať, odporotovať, skontinuovať, skontaktovať, prezbrojovať,prerozdeľovať.

Mnohé neologizmy vznikajú predponami: prezamestnanosť, sebainterpretácia, spoluvlastníctvo, subdodávateľ. Veľmi frekventované sú prevzaté predpony, respektíve aj pôvodne samostatné slová, ktoré postupne prechádzajú do kategórie predpôn. Patria sem napríklad anticivilizácia, antiromán, antihmota (respektíve aj zdvojené anti-antisemitizmus), supravodič. Zo starších predpôn, respektíve polopredpôn možno uviesť elektro- (elektrospotrebiče, elektroobchod), foto- (fotokomora, fotobunka), auto- (1. autohem, autoreprodukcia, 2. autoškola, autorallye), ale výrazne sa rozširuje používanie takých poloprefixov ako video- (videotelefón, videokazeta, ale aj videoprehrávač, videoporada), eko- (ekoproblém, ekofilm), disko- (diskotéka, diskotanec, diskozábava) . Ešte stále prežívajú slová s poloprefixom mini- (miniveža, mini-

sukňa, minipoviedka), ďalej slová s mikro- a makro- (mikrokompozícia, mikropočítač, mikroprocesor, makrokompozícia, makroúroveň). Výrazný charakter prefixov dostávajú grécke a latinské číslovky v slovách ako bilaterála, trióda, tetracyklín, kvadrienále, biatlon. Takúto funkciu dostávajú aj pôvodné grécke názvy písmen, ktoré sa používajú na vyjadrenie číselnej hodnoty: alfalúče, betažiarenie, gamaglobulín, gamagram, gamaskopia (Horecký, 1981). Charakter predpony dostávajú v tomto zmysle aj niektoré substantíva, napríklad slovo šéf v slovách ako šéfkuchár, šéflekár, šéftréner, šéfpilot, ba aj šéfmontér a šéfmontáž (Horecký, 1978).

Pre prídavné mená je charakteristické skladanie, a to dvoch typov. Jednak vznikajú priraďovacie zloženiny typu architektonicko-sochársky (architektonicko-sochárska súťaž, architektonicko-sochárske riešenie), poľnohospodársko-priemyselný (poľnohospodársko-priemyselný komplex), jednak, a to oveľa častejšie také prídavné mená, v ktorých sa prvou zložkou vyjadruje istá modifikácia alebo istý zreteľ. Sem patria napríklad prídavné mená vedecko-technický (pokrok, rozvoj - z hľadiska vedy, s využitím vedy), vedeckopoznávací (vedeckopoznávácia funkcia - týkajúca sa vedeckého poznávania), stavebno-technologická príprava (technologická príprava stavby). Niektoré z takýchto zložených prídavných mien možno hodnotiť aj ako odvodené od dvojslovného pomenovania: stavebná technológia - stavebno-technologický (Horecký, 1977).

Dôvodom pre vznik neologizmu prvého typu (nový obsah nová forma) nemusí byť úplne nový obsah, ale iba jeho modifikácia, zdôraznenie istých sémantických príznakov. Názov hasič bol motivovaný typickou činnosťou - hasením ohňa. V súčasnosti sa však nevychádza len z represívnej činnosti, ale zdôrazňuje sa preventívna činnosť, preto sa za základové

slovo vzalo slovo požiar a od neho sa utvoril názov požiarnik. V úsilí odlíšiť zariadenie, v ktorom trávia noc železničiari pri oddychu, od starého pomenovania nocľahareň vznikol názov nocovňa.

Odlišná modifikácia formy je v takých prípadoch, keď sa pôvodný obsah dopĺňa vlastne o istú gramatickú charakteristiku, napríklad o rod, deminutívnosť, vid. Sem patria také neologizmy ako anjelka, anjelica u P. Karvaša, listárik, krajčírik v názvoch hmyzu. V prvom prípade môže ísť o okazionalizmy, v druhom o menej bežné názvy. Patria sem aj mnohé predponové slová typu sfotografovať, dekompletovať.

Nová forma pri novom obsahu sa môže vyjadriť aj zloženým slovom, pričom nové je len spojenie starých slov s pôvodným obsahom zachovaným, napríklad holobyt popri holý byt. Veľmi častý je tento typ v názvoch hraničných vied, napríklad agrochémia, biotechnológia.

V súčasnej slovnej zásobe dôležitú úlohu majú viacslovné názvy, združené pomenovania. V takýchto názvoch ide o nový obsah, nová forma sa však nevyjadruje novými formami, ale novým spojením už známych slov do nového celku. Pritom sa v takýchto neologizmoch (typu hektárová úroda, respektíve úroda z hektára, ale aj rozvinutá socialistická spoločnosť, respektíve prípravná fáza výroby) voľne využívajú domáce i prevzaté slová. Z neprehľadného počtu takýchto neologizmov možno uviesť len na ilustráciu: priemyselný odpad, komunálny odpad, umelá inteligencia, estrádna hudba, estrádna hala, inovačný cyklus, poradenská organizácia, technický transfer, elektronické médiá, vertikálna dominanta, ekologický význam, zbrojný limit, nukleárna výzbroj, jadrová hlavica, navigačná družica a podobne.

Z trojslovných pomenovaní, napríklad rozvinutá socialistická spoločnosť, socialistický spôsob života, realizačná fáza výroby, viacnásobná jadrová hlavica, nukleárna raketová, hlavica.

Vo všeobecnosti možno tu zistiť dve neologizačné tendencie. Do polohy zhodného prívlastku sa v podobe prídavného mena dostávajú rozličné okolnostné určenia. Z opisného výrazu mechanizmus uplatňovaný v trhovom hospodárstve vzniká tak pomenovanie trhový mechanizmus. Z opisu skúšky jadrových zbraní vzniká pomenovanie jadrové skúšky. Podobne činnosť pri údržbe je údržbová činnosť, metódy spoločenských vied sú spoločensko vedné metódy, front vedeckých pracovníkov v spoločenských vedách je spoločenskovedný front, technológia s veľkým množstvom odpadu je mnohoodpadová, chemický priemysel vyrábajúci látky v malých množstvách je malotonážna chémia.

Druhým výrazným neologizačným prvkom je prevod slovesa (vyjadrujúceho činnosť alebo výsledok činnosti) do podoby zhodného prívlastku. Tak vznikajú neologizmy ako riadiaci pracovník, obslužné práce, vykonávací projekt, recyklizačný tok, odzbrojovacia rétorika, programovací jazyk, oslobodzovací boj, urýchľovacia technika, programotvorná činnosť, nahodnocovacia kalkulácia, pohyblivý odpaľovací podvozok. Výsledok činnosti sa vyjadruje trpným príčastím: rozvinutý socializmus, integrovaný obvod, metalizovaná karoséria, vyargumentovaná analýza, predsunutá jadrová základňa, podsadená občianska vybavnosť, robotizovaná výrobná linka, špecializované stavebné kapacity, globálne štandardizovaná sieť, zbrane usmernenej energie, husto siate obilniny.

Do skupiny vlastných neologizmov (nový obsah - nová forma) patria aj akronymické slová typu SLUK, najmä ak sú tvorené tak, .aby sa akronym ponášal na už jestvujúce alebo novoutvorené slovo. Popri názve komplexná racionalizačná

brigáda jestvuje aj hovorové slovo KRB, podobne ZARES, TANAP, NAPANT, ERPO, ELTOS, TUZEX. Často sa akronymické neologizmy preberajú z iných jazykov, napríklad algol, kobol, fortran, dederon, nylon, chemlon.

Osobitné miesto v skupine akronymických neologizmov zaujímajú hybridné pomenovania s jedným skutočným slovom, typu Slovchémia, Slovosivo, Slovakofarma, Stavoprojekt, Stavoindustria. Dôkazom, že fungujú ako slová, je ich výskyt v textoch v rozličných pádových formách (v Slovosive, zo Stavoindustrie, návšteva Mototechien).

Akronymickým neologizmom, najmä takým, ktoré jestvujú popri rozpísaných, explicitných pomenovaniach, sú blízke neologizmy, v ktorých sa starý obsah vyjadruje novou formou. Patria sem mnohé univerbizované pomenovania typu občianka, diplomovka, nákupár (pracovník v nákupe), závlahár, liečivár, operatívec (pracovník operatívnej služby), schôdzovačka (rad schôdzok). Neologizmy v tejto skupine majú preto veľmi často príznak hovorovosti, ale veľmi rýchlo sa stráca.

Naopak treba uviesť skupinu neologizmov, ktorých príznak je v novom obsahu: nový, respektíve aspoň modifikovaný obsah sa pomenúva starým, už jestvujúcim slovom. Je to typický prípad prenášania, posúvania významu, preto sa toto tvorenie neologizmov označuje ako sémantické. Slovom prítomnosť sa označuje jednoducho fakt, že je čosi prítomné. Vojenská prítomnosť je vlastne skutočnosť, že isté vojská sú niekde prítomné. Takto vznikli s rozvojom počítačovej techniky napríklad názvy pamäť, nadbytočnosť, vstup, výstup, abeceda, slovník, okienko. S rozvojom teórie systémov vznikli pomenovania okolie, prostredie, rozhranie. V teórii grafov sú takéto neologizmy: uzol, vrchol, cesta, dráha, trať.

Pravda, niekedy ide o nový význam starého slova len zdanlivo. Pri hlbšom, najmä slovotvornom rozbore sa ukáže, že ide o nové tvorenie, odvodzovanie od úplne odlišných základov, a tak vznikajú vlastne homonyma. Napríklad adjektívum diskrétny v spojení diskrétne veličiny nesúvisí so staro francúzskym slovom vo význame galantný, ale priamo s latinským slovesom discernere - discretum. Podobne treba chápať aj také názvy hmyzu, ktoré sa formálne zhodujú s jestvujúcimi slovami (najmä zdrobnenými), ale v skutočnosti sú odvodené nanovo. Pomenovanie listárik nesúvisí s listárom - doručovateľom listov, preto nie je ďalším významom deminutíva listárik. Motivačným základom je síce list, ale list na strome a motiváciou je zdržovanie sa na listoch, respektíve ohlodávanie listov. Sufix -ik tu nie je deminutívny, ale funguje ako ukazovateľ istého typu pomenovaní. Takže ide o vlastné neologizmy s novým obsahom i novou formou.

Ako sa ukázalo na viacerých miestach, nedá sa presne určiť, kedy neologizmus prestáva byť neologizmom, kedy sa začleňuje do bežnej slovnej zásoby alebo aspoň do odbornej slovnej zásoby. Preto dôležitejšie než registrovať vznik, prípadne zánik konkrétnych neologizmov je skúmať nové pomenúvacie postupy, vznik nových nominačných modelov, respektíve nové, hojnejšie využívanie už jestvujúcich modelov.

K novým modelom patrí v slovenčine priraďovací typ tesár manipulant alebo determinačný adjektívny typ vedecko-technický, kde sa prvou zložkou modifikuje význam druhej zložky, vyjadruje sa zreteľový význam: technický so zreteľom na vedu, s využitím vedeckých poznatkov. Podobne inžiniersko technický v spojení inžiniersko-technické kádre = technické kádre s inžinierskym vzdelaním.

Rozvoj jestvujúcich modelov možno vidieť napríklad v typoch nehodovosť, vývojár, kapustáreň alebo v type auto-

matizácia, robotizácia. Pri viacslovných pomenovaniach sa uplatňuje jeden atributívny typ trhový mechanizmus, respektíve jadrové skúšky, jednak verbalizované typy rozhodovací proces a integrovaný obvod.

K typickým neologizačným procesom patrí aj prechod pôvodne samostatných slov (domácich aj prevzatých) do skupiny poloprefixov. Mnohé z týchto poloprefixov sa pripájajú k domácim slovám: miniveža, minisukňa, minopoviedka, agrolietadlo, agrokomplex, ekovýstava, diskozábava, diskotanec, videoporada, šéflekár.

Ako vidieť z mnohých tu uvádzaných príkladov, v súčasnej slovenčine sa stráca prísna hranica medzi domácim a prevzatým slovom. Hybridizácia teda patrí tiež k výrazným znakom neologizačného procesu spolu s internacionalizáciou.

Neologizácia je vlastne zhrňujúcim procesom, zaberajúcim aj univerbizáciu - multiverbizáciu, terminologizáciu, intelektualizáciu. *

K vývoju etnomedicíny na Slovensku

Emília Horváthova

Etnomedicína predstavuje komplex empirických poznatkov, svetonázorových predstáv, magických princípov, náboženských prvkov, fragmentov oficiálnej medicíny rôznych období popri niektorých iných zložkách rôznej proveniencie. Zdravie bolo vždy jednou z najvyšších hodnôt človeka, ba v societách, kde každý dospelý jedinec musel zaobstarávaniu existenčných potrieb prispieť tvrdou fyzickou prácou, neraz sa cenilo vyššie ako ľudský život. V každom prípade bolo jeho udržanie a najmä navrátenie cieľom, o ktorý sa človek neprestajne usiloval rozličnými spôsobmi. Preto sa aj humánna etnomedicína zameriava na pomerne široký okruh otázok, z ktorých možno menovite vyčleniť nasledovné:

1. Objektívne podmienky determinujúce zdravotný stav sledovanej populácie.
2. Predpovede a veštby o zdraví, živote a smrti.
3. Predstavy a vedomosti o príčinách ochorení.
4. Racionálna a poverová profilácĺa.
5. Liečebné prostriedky a postupy.
6. Liečitelia.

0 chorobách a liečení slovanského etnika na území dnešného Slovenska v posledných storočiach 1. tisícročia nášho

letopočtu môžeme usudzovať na základe archeologických nálezov, zistení porovnávacej jazykovedy a do istej miery aj písomných prameňov. Osteologický materiál svedčí o zručnosti pri naprávaní zlomenín a o znalostiach hojivých prostriedkov, ktoré sa zrejme prikladali na početné poranenia kostí sečnými zbraňami. Zahojené lebky, trepanované škrabaním, alebo navŕtaním poukazujú na náročné chirurgické zákroky a nepochybne aj na veľmi dobrú fyzickú kondíciu pacientov. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že v 8. storočí je už trepanácia lebiek na ústupe a neskôr sa s ňou na našom území nestretávame.

Staré pomenovania rastlín ako bôľhoj (Anthyllis vulneraria), červienkový koreň (Potentilla erecta), hlístnik (Centaurium umbellatum), jaterná zelina (Hepatica nobilis), kostihoj (Symphytum officinale), koltúnová zelina (Lycopodium clavatum), ochvatná zelina (Scropha ularia nodosa), pľúcnik (Pullmonaria officinalis) , pľúcny lišajník (Cetraria islanbica), prietržník (Veronica beceat renga), skorocel (Plantago lanceolata), svalník (prumella vulgaris), svalníček (Sanicula evropaea), šlaková bylina, mrtvičná bylina (Primula elatior), vybolen (Angelica silvestris a Angelica archangelica) a rôzne ďalšie, ktoré sú dnes v oficiálnych zoznamoch liečivých rastlín, aj keď zväčša pod inými názvami, ukazujú, ktoré ochorenia nimi liečili.

Zo slovanského praveku pochádzajú názvy ako neduh, nemoc, dna, oheň, strup, kýla, vred, lišaj, osípky, suchoty, žltačka, zimnica, mor a ďalšie dosiaľ používané v ľudovej diagnostike. Zo staroslovanského obdobia pochádzajú tiež pomenovania osôb, ktoré neboli síce profesionálnymi liečiteľnú, no popri inej činnosti sa špecializovali na liečenie určitého okruhu chorôb, alebo na určité metódy liečenia. Tak západoslovanský termín lekár, lekárka, ktorý je v posledných

storočiach synonymom doktora medicíny, označoval do 17. storočia človeka, ktorý lekuval, pod čím sa rozumelo zariekanie choroby. Východoslovanské označenie doktora medicíny vrač vzniklo zo staroslovanského vražec. Na Slovensku sa tak označuje osoba, ktorá vrazí, to jest čarodejnými prostriedkami privoláva na niekoho chorobu. Staroslovanský viedun sa v slovenskom jazyku zmenil na formu vedomec, fem. vedomkyňa. Označuje sa ním osoba, ktorá tak isto disponuje nadprirodzenými schopnosťami, no na rozdiel od predchádzajúceho typu ich využíva prevažne v prospech ľudí, medzi inými aj na liečenie. Ľudový liečitelia, ktorí sa špecializovali na rastliny, sa nazývali koreniči, z čoho je u nás korenár, korenárka, popri frekventovanejších termínoch bylinkár, zelinkár. N.auznik liečil prikladaním nauzov, teda uzlov; termín sa v novších obdobiach už nepoužíval, hoci samotná technika sa praktizovala aj naďalej.

V stredoveku sa začína liečebná činnosť profesionalizovať. V roku 1000 bolo založené benediktínske opátstvo na Zobore pri Nitre a do konca 13. storočia na celom území Slovenska vznikol väčší počet kláštorov ďalších rádov, predovšetkým templárov, cistercitov a kartuziánov. V kláštoroch pestovali domáce i importované liečivé rastliny a od roku 1259 mali vlastné lekárne a lekárov, ktorí však mali liečenie laických osôb výslovne zakázané. Pre charitatívne, v tom i zdravotnícke služby vznikali v kráľovských a postupne aj v ďalších mestách od 11. storočia špitále a tzv. xenochódiá. V Kremnici, Levoči a snáď aj v iných mestách existovali do 14. storočia leprosáriá, v ktorých boli izolovaní malomocní. Od konca stredoveku sa počet školených lekárov sústavne zvyšoval, no približne do 17. storočia si tradičné liečenie stále udržiavalo prioritné postavenie. Prispieval k tomu jednak scholastický charakter výuky lekárov na univerzitách,

pre mnohých neúnosné vysoké ceny lekárskych služieb a najmä liekov a nie na poslednom mieste tiež závažné obmedzenia lekárov pri výkone ich povolania. Spomenuté obmedzenia vychádzali zo stanoviska teoúrskeho koncilu v roku 1163 vyjadrené slovami: "Ecclésia abhoret a sangúine" teda cirkev sa hrozí krve" a z buly Bonifáca VIII. "de Sepulturis", teda o pochovávaní, ktorou sa zakazovala pitva ľudského tela. Budúci lekári sa mohli oboznamovať s anatómiou len na základe kresieb a .chirurgické, či iné zákroky, pri ktorých sa nedalo vyhnúť dotyku s krvou,prenechať príslušníkom iných, spoločensky nižšie zaradených stavov, ako boli barbieri, kúpeľníci, ránhojiči, chirurgovia, felčiari, pôrodné babice, ba i kati, ktorí boli najlepšími znalcami anatómie. Nielen ľudové vrstvy, ale aj mestskí patriciát a šľachta využívali empirické poznatky a skúsenosti tradované v domácich receptároch. Napríklad zo zachovanej korešpondencie rodiny Thurzovcov a Illésházyovcov z prvej polovice 17. storočia sa dozvedáme, že sa o radu často obracali na skúsených zelinkárov a správcom svojich panstiev prikazovali, aby dali zbierať určité liečivé rastliny.

Ako ľudoví liečitelia sa neobmedzovali na reprodukciu zdedených postupov, ale prijímali podnety a poznatky, s ktorými mali možnosť prísť do kontaktu. V 17. storočí sa v Kláštore pod Znievom v Turčianskej župe pripravovali pre kláštornú lekáreň oleje z niektorých rastlín, ktoré tamojšia príroda poskytovala. Okolití roľníci ich zbierali pre potreby kláštora a súčasne si osvojili aj prípravu olejov a ich liečebné využitie. V 18. storočí bolo v Turci vyše 1000 olejkárov, ktorí destiláciou pripravovali olej zo semien rasce (carum carvi), z mladých konárov a koreňov borievky (Juniperus kommunis), z, kôry borovíc (Pinus selvestris), z borovicových šušiek, z rozmarínových listov (Rosmanirus officinalis),

z vňate paliny (Artemisia absinthium), z kvetov levandule (Lavandula officinalis), zo semien bedrovníka (Pimpinella anisum), feniklu (Foeniculum vulgare) a niektorých ďalších. Veľmi rýchle našli odbytištia v Rusku, Poľsku, nemeckých krajinách, Holandsku a v juhovýchodnej Európe. Okrem olejov predávali sušené liečivé rastliny, spomína sa aj medvedie sadlo, prášok z rohu jednorožca a niektoré ďalšie v tom čase módne lieky. Koncom 18. storočia sa turčianski olejkári začali preorientovávať na iný zdroj príjmov a v 19. storočí celkom zanikli.

V dedinskom prostredí malo ľudové liečenie dominantné postavenie do začiatku 20. storočia a v niektorých oblastiach ešte aj v medzivojnovom období. Analýza materiálu, ktorý sa intenzívnejšie začal sústreďovať od konca 19. storočia dovoľuje poznávať predstavy o príčinách chorôb a poškodzovania zdravia vôbec.

Na celom Slovensku patrilo k najfrekventovanejším presvedčenie, že si človek môže zapríčiniť chorobu sám tým, *ie* nerešpektuje zákaz, ktorého nedodržanie je sankcionované ujmou na zdraví. Takéto zákazy sa viazali k niektorým životným situáciám, .určitým dňom roka a k rôznym aktivitám. Verilo sa napríklad, že ak dievča tancuje bez hudby, bude mať hluché deti, ak usmrtí mláďatá mačky alebo psa; deti budú slepé a podobne. Podstatná časť obmedzení ženy v období gravidity súvisela so zdravím dieťaťa, ktoré sa malo narodiť. Ak sa napríklad nadýchla horúceho vzduchu pri pečení chleba, dieťa malo mať astmu, ak sa pozerala na mŕtveho, dieťa malo byť bledé, chorľavé, ak sa zadívala na fyzicky postihnutého človeka, dieťa malo mať tú istú vadu, ak si sadla na klád, do ktorého bola zaťatá sekera, dieťa malo mať rozštiepené podnebie atď. Prakticky pre každú vrodenú vadu, alebo nežiadúcu fyzickú vlastnosť sa našlo vysvetlenie v neuváženom správaní sa matky počas tehotenstva alebo ešte pred ním.

Pri iných zákazoch bola postihnutá priamo osoba, ktorá ich nedodržala. Tak v niektorých dňoch roka sa nesmelo stúpiť na zem bosou nohou, pretože by sa takému človeku zbierali päty, ženy nesmeli priasť, lebo by im hnisali prsty, kto odhodil vyčesané vlasy, mala ho bolieť hlava, kto pľul do ohňa, tomu sa urobili rany na ústach a podobne. V deň zimného slnovratu,21. decembra sa nesmeli rúbať stromy, aby človeka niektorý neprivalil a kto kedykoľvek vyrúbal ovocný strom, mal do roka zomrieť.

Verilo sa, že chorobu môžu spôsobiť iní ľudia, a to nechtiac alebo zámerne. Neuvážená chvála, náhly pohľad priamo do očí, mohli vyvolať takzvané urieknutie, ktoré sa prejavovalo malátnosťou, zívaním, žalúdočnými ťažkosťami, prípadne zimnicou a horúčkou. Paleta prostriedkov, ktorými bolo možné spôsobiť ochorenie, ba i smrť, bola pomerne bohatá. Predovšetkým to boli predmety, ktoré súviseli s mŕtvym, ako napríklad voda, utierka, hrebeň použité pri jeho úprave, klinec vytiahnutý z truhly, hlina z hrobu a podobne. Tieto predmety zakopali na mieste, cez ktoré často chodieval človek, ktorému chceli uškodiť. Zhubný účinok mohli mať aj ostré predmety, ako ihly, nože, vretená, novšie i žiletky zakopané pri dome. Takéto prostriedky označovali termínom "porobenina" a o človeku, o ktorom predpokladali, že podľahol ich účinku, hovorili, že "má porobené". Z viacerých hľadísk sú pozoruhodné postupy imitatívnej mágie. Podľa záznamu z Kysúc žena, ktorá sa chcela zbaviť sokyne, obrátila sa o pomoc k "múdrej babke". Spoločne zhotovili slamenú figurínu, ktorá predstavovala sokyňu a obliekli ju do ženských šiat. Potom sa babka postupne opytovala, kto ochorel, koho pichá, ku komu ide kňaz, komu zvonia, koho kladú do hrobu a jej klientka na každú otázku uviedla meno sokyne. Počas dialógu babka pichala figurínu ihlou a manipulovala s ňou ako s chorou, potom umierajúcou a nakoniec pochovávanou osobou. Uvedený postup

volali na Kysuciach "morenie". Pre praktiky imitatívnej mágie podobného zamerania sa v iných oblastiach Slovenska používali šnúrky, nite a iné zo šiat osoby, na ktorú sa mala choroba privolať. Rovnaký cieľ sa očakával od príslušného zariekania. Jedno z nich bolo zaznamenané v procese s Magdalénou Badačkou vypočúvanou v roku 1716 v Trenčíne. Menovaná udržiavala pomer so ženatým šľachticom Jurajom Majthényim. Podľa výpovede svedkov spievala: "Dones, bože, moru do majthényich dvoru, z toho sveta zhľaď protivnicu moju".Ochorenie sa ďalej vysvetľovalo zásahom nadprirodzených bytostí a zomrelých. V minulých storočiach sa morové, ale aj iné epidémie pripisovali vampírom. V Zemplíne napríklad verili, že ako ďaleko dovidí vampír z kostolnej veže, tak ďaleko sa rozšíri mor. Revenanti chodili blízkych príbuzných dusiť, dáviť, cicali im krv. Takto postihnutí chudli a ak si včas nepomohli, umierali, alebo sa od strachu pomiatli. Inokedy sa ťažká choroba pripisovala božiemu hnevu.

K všeobecne rozšíreným patrila predstava, že určité ženské démonické bytosti, ako napríklad bohynky, divé ženy, vodné ženy, poludnice, mamuny atď., snažia sa vymeniť svoje nepodarené deti za ľudské. Premien, podvršťa, bohynča, ako takéto domnelé premenené podhodené dieťa volali, zaostávalo v raste, nenaučilo sa hovoriť, prípadne ani chodiť. Išlo teda o deti postihnuté zjavnou mentálnou retardáciou, až debilitou. Odrazom predstavy o zlých silách a nadprirodzených bytostiach zapríčiňujúcich ochorenia, bolo aj nosenie rôznych amuletov a ochranných predmetov. ,

Za archaickú skupinu považujeme predstavy, ktoré súvisia s personifikáciou určitých chorôb a v niektorých prípadoch aj s vierou v démonov chorôb. Zreteľne vystupujú pri ochoreniach známych ako nádcha, hostec, koltún, priesť, zrádnik, rak, zimnica, ochvat, žltačka, známejšia v ľudovom prostredí

ako zlátenica, horúčka a niektoré ďalšie. Choroby tohto typu mohol človek privolať neopatrným vyslovením ich mena. Preto sa napríklad pre epilepsiu, ľudovo zrádnik, bežne používali náhradné označenia, ako napríklad "nedobrá", "vred", "mrcha choroba", alebo "tá bodaj spala".

Pravdepodobne z existencie črevných, či iných parazitov sa odvodila predstava o drobných červíkoch, ktoré spôsobujú bolesti zubov, svrbenie očí, žalúdočné nevoľnosti a podobne. Presvedčenie o ich existencii pretrvávalo miestami aj po druhej svetovej vojne.

Do poslednej skupiny radíme poznatky o reálnych príčinách zdravotných porúch.

Domnienky i reálne poznatky o príčinách chorôb podmieňovali prevenciu, spôsob liečenia a druh osôb, ktoré sa touto činnosťou zaoberali. V liečebných praktikách sa prelína racionálna zložka s poverovou, pričom sa vo vedomí ľudí pochopiteľne nediferencovali. V poverovej zložke sa prejavujú nasledovné závery a postupy: 1. vyhnanie choroby, 2. prenesenie na iný objekt, 3. likvidácia choroby alebo jej pôvodcu, 4. prinesenie obete, 5. navodenie krízovej situácie, ktorá má vyústiť buď v uzdravenie,alebo smrť, 6. dohováranie, prosba, modlitba.

Choroby sa vyháňali rôznymi spôsobmi. Schopnosť vyhnať chorobu sa očakávala od rôznych aromatických rastlín, ako sú napríklad cesnak, cibuľa, petržlen, tiež od niektorých nepríjemne páchnucich substancií, teda od prostriedkov, ktoré sa používali aj na ochranu pred škodlivými démonmi. Často sa choroba vyháňala dymom z liečivých rastlín, položených na uhlíky, z omrviniek z obradného pečiva, z triesočiek naškrabaných z rohu stola. V obciach na Horehroní podľa jedného z receptov liečenia lišajov, svrabu, epilepsie a niektorých

ďalších neduhov, mal postihnutý na Veľký piatok pred východom slnka skočiť do potoka, aby sa choroba naľakala a ušla. Najistejší účinok sa pripisoval hovorenému slovu vo forme zariekania.

Prenesenie na iný objekt sa realizovalo rôznymi mechanickými prostriedkami. Bežné bolo utieranie chorého kúskom plátna, do ktorého potom zakrútili drobný peniaz a položili na cestu. Kto plátno s peniazom zodvihol, na toho mala choroba prejsť. V obciach v okolí Modrého kameňa preťahovali choré dieťa pomedzi konáre stromu, v okolí Nitry cez vrece od múky, na severnom Slovensku cez oblúčik zo suda. Na Kysuciach upiekli koláč vo forme kolesa a cezeň pretiahli dieťa, o ktorom* predpokladali, že má tuberkulózu. Koláč potom zakopali na krížne cesty, cez ktoré prechádzalo veľa ľudí. Rovnako liečili na Horehroní dieťa, ktoré malo tzv. priesť, len s tým rozdielom, že koláč zavesili na krík v poli "kde vtáčky lietajú, aby tá choroba na ne prešla". Chorobu mohol prevziať aj strom. Slovenskí roľníci v obci Potvorice v severnom Maďarsku liečili slintačku detí, tzv. ziabre tak, že pacientovi pri západe slnka natreli podnebie sadlom, potom masnotu opakom ruky vyutierali a dotkli sa opakom noža niekoľko ráz ústnej dutiny. Nožom nakrojili kôru slivkového stromu, utierali si o ňu masť z ruky a hovorili: "Sadaj slnko za horu a ziabre za kôru". Prenášanie malo napomáhať aj uplatnenie princípu mágie podobnosti, napríklad pri syntakte vyutierali ústa červenou handričkou, pri žltačke sa mal chorý dívať do zlatého kalicha a podobne.

Predmet, na ktorý bola choroba prenesená, mohol slúžiť ako mediant umožňujúci likvidáciu choroby. Napríklad hnisavý zápal na líčku oka, tzv. jačmeň, popichali zrnkom jačmeňa, ktorý potom hodili do ohňa. Keď sa niekomu zapichol do nohy tŕň, mal ho rozžuvať, aby mu rana nehnisala. V iných prípadoch

pôvodcu symbolizovala určitá drobná časť v zmysle parciálnej mágie. Napríklad keď niekoho pohryzol pes, posypali mu ranu kúskom spálenej srsti. Obdobne pálili niekoľko vlasov človeka, ktorý uriekol inú osobu.

K prastarým spôsobom snahy o vyliečenie patria obete. Na strednom Slovensku sa ťažko chorého snažili pred smrťou zachrániť tým, že zarezali čierneho kohúta a krv nechali kvapkať na prah izby, v ktorej chorý ležal. Pri opakovanej epilepsii zakopali vajíčko a košeľu postihnutého na to miesto, kde sa po prvý raz choroba prejavila. Pri liečivých studničkách pacienti často nechávali kusy plátna, na východnom Slovensku viazali šatky okolo krížov na rázcestiach. Prejavom pohansko-kresťanského synkretizmu bolo kupovanie voskových rúk, nôh, očí, sŕdc a podobne a ich kladenie na oltár.

0 fyzicky slabých, neduživých deťoch sa hovorilo, že "zpriesti hynú", že sú "na úmor". Príčiny mohli byť rôzne, no nakoľko neboli známe, diagnosticky ich bližšie nediferencovali. Po rôznych neúspešných pokusoch dieťaťu pomôcť snažili sa situáciu definitívne vyriešiť úkonom, po ktorom malo dieťa v krátkom čase vyzdravieť alebo zomrieť. Choré dieťa vzali na cintorín, kotúľali ho po troch alebo deviatich hroboch príbuzných, prípadne zomrelých, ktorí mali rovnaké krstné meno ako dieťa a odriekali napríklad na okolí Uhrovca: "Kosti, kosti, mŕtve kosti, dajte tomuto dieťaťu mäsa dosti. Ak nedáte mäsa dosti, berte si ho do večnosti."
Slováci v obci Sudice v severnom Maďarsku okúpali chorého v odvare rozmarínu, čo sa nazývalo ostatný kúpeľ, pretože dieťa buď vyzdravelo a ďalšie liečivé kúpele už neboli potrebné, alebo zomrelo.

Mnohé poverové liečebné procedúry a vôbec aktivity neurčovali , čo sa má stať s chorobou, alebo s chorým a jednoznačne

sa sústreďovali na obnovenie zdravia. Napríklad v okolí Čadce sa snažili pomôcť dieťaťu, ktoré ochorelo od zl'aknutia nasledovným spôsobom. Pri východe slnka nabrali z potoka vodu tak, že nádobu deväť ráz ponorili do prúdu. Prevarenú vodu naliali na vonkajšie, pritom však dostatočne hlboké dno naopak prevráteného hrnca, ktorý bol pripravený pod kolískou. Vodu preliali do vedra a celú procedúru deväť ráz opakovali. Pri západe slnka vedro vyniesli do poľa a vodu pomaly vylievali hovoriac: "Dušička neľakaj sa, celečko (telíčko) nestrachuj sa". Do tejto skupiny môžeme zaradiť snahu využir na zachovanie zdravia alebo odstránenie bolesti mesiac prostredníctvom tradičných invokácií.

K základným materiálnym zložkám liečenia patrilo využívanie organických látok, predovšetkým rastlín. Slovensko je z tohto-hľadiska mimoriadne bohaté, pretože na jeho území sa vyskytuje okolo 300 druhov liečivých rastlín. Popri drogách, teda sušených rastlinách^ sa používali čerstvé listy, šťava, plodiny, korene, prípadne ich upravovali drvením, pražením, macérovaním, destilovaním a podobne. Zo živočíšnych látok sa používal tuk domácich a niektorých divých zvierat, najmä jeleňov, medveďov a jazvecov, ďalej mlieko, maslo, tvaroh, mäso, žič, krv, kosti, koža. Z humánnych organických látok to boli sliny, moč, placenta, materské mlieko, ušný maz, krv a iné. Z anorganických látok sa používala voda z prameňov, studničiek, dážď, rosa, ďalej hlina alebo aj obyčajná zem, vápenec, zriedkavejšie síra, liadok, ortuť a iné látky, ktoré sa kupovali.

Ľudové recepty sa však zďaleka neobmedzovali na samotné látky a ich jednoduché užívanie. V kontexte so staršími svetonázorovými predstavami sa výrazne uplatňovali princípy mágie podobnosti a dotyku, mágie čísla, gesta a slova. Niektoré rastliny sa používali práve pre farbu podobnú príznaku choroby, napríklad pri žltačke dávali jesť chorému kašu zo žltého prosa, kúpali ho v odvare kvetov žltých farieb, pri tzv. ruži

(Erysipeles) prikladali na zapálené miesto lupene červených kvetov alebo nad nimi chorého okiadzali. Imitácia sa uplatňovala aj ďalšími spôsobmi. Napríklad kto mal bradavice, urobil na niť pradenú doma toľko uzlíkov, koľko mal bradavíc a zakopal ich pri dome na mieste, kde stekala voda zo strechy. Kým zhnili uzlíky, aj bradavice sa mali stratiť. Vredy, bradavice, jačmeň, mŕtve kosti a všetko, čo bolo nadbytočné, liečili v čase, keď mesiac ubúdal, naopak, človeka, ktorý mal zosilnieť, pribrať na váhe a podobne, začali liečiť, keď mesiac dorastal. Mágia podobnosti sa často kombinovala s mágiou dotyku? Napríklad kto mal mŕtvu kosť, mal si ju pošúchať kosťou náhodne nájdenou na ceste, prehodiť cez hlavu a bez obzretia ísť äalej. Aby sa rana nešírila, uviazali na ňu mincu rovnakej veľkosti a podobne.

Magické čísla boli tri, sedem, deväť. Vodu na liečenie naberali z troch, alebo deviatich prameňov, zariekacia formula sa opakovala tri razy po tri dni, kúpeľ sa pripravovali z deviatich druhov rastlín, múka na liečivý koláč mala pochádzať zo siedmich domov, liečebné schopnosti mal mať vo zvýšenej miere človek, ktorý bol najmladší zo siedmich súrodencov rovnakého pohlavia a podobne.

Gestom, napríklad utieraním opaku ruky smerom od chorého do voľného priestoru sa choroba odháňala, zlo mal zapudiť symbolický znak kríža, stále sa zmenšujúci kruh prstom okolo lišaja, vredu, rany imitoval žiadúce zmenšovanie samotného zdravotného defektu.

Viera v magickú silu hovoreného slova podnietila vznik zariekacích formúl. Viaže sa k nim presvedčenie, že účinne ich môže používať ten, kto sa ich naučil ako posledný. Sugestívne pôsobia formule, v ktorých sa liečiteľ obracia priamo na chorobu a imperatívnym spôsobom opisuje, čo sa má s ňou stať, ako napríklad pri stredoslovenskom zariakaní ruže z konca minulého storočia:

"Žehnám ťa vo mene otca,.syna i ducha svätého,
ty ruža červená; plamenná, nemoc pľuhavá, odporná a
nebezpečná, aby si neriastla, ani nekvitla na hlave,
na tvári, na nohách, na rukách tejto (povie meno),
ale aby si zvädla ako Jonášova tekvica, skapala
ako ten káfor, ktorý prikladám na teba.
Zaklínam ťa do hory, ta,kde je tvoje miesto,
do jaskýň tmavých a medzi skaly,
do potokov hlbokých a do priepastí bezodných.
Tam rasti i kvitni, ale tejto osobe daj pokoj."
Častá je úvodná metafora, od ktorej sa potom odvíja analógia
predstavujúca želateľný výsledok, napríklad:
"Jako toto sunéčko (slniečko) zachádza za hory, za doly,
tak aj táto hrča, aby zašla za hory, za doly..."
Inokedy sa hovorí o pôvode používaného lieku, napríklad za-
riekanie proti tásovnici:
"Svätý Jozef, keď išiel horou, dupnul v hneve svojou nohou,
a tam zriastla bylina, čo liečivú silu má.
Liekuj, liekuj, liečivá, vyžeň červa zo čreva,
aby svoju silu stratil, sem sa nikdy nenavrátil."
Ďalšia skupina má formu dialógu. Napríklad v okolí Novej Bane,
kde bolo dieťa chorobne chudé, matka dala do hrnca vodu
a predstierala varenie. Otec tri razy obehol okolo domu, za
každým nazrel cez kľúčovú dierku do kuchyne a zavolal:
"Čo varíte?" Matka odpovedala: "Chudô mäso na tučnô".
Bežné boli. zariekania, ktorých podstatou bolo záporné počíta-
nie typu: "Nie deväť, nie osem, nie sedem, atď.", alebo pod-
mieňovanie choroby nereálnou okolnosťou, napríklad "nech ťa
vtedy oči .bolia, keď mne na dlani chlpy budú rásť" a podobne.

Liečebné úkony mohli byť viazané na určitý čas, napri-
klad do východu slnka, pri západe slnka, na presné miesto,
napríklad prah, izbu, na sútok prameňov a podobne. Každá zložka
bola považovaná za neoddeliteľnú súčasť procedúry a ak sa na
niečo zabudlo, mohla sa celá liečba znehodnotiť.

Pôvodcov realizácie liečenia procedúr možno rozdeliť do štyroch skupín, a to na samoliečiteľov, svojpomoc, osoby, ktoré sú v požadovanom príbuzenskom vzťahu k pacientovi a konečne špecializovaných liečiteľov.

Samoliečenie nevystupuje len v takých bežných prípadoch, ako je ošetrenie rany priložením repíkového listu alebo príprava a konzumovanie lipového čaju s medom pri prechladnutí, ale aj v jednoduchších magických praktikách. Napríklad kto sa chcel zbaviť bradavíc, mal pri bohoslužbách, keď kňaz vyzval veriacich "orémus" (Modlime sa), polohlasne povedať "moje bradavice dole už".

Najbežnejšou formou bola svojpomoc. Vo viacgeneračných rodinách pripadala táto úloha starým matkám, ktoré vychádzali nielen z vlastných skúseností, ale uplatňovali aj poznatky získané zo stretnutí s ľuďmi z iných obcí. Existovala tiež určitá špeciálna forma svojpomoci. Ak sa napríklad stretli dvaja ľudia, z ktorých jeden mal na oku' jačmeň, zdravý sa ho mal opýtať, čo to má. Na odpoveď "jačmeň" mal zareagovať slovom "klameš". Otázka a odpoveď sa mali tri razy zopakovať. Určitá náročnosť bola v tom, že dialóg musel odznieť náhodne, stretnutie nesmelo byť dopredu dohodnuté.

Úspech niektorých liečebných úkonov zameraných na detských pacientov bol podmienený presne stanovenými formami spoluúčasti príbuzných, predovšetkým krstnej matky, ktorá mala obstarať niektoré predmety, alebo aj liečebný úkon priamo uskutočniť. Ak bola potrebná dvojica liečiteľov, mali to byť buď rodičia, alebo matka a krstná matka. Pomerne málo bolo úkonov, pri ktorých mal samostatne vystupovať otec dieťaťa.

Obdobne ako starovekí lekári, ani ľudoví liečitelia sa nezaoberali chorobami všeobecne, ale vždy sa špecializovali na určitý spôsob terapie, respektíve na určitý užšie vymedzený

okruh ochorení. Napríklad jeden zariekal uštipnutie hadom, iný urieknutie, priesť, ďalší hostec, iný vredy a podobne. Liečebné postupy spojené so zariekaním sa dedili z matky na dcéru, z otca na syna, zriedkavejšie sa uplatňovalo striedanie pohlaví, teda z otca na dcéru a potom na jej syna. Podľa všeobecne rozšíreného presvedčenia úspešný liečiteľ musel mať nielen príslušné poznatky, ale aj osobitné schopnosti, či už vrodené alebo nadobudnuté. Zomierajúci liečiteľ mohol podaním ruky previesť svoje schopnosti na inú osobu, no existovali aj niektoré ďalšie možnosti, ako takúto schopnosť získať. Stieranie, vyháňanie, zariekanie chorôb mohlo byť pre liečiteľa škodlivé, pretože choroba prechádzala akoby cez neho.

Existovali jednotlivci, ktorí sa špecializovali na mechanické liečebné úkony, ako bolo trhanie zubov, naprávanie a masírovanie chrbtice, naprávanie vykĺbených a zlomených údov, odoberanie krvi pomocou pijavíc alebo preseknutím žily, prikladanie baniek pri poruche alebo pred púšťaním krvi.

Najpočetnejšie bola zastúpená kategória zelinkárov. Poznatky o liečivých rastlinách, ich výskyte, čase zberu a spôsoboch použitia sa v mnohých rodinách dedili generačne a v nejednom prípade i zapisovali a doplňovali novými skúsenosťami. Využívanie liečivých rastlín patrí k racionálnym zložkám etnomedicíny a v posledných rokoch sa dostalo do pozornosti nášho zdravotníctva. Liečivé rastliny sa jednak pestujú na niektorých štátnych majetkoch a roľníckych družstvách a jednak sa organizuje ich výkup od súkromníkov. Táto skutočnosť oživila záujem aj o zelinkárstvo, ktoré malo v predchádzajúcich desaťročiach na dedinách už výrazne ustupujúcu tendenciu.

Literatúra

Bokesová-Uherová M., Juhas, 3.: Dejiny medicíny a zdravotníctva, Martin 1985

Čižmár, 3. : Lidové lékařství v Československu. Brno 1946

Fándly, 3.: Zelinkár. Trnava 1793

Horváthova, E. : Liečebné praktiky čarodejníc na západnom Slovensku v 1. pol. 18. storočia. In: Slovenský národopis (äalej len SN) 7, 1959, s. 433-445

Horváthova, E. - Horváth, P.: Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. a na zač. 19. stor. In: SN 16, 1968, s. 463-505

Horváthova E.: Mesiac v kozmonogických predstavách ľudu. In: SN 20, 1972, s. 601-609

Horváth, P. : Ľudové liečenie na turzovskom dvore v Bytči v 1. pol. 17. storočia. In: SN 16, 1968, s. 274-276

Horváthova, E.: Ľudové liečenie. In: Horehronie II, Bratislava 1974, s. 301-322

Košová, M.: Magické usmrcovanie protivníka na diaľku. In: SN 21, s. 513-534

Mjartan, 3. : Vampírske povery v Zemplíne. In: SN 1, 1953, s. 107-134

Rippa, B.K.: K histórii medicíny na Slovensku. Bratislava 1956

Tonsoris, 3.: Sana Consilia Medica, Aneb Zdrawá Radda Lekářstká, Skalica 19771

Vojtová, M. a kol.: Dejiny československého lékáfství I. Praha 1970

Volf - Kňazoludský, Š.: Povery v Novej Bani. Čas. Muz. slov. spoločn. 12, 1909, s. 32

WEBER, 3.: Amuletum. To gest. .Zpráwa krátka a potrebná o Moru. Levoča 1664

Uram-Podtatranský, R.: Nemoce a ich liečenie u pospolitého ľudu. Zborník Muz.slov.spol., I., 1896, s. 155- 157.

Novšie deverbatíva s príponou -teľ a -č

Jozef Jacko

V texte venujeme pozornosť novším deverbatívam s príponou -teľ a -č, ktoré sme v posledných rokoch zaznamenali v hromadných oznamovacích prostriedkoch (denná a periodická tlač). Novšie deverbatíva tohto typu nie sú zachytené v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny, respektíve sa rozšíril ich význam, takže nepomenúvajú iba osoby, ale aj veci (nástroje) a opačne. Slovná zásoba každého jazyka je neobyčajne citlivá na všetky spoločenské zmeny, objavy, pracovné postupy, na vývin spoločnosti vôbec. Popri starších pomenovaniach istého slovotvorného typu vznikajú aj novšie pomenovania iného slovotvorného typu.

J. Horecký v Slovenskej lexikológii I. Tvorenie slov (1971) konštatuje, že v dnešnej spisovnej slovenčine sa deverbatíva na -teľ a -č diferencujú významovo. Kým podstatné mená na -teľ vyjadrujú menej priamy vzťah k slovesnému deju, slová na -č vyjadrujú bezprostredný vzťah k činnosti vykoná-

vanej danou osobou. Zapisovateľ je názov človeka, ktorý robí zápisnicu, kým zapisovač je meno zamestnania, ktoré vykonáva človek zapisujúci napríklad železničné vozne. Takéto diferencovanie významu je teda nový, súčasný stav slovenčiny, kým starší stav je charakterizovaný výskytom dvojtvarov. Treba pripomenúť, že niekedy sa dvojicou podstatných mien na -teľ a -č rozlišuje názov osoby a názov stroja: prijímate! - prijímač, zberateľ - zberač, buditeľ - budič atď.

Popri novšom deverbatíve zriaďovateľ vzniklo aj deverbatí\um zriadcvač: Chirana, koncernový podnik, Piešťany prijme do pracovného pomeru zriaďovačov (Smena, 23. 1. 1986, s. 7). Substantívu'm zriaďovateľ (kto niečo zriaďuje) je utvorené od n.edokonavého slovesa zriaďovať. Terminologizovaným slovom zriaďovateľ sa pomenúva inštitúcia (napríklad podnik, závod, škola, pionierskv dom a podobne), ktorá zriaďuje niečo vo svojej kompetencii, napríklad umelecké súbory, záujmové krúžkv , osvetové zariadenia, izby revolučných tradícií a podobne. . Aj deverbatívum zriaďovač je utvorené od slovesa zriaďovať príponou -č. no neoznačuje už inštitúciu, ale pracovníka, osobu, ktorá niečo zhotovuje, pracuje na niečom, tvorí niečo.

\ inzertnej časti denníka Práca (20. 1. 1986, s. 6) sme zaregistrovali slovo riadič: Západoslovenské vodárne a kanalizácie. 0Z Bratislava-vidiek, prijmú na pracovisko v Pezinku riadiča pracovného stroja, požadovaný kurz strojníka zemných mechanizmov + vodičský preukaz. Popri staršom deverbatíve riaditeľ vzniklo novšie deverbatívum riadič, - ktoré sa v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny doteraz neuvádza. Novým deverbatívom riadič sa v inzertnej * časti denníka Práca označovala osoba, ktorá riadi (nie vedie) pracovný stroj, preto sa k profesii riadič vvžadoval človek, ktorý má aj vodičský preukaz, t. j. vodič, ktorý by v prípade potreby mohol pracovný

stroj aj viesť. Vodič určuje smer motorového alebo elektrického vozidla, riadič usmerňuje chod stroja.

Pri deverbatíve oživovateľ- (kto oživuje niečo, spôsobuje oživenie) sa v Slovníku slovenského jazyka (SSJ), II (1960) uvádza hodnotiaci kvalifikátor knižné slovo a tento doklad od Šoltésovej: Ivan býval vždy vtipným a veselým oživovateľom rodinného kruhu. Od slovesa oživovať' sa v súčasnosti utvorilo nové slovo oživovač ako názov profesie: ... elektromechanik oživovač Ladislav Novotný pri funkčných skúškach manipulátora ... (Práca, 29. 12. 1983, s. 5).

SSJ III (1963) registruje deverbatívum poberač (kto pravidelne niečo poberá, dostáva). Deverbatívum poberateľ sa v SSJ III neuvádza. Zachytili sme ho však v denníku Práca (15 9. 1986, s. 6): Uprednostňujeme občanov se ZPS a poberateľov DIČ.

V SSJ IV (1964) sa hniezduje deverbatívum staviteľ. V tia či sme zaregistrovali novšie deverbatívum stavač: Slovenské národné divadlo prijme stavača scén, dekorácií, robotníka - stavača (Práca, 18. 2. 1986, s. 7), Podľa SSJ IV slovo staviteľ označuje: 1. odborníka, ktorý vypracováva plán stavby a vedie stavbu, architekt; 2. zriedkavo budovateľ, robotník, na stavbe. Novým deverbatívom stavač sa pomenúva robotník, robotník na stavbe. „ -

SSJ V (1965) pri slovese vyhodnotiť uvádza hodnotiaci kvalifikátor hovorové slovo. Vedľa neho uvádza ekvivalenty zhodnotiť, oceniť, ohodnotiť. V súčasnosti sloveso vyhodnotiť stratilo príznak hovorovosti. Od nedokonavého slovesa vyhodnocovať je príponou -teľ utvorené deverbatívum vyhodnocovateľ: A kým desiatky vyhodnocovateľov zoraďovali rebríčky najlepších, vojaci už čistili bojovú techniku (Život,. 4, 10. 1981, s. 31). Od nedokonavého slovesa vyhlasovať je príponou -teľ utvorené nové deverbatívum vyhlasovateľ: Preču vyhlaso-

vatelom MRM je OSN (Smena, 2. 1. 1985, s. 2).

SS3 III (s. 635) pri substantíve protežant uvádza hodnotiaci kvalifikátor zriedkavé slovo. Podľa Slovníka cudzích slov (1983) je substantívum protežant i sloveso pretežovať hovorové slovo. SSJ III pri slovese protežovať neuvádza hodnotiaci kvalifikátor. Od slovesa protežovať aj príponou -teľ utvorené deverbatívum protežovateľ: Tie síce lístky k onomu stolu nemali, ale mali protežovateľa s jeho podráždenými výstupmi... (Pravda, 25. 1. 1985, s. 4). Od slovesa vybavovať je príponou -teľ utvorené nové deverbatívum vybavovateľ/ka/: Pracovala ako obstarávateľka - vybavovateľka pohcebov (Pravda, 13, 6. 1984, s. 4). Od slovesa obhospodarovať je príponou -teľ utvorené nové deverbatívum obhospodarovateľ: Takýto prieskum je nielen zaujímavý, ale pre obhospodarovateľov tržníc veľmi poučný (Práca, 8. 11. 1983, s. 5). - V každom prípade treba äalej skvalitňovať činnosť obhospodarovateľov lesov (Pravda, 31. 1. 1986, s. 2). Nové deverbatívum prebudovávateľ je utvorené od slovesa prebudovávať: Súdruh Lenárt na zjazde KSS na adresu prebudovávateľov žiarskej hlinikárne povedal... (Život, 29. 1. 1987, s. 7). Antonymný význam majú nové deverbatíva s príponou -teľ skrášľovateľ a znečisťovateľ: Povráva sa aj to, že v istom podniku za počet dobrovoľných skrášľovateľov pracovného prostredia v každom hlásení automaticky pripisovali nulu, teda číslo násobili desiatimi (Pravda, 30. 10. 1985, s. 4). - ... ukladať pokuty znečisťovateľom ... (Práca, 7. 4. 1983, s. 6). Nové deverbatívum s príponou -teľ zaskakovateľ má príznak, hovorovosti, preto ho autor zapísal v úvodzovkách: Tréner F. Havránek v úlohe "zaskakovateľa" neodovzdal J. Masopustovi perspektívne mužstvo... (Pravda, 18. 10. 1985, s. 8).

3. Horecký v príspevku Podstatné mená s príponou -teľ a -č (1957) hovorí, že niekedy jestvujú vedľa seba slová od toho istého základu, jedno s príponou -teľ, druhé s príponou -č. Rozumie sa, že v takomto prípade ide o rozličný význam. Napríklad nosič je človek, ktorý nosí bremeno, naproti tomu nositeľ je ten, kto "nosí" - má nejaký čestný rad, napríklad nositeľ Radu práce. V SSJ IV (s. 114) sa uvádza substant\vum sledovateľ (kto niečo alebo niekoho sleduje). Od základu sledovať vzniklo v súčasnosti deverbatívum s príponou -č sledovač (zariadenie): Sledovač signálov, ktorý je výborným pomocníkom pri oprave zosilňovačov... (Východoslovenské noviny, 26. 11. 1983, s. 1). Popri staršom substantíve s príponou -teľ vydavateľ (kto vydáva knihy alebo iné písomnosti) vzniklo v súčasnosti deverbatívum s príponou -č vydávač: Zetor Brno prijme vydávačov obedov, vydávačov materiálu... (Pravda, 29. 10. 1980, s. 4).

V príspevku Nové názvy osôb, nástrojov, vecí a miesta v dennej a periodickej tlači (1984) sme upozornili, že príponou -č sa najčastejšie tvoria názvy osôb od slovies prvého intenčného typu (vyjadreného aj explicitne) a najmä s výlučnou akuzatívnou reakciou, napríklad ohýbač, kódovač, formovač, viazač atä. Od slovies prvého intenčného typu sa príponou -č tvoria aj názvy nástrojov a vecí, niektoré rozširujú svoj význam, v súčasnosti sa nimi nazývajú aj osoby, ktoré vykonávajú činnosť vyjadrenú slovotvorným základom.

V posledných desaťročiach sme svedkami vzniku nových slov v oveľa väčšej miere ako v minulosti. Žijeme v dobe techniky a prudkého vývinu spoločenských vzťahov. Nové veci treba rýchlo pomenovať a s odkladaním starých vecí zanikajú aj staré slová. Príchod nového pomenovania do inventára slov nesie so sebou posuny i presuny. Zmechanizovala sa aj práca pri stínaní stromov, drevorobotníci pracujúci pri vyrubovaní lesa a pri

prvotnom spracúvaní zoťatých stromov nepoužívajú iba sekeru, ale aj motorové píly. Slovo drevorubač je dnes menej frekventované ako v minulosti. V hromadných oznamovacích prostriedkoch sme zaregistrovali nové slová pílič, ale aj "pilčík", napríklad Najlepší píliči. - Hrdé ocenenie mladého píliča... (Smena, 26. 6. 1982, s. 7). - Nemožno tvrdiť, že o profesiu drevorubača, či pilčíka, ako sa im začína hovoriť v lesných závodoch, by nebol medzi chlapcami záujem (Nedeľná Pravda, 28. 9. 1984, s. 5). Nové slovo "pilčík" súvisí so slovesom píliť, od ktorého je utvorené príponou -čík. Príponou -čík je utvorené od slovesa plávať iba novšie podstatné meno plavčík, ktorým sa pomenúva: 1. v námorníctve lodný pomocník, učeň a 2. dozorca na plavárni, na kúpalisku a podobne. Príponou -čík je od slovesa kúpiť utvorené staršie podstatné meno kupčík, ktorým sa označuje priekupník. Príponou - čík je utvorených aj niekoľko názvov osôb od postatných mien podľa ruštiny, napríklad automatčík, guľometčík, mínometčík, výzvedčík. Okrem týchto názvov sa v slovenčine používajú aj odvodeniny s príponou -nik: samopalník, guľometník, mínometník, prieskumník. Od postatného mena prápor je príponou -čík utvorené slovo práporčík, ktorým sa označuje stupeň poddôstojníckej hodnosti. Pejoratívny charakter má aj derivát s príponou -čík hitlerčík. Z uvedených príkladov vyplýva, že príponou - čík sa v súčasnej spisovnej slovenčine tvorí málo slov, prípona -čík je málo produktívna. Z toho dôvodu treba dať prednosť produktívnej prípone -č: píliť - pílič. Pílič sa zaoberá pílením stromov (stínaním stromov motorovou pílou), respektíve pílením dreva vôbec. Popri staršom slove drevorubač existuje novšie slovo pílič.

V spisovnej slovenčine nejstvuje sloveso "varať". Z toho dôvodu nemôžeme súhlasiť s názvom profesie "varač", ktorú sme viackrát zachytili v hromadných oznamovacích prostriedkoch, napríklad: Chemolak Smolenice prijme varačov a ich

pomocníkov na elektroindukčné reaktory. Ospravedlňujeme sa za chybu v čísle 48, miesto profesie zvárač, má byť správne VARAČ (Nedeľná Pravda, 7. 12. 1984, s. 21). V slovenčine existuje iba sloveso variť, ktoré má viacej významov. Slovesom variť neoznačujeme iba "pripravovať jedlo, pokrm na ohni varom; vykonávať kuchárske práce na sporáku, variči, ohnisku a podobne", ale aj "dostávať do varu žiarom, varom pripravovať, spracúvať", napríklad variť smolu, variť cukor, variť pivo atď. Od slovesa variť je príppnou -č utvorený názov varič, ktorý je zachytený aj v SSJ V (pracovník, odborník obsluhujúci variče v priemysle: varič celulózy). Ak by sme chceli bližšie označiť túto profesiu, mohli by sme použiť dvojslovné spojenie varič reaktorár (varič na elektroindukčnom reaktore).

Názvy osôb s príponou -č sa v slovenčine tvoria iba od nedokonavých slovies. Nemôžeme preto pokladať za správny názov profesie "okovač": Bratislavský stavebný podnik prijme okovačov (Práca, 20. 10. 1984, s. 11). Od dokonavého slovesa okovať nemôžeme utvoriť nedokonavé sloveso okúvať a od neho -príponou -č názov profesie okúvač. Okúvač obíja niečo nejakým kovom.

SSJ I (s. 170) zaznamenáva podstatné meno cinár (robotník pracujúci s cínom). Od slovesa cínovať vzniklo nové deverbatívum cínovač: Napríklad cínovači z celkovej odmeny dostávajú až 39,5 percenta... (Pravda, 5. 3. 1984, s. 3). Cínovač poťahuje niečo vrstvou cínu, respektíve spája niečo cínom

Brusič špecializujúci sa na brúsenie lomu osi je brusič uhlovač: Meopta Bratislava prijme brusiča - uhlovača (Nedeľná Pravda, 23. 11. 1984, s. 20). Kalič špecializujúci sa na popúšťanie ocele je kalič popúšťač: kalič - popúšťač (Nedeľná Pravda, 27. 4. 1984, s. 23). Od slovesa odškvarovať je príponou -č utvorený názov profesie odškvarovač: ... pracovníkov do týchto profesií: odškvarovač (Východoslovenské noviny,' 8. 11. 1982, č. 4). Popri staršom slove kurič, novšom

kúrenár sme zachytili aj slovo vykurovací Ostýchavá zima zatiaľ vykurovačov dôsledne nepreverila (Smena, 8. 12. 1982, s. 1). Od slovesa stáčať je príponou -č utvorené deverbatívum stáčať: Stáčači osudného deviateho apríla postupovali rovnako... (Život, 18. 8. 1983, s. 15). Stáčač prelieva niečo (sťahuje) z väčšej nádoby do menšej. Od slovies ryhovať a ryžovať sú príponou -č utvorené profesiové názvy ryhovač a ryžovač: Poľnohospodárske stavby Zvolen prijmú do pracovného pomeru pracovníkov: 2 ryhovačov ETC, 4 ryhovačov GBF, 1 ryhovača UDS (Práca, 19. 4. 1985, s. 7). - Päť ryžovačov. - Jeden z posledných žijúcich ryžovačov zlata (Práca, 30. 7. 1983, s. 10). Ryhovač robí na niečom, do niečoho ryhy, brázd, žliabkuje. Ryžovač získava drahé kovy praním naplaveného piesku. Od slovesa moriť je príponou -č utvorené deverbatívum morič: Závody ťažkého strojárstva, národný podnik Detva, ponúkajú možnosť zamestnania v profesiách: morič... (Nedeľná Pravda, 13. 7. 1984, s. 22). Morič napúšťa niečo moridlom, respektíve ničí moridlom choroboplodné zárodky na osive, krmive a podobne. V tlači sme zaregistrovali aj profesiové názvy pieskovač a vyvrtávač: ZVL - Považské strojárne prijmú ihneď do pracovného pomeru väčší počet robotníkov v profesiách: vŕtač, vyvŕtavač, pieskovač (Nedeľná Pravda, 15. 6. 1984, s. 22). SSJ III (s. 66) uvádza slovo pieskovač z technického odboru (zariadenie, ktorým sa sype piesok na koľajnice alebo iné miesto). Názvom osoby pieskovač označujeme toho, kto pracuje na pieskovači, ale aj pracovníka, ktorý upravuje (napríklad čistí) povrch niečoho pieskom. SSJ V (s. 176) uvádza slovo vŕtač (odborný robotník pracujúci pri vŕtaní, pracujúci s vŕtačkou). Vyvrtávač vŕtaním vyhlbuje, vytvára otvor (napríklad na valcoch parných strojov, motorov a podobne). Od slovesa tvarovať je utvorený profesiový názov tvarovač: Pružináreň a strojáreň, n. p., Brezová pod Bradlom prijme do pružinárskej výroby

tvarovačku pružín (Nedeľná Pravda, 28. 2. 1986, s. 20; Práca, 20. 10. 1986, s. 6). Tvarovač/ka/ upravuje niečo do určitého tvaru. Od slovesa prevíjať je príponou -č utvorený názov profesie prevíjač: Podnik pre rozmnožovanie .hydiny, n.p. Čierna Voda, prijme do zamestnania prevíjača elektromotorov (Práca, 2. 1. 1986, s. 6).

V hromadných oznamovacích prostriedkoch sa často vyskytujú deverbatíva s príponou -č, ktoré však neoznačujú profesiové názvy, ale osoby vykonávajúce nejakú činnosť (často negatívnu). Mnohé zo slov tohto typu majú pejoratívny význam, takže oživujú prejavy v hromadných oznamovacích prostriedkoch. Popri staršom slove neplnič (kto niečo neplní, neplnič dodávok) vzniklo v súčasnosti analogicky nové slovo neplatič, ktoré je veľmi frekventované, napríklad: Pranier notorických neplatičov... - ... až po vysťahovanie notorického neplatiča z bytu... - ... pranierovaním neplatičov.. . (Pravda, 3. 1. 1983, s. 2).

V každom jazyku je veľmi častá slovotvorná motivácia, ktorá sa opiera o známe slová. Slovotvorná motivácia sa uplatnila aj v novom slove odháňač: Odháňač samovrahov (Smena, 31. 12. 1985, s. 6). Autor príspevku pomenoval slovom odháňač (samovrahov) istého mládenca, ktorý táborí vo švajčiarskom meste Lausanne na vysokom moste, smutne známom počtom samovrážd. Nové slovo odháňač je motivované slovesom odháňať, ktorým označujeme vyhnať niekoho alebo niečo odniekaľ. Pejoratívny význam majú aj novšie slová vyplnovač, poklonkovač, prikryvovač, ktoré sú motivované slovesami vyplňovať, poklonkovať, prikyvovať: Aby delegát nebol len vyplňovačom hlásenia o zápase, ale spojkou medzi centrom a hnutím (Pravda, 14. 8. 1986, s. 8). - Žiaľ, .na našich pracoviskách máme ešte dosť pätolízačov, poklonkovačov, dvojtvárnikov (Život, 2. 1. 1986, s. 27). - ... a skôr sa darí prikyvovačom, pochlebovačom (Pravda, 24. 2. 1986, s. 3).

Okrem názvov osôb sa od nedokonavých slovies príponou -č tvoria názvy nástrojov (strojov, vecí), ktoré sme tiež zaregistrovali v hromadných oznamovacích prostriedkoch. Často sa príponou -č tvoria nástrojové názvy od rozličných predponových slovies, príslušná predpona dodáva nástrojovému pomenovaniu istý význam, napríklad: Odolejovač v Slovnafte. - ... pri obsluhe odolejcvača. - ... v skúšobnej prevádzke významná ekologická stavba - odolejovač (Smena, 7.4. 1983, s. 7). - Lyže a odhrabávače .snehu, išli do kúta... (Práca, 1. 4. 1986, s. 2). - Známa mi včera telefonovala, že dostali odšťavovač na ovocie... - Nejedna gazdinka by sa potešila, keby dostala v obchode odšťavovač ovocia (Život, 2. 10. 1986, s. 23). - Najúspešnejší o d p r a t á v a č ľ a d u - soľ (Práca, 3. 1. 1986, s. 1). Slovesná predpona od- vyjadruje okrem iného aj"zbavenie niečoho, niekoho". Takýto význam má aj pri slovesách odolejovať, odhrabávať, odpratávať, odstavovať, od ktorých sú príponou -č utvorené nástrojové názvy odolejovač, odšťavovač, odhrabavač, odpratávač.

V slovenčine sa veľmi často tvoria slovesá predponami, ktoré im dodávajú istý význam. Všetky významy predppnových slovies, môžeme rozdeliť do troch skupín. Sú to významy miestne, napríklad niesť - doniesť; spôsobové, napríklad ostriť - naostriť a časové, napríklad čítať - dočítať. Od slovesa kryť môžeme rozličnými predponami tvoriť nové slovesá, napríklad prikryť, pokryť, zakryť, skryť, ukryť, prekryť. V súčasnosti vzniklo v slovenčine nové predponové sloveso vykryť, ktoré je utvorené predponou vy-. Sloveso vykryť sa v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny nenachádza. Predponou vy- sa vyjadruje predovšetkým smer pohybu zvnútra von, napríklad vyletieť, vybehnúť, vyskočiť atď. Osobitný význam s predponou vy- majú slovesá, ktoré označujú "dosiahnuť stav úplnosti po povrchu", napríklad vyšliapať, vydláždiť, vysiať,

vyvalcovať, vyfarbiť atčl. Do tejto významovej skupiny môžeme zaradiť aj sloveso vykryť/vykrývať s významom"dosiahnuť stav úplnosti po povrchu". V takomto význame sa používa sloveso vykryť/vykrývať napríklad v športe, pri loptových hrách: Obranná štvorica dobre vykryla/vykrývala priestor pred bránou. Vo fyzike sa hovorí, že televízny signál vykrýva celé údolie. Od nedokonavého slovesa vykrývať je utvorené deverbatívum vykrývač, ktoré sme v poslednom čase viackrát zaregistrovali v tlači, napríklad: Vykrývač pre Ihlany.. Výstavba vykrývača na .výraznom vrchu Kraviarsko... (Práca, 31. 1. 1985, s. 6). Od predponových nedokonavých slovies vyvaľovať, vymieňať, vysievať sú príponou -č utvorené nástrojové názvy vyvaľovač, vymieňač, vysievač, napríklad: A potom podľa predpísanej technológie sa cesto äalej spracúva a rozmnožuje, kým ho delička nevyšla k vyvaľovaču, potom na pás linky a do pece (Pravda, 17. 1. 1983, s. 2). - Závod Mechanizácia traťového hospodárstva vo Vranove nad Topľou doposiaľ vyrábal strojové vymieňače podvalov... - Od roku 1987 začali vyrábať 12 kusov strojových vymieňačov podvalov inovovaného typu... (Práca, 21. 2. 1987, s. 10). - Pavel Kindl nastavuje vpádové vrecúško do vysievača. - ... o poschodie nižšie je rad vysievačov.. (Život, 27. 2. 1986, s. 23).

Od predponových slovies -ofukovať, rozprestierať, nadievať, presádzať, dohrievať, prehrávať, zvlhčovať, zhutňovať sú príponou -č utvorené nástrojové deverbatíva ofukovač, rozprestierač, nadievač, presádzač, dohrievač, prehrávač, zvlhčovač, zhutňovač, napríklad Lávky a ofukovače. - Ide o ofukovač spodkov vozňov (Život, 30. 1. 1986, s. 4a 5). - Nevenoval dostatočnú pozornosť chodu rozprestierača, ktorý ho zachytil... (Práca, 5. 7. 1984, s. 6). - Drevené korýtka, drevený nadievač na klobásy, drevený drvič na zemiaky, lyžičníky, putne, preše (Práca, 2. 8. 1986, s. 10). - Presádzač z Vagónky. Pracovníci Vagónky odskúšavajú nový výrobok - presádzač stromov. ... do-

^rievač úžitkovej vody (Práca, 5. 12. 1983, s. 6). - Videá, farebné televízory i prehrávače sa stávajú cestou, odkiaľ k nám prenikajú rôzne vplyvy (Prešovské noviny, 5. 3. 1987, s. 3). - Plochý žehlič chcú vybaviť zvlhčovačom (Pravda, 23. 8. 1985, s. 3). - Zhutňovač potom utvorí pevný a rovný podklad (Pravda, 18. 10. 1985, s. 4). Zhutňovač je stroj, ktorý zmenšuje alebo odstraňuje dutiny v zemine alebo betónovej zmesi, čím sa zvyšuje ich stabilnosť.

Viaceré nástrojové deverbatíva s príponou -č sú utvorené od bezpredponových slovies časovať -časovač: Na výstupe časovača je však stále ešte kladné napätie... - Výstup časovača môžeme zaťažiť prúdom... (Smena, 1. 2. 1986, s. 4 a 5); kompostovať - kompostovač: záhradkárom je určený trojdielny kompostovač, ktorý sa dá ľahko postaviť a premiestňovať (Prešovské noviny, 6. 9. 1986, s. 2); víriť - vírič: ... a najviac namáhavé časti práčky, napríklad čerpadlo a vírič vody... (Smena, 4. 10. 1984, s. 7); lúhovať - lúhovač: Poľnohospodársky nákupný a zásobovací podnik, n. p., Bratislava ponúka lúhovač slamy NAG (Práca, 19. 7. 1984, s. 7); šampónovať - šampónovač: Vítaným pomocníkom v domácnostiach sa stane ďalšia novinka, mechanický šampónovač - čistič kobercov (Pravda, 27. 12. 1983, s. 1); tepovať - tepovač: vyrábať čistič - tepovač kobercov (Práca, 1. 6. 1983, s. 4); lykovať - lykovač (Práca, 10. 12. 1982, s. 3). Slovesá tepovať a lykovať sa v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny neuvádzajú. Sloveso lykovať je utvorené od podstatného mena lyko príponou -ovať a pomenúva proces pri viazaní v záhradníctve. Sloveso tepovať je utvorené príponou -ovať od názvu čistiaceho prostriedku Tep.

Ďalej upozorníme na tie deverbatíva s príponou -č, ktoré sú zachytené v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny, ale rozšírili svoj význam (sémantická derivácia). Napríklad

deverbatíva s príponou -č, ktoré sa v príručkých spisovnej slovenčiny uvádzajú ako nástrojové názvy, no v súčasnosti pomenúvajú aj osoby: Vymývač zlata (vraví sa aj ryžovač), žijúci pri vode, najlepšie poznal povahu a činnosť vody. - Keď vymývač zlata bol dobrým odborníkom... (Život, 22. 5. 1986, s. 36). - Sám som pred tridsiatimi štyrmi rokmi začínal ako odkaľovač (Pravda, 29. 12. 1984, s. 2). - Baliarne obchodu, odštepný závod 08 - 07 Bratislava, prijme pražiča (Práca, 3. 7. 1984, s. 7). - Skloplast, n. p., Trnava prijme združovačky (Nedeľná Pravda, 6. 2. 1987, s. 22). - Súdruh Malychin vyzýva v intenciách uznesenia posledného zasadania ÚV KSSZ poskytnúť všestrannú podporu zdravým nespokojencom, čeričom stojatých vôd, ľuďom zásadovým a činorodým (Pravda, 2. 2. 1987, s. 4). Deverbatíva vymývač, odkaľovač, pražič, združovač/ka/, čerič okrem nástrojov pomenúvajú aj osoby, ktoré vykonávajú činnosť vyjadrenú v základovom slovese.

Na druhej strane deverbatíva stínač, oberač, vyberač, zapisovač, navliekač, prekladač sa v príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny uvádzajú ako názvy osôb. Doklady z hromadných oznamovacích prostriedkov ukazujú, že svoj význam rozšírili, pomenúvajú aj nástroje (stroje), napríklad: Zoťať strom trvá motorovému stínaču priemerne 40 sekúnd a jeho nasadením sa ušetrí ťažká práca piatich ľudí (Práca, 14. 12. 1985, s. 5). - Záhradkárov potešia oberače ovocia... (Práca, 26. 10. 1984, s. 6). - Tie boli vďaka špeciálne upraveným vyberačom siláže starostlivo zrezané... (Pravda, 15. 1. 1985, s. 2). roku 1982 uviedli do činnosti voltmeter so zapisovačmi... (Pravda, 19. 12. 1984, s. 5). - Navliekač nití uľahčí prácu pri ručnom šití (Východoslovenské noviny, 19. 6. 1982, s. 4). - Náplň kurzu: metódy tvorby spoľahlivých a efektívnych programov, prekladače, operačné systémy... (Nedeľná Pravda, 13. 6. 1986, s. 20).

Na dokladovom materiáli sme poukázali na produktivitu prípon -teľ a -č, ktorými sa tvoria názvy osôb, ale aj nástrojov. Nové deverbatíva vyhodnocovateľ, vyhlasovateľ, protežovateľ, vybavovateľ, obhospodarovatel, prebudovávateľ, skrášľovatel, znečisťovateľ sú utvorené od nedokonavých slovies príponou -teľ a označujú osoby, ktoré vykonávajú činnosť vyjadrenú v základovom slovese. Popri slovách typu zriaďovateľ (inštitúcia) existuje slovo zriaäovač (robotník, pracovník). Veľmi produktívna je prípona -č, ktorou sa tvoria názvy osôb, ale aj nástrojov: pílič, cínovač, odškvarovač, okúvač, ryžovač, neplatič, odháňač - odolejovač, odšťavovač, vykrývač, vysievač, vírič a podobne. Viaceré deverbatíva s príponou -č rozširujú svoj význam. Okrem nástrojov označujú aj osoby (vymývač, odkaľovač, pražič), respektíve okrem osôb označujú aj nástroje (stínač, navliekač, prekladač).

Literatúra

HORECKÝ, 3.: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 86-87.

HORECKÝ, 3.: Podstatné mená s príponou -teľ a -č. In: 3azyková poradňa. Zv. 1. Red. G. Horák - 3. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957, s. 132.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. - MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. 2. vyd. Bratislava* Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 719.

3ACK0, J.: Nové názvy osôb, nástrojov, vecí a miesta v den nej a periodickej tlači. In: Zborník Pedagogickej fakul ty v Prešove Univerzity P.J. Šafárika v Košiciach. Slavistika XIX. Zv. 3. Red. 3. Muránsky. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, s. 101-113.

POVAŽAJ, M. : Kultúrnoosvetová práca v SSR. Kultúra slova, 15, 1981, s. 124.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 1 - 6. Red. š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968.

Slovenská syntax v konfrontačnom aspekte

Ján Kačala

Syntaxou rozumieme syntaktický systém jazyka, syntaktickú stavbu jazyka. Je to ucelený súbor prostriedkov rozličného druhu, ich vzájomných vzťahov a zákonitostí, ktorý má.isté relácie aj k prostriedkom ostatných rovín (systémov) jazykovej stavby: morfologickej, lexikálnej i fonickej. Prostriedkami syntaktického systému sú jednotky vyššieho rangu - konštrukcie a ich systém (syntagmatické, polovetné, vetné a súvetné). V rámci čiastkových systémov sa rozlišujú základné a minimálne jednotky. V syntaktickom systéme je základnou jednotkou konštrukcia, minimálnou jednotkou vetný člen ako komponent (syntagmatickej) konštrukcie, t. j. vetný člen vo vzťahu k inému nadradenému vetnému členu. Centrálnou otázkou skladby je, pravdaže, veta vo svojej komplexnosti.

Aký je celkový pohľad slovakistiky na súčasnú slovenskú syntax? Slovenská syntax je v súčasnosti (najmä'v porovnaní s predchádzajúcimi etapami vývinu spisovnej slovenčiny) rozvinutá do takej miery, že qmožňuje saturovať mnohotvárne po-

žiadavky kladené na každodenné - neutrálne aj citovo zainteresované -, umelecké, publicistické aj odborné vyjadrovanie. V slovenskej skladbe možno vidieť dialektickú jednotu (syntézu) jej európskosti, respektíve internacionalizácie a ľudovosti, spätosti s pôvodnými (domácimi) koreňmi: niet tu nijakej ruptúry medzi odborným alebo knižným a bežným alebo hovorovým stvárnením vety. To, pravda, neznačí, že by nejestvovala štýlová diferenciácia syntaktických prostriedkov súčasnej spisovnej slovenčiny. Práve naopak: táto diferenciácia pokračovala najmä na osi odbornosť - hovorovosť. V ostatných desaťročiach sa totiž äalej dobudúvali najmä prostriedky na presné vyjadrovanie podraäovacích vzťahov rozličného druhu a ich funkcie sa äalej špecifikovali. Podčiarkujeme najmä dotváranie prostriedkov na odborné vyjadrovanie; ide napríklad o sekundárne predložky typu v súvise s, na rozdiel od, v porovnaní s, v závislosti od, prostredníctvom, zásluhou atä., o spájacie výrazy typu kým, zatiaľ čo, bez toho že by/aby, napriek tomu, že^pričom a podobne, ktorými sa realizujú rozmanité typy sémantickej závislosti. Do oblasti rozvoja závislosti, resp. podraäovania patrí aj rast konštrukcií s trpnými a činnými príčastiami v prejavoch odborného teoretického aj popularizačného štýlu a na druhej strane istý ústup a štýlové prehodnotenie prechodníkových konštrukcií (stávajú sa knižným prostriedkom). Na druhej strane sa isté syntaktické prostriedky zasa špecifikujú na oblasť hovorovej reči, napríklad konštrukcie typu zabilo ho (bez vyjadrenia činiteľa tragického deja), typu študuje sa mu ľahko (s vyjadrením osoby, z hľadiska ktorej sa podáva a záväzne kvalifikuje dej, v podobe datívu, äalej isté typy expresívnych viet (napríklad s genitívnym podmetom na vyjadrenie vetnej kvantity: Ta prišlo ľudí!), isté typy viet podľa modálnosti (napríklad opytovacie vety uvedené časticou či: Či som ťa nevaroval? - Nevaroval som ťa? -

- Veď som Ta varoval. - Varoval som ťa. - v tomto rade badať nástup expresivity a živosti a pribúdanie neutrálnosti; ďalej rozmanité zvolacie vety a podobne).

Pre oblasť väzieb je charakteristické, že sa posilňujú predovšetkým najtypickejšie a najjednoduchšie väzby. Pri slovesách je to väzba s bezpredložkovým akuzatívom (napríklad väzby vyvíjať, vyvinúť niečo, uvažovať niečo v odbornej reči), pri podstatných menách je to väzba s genitívom (pričom v odbornom vyjadrovaní vznikajú dakedy celé reťazce genitívov, ktoré prestávajú byť prehľadné a tým aj komunikačné únosné). Akuzatívna väzba pri slovesách sa posilňuje aj predponovým tvorením typu prerokovať čo (od rokovať o čom), £bísť - obchádzať čo (od ísť kde, kade), ako aj predponovo-príponovým tvorením slovies z adjektív: zostriť - zostrovať čo, zosilniť - zosilňovať čo a podobne. Druhý zdroj rozširovania akuzatívnej väzby pri slovesách sú prevzaté slovesá, pri ktorých sa takisto najčastejšie ustaľuje väzba s akuzatívom: socializovať koho, čo, generalizovať čo; taký istý výsledok sa dosahuje pri tvorení slovies domácimi slovotvornými postupmi z prevzatých slov: skvalitniť - skvalitňovať čo, zracionálniť - zracionálňovať čo. Pri iných slovesách sa konštituovala väzba na základe sémantickej analógie: ustálila sa väzba podľa sémanticky blízkeho domáceho slovesa (konzultovať o čom, diskutovať o čom /podľa hovoriť o čom/, pričom v administratívnej sfére sú známe aj väzby s akuzatívom: konzultovať čo, diskutovať čo - tie sú zatiaľ na okraji spisovného jazyka).

Téma príspevku nie je v slovenskej lingvistike komplexne spracovaná a niet ani nevyhnutných analýz, na ktoré by bolo možno nadväzovať. Monograficky je spracovaná oblasť rusko-slovenskej syntaxe (porovnaj syntetickú prácu 3. Svetlíka Syntax ruštiny v porovnaní so slovenskou z r. 1979, ako aj niektoré čiastkové štúdie: Svetlík, 1972, 1977). Niektoré čiastkové otázky sú spracované monograficky (E. Ružičková,

Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine, 1982), alebo v podobe štúdií (napríklad E. Sekaninová, 1973 konfrontačné analyzovala slovesá pohybu v ruštine a v slovenčine, E. Marko, 1979 porovnal doplnok v nemčine a v slovenčine, J. Stanislav, 1972 si všíma isté syntaktické javy slovenčiny na pozadí ostatných slovanských jazykov, českí slavisti H. Béličová a.R. Mrázek vo svojich štúdiách z oblasti porovnávacej slovanskej syntaxe uvádzajú sústavne aj slovenský materiál, viaceré práce sú venované porovnávaniu slovenskej a českej syntaxe), ale to sú iba mozaikovité poznatky. Ani v tomto príspevku nemožno vyčerpať túto tému systematicky. Pravdaže, zo všeobecnej i zo slovenskej syntaxe sú známe isté špecifickosti slovenskej syntaxe v porovnaní so syntaktickou stavbou iných jazykov (samostatný príspevok s tematikou špecifickosti slovenskej syntaxe publikoval J. Ružička v r. 1972). Preto vyberieme niektoré charakteristické javy slovenskej syntaxe a podáme ich kvalitatívnu, prípadne aj kvantitatívnu analýzu na konfrontačnom pozadí.

1. Aktívne a pasívne vety

Prístup podávateľa k jazykovému spracovaniu istej udalosti môže byť dvojaký: 1. jazykovo predstaví túto skutočnosť tak, že činiteľ deja bude vo funkcii gramatického podmetu (napríklad Pacienta vyšetril odborný lekár.), takže veta je gramaticky sformovaná z pozície činiteľa deja, ktorý je na gramaticky najexponovanejšom mieste vety - v podmete, alebo 2. tak, že vetu sformuje gramaticky z pozície zasiahnutej (respektíve zasahovanej) substancie (napríklad Pacient bol vyšetrený odborným lekárom.). Tento stav dosiahne podávateľ tak, že pomenovanie činiteľa odsunie z pozície gramatického podmetu vety a odhliada od neho, pričom do pozície gramatického podmetu premiestni pomenovanie objektu (zásahu) deja (Pacient bol vyšetrený.) alebo pomenovanie podávateľa začlení do vety v podobe inštrumentálu pôvodcu deja, to jest v po-

dobe vedľajšieho vetného člena - prislovkového určenia pôvodcu (Pacient bol vyšetrený odborným lekárom.).

Veta, ktorá vzniká na základe prvého prístupu, má aktívnu gramatickú perspektívu: činiteľ deja vo funkcii gramatického podmetu má k deju pomenovanému prísyqlkovým slovesom aktívny vzťah. Takýto prístup k jazykovému spracovaniu skutočnosti je veľmi starý a v jazykoch nášho typu najrozšírenejší. Veta, ktorá vzniká na základe druhého prístupu, má neaktívnu (pasívnu) gramatickú perspektívu: zasahovaná substancia deja vo funkcii gramatického podmetu má k dej u pomenovanému prísudkovým slovesom neaktívny, pasívny vzťah.

Takýto prístup k jazykovému spracovaniu skutočnosti je v našom areáli novší a v jazykoch nášho typu oveľa menej rozšírený. Pravda, tieto konštatovania o neaktívnej (pasívnej) gramatickej perspektíve sa týkajú takzvaného opisného pasíva. V jazykoch nášho typu však jestvuje aj iný typ pasíva - tzv. zvratné pasívum, tvorené pomocou gramatického formantu sa (Kniha sa číta ľahko. - V súčasnosti sa stavajú mnohé nové stavby.). Zvratné pasívum slúži takisto ako opisné pasívum na realizáciu neaktívnej (pasívnej) gramatickej perspektívy, ale pasívne chápanie je pri ňom značne oslabené: je to zjavne pre jeho jednoznačný dejový ráz - oproti opisnému pasívu, pri ktorom prevláda statický, respektíve stavový alebo výsledkový ráz (Žiak bol prevezený do nemocnice.). Zvratné pasívum nepredstavuje v slovenčine nijaký problém. Používa sa vo všetkých sférach vyjadrovania neobmedzene. Vyskytujú sa pri ňom iba obmedzenia sémantického rázu: zvratné pasívum sa nepoužíva tam, kde môže ísť o dvojznačnosť, to jest tam, kde zasahovaná substancia je schopná vykonávať dej pomenovaný prísudkovým slovesom. Napríklad veta Deti bez rodičov sa zanedbávajú nielenže nemá jednoznačný pasívny význam ako veta s opisným pasívom Deti bez rodičov sú zanedbávané, ale jej skôr rozumieme tak, že deti samy, prípadne navzájom sa zanedbávajú. Slove-

so v prísudku nie je tu teda zvratným pasívnym tvarom, lež nezvratným slovesom, pri ktorom slovko sä pomenúva predmet. Zvratné pasívum si konkuruje aj so zvratnou podobou, respektíve so zvratným variantom slovesa: veta Obloky sa sústavne zatvárajú má jednak význam "samy od seba, spontánne sa zatvárajú", jednak význam "ľudia ich zatvárajú", to jest pasívny význam. Pravda, táto nejednoznačnosť kladie pri používaní zvratného pasíva obmedzenia. Nejednoznačnosti sa však môžeme vyhnúť, preto v používaní zvratného pasíva nie sú problémy. Problémom je používanie opisného pasíva, lebo v tom sa slovenčina odlišuje od iných európskych jazykov, najmä od germánskych (myslíme tu predovšetkým nemčinu a angličtinu, ktoré sú v našom prostredí známe).

Pri posudzovaní opisného pasíva treba mať na mysli dva pohľady: systémový a rečový. Z hľadiska systému je situácia jednoduchšia ako z hľadiska výskytu v reči, to jest používania. Opisné pasívum patrí totiž bez akéhokoľvek sporu do systému slovesných tvarov. Tento prístup slovakistiky k opisnému pasívu si možno overiť -v akademickej Morfológii slovenského jazyka (1966), ktorá spracúva synteticky morfologickú rovinu slovenčiny. Pravda, tento názor, že opisné pasívum je plnohodnotnou súčasťou systému slovesných tvarov v spisovnej slovenčine, sa nezrodil naraz, bolo sa treba k nemu prebojovať. Lebo proti opisnému pasívu v slovenčine sa v nedávnej minulosti vyslovilo veľa námietok - odôvodnených aj menej odôvodnených. Veľmi striktné stanovisko sa formulovalo tak, že opisné pasívum je neslovenský prvok, nevyskytuje sa v slovenských nárečiach, a preto nepatrí ani do spisovného jazyka. Umiernenejšie stanovisko síce uznávalo právo jestvovania opisného pasíva v spisovnej slovenčine, ale sféru jeho používania v reči veľmi limitovalo. Proti opisnému pasívu sa viedol boj, ktorého výsledkom je sčasti aj súčasná situácia. Tá je taká, že používanie pasíva v spisovnej slovenčine je obmedzené séman-

ticky a štýlovo. Sémanticky v tom, že sa nevyužíva v rovnakej miere od všetkých slovies, od ktorých sa môže opisné pasívum utvoriť, štylisticky v tom, že je viazané prevažne na sféru odborného vyjadrovania, pravdaže, nie ako výlučný prvok, lež popri aktíve a zvratnom pasíve. Aj v odbornom vyjadrovaní má opisné pasívum svoje odôvodnenie predovšetkým tam, kde sa chceme vyhnúť dvojznačnosti, nepresnosti, ktorá by bola dôsledkom použitia aktíva alebo zvratného pasíva. Napríklad aktívna veta Výbuch vyvolal požiar, je sémanticky nejednoznačná: nevidno z nej, čo bolo príčinou a čo následkom. Ak použijeme vetu s opisným pasívom Požiar bol vyvolaný výbuchom. - Výbuch bol vyvolaný požiarom., nejednoznačnosť odstránime. A táto potreba vyjadriť sa v odbornom texte presne, jednoznačne^ je pochopiteľná a odôvodnená. Ak vyjdeme za sféru odborného styku, napríklad do publicistiky, do ústnych alebo písomných prejavov žiakov a študentov alebo do bežnej reči, nejaví sa potreba používať opisné pasívum, keďže tu máme naporúdzi dosť iných a vhodnejších prostriedkov, dosť iných typov viet, ktoré komunikačnú situáciu sú schopné v plnej miere saturovať a sú živé a prirodzené. Za sférou odborného styku pôsobí totiž používanie opisného pasíva strojene a škrobené, kŕčovite a snobsky (porovnaj výroky typu Ako to už bolo hovorené súdruhom vedúcim.). Pre túto neprimeranosť sa proti uvedenému spôsobu používania opisného pasíva v spisovnej slovenčine vyslovujú z hľadiska jazykovej kultúry odôvodnené námietky. Tento stav v poznaní statusu opisného pasíva v spisovnej slovenčine treba rešpektovať aj v prekladateľskej praxi. Jestvujúci stav sa nezmení individuálnym nerešpektovaním výsledkov dosiahnutých pri intenzívnom vedeckom štúdiu slovenčiny, a to aj na pozadí iných jazykov. Súčasná spisovná slovenčina ako rozvitý a kultivovaný spisovný jazyk sa nezaobíde bez opisného pasíva, ale rovnako ako pri mnohých iných jej prostriedkoch (napríklad termínoch, cudzích slovách) je nevyhnutné brať do úvahy to, že tento prvok je na

mieste predovšetkým v odbornej sfére vyjadrovania, kde je na prvom mieste presnosť a jednoznačnosť v komunikácii.

Ako jednotlivosť možno v súvise s opisným pasívom uviesť ešte jeden prípad jeho využívania, a to pri takzvanom syntaktickom paralelizme. Jeden príklad:
V takej podobe musela táto poézia pripadať prinajmenej zvláštnou a znepokojivou, lebo bola poéziou osobnej trýzne a tiesne, lebo sa mučila skutočnými i domnelými vinami a kaj.aním, lebo túžila a bola zrážaná dolu,... (A. Matuška).
V tomto úryvku je poézia tematickým východiskom a je preto prirodzené, že slovo poézia funguje ako dominanta aj v gramatickej stavbe vety, respektíve viet - je gramatickým podmetom viacerých aktívnych viet, pravda, ako aktívna substancia. Aby sa toto postavenie východiska v gramatickej stavbe vety zachovalo, použije sa slovo poézia na konci radu aktívnych viet aj v pasívnej vete, pravda, už nie ako aktívna, lež pasívna substancia: poézia túžila a bola zrážaná dolu. Tento jav sa odborne volá syntaktický paralelizmus a má svoju podstatu v tom, že jedno pomenovanie sa zachová v rovnakom postavení v gramatickej stavbe vety aj za cenu toho, že ide o vety s rozdielnou gramatickou perspektívou, s rozdielnou aktívnou, respektíve pasívnou stavbou. Syntaktický paralelizmus je účinný prostriedok výstavby textu najmä v prejavoch esejistického štýlu.

2. Dvojčlennosť a jednočlennosť vety

Ako je známe, dvojčlennosť a jednočlennosť vety súvisí s výstavbou gramatického jadra vety: v dvojčlenných vetách sa gramatické jadro realizuje v rozčlenenej podobe, to jest na dvoch základných vetných členoch - podmete a prísudku: Od rieky zavial chlad. Predikačný akt je tu teda rozložený medzi dva komponenty gramatickej stavby vety. Naproti tomu v jednočlenných vetách sa gramatické jadro vety realizuje v nerozčlenenej podobe, to jest na jednom hlavnom vetnom

člene - vetnom základe: Od rieky zavialo (chladom). Predíkčný akt nie je to rozložený, lež skoncentrovaný na jeden komponent gramatickej stavby vety. Rozdiel medzi dvojčlennými a jednočlennými vetami sa zakladá na starom rozdiele medzi osobnými a neosobnými slovesami. Tento rozdiel je známy z mnohých indoeurópskych jazykov. Osobné slovesá (personálie) sú základom dvojčlenných viet, jednočlenné vety majú za základ neosobné slovesá (impersonáliá) . Pravda, medzi týmito dvoma kategóriami z roviny slovných druhov a viet nie je priamočiara paralela, lebo osobné slovesá sa používajú aj ako neosobné (napríklad zabiť: - Mäsiar zabil brava. - Otca mu zabilo v hore), a naopak aj pôvodné neosobné slovesá sa používajú zároveň ako osobné (napríklad pršať: Vonku prší. - Lístie prší Perie prší; Oziaba ma na ruky. - Oziabajú ma ruky.) Mnohé osobné slovesá majú teda svoje neosobné varianty (týka sa to aj mnohých zvratných variantov nezvratných slovies, napríklad chcieť: Dieťa chce jablko. - chcieť sa niekomu: Dieťaťu sa chce spať.), ako aj neosobné tvary: sem zaraďujeme najmä neosobný zvratný tvar typu pracuje sa ide sa (Dnes sa pracuje do piatej,. - Zajtra sa ide na koncert.) a neurčitok istých významových skupín slovies (vidieť, badať, (ne)dostať: Nebolo vidieť nič pre hmlu. - Už badať výraznú zmenu v jeho správaní. - Nedostať banány, citrusové plody.). Tieto neosobné varianty, respektíve neosobné tvary osobných slovies tvoria spolu s početnou skupinou pôvodných alebo aj novo vznikajúcich neosobných slovies výrazovú bázu jednočlenných viet. V slovenčine badáme tú špecifickosť **Gaj** v relácii s príbuznými jazykmi), že jednočlenných viet sa v nej používa relatívne viac ako v iných jazykoch, a to rozmanitých typov týchto jednočlenných viet. Niektoré z nich majú síce isté štýlové obmedzenia: napríklad jednočlenné vety typu Prší. - Mrholí. - Otca mu zabilo v hore. a iné sú charakteristické skôr pre oblasť živého, bezprostredného vyjadrovania, kým odborné vy-

jadrenie volí skôr iné prostriedky. No iné prostriedky majú rozšírenie v celej oblasti spisovného jazyka, konkrétne aj vo sfére odbornej reči. Týka sa to napríklad bezpodmetového tvaru typu pracuje sa, skúma sa, vyvíja sa, stavia sa... alebo aj tvaru neurčitku najmä v spojení s istými predikatívnymi modálnymi príslovkami: nemožno predpokladať, treba vidieť... Charakteristické pre slovenskú syntax sú napríklad spojenia slovies byť, ísť s datívom a predložkovým pádom vyjadrujúcim istý telesný alebo duševný stav, jav, napríklad: je mu do plaču, do smiechu, ide mu na vracanie, je mu na odpadnutie. Blízke sú konštrukcie s týmito slovesami, datívom a vetnou príslovkou pri vyjadrovaní rozličných psychofyzických stavov, napríklad je mu zle, bude nám veselo, prišlo mu nevoľno alebo aj konštrukcie so sponovým slovesom a predikatívnou (vetnou) príslovkou pri vyjadrovaní rozmanitých poveternostných javov a dejov: je jasno, je dusno, bolo veterno a podobne. Charakteristické sú aj konštrukcie typu ide sa mu ťažko do kopca (proti dvojčlennej konštrukcii ide ťažko do kopca), študuje sa mu ľahko (proti dvojčlennej vete študuje ľahko). Aj v týchto jednočlenných konštrukciách ide o odsunutie činiteľa deja z pozície gramatického podmetu vety (tak ako pri pasívnych konštrukciách), ale na rozdiel od pasívnych sa tu tento činiteľ záväzne umiestňuje vo vete v podobe datívneho predmetu, z hľadiska ktorého platí slovesný dej. Podobné konštrukcie sa upotrebúvajú aj na vyjadrovanie rozličných mimovoľných (spontánnych) dejov typu zíva sa mu, páči sa mu pri mori, grgá sa mu a podobne.

Z dvojčlenných typov viet si zaslúži pozornosť typ s genitívnym podmetom, ktorý je konštituovaný významom kvantity, napríklad Ľudí sa' ta nahrnulo vyše tisíc. - Vína neubúda. - Napadalo snehu. Sú synonymné s vetami, ktoré majú v podmete nominatív substantíva (porovnaj: Vína neubúda. - Víno neubúda; Napadalo snehu. - Napadal sneh.). Vo vetách s genetívnym

podmetom ide vždy o vyjadrenie kvantity; tento významový prvok je základňou, na ktorej takéto vety vznikajú (ide o vyjadrenie zvyčajného množstva, veľkého množstva, malého množstva). Pozoruhodný je expresívny spôsob vyjadrenia kvantity vo vetách typu Ta prišlo ľudí!, v ktorých má dôležitú úlohu aj príznaková melódia. Sú to zvolacie vety a slúžia na vyjadrenie veľkého počtu, množstva.

3. Osobitné syntaktické a syntagmatické konštrukcie

Osobitne sa žiada spomenúť aj vety, v ktorých sa pomenovaním v datíve vyjdadruje vlastnícky vzťah k pomenovaniu substancie fungujúcej v podmete alebo v predmete, napríklad Otec mu umrel, (dvojčlenný typ vety) - Otca mu zabilo v bani. (jednočlenný typ vety). Vety s datívom vlastníka, ktorý nie je vo vete objektom slovesa, ako datív často býva, lež sa vzťahuj na celú vetnú konštrukciu sú synonymné s vetami, v ktorých sa vlastníctvo vyjadruje explicitnejšie - privlastňovacím zámenom (porovnaj Otec mu zomrel. - Jeho otec zomrel.; Otca mu zabilo v bani. - Jeho otca zabilo v bani.). Datívom vlastníka sa zreteľnejšie vyjadruje zainteresovanosť osoby na vzťahu s oso bou, ktorá je objektom vlastníckeho vzťahu. Vety s datívom vlastníka sa vyskytujú v živých hovorených prejavoch a nemajú tak v spisovnom jazyku všeobecné rozšírenie. Sú pre slovenskú syntax charakteristické a nehodno sa ich vzdávať, tak ako to robia niektorí autori, ktorí ich pokladajú za akési ľudové (alebo nárečové) a nevhodné do spisovného jazyka. Sú to veľmi výrazné syntaktické prvky a dajú sa vhodne využívať aj v prekladovej tvorbe.

V súvise s vyjadrovaním vlastníckych vzťahov hodno spomenúť aj slovenské syntagmatické konštrukcie typu starej mamin brat, starého otca palica, môjho bratova vŕtačka. Tie takisto patria do syntaktického systému slovenčiny ako jeho plnohodnotný prvok, pravdaže, obmedzený sférou výskytu na

prejavy bežného hovoreného styku. Aj pri týchto konštrukciách badať v reči únik zo spisovného jazyka a uprednostňovanie neutrálnejších konštrukcií s genitívom typu brat starej mamy, palica starého otca, vŕtačka môjho brata. Pravda, genitív vo všeobecnosti a genitív príslušnosti osobitne je v súčasnom spisovnom jazyku veľmi silno využitý (najmä v prejavoch odborného vyjadrovania, v ktorých prevládajú mená na úkor slovies^, a tým aj statické vyjadrovanie na úkor dynamického). Aj konštrukcie rozoberaného typu (starej mamin brat, môjho bratova vŕtačka) predstavujú charakteristický prvok slovenskej syntaxe a možno ich odporúčať na širšie využívanie aj pri prekladaní najmä umeleckých diel, v ktorých sa upotrebúva živá reč.

4. Slovosled slovenskej vety

Pre syntax všetkých jazykov je dôležitý spôsob radenia výstavbových prvkov vety tak v menších jednotkách (syntagmatických spojeniach), ako aj vo vyššie organizovaných celkoch, ako sú vety a súvetia. Z toho, čo sme práve povedali, vyplýva, že treba rozlišovať slovosled v syntagme a slovosled vo vete. V slovenskej syntaxi tvoria tieto dva fenomény veľmi rozdielne štruktúry so svojskými zákonitosťami. Preto treba osobitne posudzovať problematiku slovosledu vo vete a problematiku slovosledu v syntagme; v rámci syntagmy treba zasa zreteľne odlíšiť mennú skupinu a slovesnú skupinu.

Slovosled v slovenskej vete nie je gramatikalizovaný tak ako napríklad slovosled anglickej vety. Slovosled v slovenskej vete je v zásade voľný a táto voľnosť vyplýva predovšetkým z toho, že slovosled v slovenčine je veľmi úzko zviazaný so sémantickou výstavbou vety. Ba možno vlastne povedať, že slovosled je veľmi výrazným alebo hlavným prostriedkom na realizáciu sémantickej náplne vety. Veta sa z hľadiska plnenia komunikačnej funkcie a z hľadiska svojho zapojenia do širšieho kontextu člení na dve časti: na to, čo je relatívne známe, nie nové, a na to, čo je neznáme, respektíve nové.

Pre sled týchto obsahových častí v slovenskej vete je charakteristické, že pri neutrálnom, pokojnom podávaní obsahu komunikácie stojí na 1. mieste vo vete tá časť, ktorá obsahuje relatívne známu informáciu, ktorou sa teda veta opiera o kontext alebo situáciu. Táto časť sa volá východisko výpovede. Na 2. mieste vo vete potom stojí tá časť, čo prináša neznámu, novú informáciu, pre ktorú sa vlastne komunikácia koná a bez ktorej by komunikácia nemala zmysel. Táto časť vety sa volá jadro výpovede. Nasledujúca veta nadväzuje na predchádzajúcu tak, že na jej začiatku stojí zasa východisko výpovede, ktoré nadväzuje na jadro predchádzajúcej výpovede, a za ním prichádza nové jadro výpovede. Týmto striedaním významových častí sa text utvára ako prirodzene plynúci tok informácií vnútorne zviazaný a organizovaný, ktorý sa takto prirodzene a hladko aj vníma. Jadro výpovede často signalizujú zdôrazňovacie, vytyčovacie alebo hodnotiace častice typu aj, iba, len, výlučne, azda a iné. Príklad z článku Ľudové rezbárstvo na Slovensku (Studia Academica Slovaca, 12. Bratislava, Alfa 1983, s. 287-297):

Na Slovensku sa zachovali, tri druhy náhrobníkov: kríže, stĺpy

v.v. J-'-

a tabule. V týchto troch typoch náhrobníkov sa nám zachovali

v.v.

tri spôsoby označovania mohýl, ktoré sú známe aj v ostatnej

j.v. v..v. j.v.

Európe. Aj keď svojou formou dokladajú starobylé tvary, ich

v.v. j.v.

faktický vek, vzhľadom na životnosť materiálu, nebýva starší

v.v. j.v.

ako dve storočia. (S. Kovačevičová).

Tieto zásady výstavby vety ako súčasti textu neplatia, ak je naše podávanie obsahu nie neutrálne, lež príznakové, citové, podmienené emocionálne alebo potrebou čo najskôr a čo najkratšie odovzdať nevyhnutnú informáciu. Vtedy je alebo opačné poradie uvedených významových častí, alebo východisko výpovede chýba, lebo sa nepokladá za dôležité a podobne. Formulácia vety v takýchto situáciách podlieha teda iným zákonitostiam alebo tendenciám. Takéto opačné poradie významových častí vety alebo vynechanie východiska výpovede je bežné, napríklad v dialógoch, pri rozličných zvolaniach, poveloch a podobne.

Uplatňovanie sa významového činiteľa pri slovoslede ako základného slovosledového činiteľa je dôležitá typologická črta slovenskej syntaxe a je opretá, prirodzene, o ďalšie vlastnosti nášho jazyka, najmä o relatívne bohatú tvarovú sústavu, najmä pri mene. Osobitné pádové formy mena vo funkcii podmetu a predmetu umožňujú zreteľne signalizovať vetnočlenskú funkciu, respektíve pozíciu mena v gramatickej stavbe vety, preto také meno môže stáť na hociktorom mieste vo vete a stále svoju gramatickú pozíciu v nej signalizuje. Preto môže byť slovosled slovenskej vety podradený predovšetkým potrebám významovej výstavby vety, respektíve aktuálneho členenia vety. To je výrazný rozdiel napríklad od anglického slovosledu, v ktorom meno nemôže signalizovať na základe svojho tvaru syntaktickú funkciu vo vete, lež naopak, jeho syntaktická funkcia vyplýva z jeho miesta vo vete. Takýto slovosled je gramatikalizovaný a spravuje sa inými zákonitosťami.

Princíp významovej výstavby vety uplatňovaný pri slovoslede vety ako komunikatívnej jednotky platí aj pri slovoslede slovenskej skupiny, ktorá vlastne predstavuje slovosled vety v malom, keďže sloveso sa pokladá za centrálnu zložku,

centrálnu jednotku vety. Členy vety, ktoré sa viažu na sloveso (najmä s funkciou prísudku), to jest predmet a príslovkové určenie, zaujímajú v slovesnej skupine také postavenie, aké vychodí pre ne z požiadaviek významovej výstavby vety, respektíve aktuálneho členenia vety. Zhruba povedané: tá časť členov slovenskej skupiny, ktorá vyjadruje relatívne známu informáciu, respektíve ktorými sa veta začleňuje do kontextu (do situácie) alebo ktorými nadväzuje na predchádzajúcu vetu, stojí pred slovesom, a tá časť členov, čo prináša novú informáciu, stojí za slovesom ako stredovým členom.

Z ďalších slovosledových princípov vo vzťahu k vete ako celku treba uviesť rytmický činiteľ, ktorý sa uplatňuje najmä pri umiestňovaní takzvaných príkloniek ako neprízvučných jednoslabičných slov, ktoré sa z hľadiska rytmu priraďujú k predchádzajúcim, rytmicky zaťaženým, to jest prízvučným prvkom vety, hoci napríklad gramaticky alebo lexikálne patria k slovesu ako súčasti jeho tvaru, lexémy a podobne. Ide o také slová ako zvratné s_a, podmieňovacie b^, tvary pomocného^ slovesa byť (som, si, je), krátke tvary zámen typu ho, ma, mu a ďalšie. Ako sme už naznačili, tieto prvky ako rytmicky necharakterizované pozitívne zaujímajú vo vete miesto za prvým rytmicky pozitívne charakterizovaným prvkom, to jest za prvým prízvučným slovom vo vete. Napríklad: Ja som mu ho predsa vrátil. - Veď sa ti na to pozriem. - Otec by mu to bol vytíkol z hlavy. Osobitnú problematiku predstavuje vzájomné radenie týchto prvkov. Dôležité je uvedomiť si, že uvedené jednoslabičné slovka možno účinne využívať pri tvorbe rytmického pôdorysu slovenskej vety. Oproti tradičným predstavám napríklad o polohe slovka sa ako súčasti zvratnej slovesnej lexémy (napríklad smiať sa, hrať sa, venovať sa ...) zdôrazňujeme túto rytmotvornú funkciu slovka sa. Predtým sa vyžadovalo v duchu martinského úzu kladenie slovka sa tesne k slovesu, ktorého je súčasťou. Táto prax podporovala utváranie istých slovo-

sledových schém, ktoré nezodpovedali živej slovenskej vete a jej prirodzenému rytmickému členeniu. Čiastočne platí táto stará požiadavka pri umiestňovaní slovka sa, respektíve zámenných tvarov ho, mu a podobne pri neurčitkovej forme slovesa v platnosti jadrového výrazu polovetnej konštrukcie, napríklad Neprijímame vašu požiadavku vyhýbať sa mu za každej situácie. - Popri požiadavke za každej situácie sa mu vyhýbať.

Špecifickým prípadom postavenia slovka sa za prvým prízvučným slovom vo vete je, ak za takéto "prvé prízvučné slovo" pokladáme nielen slovo, ale aj celú vetu v rámci súvetia, napríklad: Vodiči áut, ktorí prídu neskôr, sa zaradia naľavo od ostrovčeka. Toto postavenie slovka sa je z hľadiska súčasnej úrovne poznania princípov slovenského slovosledu a ich uplatňovania pri tvorbe textu korektné, ale niektorí používatelia spisovnej slovenčiny s vybrúseným a jemným jazykovým povedomím ho žiadajú upravovať tak, aby sa slovko sa dostalo až na druhé miesto po čiarke, to jest za sloveso: Vodiči áut, ktorí prídu neskôr, zaradia sj3 naľavo od ostrovčeka. Tu sa vlastne sloveso nasledujúce po čiarke chápe ako prvé prízvučné slovo vo vete.

Najprísnejšie organizačné princípy slovosledu sa uplatňujú v stavbe mennej skupiny, ktorá sa tým zásadne odlišuje tak od slovesnej skupiny, ako aj od vety ako celku. Pri výstavbe mennej skupiny sa najviac uplatňuje gramatický princíp slovosledu. Ten značí, že zhodný prívlastok stojí v slovenčine pred nadradeným podstatným menom, kým nezhodný stojí za ním. Pri porušení tohto princípu nastáva inverzia, vybočenie, ktoré možno využívať štylisticky, tak ako všetky vybočenia z normy v jazyku. Ak máme pred sebou viaceré zhodné prívlastky, znova pristupuje sémantický princíp: prívlastky sa radia od významovo najvšeobecnejšieho po najkonkrétnejší, ktorý je najužšie spätý s významom nadradeného substantíva: tento prvý rozsiahly organizovaný prieskum. V stavbe skupiny nezhodných prívlastkov platia naproti tomu formálne (no zároveň aj sémantické) kri-

tériá: najbližšie k nadradenému substantívu stojí zásadne nezhodný prívlastok v genitíve; je to prirodzené, lebo do genitívu sa transformuje či už pomenovanie subjektu alebo objektu deja - a subjekt a objekt sú s dejom späté najpevnejšie; v tomto formálnom kritériu je teda zahrnuté zároveň aj významové kritérium. Za genitívnym prívlastkom nasleduje datívny alebo prívlastok v daktorom predložkovom páde s významom objektu a až za nimi rozmanité predložkové pády a príslovky s významom okolnostného určenia vo vzťahu k nadradenému podstatnému menu: pomoc človeka človeku, využívanie prírody človekom, zameranie deja na objekt, príchod riaditeľa ústavu do budovy hneď zrána. Každé porušenie tohto poradia prináša gramatické chyby a komunikačné ťažkosti. Tieto princípy radenia členov rozvíjajúcich substantívum treba jednoducho poznať a uplatňovať ich pri tvorbe slovenského textu. Treba vychádzať z toho, že menná skupina je z hľadiska slovosledu oveľa zreteľnejšie organizovaná gramaticky, platia v nej presné gramatické a sémantické princípy. Naproti tomu v slovoslede slovesnej skupiny a v slovoslede vety ako celku sa uplatňujú princípy zodpovedajúce požiadavkám výstavby textu z hľadiska členenia na neznáme a známe, respektíve nové a nie nové.

V súvise so spomínaným rytmickým členením slovenskej vety možno spomenúť aj celkovú melodicko-rytmickú charakteristiku slovenskej vety: Melodická línia slovenskej vety je relatívne mäkká, hladká, plynulá, neuplatňuje sa v nej reptúra takého rázu, aké poznáme z iných európskych jazykov. V súhlase s touto melodickou líniou je aj spomínané rytmické členenie textu. Dôraz alebo vetný prízvuk je na konci vety a vyznačuje takto jadro výpovede ako najdôležitejšiu časť informácie obsiahnutú vo vete.

Náš výklad o niektorých vybratých javoch slovenskej syntaxe na pozadí iných jazykov uzatvárame konštatovaním, že v slovenskej syntaxi jesto z čoho vyberať tak pri pôvodnej, ako aj pri prekladovej tvorbe. Osobitne dôležitá je konfrontácia slovenskej syntaxe Cako aj celého systému slovenského

jazyka) so syntaxou iných jazykov práve cez prekladovú tvorbu, aby sa mohli preveriť kvality slovenskej syntaxe, aby sa v praxi mohlo ukázať nielen to, čo má slovenčina spoločné s inými vyspelými jazykmi, ale predovšetkým to, čo má v porovnaní s inými jazykmi špecifické a originálne. Takáto konfrontácia je dôležitá aj preto, aby sa ukázalo, kde má slovenčina v porovnaní s inými jazykmi prípadné slabšie miesta, aby ich bolo možné cieľavedome jazykotvornou prácou odstraňovať. Slovenská syntax si zaslúži starostlivé štúdium, lebo má čo povedať nielen zo slovanského, ale aj zo všeobecnolingvistického hľadiska. Slovenská syntax je nielen originálna, lež je bohatá, čo ukazujú okrem iného aj početné synonymné syntaktické výrazové prostriedky, synonymné syntaktické konštrukcie. Téma, v rámci ktorej sme na vybratých príkladoch ukázali špecifickosť slovenskej syntaxe, je, pravda, taká široká, že by si zaslúžila oveľa väčšiu, ba aj sústavnú bádateľskú pozornosť.

Literatúra

MARKO, E.: Doplnok v nemčine a v slovenčine. Slavica Slovaca, 14, 1979, s. 39-53.

Morfológia slovenského jazyka. Red. 3. Ružička, Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

RUŽIČKA, 3.: Špecifickosť slovenskej syntaxe. In: Studia Academica Slovaca. 1. Red. 3. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 211-226.

RUŽIČKOVÁ, E.: Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1982. 244 s.

SEKANINOVÁ, E.: Sémantika a intencia prefigovaných pohybových slovies. Československá rusistika, 18, 1973, s. 104-109.

STANISLAV, 3.: Slovenčina v kruhu slovanských jazykov. In: Studia Academica Slovaca. 1. Red. 3. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií, 1972, s. 227 - 242.

SVETLÍK, 3.: Najcharakteristickejšie rozdiely medzi slovenčinou a ruštinou. In: Studia Academica Slovaca. 1. Red. 3. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 243-254.

SVETLÍK, 3.: 0 štruktúrnych tipach imperatívnych predloženij v russkom i slováckom jazykach. In: Zborník Katedry ruského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty UK k 30. výročiu vzniku katedry. Red. 3. Svetlík. Univerzita Komenského 1977 s. 5 - 34.

SVETLÍK, 3.: Syntax ruštiny v porovnaní so slovenskou. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 396 s. + prílohy.

Slovenčina v dejinách kontaktov neslovanských jazykov

Rudolf Krajčovič

1. V tomto príspevku si z dejín kontaktov slovenčiny s neslovanskými jazykmi vyčleňujeme úsek predspisovného obdobia s krátkym presahom do obdobia predhistorického. Na horizontálnej osi, v časovej následnosti sa tieto historické kontakty javia ako multilaterálne. Už v známom posolstve veľkomoravského panovníka Rastislava byzantskému vladárovi Michalovi je svedectvo, že také boli už v 9. storočí (prišli k nám učitelia mnohí, kresťania z Vlách i z Grécka i z Nemiec...). Od začiatku 11. storočia do konca 18. storočia, keä sa začína spisovné obdobie, slovenčina bola v kontakte s viacerými neslovanskými jazykmi. Skúmanie týchto historických kontaktov na vertikálnej osi, najmä porovnávanie, prierezov viacerých dejinných úsekov ukazuje, že sa ich počet zväčšoval postupne a že hornú hranicu dosiahli v 16. až 18. storočí, teda v čase intenzívneho kultivovania predspisovnej slovenčiny. Pravda, intenzita týchto historických kontaktov sa menila. Kým napríklad v 9. storočí prevažoval kontakt so starou nemčinou, v 11. a 12. storočí nadobudli

prevahu kontakty so starou maďarčinou a latinčinou. No od 12. storočia kontakt so starou nemčinou opäť zosilnel. V 14. storočí pribudol kontakt s rečou valašského etnika a od 16. storočia kontakt s turečtinou. Pozoruhodné je, že od konca 18. storočia, čiže od začiatku spisovného obdobia priame kontakty slovenčiny s neslovanskými jazykmi sa čoraz viac oslabovali a ubúdali. Najdlhšie pretrvával kontakt s maďarčinou. Trval vo vystupňovanej intenzite až do začiatku 20. storočia.

Vývin historických kontaktov slovenčiny s neslovanskými jazykmi v predspisovnom období, ich narastanie i ústup boli závislé od rozličných faktorov charakteristických pre slovenské národné dejiny, respektíve pre dejiny starého Uhorska, neskôr Rakúsko-uhorskej monarchie. Tak napríklad predhistorický kontakt so starou nemčinou súvisel so začiatkami christianizácie našich veľkomoravských predkov. Oživenie,, najmä však posilnenie tohto kontaktu od 12. storočia bolo podmienené priaznivou kolonizačnou politikou uhorského kráľovského dvora, predovšetkým v období po skončení tatárskeho vpádu. Historické kontakty so starou maďarčinou súviseli so vznikom a konsolidáciou starého uhorského štátu po 10. storočí, do ktorého potom Slovensko bezmála tisíc rokov patrilo. Európska orientácia tohto štátu v oblasti kultúrnej a ideovej bola zasa príčinou dlhotrvajúceho kontaktu slovenčiny s klasickou i stredovekou latinčinou. Kontakt s valaštinou podmienila realizácia zámerov nových pánov na uhorskom kráľovskom dvore - Anjouovcov pozdvihnúť salašnícke hospodárstvo v severných krajoch Slovenska. Napokon historický kontakt s turečtinou bol motivovaný prítomnosťou tureckého vojska po anexii južnej časti starého Uhorska po moháčskej bitke roku 1526. Oslabovanie týchto kontaktov súviselo hlavne s prirodzeným splývaním nedomáceho etnika so slovenským domácim etnikom a stále sa stupňujúcou slovakizáciou miest.

Od 16. storočia sa o to pričinila aj turecká anexia a časté stavovské povstania. V tejto dobre totiž slovenské mestá hromadne opúšťalo najmä meštianstvo nemeckého pôvodu. Napokon bolo to pomerne rýchle konsolidovanie písanej podoby kultúrnej slovenčiny, ktorá sa popri slovakizovanej a biblickej češtine začala už od konca 15. storočia uplatňovať najmä v administratívnej, právnej a kultúrnej sfére.

2. Pre hlbšie poznanie historických kontaktov slovenčiny s neslovanskými jazykmi je potrebné poznať ich jazykovú, teritoriálnu a sociálnu bázu.

Čo sa týka jazykovej bázy, dôležité je poznať súvekú štruktúru slovenčiny, štruktúru jej kultúrnej a nárečovej podoby, vývin a súveký stav kontaktných jazykov, ich typologický status a podobne. Okrem toho je potrebné vedieť, či to boli jazyky živé alebo neživé, či boli exponované v zmysle mocenskom, sociálnom a kultúrnom. Z našich kontaktných jazykov živé boli stará nemčina, stará maďarčina, valaština a turečtina. Neživým jazykom bola latinčina, pravda, s tou osobitosťou, že to bol jazyk s exponovaným postavením v celom Uhorsku. Bol to kultivovaný dorozumievací nástroj vládnucich vrstiev, rozličných vysokých inštitúcií (kráľovských, cirkevných, zemepánskych atčĽ), ktorý súčasne reprezentoval integritu starého Uhorska i jeho vzťahy k súvekej Európe, k jej vzdelanosti a kultúre. Z typologického hľadiska stará maďarčina a turečtina boli jazykmi aglutinačnými, stará nemčina a latinčina flektívnymi. Reč valašského etnika akoste predstavovala typ interferujúceho jazyka s vrstvami ukrajinsko-rumunských jazykových prostriedkov.

Teritoriálna báza historických kontaktov slovenčiny s neslovanskými jazykmi mohla byť hraničná, enklávna alebo lokálne rozptýlená. Podľa toho v našom prípade možno hovoriť o kontaktoch hraničných, enklávnych a lokálnych, disperzných.

Teritórium kontaktov niektorých jazykov malo všetky tri podoby, iné malo len podoby dve, alebo jednu z nich. Napríklad stará nemčina bola so slovenčinou v kontakte hraničnom (v línii na juhozápade), enklávnom i lokálnom. Stará maďarčina bola so slovenčinou v kontakte v hraničnej zóne na juhu územia slovenčiny po celej línii od západu na východ. Túto líniu po celej dĺžke sprevádzali enklávy, a to v slovenskom prostredí enklávy maďarčiny, v maďarskom prostredí enklávy slovenčiny. Ďalej na sever išlo o kontakty viac-menej lokálne, rozptýlené. Kontakty s valaštinou boli sčasti enklávne, sčasti lokálne a disperzné. Napokon kontakty s turečtinou v zásade boli hraničné (zónové) s ťažiskom na juhozápade Slovenska, vnútorne však nekompaktne, ďalej na severe len príležitostné, nestále.

Sociálna báza historických kontaktov slovenčiny s neslovanskými jazykmi bola diferencovaná. Už sme uviedli, že najstaršie kontakty slovenčiny (vlastne jej psl. základu) so starou nemčinou súviseli hlavne so začiatkom christianizácie. Neskôr súviseli s cieľmi vládnúcej vrstvy starého Uhorska pozdvihnúť hospodárstvo štátu, zabezpečiť rozvoj miest, remesiel, baníctva atď. V podstate sociálna báza týchto kontaktov bola teda progresívna. Navyše v rámci nich progresívne ciele uskutočňovala aj súveká slovenská pospolitosť v mestách i na vidieku. Historické kontakty slovenčiny so starou maďarčinou mali sociálnu bázu odlišnú. Spočiatku to boli skupiny staromaďarských vojenských jednotiek alebo lokality staromaďarských rodov (stopy po nich sú v starších názvoch osád typu Maďar-, Kes-, Kér-, Ďarmot- a i.), neskôr enklávy a lokality prisídleného staromaďarského etnika alebo lokality s rezidenciami maďarských feudálov, zemepánov, ich administratívnych inštitúcií a podobne. Z našich národných dejín je známe, že progresivita tohto historického modelu spoločenských vzťahov sa menila a že slabla úmerne s úpadkom

uhorského feudalizmu. Progresívna bola sociálna báza rečových slovensko-valašských kontaktov, a to vóaka tomu, že valašské etnikum sa na Slovensku usilovalo bez mocenských ambícií plniť pôvodné poslanie: zveľaďovať hospodárstvo, najmä však salašníctvo a ovčiarstvo. Najmenej progresívna bola sociálna báza rečového slovensko-tureckého kontaktu. Prítomnosť tureckého etnika v slovenskom prostredí na juhozápade a juhu mala totiž vojensko-exploatačné ciele, ktoré sa násilne realizovali.

3. V ďalšej časti v krátkom prehľade podáme charakteristiku javov, ktoré sa pokladajú za dôsledky historických kontaktov dvoch živých jazykov susediacich so slovenčinou - nemčiny a maďarčiny. Súčasne zaujmeme stanovisko k problémom, ktoré s identifikáciou niektorých javov týchto kontaktov súvisia.

3.1 Historický kontakt slovenčiny so starou nemčinou v porovnaní s inými kontaktnými jazykmi zanechal najväčšie stopy. Iste to súvisí s tým, že to bol kontakt živý, dlhotrvajúci, ktorý mal širokú teritoriálnu bázu a relatívne progresívnu sociálnu bázu. Stopy tohto kontaktu v niektorých areáloch slovenských nárečí sú dodnes výrazné najmä vo fonetico-fonologickej a lexikálnej rovine.

Vo foneticko-fonologickej rovine ide predovšetkým o depatalizácie mäkkých konsonantov v nerovnakom rozsahu. Napríklad na okolí dnešného mesta Hlohovec v južnom regióne západoslovenských nárečí nie sú ani asibilované ani mäkké konsonanty, (je tu:deti, ticho, idete v tvrdej realizácii), hoci také konsonanty sú hneď v susedstve (dzeci na západe, ďeti na východe). Túto osobitosť pochopíme, keď si pripomenieme, že dnešné mesto Hlohovec sa v 14. storočí azývalo Freystadtl a že dodnes ho ľud v okolí nazýva Fraš'ák. V stredoveku to bolo teda mestečko so slovenským okolím, ktoré však sčasti obývali remeselníci, obchodníci, vinohrad-

níci nemeckého pôvodu. Depalatalizáciu v mestskej reči a v nárečiach na blízkom okolí si možno teda vysvetliť tak, že mešťania nemeckého pôvodu si časom osvojili slovenčinu bez mäkkých konsonantov a tento variant slovenčiny si potom osvojilo domáce slovenské etnikum v meste i v jeho okolí.

V susednom trnavskom areáli je odlišný stav. Nie sú tu mäkké konsonanty, ale vyskytujú sa asibilované konsonanty dz, c za pôvodné ď, ť v obmedzenom rozsahu (je tu: dzecí cicho; ale*idete, den, kost). Aj tento areál bol v kontakte s nemeckým etnikom, ne nebol to kontakt kompaktný. Od kontaktnej hraničnej zóny v juhozápadnom kúte sa tento kontakt smerom na východ menil na lokálny, disperzný. Svedčí o tom skutočnosť, že výskyt miestnych názvov nemeckého pôvodu od západu na východ sa rozptyľuje, zmenšuje. V juhozápadnom kúte areálu boli popri sebe napríklad názvy Vajnory, Račišdorf, Grinava, Limbách, no óalej na východ už len v rozptyle Rožindol, špačince, Cífer, Modrdorf, iné (dnes Vajnory, Rača, Myslenice, Limbách, Ružindol, Špačince, Cífer, Modranka). V takomto prostredí čiastočnú depalatalizáciu mäkkých konsonantov si možno vysvetliť tak, že impulz k nej mohol vychádzať z kontaktu, no jej priebeh bol determinovaný vlastnosťami foném domáceho pôvodu (v našom prípade úzkym é a i).

Podobne motivované depalatalizačné procesy, ktorých výsledkom bol úplný alebo čiastočný zánik mäkkých konsonantov v domácich nárečiach, prebiehali aj v stredoslovenskom makroareáli, a to najmä v oblastiach s rozvojom stredovekého baníctva (napríklad v okolí Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice, Kremnice, Ružomberka a inde).

Najvýraznejšie stopy historický Slovensko - nemecký kontakt, pravda, zanechal v lexike predspisovnej slovenčiny a v slovenských nárečiach.

Už v období predveľkomoravskej a veľkomoravskej christianizácie, ktorú uskutočňovala nemecká misia v nitrianskom kniežatstve, prostredníctvom starej nemčiny sa do lexiky psl. základu dostali viaceré dobové europeizmy latinského pôvodu (napríklad krstiť, žehnať, mních, kláštor, kostol, košeľa). Možno ešte skôr v nej našli miesto aj slová z kultúrno-spoločenskej sféry (napríklad kráľ, kňaž, "veľmož", ďakovať, škoda,-chvíľa, peniaz). No najväčší počet slov nemeckého pôvodu do lexiky predspisovnej slovenčiny prenikol v 12.-14. storočí, t. j. v čase nemeckých kolonizácií. Tieto lexikálne prevzatia sú sémanticky bohato členené. Patria sem pomenovania hodnostárov, úradníkov, remeselníkov (napríklad richtár, fojt, šoltýs, gróf, rytier, hajtman, garbiar, haviar, šuster), äalej pomenovania rozličných reálií zo spoločenského života (napríklad rínok, handlovať, krám, jarmok, ortieľ, šráf, borg, šporhelt, kýbel, frištuk, rajzovať, klajbas), z výrobnej a exploatačnej sféry (napríklad cech, majster, vrštat, ponk, hoblík, cverna, šróf, pant, kromholec, stránok, pančucha, fárať, šichta, hunt, halda, fedrovať, karika, kalfas, cólštok, celtňa , atď.).

3. 2 Historický kontakt so starou maďarčinou nezanechal v slovenčine také veľké stopy, ako by sa dalo očakávať. No vo väčšej alebo menšej miere možno ich nájsť vo všetkých rovinách slovenčiny, respektíve jej nárečí, najviac však v lexike. Zvláštnosťou je, že najvýraznejšie sa tento kontakt prejavil v makroareáli východoslovenských nárečí. Viaceré javy charakteristické pre západoslovenský a stredoslovenský makroareál, ktoré staršia jazykoveda pokladala za výsledky historického kontaktu slovenčiny a starej maďarčiny, sa dnes ukazujú ako problematické.

Z foneticko-fonologickej roviny sa napríklad za takýto výsledok pokladalo ustálenie mäkkostných opozícií d-ď, t-ť,

n-ň, 1-ľ v centrálnych nárečiach vzhľadom na to, že ich má aj maďarčina. Ale tento predpoklad je veľmi nepravdepodobný. Proti nemu svedčí napríklad skutočnosť, že opozície d-ď, t-ť, n- ň, 1-ľ sa konštituovali v priebehu rozpadu pôvodnej mäkkostnej konsonantickej korelácie v severozápadnom regióne stredoslovenských nárečí, teda práve vo vzdialenejšom regióne od kontaktnej hraničnej zóny na juhu. Navyše medzi touto zónou a územím ustaľovania spomenutých mäkkostných opozícií bolo tak mer do konca 15. storočia kompaktné pásmo s rozvinutou mäkkosť nou konsonantickou koreláciou s dôsledkami, ktoré z tohto javu vyplývali (napríklad so zmenou ky, gy, chy, na ŕi, gi, chi ako v starej ruštine). Iným protiargumentom je, že mäkkostné opozície d-ď, t-ť, n-ň, 1-ľ sa zachovali aj v iných slovanských jazykoch, ktoré zasiahla včasná alebo mladšia vlna depalatalizácií. Tak to bolo napríklad v starej srbčine (tu ď, ť, vlastne ď, c, ň, ľ majú inú frekvenciu), ďalej v západnej časti starej bulharčiny, ba aj v starej češtine s moravskými nárečiami. Preto bližšie pravde bude konštatovanie, že konštituovanie a zachovanie mäkkostných opozícií d-ď, t-ť, n-ň, 1-ľ v starej centrálnej slovenčine a v starej maďarčine bolo paralelné so samostatnými genetickými východiskami a vnútrosystémovými podmienkami (nerovnomernosť v stupňoch mäkkosti v rannej mäkkostnej konsonantickej korelácii).

Ešte menej pravdepodobný je predpoklad, že kontakt so starou maďarčinou spôsobil zmenu dl > 11, dn > nn v považskej časti makroareálu západoslovenských nárečí. Preukazným protiargumentom je, že slovenské zmeny dl>ll; dn> nn sa vykonali iba na tom území, na ktorom vznikli a zachovali sa zdvojené konsonanty zo staršej asimilácie (typ occa, vaččí), zo znelostnej neutralizácie (typ rosseká, ottál "odtiaľ"), ba aj po zániku jerov (typ mäkkí, denní). Už z tohto faktu je celkom zrejmé, že vznik zdvojených konsonantov 11, nn z dl, dn bol v považskom areáli motivovaný domácimi faktormi. Ale

sú tu aj ďalšie protiargumenty. Slovenská zmena dl> 11, dn> nn sa vykonala v línii od juhu na sever a nie v línii smeru slovensko-maďarského kontaktu od západu na východ, kde by sa jej priebeh najviac očakával. Napokon zmeny dl > 11, dn>nn sú známe aj v iných slovanských jazykoch (v severných českých nárečiach, v nárečiach bulharských, bieloruských). Historickému kontaktu slovenčiny s maďarčinou možno však pripísať vznik prípadov typu poľa, kranúť (z podlá, kradnúť), ktoré sa v menších enklávach vyskytujú v areáli novohradských a tekovských nárečí.

Veľmi pravdepodobné však je, že historický kontakt slovensko-maďarský bol príčinou splynutia mäkkého s, ž so š, ž (napríklad šeno, žima za pôvod, seno, zima) v juhozápadnom (abovskom) areáli východoslovenského makrodialektu. Z miest sčasti obývaných mešťanmi maďarského pôvodu a z rezidencií na majetkoch maďarských zemepánov sa napokon mohla šíriť aj zmena ch > h (maďarčina nemá ch) alebo aj miešanie ch s h známe z východoslovenských nárečí (muha, hlop "chlap, respektíve chorá, "hora"). Pravda, tu treba rátať aj s kontaktom s poľštinou (poľština nemá h).

Niekedy sa historickému slovenskomaďarskému kontaktu pripisuje tendencia v strednej slovenčine tvoriť gramatické tvary postupom, ktorý pripomína aglutináciu. Takto je tvorený napríklad inštr. pl chlapmi (chlap- mi od chlap), tvary imperatívu typu ber, berte, padni, padnite (ber-te od ber, padni-te od padni), v južnom areáli aj beri, berite (beri-te od beri) a pod. No treba pripomenúť, že tvary typu beri, berite sú známe aj v srbochorvátčine.

Zo syntaktických prostriedkov na seba v nárečiach upozorňuje častica a spojka bár, respektíve bárs, báraj, bárkedi a podobne.

Najvýraznejšie, sa však historický kontakt starej slovenčiny a maďarčiny prejavil v lexike. Pochopiteľne, že slová prevzaté zo starej maďarčiny sa najmä sémantickým obsahom odlišujú od prevzatých slov zo starej nemčiny. Súvisí to najmä s tým, že slovensko-maďarský kontakt mal odlišnú sociálnu bázu. Prevzaté slová z maďarčiny odrážajú viac špecifické črty starej uhorskej spoločnosti, jej vnútornú štátnu i triednu organizovanosť, ďalej charakteristické dobové reálie zo sociálneho a kultúrneho života vyšších i nižších vrstiev starej uhorskej spoločnosti a podobne. Patria sem napríklad pomenovania hodnostárov, vyšších i nižších úradníkov, poddaných i iných služobníkov (napríklad barón, palatín, išpán, vicešpán, nádorišpán, husár, hajdúch, gazda, juhás "pastier", bíreš, "sluha na panstve" polgár, živán "zbojník*), pomenovania administratívno-právnych reálií (napríklad vármeďa, orsacké, biršág, írek, dereš), spoločenských a kultúrnych reálií (napríklad fijok "zásuvka", kepen, gombík, chýr, ťarcha, beťah, banovať) a iné.

Prenikanie slov zo starej maďarčiny do slovenčiny bolo postupné, kontinuitne. Jeho počiatky siahajú pred 12. storočie. Svedčia o tom slová typu:chýr, ťarcha. Staromaďarské znenie týchto slov hir, terne ukazuje, že stmaď. h bolo v starej slovenčine nahradené domácim ch. To sa mohlo stať len pred zmenou g > h, teda pred 12. storočím, keď stará slovenčina nemala ešte konsonant h. Aj stmaď. slovo beteg muselo do starej slovenčiny preniknúť pred 12. storočím, pretože dnešné jeho znenie beťah predpokladá zmenu g > h.

Na záver prichodí nám poznamenať, že dnes značná časť slov prevzatých zo starej nemčiny a maďarčiny nie je už používateľom slovenčiny známa, niektoré slová sa pociťujú ako archaizmy alebo historizmy, iné sa vyskytujú len v menších areáloch nárečí. V spisovnej slovenčine sa ustálila relatívne

malá ich časť (napríklad halda, fárať, hoblík, ťarcha, chýr a iné). Javy z kontaktov v iných rovinách sa spravidla stali trvalými znakmi menších alebo väčších areálov slovenských nárečí.

Literatúra

Dejiny Slovenska I. Red. L. Holotík, J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.

Habovštiak, A.: Kolonizácia ako jeden z činiteľov pri utváraní nárečí. In: Problémy marxistické jazykovedy. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 367-371.

Krajčovič, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.

Novák, L.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Vedy 1980.

Ondruš, P.: Teória jazykového substrátu a slovenská historická dialektológia. In: Problémy marxistické jazykovedy. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 372-377.

Paulíny, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.

Sémantické vzťahy medzi staroslovensko-slovanskými homofónnymi slovami

Ema Krošláková

Pod homofóniou rozumieme zvukovú zhodu (úplnú, respektíve takmer úplnú) medzi dvoma slovami v dvoch alebo viacerých jazykoch. Vzhľadom na mimoriadne blízku príbuznosť slovanských jazykov a ich nadväznosť na praslovanský základ možno v slovanských jazykoch vyčleniť slová takmer úplne homofónne, ako stsl. donv2>, všeslov. dom; stsl. syn"2>, všeslov. syn; stsl. bratTj, všeslov. brat a iné. V slovách tohto typu sa prejavujú isté minimálne rozdiely vo výslovnosti (v artikulácii niektorých hlások, v dôrazovom či melodickom prízvuku istých slov a podobne). Predmetom nášho príspevku budú nielen homofónne slová tohto druhu (relatívne maximálne homofónne), ale aj slová čiastočne homofónne vo viacerých slovanských jazykoch, no v niektorých slovanských jazykoch výraznejšie sa odkláňajúce od východiskovej praslovanskej podoby, najmä v dôsledku istých pravidelných hláskových zmien (porovnaj napríklad psl. bél"2>, stsl. bél>, slk. biely, luž. biely, 'rus. bielyj, br. bély, sln. bél, mac. bel, ale čes. bílý, poľ. bialy, ukr. bílyj, sch. beo (i bijel), bulh.

bjal alebo Psl. ˙gord, stsl. grad2>, sch., sln. grad, bulh. grad, mac. grad, ale slk., čes., hluž. hrad, poľ. arch. gród, rus. górod, br. hórad, ukr. hórod), či v dôsledku iných slovotvorných obmien (porovnaj napríklad stsl. malo, sch., mac. malo, ale dluž. ma*ko, bulh. malko). V takomto širokom zmysle vymedzené staroslovienskoslovanské homofónne slová chceme si všimnúť nie z hľadiska formy, ale z hľadiska pozoruhodných sémantických vzťahov, ktoré sa v nich odzrkadľujú.

Ako je známe, slovanské jazyky sa vyvinuli zo spoločného základu: z prav-oslovanského jazyka. Praslovančina bola však už v mladšom vývinovom období vnútorne nárečovo členená na praslovanský západný, východný a južný makrodialekt. Z týchto makrodialektov sa divergentným vývinom postupne sformovali samostatné slovanské jazyky.

0 lexikálnej báze slovanských jazykov podáva názorný obraz staroslovienčina, najstarší spisovný jazyk Slovanov. Vznikla v polovici 9. storočia na základe bulharsko-macedónskych nárečí. Na Veľkej Morave zažila rozkvet v literárnej činnosti solúnskych bratov Konštantína a Metoda a ich žiakov. Od 10. storočia až po 18. - 19. storočia plnila funkciu spisovného jazyka (pod názvom cirkevnoslovanský jazyk) u južných a východných Slovanov. Vzhľadom na to, že staroslovienčina je písomne doložená už z obdobia minimálnej diferencovanosti slovanského jazykového spoločenstva, môže do istej miery slúžiť aj ako východisko na parciálne porovnávanie vývinových tendencií v lexike slovanských jazykov. Lexikálne jadro staroslovienčiny tvorí vrstva slov zdedená z praslovančiny. Je to v podstate základná všeslovanská slovná zásoba; v menšej miere sa v staroslovienskej lexike vyskytujú slová už v praslovančine nárečovo diferencované.

Pri sledovaní homofónnych staroslovienskoslovanských slov zo sémantického hľadiska budeme sa opierať o Slovník staroslovenského jazyka (1966), o Kopečného spracovanie všeslovanskej slovnej zásoby (1981) a o viaceré slovníky slovanských spisovných jazykov. Sémantickú diferenciáciu v nárečiach slovanských jazykov si nevšímame.

1. Najmenej problematickú skupinu homofónnych, respektíve čiastočne homofónnych slov predstavujú slová, ktoré majú v slovanských jazykoch zhodnú sémantickú štruktúru so sémantickou štruktúrou príslušného staroslovienskeho slova. Ide o prípady, keď sa istá mimojazyková skutočnosť (designát, konvenčné graficky označený symbolom 0, to jest objekt mimojazykovej skutočnosti) vyjadruje v staroslovienčine a v súčasných slovanských jazykoch (úplne alebo čiastočne) homofónnymi designátormi. Obrazne možno tento vzťah znázorniť trojuholníkom:

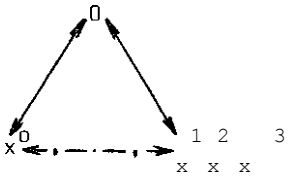

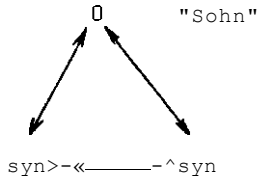

Používame tieto symboly:

0 = designát (objekt mimojazykovéj skutočnosti; jeho význam podávame v nemčine v úvodzovkách)

x° = designátor (systémová jazyková jednotka, slovo) v staroslovienčine

x"" = designátor v západoslovanských jazykoch

x^ = designátor vo východoslovanských jazykoch

°^ = designátor v južnoslovanských jazykoch.

_____= recipročný vzťah medzi designátom a designátorom

—_____. _ ťah medzi staroslovienskym jazykom a slovanskými jazykmi.

Podobné vzťahy medzi designátom a designátormi v staroslovienčine a v slovanských jazykoch sú aj v prípadoch ako napríklad staroslovienske bogatjb, "reich" (x"*": slk. bohatý, čes. bohatý, hluž. bohatý, dluž., poľ. bogaty; x[2] rus. bogátyj, br. baháty, ukr. bahátyj; x^ sln. bogät , sch. bógat, mac. bogat, bulh. bogát); bojati se "sich fúrchten" (x[1] slk. báť sa, čes. bát se, hluž. bojec'so, dluž. bojas'se, poľ. bac sie; x[2] : rus. bojaťsja, br. bajácca, ukr. bojátysja; x"[5]: sln. báti se, sch. bójati se, mac. boi se, bulh. **boja** se);. plač 6, "Weinen" (x"^": slk. plač, čes. pláč, luž. piač/piac, poľ. pi-acz; x[2]: rus. pláč, ukr. br. pláč; x[3]: sln. plač, sch. plač, mac. plač, bulh. plač); bél^ "weiB" (x[2] : slk. biely, čes. bílý, luž. bé^y, poľ. biaiy; x[2] : rus. bielyj, br. bély, ukr. bílyj; x"[5]: sln. bél, sch. beo/bijel, mac. bel, bulh. bjal; malo "Wenig" (x"*": slk. málo, čes. málo, poľ. hluž., ma-to, dluž. ma^ko; x[2] ; rus., ukr. málo, br. mála; x^: sln. málo, sch. malo, mac. malo, bulh. malko. V slovanských jazykoch je veľa takýchto slov, ktorých zvuková a sémantická štruktúra je zhodná s príslušnou staroslovienskou lexikálnou jednotkou (napríklad bos'Z? "barGus" , kobyla "Stute", motyka "Hacke" a iné). Prirodzene, že v porovnávaných lexémach sú aj isté menšie (zvyčajne pravidelné) hláskoslovné a slovotvorné rozdiely, ktoré boli podmienené vnútorným jazykovým vývinom jednotlivých slovanských jazykov.

Homofónne a sémantické vzťahy slov tohto typu možno zhrnúť takto: staroslovienske designátory x°_[n] homofónne s príslušnými designátormi v súčasných slovanských jazykoch,

teda s designátormi: x^-n' *i _ ' *l-n °°°°čujú ˇ mimojazykovej skutočnosti ten istý objekt: 0^_. Ide tu teda o vzťahy:

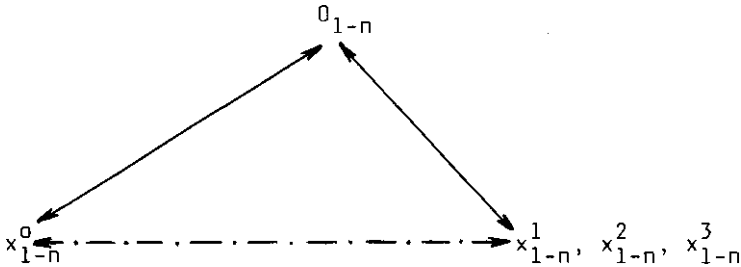

2. Okrem uvedenej skupiny (úplne alebo čiastočne) homofónnych slov sémanticky celkom zhodných vyčleňuje sa skupina sémanticky čiastočne odlišných homofónnych slov. Ide tu o slová, ktoré boli v staroslovienčine dvojvýznamové a v dnešných slovanských jazykoch jeden ich čiastkový význam zanikol. Takýto vývin je charakteristický napríklad pre stsl. slovo svét2>, ktoré malo dva významy 1. "Licht", 2. "Welt". V súčasných slovanských jazykoch sa uplatnil vždy iba jeden z týchto čiastkových významov. Ide tu teda o vzťahy:

0, "Licht" [0^"Welť

svét> *W*

rus. svet
br. svet
ukr. svit

x : slk. svet
čes. svet
luž. swét
poľ. swiat

x : sln. svet
sch. svijet/svet
mac. svet
bulh. svjat

Primárny význam stsl. slova svét2> s významom svetlo "Licht" sa zachoval vo východoslovanských jazykoch; v týchto jazykoch bol sekundárny význam stsl. slova svét>, význam "Welt" (utvorený sémantickým metonymickým postupom) nahradený slovom mir. V západoslovanských a južnoslovanských jazykoch sa nadväzovalo na sekundárny význam stsl. slova svét2>, na význam "Welt" (čiastkový význam stsl. slova svétl> "Licht" je vyjadrený lexémami v slč. svetlo, v češ. svetlo).

Vzhľadom na to, že v súčasných slovanských jazykoch sa vyskytujú kontinuanty stsl. slova svét> raz vo význame "Licht" (v jazykoch x°), raz vo význame "Welt" (v jazykoch x"*", x^) môže dôjsť pri nedostatočnej znalosti staroslovienskeho jazyka k nesprávnej sémantickej interpretácii významov stsl. slova. Obdobné sémantické rozdiely sú aj medzi inými stsl. slovami a ich súčasnými slovanskými homofónnymi (či čiastočne homofónnymi) zneniami. Napríklad na stsl. polysémantické slovo otroka (1. chlapec "Knabe", dieťa "Kínd"; 2. sluha, paholok "Diener, Knecht"; 3. otrok "Sklave") nadväzujú súčasné slovanské jazyky iba jedným z uvedených významov: v slk. a češ. je otrok "Sklave", v sln. otrok "Kind", v luž. wotročk/wotrošk "Knecht" (v ostatných slovanských jazykoch slovo otrok zaniklo, respektíve zaniká). Aj významy stsl. slova čas2>; 1. čas "Zeit" ; 2. hodina "Stunde" odzrkadľujú sa v homofónnych slovanských zneniach iba čiastočne (respektíve modifikovane): na význam "Zeit" sa nadväzuje v jazykoch x^: slk., čes. čas (aj "počasie"), hluž. čas, dluž. cas, poľ. czas; x^: sln. čas; na význam "Stunde" v jazykoch x2: rus. čas, ukr. čas a v jazykoch x^: sch. čas, mac. čas (vo význame okamžik, chvíľa "Augenblick"), bulh. čas. Možno nájsť aj doklady na to, že v časti slovanských jazykov sa "dedia" obidva významy stsl. slova (napríklad na významy stsl. slova kopati 1. kopať, ryť "graben"; 2. nohami narážať: "mit dem FuBé stoGeh" sa nad-

väzuje v jazykoch x : slk. kopať, čes. kopat, luž. kopac, poľ. kopac'), kým v iných vetách slovanských jazykov je len jeden význam (v jazykoch x^2, x^3 je len význam "graben": rus. kopať, br. kapac', ukr. kopáty; sln. kopáti, sch. kópati, mac. kopa, bulh. kopáe).

Sémantická diferenciácia niektorých homofónnych (respektíve čiastočne homofónnych) staroslovienskosloviensko-slovanských lexém môže byť aj bohatšia (napríklad v dôsledku zúženia pôvodného východiskového významu slova, porovnaj napríklad stsl. milostó "Gnade" - poľ. milosc "Liebe", respektíve v dôsledku konkretizácie pôvodného abstraktného významu slova; porovnaj sch. milosť "milodar" - popri význame "láska"). K sémantickej diferenciácii zdedenej praslovanskej slovnej zásoby dochádza v jednotlivých slovanských jazykoch « podľa istých jazykových súvislostí a faktov (gramatických, slovotvorných i štylistických). Dôležitým významotvorným a konkretizujúcim činiteľom je kontextová spájateľnosť (valencia) lexém s jednotkami istej kategórie (Nemec, 1968, s. 27-29). V dôsledku kontextovej spájateľnosti sa význam, slova špecifikuje väzbou na isté sémantické okruhy a vzťahom k rozličným synonymám a antonymám. Pokúsime sa to ilustrovať na sémantickej štruktúre slovenského slova hrubý (homofónneho so stsl. grob2> "hrubý, drsný"). V súčasnosti sa v slovenčine základný význam slova hrubý viaže na označenie hrúbky ako rozmeru (2 cm hrubá doska), respektíve na všeobecné označenie značnej hrúbky niečoho (hrubý múr, hrubý ľad, hrubá kniha - opak tenký), ale aj na označenie nežiadúcej hrúbky (veľkosti, rozsahu) niečoho, čím je spôsobená nekvalitnosť niečoho (hrubé plátno, opak tenkého, jemného, kvalitného plátna), nedokončenosť niečoho (hrubá stavba), úhrnnosť, celkovosť niečoho ''hrubý príjem, plat, výnos/ opak čistý príjem, plat, výnos). Zriedkavejšie sa využíva

adjektívum hrubý na označenie fyzického vzhľadu človeka (hovor, i nár. je hrubá "gravidná"), častejšie sa však ním charakterizuje morálny profil človeka: jeho netaktné, neslušné, priam surové správanie sa(hrubý človek "grobian", hrubé reči "vulgárne").

3. Tretiu skupinu (čiastočne alebo úplne) homofónnych staroslovienskoslovanských slov tvoria slová v stsl. bohato členené na čiastkové (neraz i dosť vzájomne odlišné) významy. Pri takýchto homofónnych slovanských slovách sa zvyčajne zachovali iba jeden alebo dva významy homofónnej stsl. lexémy. Napríklad stsl. lexéma jezyk> mala významy: 1. jazyk ako anatomický orgán "Zunge"; 2. reč. "Sprache"; 3. národ, ľudia "Leute"; 4. zajatec, vyzvedač "Gefangener, Kundschafter". Významy /2/, /3/, /4/ sa utvorili na základe metonymických významových posunov. V súčasných slovanských jazykoch nie je pri tomto slove zachovaný význam "národ", "Leute"; na význam "anatomický orgán", "Zunge" sa nadväzuje vo všetkých slovanských jazykoch; na význam "reč", "Sprache" v západoslovanských, južnoslovanských a východoslovanských jazykoch (v ukr. a br. je však aj mova); na význam "zajatec", "Gefangener" iba vo východoslovanských jazykoch a v poľštine (ide však o archaizmus). Sémantické vzťahy medzi stsl. lexémou jezyk^ a jej dnešnými homofónnymi (či čiastočne homofónnymi zneniami - x*: slk. jazyk, čes. jazyk, hluž. ja-

2

zyk, dluž. jezyk, poľ. jezyk; x : rus. jazyk, br. jazyk, ukr. jazyk; x^: sln. jezik, sch. jezik, mac. jazyk, bulh. ezík) možno graficky znázorniť takto:

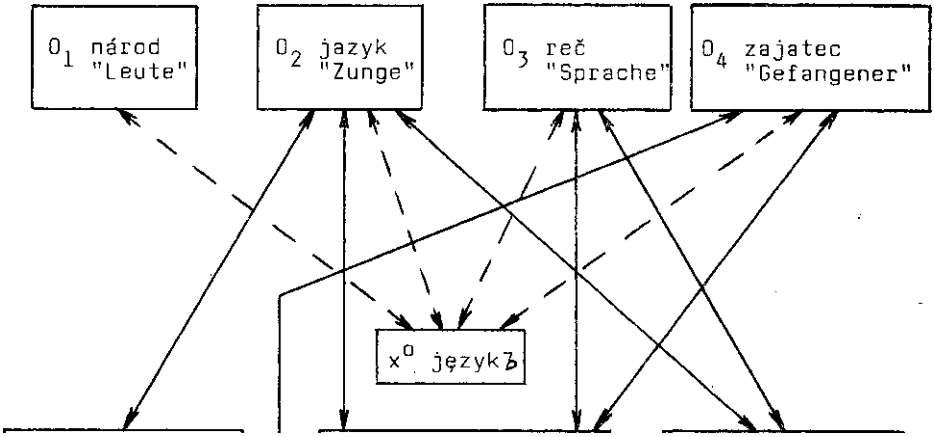

x : slk. , čes.
hluž.jazyk
dluž.język
pol. jezyk^--¹
(arch.)

x : rus.,br.,
ukr.jazyk
(arch.)

x : sln. jezik
sch. jézik
mac . jazyk
bulh. ezík

Bohatá polysémia stsl. slova drevo bola v jednotlivých slovanských jazykoch zjednodušená; viaceré čiastkové významy boli nahradené inými rovnoznačnými výrazmi (napríklad význam "Baum "slovom drevo, význam "Strauch" slovom ker):

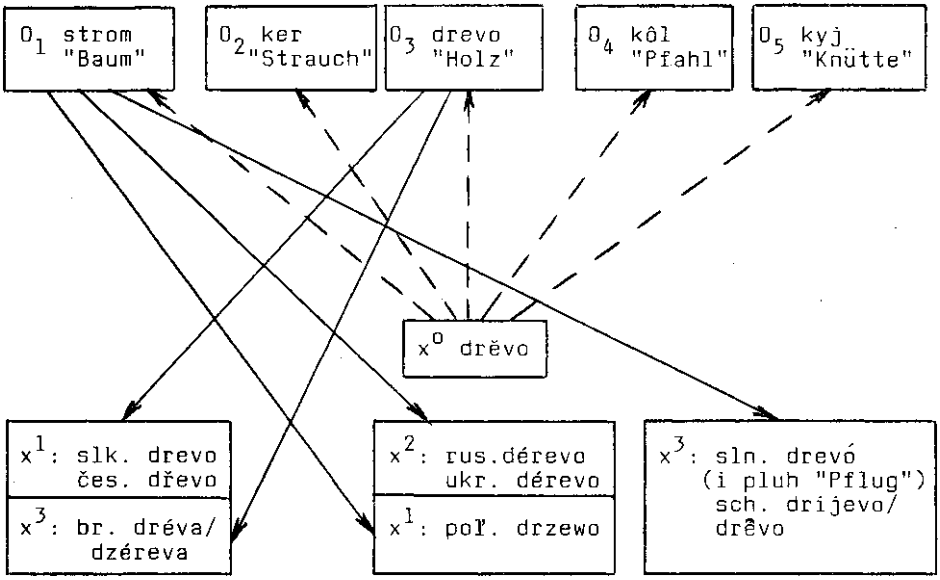

Pozoruhodný je aj sémantický vývin homofónnych staroslovienskoslovanských slov vlasť/vlast. I v tomto prípade je sémantická štruktúra homofónnych súčasných slovanských slov jednoduchšia ako sémantická štruktúra stsl. slova vlastó, ktoré sa vyskytuje vo významoch 1. právo, moc, vláda, "Recht, Macht", Herrschaft", 2. vrchnosť, "Obrigkeit", 3. vládne, mocenské územie, štát, ríša, "Staat, Reich". V súčasných slovanských jazykoch sa zachoval prvý význam vo východoslovanských a južnoslovanských jazykoch; druhý význam vo východoslovanských jazykoch; v západoslovanských jazykoch sa na základe tretieho významu vyvinuli významy 1. rodná zem, domovina, otčina "Vaterland" a 2. miesto, krajina, odkiaľ niekto, niečo pochádza", "Heimat". Naznačené sémantické vzťahy možno teda graficky znázorniť takto:

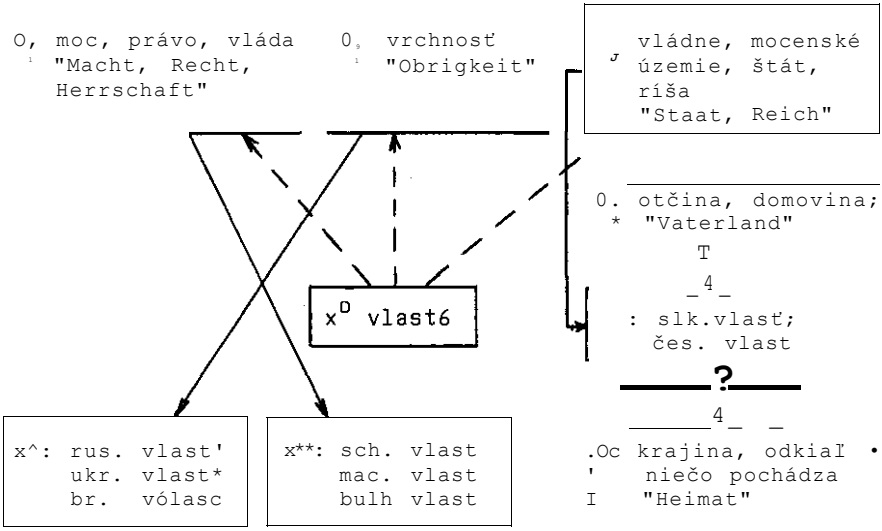

Zložité sémantické vzťahy sú aj medzi homofónnymi (respektíve čiastočne homofónnymi) staroslovienskoslovanskými lexémami grad3/grad, hrad, gorod a podobne. Táto lexéma bola v staroslovienčine rozčlenená na čiastkové významy 1. opevnené miesto, hrad, mesto, "befestigte Stätte, Stadt", 2. múr, stena, hradby "Mauer, Wand, -Wälle", 3. záhrada, obora "Garten, Gehege" (Slovník stsl. jazyka I., 1966, s. 517). Významy súčasných slovanských kontinuantov slova grad£ nekorešpondujú v plnom rozsahu so sémantikou tohto staroslovienskeho výrazu. V súčasných západoslovanských jazykoch (x') významu slova grad£ zodpovedá iba jeden z pôvodných staroslovienskych významov (ktorý dominoval nad ostatnými významami), a to význam "hrad" (väčší opevnený zámok, v stredoveku šľachtické sídlo - Slovník slovenského jazyka I., s. 517V V staroslovienčine bol základný východiskový význam tejto lexémy široký: išlo o múrmi ohradený hrad,

hradište, mesto. Tento široký význam slova grad> umožňoval sémantický vývin smerom k séme "mesto", "Stadt" i smerom k séme "hrad", "Burg " (rus. zámok). Vo východoslovanskom areáli kontinuanty za psl. ˙gord (rus. górod, ukr. hórod, br. hórad) majú dnes zúžený význam "mesto, Stadt". Naznačené sémantické vzťahy možno graficky znázorniť takto:

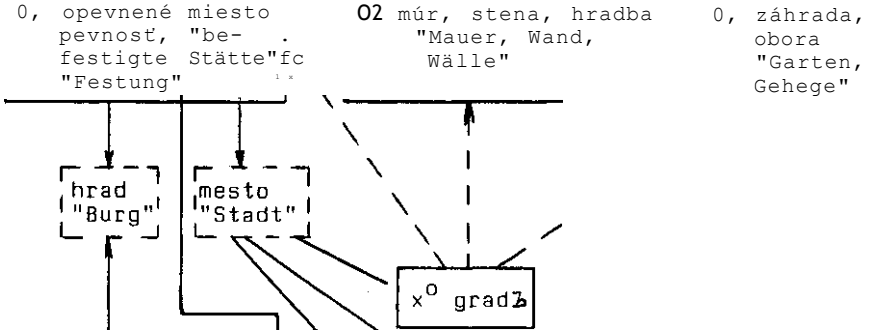

x : slk. hrad
čes. hrad
hluž.hród
dluž.grod

X : sln. grád
sch. grád
mac. grad«^
bulh.grád

x : rus. gorod
ukr. hórod
br. hórad

ukr. horod

x : sln. gŕad
sch. grád
mac. gŕad
bulh. gŕad

x : pol. arch. gród

Uvedené príklady dokumentujú, že mnohé staroslovienske lexémy mali viac významov ako ich dnešné slovanské homofónne, respektíve čiastočne homofónne kontinuanty. Rozdiely v sémantickej štruktúre staroslovienských a súčasných slovanských lexém boli podmienené rozličnými vývinovými postupmi spôso-

benými jazykovými činiteľmi, činiteľmi psychickými a faktormi mimojazykovými (kultúrno-historickými). Povrchný, respektíve nekomplexný pohľad na staroslovensko-slovanské homofónne lexémy môže priviesť (napríklad prekladateľov) k výberu nesprávnych sémantických a funkčných ekvivalentov. Náležitá orientácia v tejto problematike si vyžaduje dôkladné poznanie vzájomných staroslovensko-slovanských súvislostí, sémantických vývinových tendencií, zmien a posunov medzi staroslovienskou lexikou a lexikou jednotlivých slovanských jazykov.

Skratky jazykov:

bulh.	bulharský	rus.	ruský
br.	bieloruský	sch.	srbochorvátsky
čes.	český	slč.	slovenčina
dluž.	dolnolužický	slk.	slovenský
hluž.	hornolužický	sln.	slovinský
luž.	lužický	stsl.	staroslovienskу
mac .	macedónsky	ukr.	ukrajinský
poľ.	poľský	(všeslov.	všeslovanský)
psl.	praslovanský		

Poznámka:
Azbuku prepisujeme do latinky podľa platných zásad. Slovesá v macedónčine uvádzame podľa konvencie v 3. os. sg. a v bulharčine v 1. os. sg.

Literatúra

Filipec, 3. - Čermák, F.: Česká lexikológie. 1. vyd. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1985, 284 s.

Horálek, K.: Úvod do studia slovanských jazyku. 2. vyd. Praha, nakladatelství ČSAV 1962, 536 s.

Kopečný, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. 1. vyd. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1981, 484 s.

Krajčovič, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, 328 s.

Nemec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. 1. vyd. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1968, 194 s.

Ondruš, Š.: Význam slovenčiny a češtiny pre rekonštrukciu praslovanskej slovnej zásoby. In: Studia Academica Slovaca 3. Prednášky X. Letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. 3. Mistrík. Bratislava, U f. 1974, s. 239 - 256.

Ondruš, Š. - Sabol, 3.: Úvod do štúdia jazykov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, 320 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968, 6 zv.

Slovník staroslovenského jazyka I. Red. 3. Kurz. Praha, nakladatelství ČSAV 1966. 853 s. <

Večerka, R.: Základy slovanské filológie a staroslovénštiny. 2. vyd. Brno, Univerzita 3. E. Purkyné 1977, 182 s.

Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine

Milan Majtán

0. Exotizmy majú v slovnej zásobe jazyka miesto na jej samom okraji. Zdalo by sa, že nemusia pútať pozornosť bádateľov. Záujem budí však už ich samotná exotickosť, ich obsah, exotickosť nimi pomenovaných reálií. Exotizmy jazyka neberie na vedomie iba pasívne, usiluje sa začleniť ich do svojej slovnej zásoby, prispôsobuje si ich zvukovú (a často aj písanú) podobu svojmu systému, usiluje sa zaradiť ich do gramatických i slovotvorných paradigiem, umožňuje tvoriť od nich domáce deriváty, ako aj ustálené lexikalizované a frazeologické spojenia.

Historický aspekt berúci zreteľ aj na mimojazykové skutočnosti ukazuje, že aj na lexike z okrajových vrstiev slovnej zásoby možno sledovať jej dynamický vývin a procesy spôsobujúce jej pohyby z periférie k centru (a aj naspäť na perifériu) slovnej zásoby. Jednotlivé slová (významy) a slovné spojenia majú svoje vlastné osudy.

Pohľad na výskyt exotizmov z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine predspisovného obdobia dáva možnosť konfrontovať situáciu v slovenčine 16. - 18. storočia so situáciou v súčasnej spisovnej slovenčine (a v slovenských nárečiach) a zhodnotiť vývin jednotlivých slov i celých súborov na základe celkového vývinu slovnej zásoby slovenčiny.

1. V staršej i v súčasnej historickej odbornej i popularizujúcej literatúre, ale aj v umeleckej literatúre*a literatúre pre mládež s historickou tematikou z obdobia tureckého, osmanského panstva na Slovensku sa celkom prirodzene vyskytuje množstvo slov-termínov z oblasti vojenstva, verejnej správy, hospodárstva a administratívy, ako aj z oblasti moslimského (mohamedánskeho) náboženstva a z iných oblastí spoločenského života. Ide o slová najmä tureckého, turkotatárskeho, perzského i arabského pôvodu, ale sú medzi nimi aj slová napríklad gréckeho pôvodu; všetky však označovali reálie príznačné pre obdobie tureckých vojen a tureckého panstva, i kecľviaceré sa do slovenčiny mohli dostať prostredníctvom maďarčiny. Slová tohto druhu prechádzali v špecifických spoločenských a komunikatívnych podmienkach 16. a 17. storočia a im zodpovedajúcej jazykovej situácii postupne na periféria systému slovenskej slovnej zásoby a podľa miery svojej významovej a spoločenskej potrebnosti odtiaľ prenikali i k centru systému, stávali sa celkom bežnými slovami (porovnaj Bragina, 1981, s. 88; Filipec - Čermák, 1985, s. 125).

Súviselo to celkom bezprostredne s hospodársko-spoločenskou situáciou v Uhorsku a na Slovensku po vpáde osmanských Turkov na Balkán a do Uhorska. Po Moháčskej bitke (r. 1526) bolo územie Slovenska vystavené stálemu nebezpe-

čenstvu, pustošeniu a rabovaniu. Južné oblasti boli začlenené priamo do osmanskej ríše, ostatné územie sa Turci usilovali získať bojovými výpravami, pustošením a vyhrážkami. Takáto situácia komplikovaná vnútornými pomermi vo vtedajšom Uhorsku, ktoré vyústili do stavovských povstaní, trvala prakticky až do konca 17. storočia, keä sa Turci po porážke pri Viedni (r. 1683) postupne z uhorského územia stiahli. i

Takmer dvestoročné "bašovanie" Turkov na území dnešného Slovenska sa odrazilo aj na vývine slovenčiny, najmä jej slovnej zásoby. V slovnej zásobe slovenčiny sa vyformovala vrstva slov, ktoré sa tam dostali priamo z turečtiny ako jazyka dobyvateľov, alebo prostredníctvom rovnako postihnutej madarčiny.

Z hľadiska používania sú to dnes väčšinou zastarané slová, ktoré z aktívnej slovnej zásoby slovenčiny ustúpili, historizmy. Ale to je iba súčasný pohľad na problematiku. V slovenčine 16. a 17. storočia v podmienkach osmanského panstva a"výbojov, ba aj v nasledujúcom 18. storočí, mali tieto slová iné postavenie. Boli pevnejšie začlenené do systému jazyka vtedajšej slovenskej národnosti. Dostali sa do slovenčiny ako exotizmy (termín[1] porovnaj Ondrus, 1972, s. 55; Bragina, 1981, s. 82), ale po osmanskom ovládnutí väčšiny územia vtedajšieho Uhorska sa stali (hoci nútenou) súčasťou vtedajšieho hospodárskeho, vojensko-politického a kultúrneho života, menilo sa ich miesto v slovnej zásobe slovenčiny, stávali sa prevzatými slovami a dostávali sa postupne do aktívnej slovnej zásoby, do centra lexikálneho systému vtedajšej slovenčiny. Vtedy sa viaceré z nich z administratívneho štýlu dostali prirodzenou cestou do nárečovej (ľudovej) lexiky, kde sa tvorili z nich domáce zdrobneniny, odvodené prídavné mená (alkoránsky, bašovský) a iné

odvodeniny (bašovať, janičiarsky, brekať, handákať), stávali sa súčasťou typických i lexikalizovaných slovných spojení (porovnaj Majtánová, 1979) a frazém (hľadí ako Turek - navraživo).

Po zániku vojensko-spoločenských podmienok, po ústupe tureckého nebezpečenstva začali slová, ktoré bezprostredne súviseli s tureckým panstvom a výbojmi, zákonite ustupovať na okraj slovnej zásoby slovenčiny. Niektoré z nich sa udržali v nárečiach, najmä v ľudových rozprávaniach a povestiach, v historických piesňach, viaceré aj vo veršoch, v poviedkach, novelách a románoch s historickou tematikou zo 16. a 17. storočia, a to od začiatkov epochy národného obrodenia až po súčasnosť.

Väčšina z týchto slov (nazývaných turcizmami) je v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny historizmami a skutočnými exotizmami.

Problematike tureckých lexikálnych prvkov v slovenčine venovali zo slovenských jazykovedcov pozornosť najmä V. Blanár a M. Odran. V. Blanár načrtol problematiku lexikálnych turcizmov v slovenčine najmä na základe jazykovednej slavistickej a historickej turkologickej literatúry, publikoval ukážkový súbor nárečových slov tureckého pôvodu zo severozápadného Gemera a zo severovýchodnej časti Novohradu a niekoľko dokladov z historických piesní a memoárovej literatúry (Š. Pilárik) s poznámkou, že by bolo užitočné zozbierať všetky turicizmy z literárnych pamiatok, predovšetkým zo 16. a 17. storočia (1962, s. 84). M. Odran analyzoval turcizmy v slovenských historických piesňach z 15. a 16. storočia a poukázal aj na chronológiu prenikania jednotlivých turcizmov do slovenčiny (r. 1460 baša, Turek; 1566 - halla = Alah, janičiar, kapuš-baša, Mechmet, Soliman, šiator;

1596 - bedelia, findža, kalavus, korbáč, hárem, maslak; 1610 - paloš) .

Medzi najstaršie turecké lexikálne prvky v slovenčine predspisovného, predkodifikačného obdobia patria slová tohto okruhu vyskytujúce sa v slovenských historických piesňach z 15. a zo 16. storočia (baša, bedelia, findža, halla - Alah, hárem, janičiar/jančár, kalavus, kapuš-baša, karbáč, maslak, Mechmet, paloš, Soliman, šátor, Tatár, Turek - Odran, 1969) a v slovenských písomnostiach zo 16. a 17. storočia, z ktorých väčšina bola súhrnne publikovaná v práci Rabovali Turci. Slov zviazaných bezprostredne s turecko-osmanskou realitou sa v týchto textoch vyskytuje pomerne málo, napríklad aga (z roku 1588), baša (1575, 1667), paša (1663), beg (1558, 1649), bek (1652, 1607), chán (1663), maslak (1616). Naproti tomu z písomností administratívno-právneho charakteru už z r. 1608 je doložený z Radvane výraz jančiarske črieve a od r. 1697 jančárky, jančiarky a podobne. Z literárnych pamiatok treba uviesť memoárové spisy Š. Pilárika, najmä Sors Pilarikiana, Los Pilárika Štépána z r. 1666. Okrem bežných turcizmov, ako sú vezír, baša, jančár, kepének, korbáč, paloš sa v Pilárikovom texte vyskytujú slovesá brekať a handákať, ktoré podľa textu jeho po nemecky písaného spisu Turcico-tartarica crudelitas z r. 1684 treba interpretovať takto:

brekať, vykrikovať, pokrikovať bre' (bre je staroturecké citoslovce); 1663: Pope, pop: na mne brekali; 1684: pokrikovali najmä na mňa hovoriac: "Bre, bre, bre, disznó pap!" To značí: "Ty svinský kňaz". ^

handákať, vykrikovať, pokrikovať handa' (handa, staroturecké kde, Skôr by malo byť hajda, hajdy poďme, ber sa!): 1663: a štekali co psi besní, hrozným křikem handakajíc, hrúzy strachu dávajíc; 1684: hnali nás ďalej, pokrikujúc: "Handa, Handa!"

Obidve uvedené slová istým spôsobom môžu poukazovať na proces začleňovania cudzích prvkov do slovnej zásoby starej slovenčiny, hoci môže ísť aj o individuálne útvary Š. Pilárika.

Z 18. storočia sú.slová z turecko-osmanského a moslimského prostredia najpočetnejšie doložené v dvoch rukopisných dielach a v dvoch novinových článkoch geografického charakteru. Pomerne veľa ich je. aj v prvom slovenskom románe René mládenca príhody a skúsenosti od J. I. Bajzu, najmä v jeho prvej časti o príhodách v tureckom, moslimskom prostredí. V 18. storočí, najmä v druhej polovici 18. storočia, už väčšina slov príznačných pre hospodársko-spoločenskú situáciu 16. a 17. storočia, pre obdobie turecko-osmanského panstva a výbojov na Slovensku, sa dostávala späť na samý okraj slovnej zásoby slovenčiny predspisovného obdobia - medzi exotizmy. Poukazuje na to veľmi výrazne ich používanie v štylisticky presne vymedzených odborných textoch a v cestopisné orientovanom románe, ako aj špecifický spôsob ich využitia na charakterizovanie prostredia a potrebu vysvetlenia ich významu domácimi ekvivalentnými výrazmi alebo výkladom.

Rukopisná učebnica geografie Krátke poznamenaní sweta z r. 1760 je pomerne voľný a aktualizovaný preklad v Trnave (v r. 1745 a 1755) vydanej latinskej učebnice zemepisu sveta Geographica globi terraquei synopsis zostavenej z diela nemeckého geografa J. Häbnera. Exotizmy z tureckého prostredia sa tu uvádzajú podobne ako v jej latinskej predlohe pri opise krajín patriacich do osmanského a moslimského sveta, napríklad aga, alkorán, baldach, basa, beglerbeg, jančár, kalif, kap, karavanzar (= serail), Mohamed, mohametánsky, mošea (= mešita), mufti, paf, sandzak, santon, seraglio (= serail), spahi, sultán, timariotský, veliký vezír, vezír. V porovnaní s latinskou predlohou je v slo-

venskom texte exotizmov menej. Niektoré (azda neznáme) prekladateľ jednoducho vynechal. Exotizmy sa vysvetľujú vo väčšine prípadov synonymnými, akoby ekvivalentnými výrazmi z domáceho jazyka, aby sa čitateľovi cudzia skutočnosť, cudzie reálie priblížili.

Pri opise ďalších "exotických" krajín sa v učebnici uvádzajú tiež príslušné exotizmy, napríklad welyky mogol, brahman, mandarín a podobne.

V druhej veršovanej rukopisnej učebnici geografie sveta, ktorá má názov Kniha o celem swete zepsana,^ sa autor tiež usiloval čo najviac priblížiť už vzdialený osmanský svet, hoci na podobe exotizmov vidieť zreteľne latinské a nemecké predlohy. V texte sú zaznačené slová alkorán, alkoránsky, baša, beglerbeg, beglerbegát, diván, emir, janičiar/jančár, janičiar-aga, kajmakan, kapi-aga, kapudan--baša, mohamed/mohamedán, mufti, otoman, rais-efenti, ramadan, sandžak, sandžakát, saraskir, sultán, vezír, veľký vezír. Najviac ich je v texte, v ktorom sa opisuje turecké vojsko.

V Starých novinách literního umení^; ktoré v Banskej Bystrici vydával 0. Plachý, boli v r. 1786 uverejnené dva články z tureckého prostredia s titulkom Turecká potencye, moc, náboženstwj, mrawj, obyčego a wrchnosti tohoto národu (s. 657-679) a Constantinopilis (s. 679-686). V obidvoch článkoch sa nachádza do päťdesiat exotizmov tohto typu, napríklad aga, asper, baša/paša, beglerbeg, bostandži, ďaur, derviš, diván, janičiar, kedyles, kajmakan, kapikul/kapikuler, kaputan-baša, korán, kumbaradži, mahomedán, meterdži, moša, mufti, musulman, oda, Osman, piaster, sejm, sekban, seradži, serail, serdigeči, spahi, sultán, timariot, topči, topči-baša, top-džami(a), toprakli, turban, verzír, veliký vezír a podobne. Ako názvy cudzích reálií a ako

cudzie slová ich autor článkov väčšinou vysvetľuje encyklopedickým spôsobom, alebo zodpovedajúcimi domácimi výrazmi.

V Bajzovom románe René mládenca príhody a skúsenosti, ktorý vyšiel v r. 1785 [g], sa exotizmy uvádzajú v prvej časti, kde sa opisujú príhody a dobrodružstvá v moslimskom svete. Bajza na výraznejšie vykreslenie prostredia použil asi 60 slov, ktoré možno hodnotiť ako exotizmy. Sú to slová ako úlema, mofti, santon, imam, derviš, turlák, kalenderlár, hugiemalár, bektaš, seják, azembaba, hekim, hedžra, charban, mošita, ramadan, bajra, maslok, čalma, pačmag, mest, janičär a podobne. Niektoré z nich vysvetľuje Bajza priamo v texte; na konci zväzku pridal autor ešte slovníček, v ktorom osvetľuje ešte významy 38 slov, ktoré zrejme neboli v texte dostatočne objasnené, napríklad alkorán, korán, alfakím, baša, bostan, kadi, diván, donalma, eulenmech, harambaša, hatagán, hodža, ďaur, minaret, mola, musulman, raja, šifud, sultán, súrata, tulbend a podobne.

Iba na okraj možno poznamenať, že prekladateľ románu do súčasnej slovenčiny rozšíril Bajzov počet exotizmov ešte o slová eunuch (Bajza má klesstenec), bunčuk (dwe zelené zástawi) a ferman (list).

Hospodárska, spoločenská i jazyková situácia na Slovensku a bezprostredný, aj keď násilný kontakt s osmanským a moslimským svetom spôsobili, že turecké lexikálne prvky sa začlenili do slovenskej slovnej zásoby hlbšie ako do slovnej zásoby češtiny (Blanár 1962, s. 87). Exotizmov z tohto prostredia však možno v češtine 16. a začiatku 17. storočia nájsť aspoň toľko ako vo vtedajších i neskorších pamiatkach zo Slovenska. Možno sa o tom presvedčiť, napríklad v starších českých cestopisoch vydaných v publikácii Jak starí Cechové poznávali svet.[o]

2. Exotizmy zo židovského prostredia tvoria niekoľko špecifických skupín. Jednoznačne a výrazne sa odlišujú biblické starozákonné exotizmy od pomenovaní zo stredovekého a novovekého židovského prostredia.

2.1 Starozákonné biblické texty obsahujú veľké množstvo hebrejských osobných, rodových a etnických mien, pomenovaní Boha, ako aj mená bohov a božstiev okolitých starovekých národov, pomenovaní (mien) mytologických zvierat, sviatkov, mesiacov, objemových a hmotnostných jednotiek, náboženských obradov (rituálnych) reálií a podobne.

Základným prameňom poznania starozákonných biblických exotizmov v predspisovnej slovenčine je kamaldulský slovenský preklad biblie (Vulgáty) z polovice 18. storočia - Kamaldulská biblia (ďalej KB)*^. Jazyk KB si so zreteľom na ďalšie diela "kamaldulskej školy" (Kamaldulský slovník, preklad Bloziových spisov a iné) a na špecifické stránky prekladu, osobitne prekladu biblie, vyžaduje mimoriadnu pozornosť (a to aj v porovnaní s novšími slovenskými prekladmi biblie).

Prekladatelia KB sa usilovali viaceré starozákonné reálie a ich pomenovania pretlmočiť domácimi pojmami a slovami. Jazyk a osobitne slovná zásoba tohto prekladu biblie čaká na monografické spracovanie. Na tomto mieste prinášame iba niekoľko pohľadov na starozákonné exotizmy - biblizmy, ktoré v dejinách slovenčiny a slovenskej slovnej zásoby mali, pochopiteľne, iné postavenie a iný vývin ako exotizmy z tureckého (moslimského) prostredia.

Z ostatných prameňov náboženského charakteru, tvoriacich súčasť pramennej základne Historického slovníka slovenského jazyka, možno získať iba zlomkovitý materiál k tejto tematike.

Starozákonné obsahové miery prekladatelia KB väčšinou nahradili domácimi ekvivalentnými mierami, iba niektorí z prekladateľov ponechali "exotické" pomenovania éffi, gomor, hín, káb.

Prehľad mier (v zátvorke sa uvádza výraz zo súčasného prekladu biblie):

(chómer)	korec
(letek)	
(éfa)	éff, merica, štvrť, miera, džbán
(bat)	merica, vedro, sud, lahvica
(kor)	merica
(ómer)	gomor, merica
(séa)	mecka (!)
(hín)	hín, štvrť
(log)	mierka, žajdlík
(káb)	káb

Hmotnostné a peňažné jednotky v preklade KB zastupujú iba exotizmy siklus a štater (súčasný slovenský preklad má na mieste obidvoch šekel), termíny mína a géra nahradili prekladatelia výrazmi hrivna a peniaz, halier, babka. Výrazy cent, centnár v KB sú na mieste termínu talent.

Mesiace starožidovského kalendára sa uvádzajú najčastejšie s ich zaradením do kalendára alebo s ekvivalentným domácim pomenovaním mesiaca podľa rímskeho kalendára. Z hebrejských názvov sú to ádar, búl, étanim, kázlev (kislév) nisan, sívan, tebet, ziv (vypadli élúl a ábíb). Hebrejský mesiac ábíd sa v KB uvádza ako mesiac nového obilia, mesiac nových úrod, mesiac času podjasného (?), čas podletný. Z domácich názvov sú použité dubeň, žári, rijeň, prašinec a brezeň.

Zo starožidovskej obradovej lexiky sa v KB nachádzajú výrazy levita/levit, sobota (= sviatok, sabbat), fáze (pascha, pesách), fúr, fúrim (p ú r , p ú r i m) , éfod, t e r á f i m. Prekladatelia KB ich používali striedavo, alebo spolu s domácimi ekvivalentnými výrazmi: fáze - prechod, sviatok veľkonočného baránka, veľkonočná slávnosť; fúr - lós; fúrim - deň lósov; éfod - kňazský odev; teráfím - modly. Ďalšie biblické exotizmy nahradili prekladatelia KB ekvivalentnými výrazmi: peklo (šeol), zatratenie (abaddon), beztvárny a pustý (tohu va bohu), učenie a pravda (urím a tummím), posvätený, posvätenie (nazirejec, nazir, nazirejstvo). Prekladatelia nechali výraz beliál, ktorý novšie preklady biblie nahrádzajú výrazmi naničhodný, naničhodník. Z názvov cudzokrajných drevín sa v KB okrem dreva cédrového a cyprusového spomína drevo setim a tímové (tínové) drevo; názov góferové drevo prekladatelia vynechali.

Ako exotizmy zo starožidovského prostredia možno hodnotiť aj pomenovania vysokých asýrskych kráľovských úradníkov tartan (= vojvodca), rabsacén (= hlavný pohárnik) a rábsár (= správca eunuchov).

V niektorých prekladoch biblie sa tieto slová interpretujú ako vlastné (osobné) mená, rovnako ako názvy bájnych zvierat Behemót, Leviatan, Rahab .

2.2 Texty súvisiace so stredovekým a novovekým židovstvom obsahujú pojmy a termíny späté s vývinom židovského náboženstva a židovských náboženských úradov. Vhodnými prameňmi sú dva články A. Doležala Žid[li] a Víra židovská[19], spracované podľa diela Reckenbergera Antiquitates Judaeorum a uverejnené v Starých novinách literného umení v r. 1785 a slovenský preklad diela Blud talmudu z r. 1758.[13]

Články sučianskeho evanjelického farára "A. Doležala obsahujú poznámky o slove žid, o vzťahoch židovstva ku kresťanstvu, o židovskej viere v nebo, peklo a v Mesiáša a okrem bežných termínov rabín, talmud, šábes, košerované víno, karaita, rabanita (to boli pomenovania dvoch hlavných vetví židovského náboženstva: karaiti neuznávali talmud, iba bibliu - Starý zákon, rabaniti aj talmud) aj špeciálne hebrejské termíny (néseš, rauch, nessamáh, chajáh, jechydáh), ktoré do slovenčiny vôbec neprenikli. Autor ich objasnil domácimi ekvivalentmi. Významy ďalších exotizmov (luz, rakáv, Behemót, Leviatan a iné) tiež vysvetlil v kontexte.

V úvode diela Blud talmudu autor (kresťan) píše o vzniku židovskej sekty novovercov (v Poľsku), ktorých nazývali aj kontratalmudistami a saptienciérmi (podľa zakladateľa sekty Siaptientiucha), potom nasleduje opis židovských náboženských obradov a sviatkov. Rukopis obsahuje názvy mesiacov (aprilis - nizen, majus - jes, junius - syven,'julius - tames, augustus - voys, september - elel, october - titse, november - hizvem, december - kislif, januarius - tayves, februarius - sifal, martius - oocler), názvy sviatkov a slávností, kníh talmudu, ktoré do slovenčiny vôbec neprenikli.

Okrem uvedených celkom neznámych a citátových slov sa v rukopise nachádzajú slová, ktoré predsa len prenikli do okrajových vrstiev slovenskej slovnej zásoby, ako sú rabby, rabín, synagóga, talmud, talmudista, kontratalmudista, cices, maces, evikomen, kaffa a podobne.

Exotizmy zo židovského prostredia mali v slovenskom prostredí a vo vývine slovenčiny a jej slovnej zásoby iné postavenie ako pomenovania reálií z tureckého (moslimského) prostredia.

Biblizmy sa používali v náboženskej sfére aj napriek tomu, že Starý zákon, obsahujúci exotizmy zo starožidovského prostredia, nebol v centre kresťanskej vierouky. Väčšiu "popularitu" získali niektoré biblické osobné mená, ktoré sú aj dnes súčasťou inventára slovenských rodných mien, napríklad Adam, Anna, Daniel, Eva, Gabriel, Jakub, Ján, Jozef, Mária, Matej, Matúš, Michal, Samuel, Šimon, Tomáš, Zuzana a iné. Biblické mená ako súčasť kultúrneho dedičstva sa stali aj súčasťou viacerých frazeologických spojení, a to vo väčšine európskych jazykov. Pomenovania starozákonných reálií sa však doslovnej zásoby slovenčiny nedostali, ostali na jej samom okraji, ako exotizmy v pravom zmysle slova. Väčší ohlas našli v židovskom prostredí (napríklad názvy mesiacov židovského kalendára, mená židovských sviatkov, obradov a obradových reálií), ale špecifická izolovanosť stredovekého i novovekého židovstva spôsobili, že aj termíny súvisiace s novovekým židovským náboženstvom sa dostávali do slovnej zásoby slovenčiny iba sporadicky.

Poznámky

[1] Kandidátska dizertácia o tureckých lexikálnych prvkoch v slovenčine, ktorú M. Odran obhájil v Baku r. 1969, ani jeho štúdie tam publikované nie sú natoľko známe. - ODRAN, M.: Turkskije leksičeskije elementy v slováckom jazyke (kandidátska dizertácia). Baku 1969. - ODRAN, M.: Problema chronologizaciji ťurkskich slov v slováckom jazyke. In: Izvestija Instituta vostočnych jazykov. Baku 1969. - ODRAN, M.: turkskije zaimstvovanija v slováckom jazyke. - Sovetskaja ťurkologija (Baku) 1974, č. 4, s. 45-51.

Rabovali Turci. (Výber z kroník a listov zo 16. a 17. storočia). Ed. P. Horváth. Bratislava, Tatran 1972. 280 s.

Štefan Pilárik (1615-1693). Výber z diela. Ed. J. Minárik. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 133, 295, pozn. k (22) s. 374.

Tamže, s. 131, 290, pozn. k (16) s. 374.

Krátke poznamenaní sweta, to gest Malý spis kragén, mést, wód, áno y národuw rozličných. Roka Páne 1759, dokonané 1760. Rkp. 294 s. v Országos Széchényi Ktinyvtár v Budapešti, sign. Quart. Slav. 37 - Pórov. MAJTÁN, M.: Začiatky slovenskej geografickej terminológie. In: Jazykovedné štúdie. Zv. 17. Z dejín slovenskej lexiky. Red. J. Doruľa. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1982, s. 73-91.

Kniha o celem swete zepsana. Wjpsanj aneb wiswetlenj geographicke wsseckeho sweta. Rkp. z 18. stor. 696 s. v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, sign. MJ 176.

Staré nowiny liternjho vménj. W B. Bistricy wytisstené v Jana Jozefa Tumlera 1785/1786. 741, 10 s.

René mládenca prihodí a skúsenosti, které widal Jos. Ign. Bajza. W Presspurku wytisstená v Jána Michala Landerera 1783 (Román vyšiel však až na jar 1785, ako vidieť aj z Bajzovej poznámky uvedenej na konci 1. zväzku, datovanej "w Dolném Dubowém 14-ho čzerwena mesica 1784ho roku"). 343, 7 s. - II. 1785. 288 s. (nedokončené).

Jak starí Cechové poznávali svet. Výber ze starších českých cestopisu 14.-17. století. Ed. Z. Tichá, Praha, Vyšehrad 1985. 328 s., najmä s. 125-142, 267-282.

Swaté Biblia slowénské aneb Pjsma swatého částka I., která obsahuge Starého testamentu zákon a zákona históriu; částka II., která w sebe obsahuge prorokú, knihi Machabegské a celý Testament nowý. (Preklad z polovice 18. stor.). 920 + 775 s. Rkp. odpis z r. 1756-59 na rímsko-katolíckom farskom úrade v Cíferi. - Pórov. JANKOVIČ, V.: Prvý slovenský preklad celého Písma svätého. Verbum, 1, 1946/47, s. 22-33.

Žid. Staré nowiny liternjho vménj. W B. Bistricy wytissténé v Jana Jozefa Tumlera 1785, s. 315-322 (A. Doležal).

Wjra židowská. Tamže, s. 326-341,(A. Doležal).

Blud talmudu od samjch židu zeznaný a skrze nowy blud siaptientiuchu, t. g. contratalmudistuw wystawený a pro žádost čtitelnjkuw cum superiorum permissione negprw w Clowe a potom w Krakowe wytlačeny leta Páne 1758. 41 s. Rkp v Krajinskej Széchényiho knižnici (Országos Széchényi kônyvtár) v Budapešti, sign. Oct. Slav. 21.

LITERATÚRA

BLANÁR, V.: Otázka lexikálnych turcizmov v slovenčine. - Jazykovedný časopis, 13, 1962, s. 76-87.

BRAGINA, A.A.: Leksika jazyka i kuľtura strany. Izučenie leksiki v lingvostranovedčeskom aspekte. Moskva, izd. Russkij jazyk 1981. 174 s.

FILIPEC, J. - ČERMÁK, F.: Česká lexikológie. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1985, 284 s.

MAJTÁNOVÁ, M.: Prídavné meno turecký v staršej slovenskej botanickej terminológii. - Slovenská reč, 44, 1979, s. 82-87.

ONDRUS, P.: Slovenská lexikológia. II. Náuka o slovnej zásobe. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 96 s.

ODRAN, M.: Turcizmy v slovenských historických piesňach. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. Zv. 21. 1969. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 137-141.

O špecifickosti ústnej slovesnosti

Ján Michálek

Otázka osobitosti ústnej tvorby je vo folkloristike predmetom častých úvah a odborných analýz. Štúdium tohto problému má už svoju histŕoiu a prinieslo mnoho cenných poznatkov. V praxi sa však neraz ukazuje, akoby sa na ne zabúdalo, akoby sa nebrali dostatočne na vedomie. Má to svoje príčiny: nejde len o akúsi nevôľu rešpektovať dosiahnuté výsledky, ale viacej o zložitosť problematiky, ktorá má korene v meniacom sa predmete a charaktere výskumného materiálu.

V dôsledku veľkých a prudkých premien kultúrno-spoločenských i hospodárskych zmenil sa v posledných desaťročiach i spôsob života ľudu, čo malo zasa vplyv na charakter jeho hodnotových orientácií. Do života i kultúry ľudu vstupovali postupne s veľkou intenzitou a vo veľkej šírke nové prvky a hodnoty i nové prostriedky šírenia kultúrnych hodnôt. Kniha, rozhlas a televízia rozhodným spôsobom ovplyvnili nielen skladbu kultúrnych hodnôt vidieckej pospolitosti, ale priniesli aj nové spôsoby ich šírenia. Ľudová kultúra a v jej rámci aj ústna slovesnosť dostávala sa postupne priestorovo i hodnotovo do

relácií, ktoré znamenali najprv stratu dominantnej pozície v živote ľudu a potom aj posun v hodnotovej orientácii. Ústna tvorba nadobudla v celkovom živote vidieckej pospolitosti nové väzby, podobu i skladbu. Klasická podoba folklóru sa začala meniť, niekedy i vytrácať, z aktívneho repertoáru ustupovali celé žánre (napríklad čarovná rozprávka), vznikali javy nové (napríklad družstevné piesne). To všetko vyvolávalo v národopise potrebu nanovo formulovať otázku predmetu a metód bádania, čo vo folkloristike vyúsťovalo okrem iného aj do riešenia otázok špecifickosti ústnej tvorby.

Nejde tu teda o nový problém folkloristiky, nové sú príčiny, ktoré nútia vedu opätovne formulovať túto základnú otázku. Postupne sa formulovali náhľady na základné znaky folklóru, nastolili sa a -riešili otázky komunikácie folklóru, pamäťového tradovania, sociálneho kontextu malých skupín a lokálnych spoločenstiev a äalšie. Teoreticky sa problém špecifickosti folklórnej tvorby v minulosti riešil najmä na pozadí skúmania vzťahu folklóru a literatúry tým, že sa hľadali a formulovali základné spoločné a rozdielne znaky ústnej slovesnosti a literatúry. Zdôrazňovalo sa, že folklór ako umenie ľudu je historicky starší, predchádzal vzniku literatúry, že folklór je tvorbou ústnou, literatúra tvorbou písanou, že folklór je ľudovou tvorbou, literatúra tvorbou umelou, že folklór je tvorbou kolektívnou, literatúra tvorbou individuálnou, že folklór je variabilný, premenlivý, literatúra fixovaná, nemenná. Pravda, folkloristický a literárnovedný výskum dostal do pohybu túto základnú schému a podstatne rozmnožil a spresnil argumentáciu i poznatky o jednotlivých znakoch i ich vzájomnom vzťahu. Tak napríklad v otázke variabilnosti folklóru sa poukazovalo na to, že je žánrové veľmi rozdielna a na druhej strane aj literárne dielo podlieha v čase určitým zmenám (reedície a podobne); v otázke kolektívnosti ako znaku fol-

klórnej tvorby sa argumentovalo tým, že aj literárnym dielom nadväzuje autor na kolektívnu skúsenosť, literárny proces; v prípade anonymnosti folklóru sa tvrdilo, že anonymnosť nie je výlučnou vlastnosťou folklóru a na druhej strane, že vo folklóre je otázka indivídua ako tvorcu oveľa zložitejšia ako sa na prvý pohľad zdá a že tento vzťah (kolektív - jednotlivec) sa navyše vývinom mení a podobne. Vyslovovali sa ďalej nové myšlienky o rozdieloch medzi folklórom a literatúrou, ako napríklad autorský vzťah a prístup (uvedomelý a neuvedomelý), spôsob komunikácie (bezprostredný, technicky sprostredkovaný typ komunikácie).

Z uvedeného vidieť, že o úzkych vzťahoch medzi folklórom a literatúrou nemožno ani najmenej pochybovať. Vývinom nadobúdali tieto vzťahy pestré formy i obsah v konkrétnych podmienkach jednotlivých národných kultúr, pričom ich intenzita nebola vždy rovnaká. Očividnosť tohto faktu sa však nemôže stať základom pre zastieranie osobitostí týchto dvoch sústav slovesnej tvorby. "Akokoľvek sa osud Literatúry a ústneho básnictva vzájomne prepletá, akokoľvek bolo vzájomné ovplyvňovanie intenzívne a na dennom poriadku a hoci sa vo folklóre tak často stretávame s literárnou látkou a naopak,v literatúre s látkou folklórnou, neoprávňuje nás to k tomu, aby sme v prospech genetických hľadísk zotreli zásadnú hranicu medzi ústnym básnictvom a literatúrou" (Bogatyriov, P.G.: Souvislosti tvorby, Praha 1971, s. 43).

Zdôvodnenie osobitosti folklórnej tvorby treba hľadať predovšetkým práve v osobitostiach tvorivého procesu. Nazdávame sa, že v týchto súvislostiach je podnetná najmä spomínaná téza o autorskom vzťahu a prístupe k tvorbe (uvedomelý a neuvedomelý), k aktu tvorby. Už P.G. Bogatyriov upozorňuje, že ľudový tvorca "nemá nijaký dôvod na to, aby pokladal dielo

za svoje" a diela iných tvorcov rovnakého okruhu za cudzie (tamže, s. 40). Ak vychádzame zo situácie, ktorá predstavuje život ľudovej slovenosti v prirodzených podmienkach pjrvotnej existencie, to jest; že ona žije a jestvuje doslova "v ústach ľudu", potom vidíme, že autorstvo ľudového tvorcu je skutočne neuvedomelé. Ľudový rozprávač napríklad nechápe svoju rozprávačskú aktivitu tak, že jej produktom má byť dielo, ktorého je on pôvodcom, autorom. Rozpráva (tvorí) nie preto, aby jeho prejav, dielo bolo natrvalo zafixované v nemennej podobe, a tým sa stalo aj nedotknuteľné, ale pre daný okamih, v bezprostrednom kontakte so svojím poslucháčom, pre jeho upútanie, zábavu i poučenie. Zmyslom jeho aktivity je konkrétny poslucháč, publikum a nie neznámy a neurčitý jedinec. Taký je primárny cieľ rozprávača a zmysel jeho počínania; nie je to teda rozprávanie pre rozprávanie. Ak nemá rozprávač publikum, jeho tvorivosť sa stáva potenciálnou, nemá dôvod aktivizovať ju, jeho schopnosť tvorby sa nemôže realizovať, dynamizovať, jeho výkon by bol zbytočný a nezmyselný.

Aby však rozprávač nadviazal kontakt s poslucháčom a naplnil cieľ svojej aktivity, musí svoj rozprávačský prejav určitým spôsobom "organizovať", nemôže rozprávať hocičo a ani hocijako. Vyberá preto tému (témy) a skladá svoj repertoár, ktorým je potom známy a ním sa odlišuje od iných rozprávačov v tej istej komunite, formuje svojský spôsob podania, prejavu, v ktorom uplatňuje komplex tvorivých prostriedkov verbálnej i neverbálnej povahy. Tým nadobúda jeho rozprávanie (počínajúc prvotným prehovorom, teda ešte neopakovaným podaním) charakter tvorivého rozprávačského postupu, stáva sa tvorbou, stáva sa nie iba rozprávaním, ale rozprávačským umením.

Rozprávač sa pritom primárne nezamestnáva rešpektovaním striktných noriem pre túto činnosť, ktoré by mu ktosi určil a predpísal v podobe zákonov poetiky a podobne. Rozprávač

nemá na to ani čas (ako napríklad spisovateľ), pretože on tieto normy kolektívnej tvorby rámcové ovláda a svojsky nimi narába. Jeho tvorivý výkon, to je v podstate akt, v ktorom musí okamžite dokázať st.v.árniť všetky podnety a požiadavky, ba aj okamžite reagovať na pripomienku, či kritiku publika, ktoré rovnako ako on ovláda jestvujúce normy na tvorbu, ktorou sa rozprávač práve prezentuje. Tieto normy fungujú v kolektíve ako záväzné. Rozprávač ich môže prekročiť iba v miere, ktorá nepresiahne hranice kolektívneho vedomia normy. Keby takéto "ústne-, jedincom vytvorené dielo bolo z toho či onoho dôvodu pre spoločenstvo neprijateľné, keby si ho ostatní členovia, spoločenstva neprivlastnili, je odsúdené na zánik. Môže ho zachrániť len náhodný záznam zberateľa tým, že ho prenesie zo sféry ústneho básnictva do písanej literatúry. Podmienkou existencie folklórneho diela je skupina, ktorá ho prijme... Za moment zrodu literárneho diela platí okamih, keď ho autor fixuje na papieri a analogicky sa interpretuje ako moment vzniku ústneho diela okamžik, keď sa dielo po prvýkrát objektivizuje, to jest, keď ho autor prednáša; v skutočnosti sa však dielo stáva folklórnym faktom až v momente, keď je prevzaté spoločenstvom" (Tamže, s. 39).

Avšak aj fakt prijatia diela kolektívom (poslucháčom) nerealizuje sa na úrovni požiadavky vykryštalizovaného prejavu v estetickom alebo žánrovom zmysle. Rozprávačský prejav je - opäť pripomíname - aktom, v ktorom sa realizujú dané a požadované normy na tvorbu v okamihu (rozprávač nemá čas ani priestor zvažovať svoje výroky, upravovať a opravovať svoj prejav podobne ako spisovateľ, ukladajúci svoj slovesný prejav na papier bez okamžitej kontroly a reakcie). V ňom ako v priesečníku musí dokázať stvárniť najrozličnejšie podnety v kontexte a v kontakte s prostredím, predovšetkým však sďsvojím poslucháčom. A už aj preto, že sú tieto podnety a faktory menlivé a komplexne v podstate ^neopakovateľné, je

nerovnaký aj výsledok tvorby každého dynamického prejavu, tvorivého aktu rozprávača. Jeho ústny prejav je preto vždy - prísne vzaté - iný, nie je mechanickou reprodukciou, reprodukovaním predchádzajúceho podania (ani svojho), je vždy novým, tvorivým činom. To je jedna z príčin vzniku a jestvovania variantov ako konkrétnej podoby života folklórneho diela.

Tieto otázky óaléj súvisia aj s otázkou formovania folklór nych žánrov. Prístup spisovateľa k tvorbe musí byť aj po tejto stránke vopred jednoznačný: ak sa rozhodne napríklad napísať historický román, musí pri svojej práci prísne dodržiavať zásady a normy tohto slovesného útvaru. Jeho počínanie v tomto smere nemôže byť nezáväzné, výsledkom jeho tvorivej činnosti nemôže byť žánrový hybrid. Ľudový tvorca naproti tomu napríklad v pozícii ľudového rozprávača nemá starosti s dôsledným dodržiavaním noriem s prísnym žánrovým určením a obmedzením. Len rámcové narába s určitým rozpätím ich uplatnenia v súlade s jestvujúcimi platnými, to jest prijímanými zásadami a požiadavkami na rozprávačské umenie v príslušnom kolektíve. Ľudový tvorca nie je školený v poetike tvorby, školou pre tvorbu mu je znalosť noriem postupov jestvujúcich, to jest fungujúcich v živote pospolitosti, ktorej je on sám členom a ktoré práve preto dobre ovláda. Majstrovstvo jeho rozprávačského umenia závisí potom predovšetkým od stupňa zvládnutia týchto predpokladov, poznatkov a požiadaviek. Niet pochýb, že tu zohráva dôležitú úlohu talent rozprávača, danosť byť majstrom slova v ústnom prejave.

Môžeme teda povedať, že ľudový tvorca - rozprávač - nepristupuje k svojmu výkonu, rozprávačskému prejavu s cieľom vytvoriť napríklad novú povesť, pričom už vonkoncom nerozlišuje povedzme povesť historickú alebo lokálnu, ako sa to usiJuje rozlíšiť bádateľ. Cieľom jeho rozprávania v tomto pri-

páde nie je dodržiavanie určitého členenia; zaradenie diela, ústneho slovesného prejavu, rozprávania, ba čosi také si rozprávač ani neuvedomuje. Jeho rozprávanie ako konkrétne podanie začne sa žánrovo kryštalizovať až vo folklorizačnom procese, v ktorom nadobúda postupne a pomaly vyššiu estetickú hodnotu a organizovanosť, vyhranenejšie žánrové kontúry. Preto je napríklad povesť ako folklórny žáner produktom folklorizačného procesu (označenie samotné je zasa kategóriou bádateľa, vedy), nie individuálnym úsilím jednotlivca sformovaný útvar, vzniknutý podľa vopred daných noriem a zásad poetiky. Niet pochýb, že poetika folklóru sa vyznačuje nielen svojskými črtami, ale aj zásadami. Je to poetika špecifickej tvorby, v ktorej nemožno mechanicky uplatňovať poetiku literatúry.

Pri skúmaní folklóru ako terénneho materiálu, to jest ústnej tvorby, treba preto brať do úvahy jeho genézu i to, čo sa s konkrétnym prejavom ústnej tvorby stane po jeho fixácii (napríklad zápisom). V prvom prípade je dôležitá fáza, keď individuálny prejav vstupuje do folklorizačného procesu, ako sme na to už poukázali. Súčasná folkloristika však skúma aj individuálne prejavy, ktoré stoja na začiatku folklorizačného procesu, pretože sú zárodkom folklórneho diela. Napríklad v ľudovom rozprávaní vyrastajú zo života v podobe najrozličnejších podnetov a námetov, pričom významnú úlohu zohráva inšpirácia, improvizácia a priamy kontakt s poslucháčom. Poslucháč signalizuje rozprávačovi ako tvorcovi mieru stotožnenia sa, zabezpečuje okamžitú kontrolu rozprávača (pri dodržaní platných noriem kolektívnej tvorby a rešpektovaní kolektívneho vedomia), respektíve odmietnutia. Vtedy individuálny prejav rozprávača zanikne, alebo vstúpi do folklorizačného procesu, v ktorom sa môže ďalej stať poslucháč rozprávačom (prípadne rozprávač poslucháčom). Vstupný individuálny prejav sa takto stáva majetkom kolektívu a pôvodca ako jednotlivec už nemôže

v rozhodujúcej miere ovplyvniť ani jeho podobu, ani spôsob a čas jeho realizácie. Takýto folklórny prejav sa ďalej vyvíja vo zvláštnom umeleckom systéme, ktorý si nutne vytvára aj osobitú sústavu umeleckých prostriedkov. Tak sa postupne formuje na osobitostiach podmienok vzniku, ústnej existencie a fungovania špecifická tvorba. Svojou povahou je to tvorba slovesná, synkretická a nefixovaná.

A práve v súvislosti s fixáciou ústnej tvorby vznikajú zákonite ďalšie problémy, s ktorými sa stretávame v literatúre. Akýkoľvek záznam ústneho podania je totiž iba čiastočným záznamom synkretického diela ústnej tvorby, nezachytáva ho v úplnosti. To je zásadný fakt, ktorý spozná každý folklorista pri práci v teréne v snahe získať pravdivý výskumný materiál. Ide v podstate o všeobecne známe problémy súvisiace s technickými možnosťami záznamu diel ústnej slovesnosti. Každá fixácia folklórneho prejavu je vždy iba približným znením, a teda čiastkovou hodnotou pôvodného podania. Dôsledkom toho je potom nevyhnutne skutočnosť, že folklorista, často aj bádateľ, ktorý nekoná terénny výskum a nepozná skutočnú podobu ^a hodnotu ústneho prejavu, spravidla pracuje s nie plnohodnotným materiálom. Tento fakt ďalej veľmi komplikuje hodnotenie tejto tvorby, čo spôsobuje, že v iných odboroch sa ona niekedy preceňuje, inokedy nedoceňuje. A v takých oblastiach štúdia, ako je porovnávacie štúdium,sa tieto problémy ešte umocňujú, pretože sa často narába s materiálom neekvivalentným, s javmi v tvorbe s nerovnakou hodnotou.

Tento veľký rozdiel medzi literárnym textom a zápisom folklórneho diela sa poväčšine nebral na vedomie, prípadne sa podceňoval. S folklórom sa narábalo ako s literatúrou. Zabúdalo sa pritom práve na skutočnosť, že už samotný zápis folklórneho diela toto dielo "nevyhnutne deformuje a transponuje do inej kategórie". Mechanické prenášanie metód

a pojmov vypracovaných pre štúdium literárnohistorického materiálu do oblasti folkloristiky nepochybne neraz obmedzovalo analýzu folklórnych umeleckých foriem. Typológia folklórnych umeleckých foriem musí byť preto vybudovaná nezávisle na typológii foriem literárnych (Tamže, s. 44-45).

Uvedené komplikácie so záznamom diela ústnej tvorby sa ešte umocnia ďalej, ak siahneme k takto získanému, to jest fixovanému materiálu s cieľom vedome ho upraviť, či prerozprávať, ako sa táto činnosť často označuje. Je to v súčastnosti častá prax najmä pri "vydávaní folklóru" tlačou, ale aj v iných formách (rozhlas, televízia, gramoplatňa). Zmeny a ich rozpätie medzi autentickým folklórnym prejavom a jeho literárnym prevodom, knižnou reprodukciou vyplývajú zo samej podstaty veci. Máme tu totiž do činenia 's niekoľkorakou transpozíciou: 1. z iného prostredia, 2. z inej doby, 3. z'iného komunikačného systému. Inak povedané, pri literárnom sprostredkúvaní, prerozprávaní sa javy viazané na vidiecke spoločenstvá minulých storočí a vyjadrujúce zvláštne funkcie a mravné, sociálne, názorové i estetické predstavy a normy onoho spoločenstva,.a naviac javy žijúce v bezprostrednom životom ústnom podaní, transponujú do literárnej formy ako čítanie určené dnešnému čitateľovi a súčasnej spoločnosti. Z toho všetkého vyplývajú námetové, obsahové, výrazové i funkčné posuny ako mechanický dôsledok a nevyhnutnosť. Nemožno preto hovoriť v žiadnom prípade, a to ani u takzvaného vedeckého záznamu a edície ľudového rozprávania, o jeho presnej a vernej dokumentácii, ale len o písomnom alebo' knižnom ekvivalente a prevode, ktorý sa snaží literárnymi prostriedkami sprostredkovať dnešnému čitateľovi vnútorné i výrazové hodnoty folklóru (napríklad ústnu nárečovú formu a mimotextové prostriedky ľudového rozprávania - intonácia, mimika, gesto, pohyb a iné - spiate s ústnym, bezprostredným aktom folklórnej

komunikácie, je treba kompenzovať adekvátnymi a vlastnými prostriedkami literárnymi)" (Sirovátka, O.: Lidové pohádky a povesti jako liteární četba. Zlatý máj, 1976, s. 80).

Ak potom v odbornom prepise textu ide o úsilie čo najpresnejšie zachytiť rozprávaný variant, literárne "prerozprávanie" čitateľské vydanie siaha k ďalším postupom a zásahom do takéhoto záznamu. Siaha ku kontaminácii variantov rovnakého typu, ku konštrukcii tzv. optimálneho variantu z viacerých konkrétnych záznamový k využitiu jazykových a štylistických prvkov v iných textoch, k využívaniu a vsúvaniu iných dokladov do textu a podobne. Literárne prerozprávanie ľudovej prózy a jej vydávanie ako materiálu na čítanie, má teda dve stránky - literárnu a odbornú folkloristickú. "Literárna prezentácia, popularizácia, vydávanie ľudovej prózy rieši takto podvojnú úlohu a hľadá rovnováhu medzi dvoma súbežnými požiadavkami: na jednej strane objaviť bohatstvo a rozmanitosť folklóru a uchovať jeho autentické vnútorné i výrazové kvality a zvlášť nosti, na druhej strane nájsť pre ne dobový literárny ekvivalent" (Tamže, s. 81). Avšak ani v najlepšom takomto prípade sa folklórny text vo vytlačenej, fixovanej podobe nedostane k čitateľovi inak ako len umenie slova, prípadne kompozície - nepostupuje sa tu vždy s dostatočnou zodpovednosťou a majstrostvom. Čitateľ ho môže vnímať len v týchto zložkách. Je nepochybné, že počúvať rozprávača v priamom kontakte, pri jeho prednese, to jest sledovať všetky zložky prednesú, je niečo celkom iné, ako čítať záznam (literárny) takéhoto podania. Čitateľ aj z toho najdokonalejšieho, "najpresnejšieho záznamu ústneho podania nemôže obsiahnutia teda ani prežívať to, čo má k dispozícii poslucháč v bezprostrednom kontakte s rozprávačom. Prekonať tento rozpor nie je nateraz technicky možné. "Úlohu prednášateľa folklórnych diel nie je možné stotožniť ani s úlohou čitateľa, ani s úlohou recitátora literárnych

diel, ale ani s úlohou ich autora" (Bogatyriov, P.G.: c.d., s. 40).

Uvádzané osobitosti tvorivého procesu sa vo folklóre nevyhnutne premietajú do výslednej podoby diela ústnej slovesnosti (výber témy, slovesných výrazových prostriedkov, kompozícia diela, celková jeho ideovoestetická úroveň .a hodnota). Jedným z príznačných dôsledkov toho je, že folklórne dielo ako produkt ústnej tvorby nie je spravidla žánrovo ostré, nevyznačuje sa žánrovou vyhranenosťou. Pravdaže, folklór ako celok je aj po tejto stránke značne diferencovaný. Uvedieme niekoľko príkladov z oblasti ľudovej prózy, ktorá sa vyznačuje vysokým stupňom improvizácie. Je to už spomínaný prípad miestnych a historických povestí, kde je niekedy aj odborníkovi ťažko zaradiť konkrétne podanie či text podľa tejto schémy. Iný je príklad humoristických prvkov a útvarov v ústnom podaní, pričom jednoznačnosť zaradenia podľa tohto príznaku nemôže byť vždy dostačujúca a rozhodujúca. Pozornosť po tejto stránke pútajú aj poverové rozprávania, ktoré sa vyznačujú svojráznou formou a podaním. Vo všeobecnosti sa rozprávajú ako skutočné príbehy s presnou lokalizáciou deja, pričom rozprávačovi zvlášť záleží na vierohodnosti svojho podania. Preto, často uvádza detaily z prostredia, v ktorom sa príbeh odohral, dovoláva sa ľudí, ktorí ho zažili alebo o ňom rozprávali, alebo ho často stavia ako svoj vlastný zážitok. To na jednej strane dodávalo rozprávačskému prejavu pôsobivosť a účinnosť, ale na druhej strane prechádzalo v improvizáciu, čo zasa malo dosah na neustálenosť formy týchto podaní. Naopak s demonologickými bytosťami sa často stretávame aj v iných - najmä čarovných - rozprávkach. Poverové rozprávania v súčasných podmienkach neraz splývajú najmä po formálnej stránke a spôsobom podania v teréne s rozprávaním zo života. Navyše sa ich pôvodná funkcia mení v súčasnosti viacej na zábavnú.

Mohli by sme uvádzať ďalšie príklady z iných úsekov folklórnej tvorby. Všetky však poukazujú na komplikovanosť klasifikačných postupov v oblasti folklóru. Je tomu tak preto, že nevyplývajú dôsledne z vnútornej štruktúrny folklóru a vyjadrujú predovšetkým prístup zvonku.

Môžeme teda na záver konštatovať, že foklór je tvorba špecifická svojím vznikom, formou existencie i spôsobom života. Vzniká a formuje sa vo vlastnom umeleckom systéme. Z toho potom zákonite vyrastajú aj zvláštnosti foriem tejto tvorby, vlastná sústava charakteristických umeleckých prostriedkov a postupov i osobitný spôsob recepcie. Na tom sa zakladá aj sila a zvláštnosť jeho účinku i dosah jeho pôsobenia.

Literatúra

Bogatyriov, P.G.: Folklór jako zvláštni forma tvorby. In: Souvislosti tvorby. Praha 1971, s. 36-47.

Davletov, K.S.: Foľklor kak vid iskusstva. Moskva 1966.

Gusev, V.Je.: Estetika folklóru. Praha 1967.

Foľklor kak iskusstvo slova. Red. N.I. Kravcov. Moskva 1966.

Leščák, M. - Sirovátka, O.: Folklór a folkloristika. Bratislava 1982.

Michálek, J.: Foklór a literatúra. In: Studia academica slovaca 7 (Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry), Bratislava 1978, s. 269-280.

Mukarovský, J.: Cestami poetiky a estetiky. Praha 1971.

Sirovátka, O.: Lidové pohádky a povesti, jako literárni četba. Zlatý máj, 1976.

Trojakov, P.A.: Ot etnografičeskih realij k skazočnomu motivu. In: Foľklor-poetičeskaja sistema. Moskva 1977, s. 135-142.

Žirmunskij, V.: Problémy poetiky. Bratislava 1969.

Najmladšia slovenská poézia vo svetle nevydaných rukopisov

Valér Mikula

Väčšina z tých, ktorí berú do ruky pero, aby napísali báseň, ráta s tým, že tieto produkty ich slovesnej aktivity si prečíta aj niekto iný. Najprv sú to osoby blízke - priatelia, priateľky, súrodenci či susedia - čoskoro však po prajnom prijatí v kruhu najbližších skrsne v píšucom subjekte predstava, že by možno nebolo až takou trúfalosťou pokúsiť sa ponúknuť tieto veci aj širšiemu publiku. Tak nejako vzniká literárne podhubie, bohatá ponuka časopisom a vydavateľstvám niekoľkonásobne prevyšujúca "dopyt" a publikačné kapacity.

Treba povedať, že takáto situácia je normálna, že iba vďaka - ako sa niekedy znevažujúco hovorí - "záplave" rukopisov je z čoho vyberať. Pravda, redaktori, najmä vo vydavateľstvách sami na také množstvo textov nestačia, navyše keď situáciu komplikuje fakt, že ide o texty, o ktorých ešte nikto nič kompetentné nepovedal, o texty takpovediac spoločensky neaprobované, literárne nezaradené. Cahko sa dajú rozoznať texty grafomanov, texty priveľmi začiatočnícke, neumelé či naivné, ťažšie sa už rozhoduje v najsilnejšie

zastúpenej vrstve textov, ktoré majú svoju solídnu literárnu i intelektuálnu úroveň, no aby bol dôvod vydať ich knižne, musia byť v čomsi prínosom.

Nie je vždy ľahké hneä rozoznať, v čom je text nový a aj keď sa to nakoniec podarí, treba ešte zvážiť, či istý čiastkový prínos textu prekryje, povedzme, niektoré jeho elementárne nedostatky. Tu treba dať hlavy dokopy, poradiť sa - a na tento účel majú vydavateľstvá zriadené tzv. lektorské zbory. Posudzovanie hodnoty literárneho textu sa tak stáva objektívnejším, i keä nie ľahším. Každý z posudzovateľov sa musí sám 'rozhodnúť, či si text zaslúži vstúpiť do spoločenského obehu, alebo nie, každý musí trpezlivo vyhľadávať všetky prednosti textu a uvážiť, či ide naozaj o prednosti. Zároveň sa musí znova vracať k tomu, čo vnímal ako zjavný nedostatok, a skúmať, či sa za krikľavým dilentantizmom neskrýva šidlo literárnej provokácie. Čo sa jednému zdá naivné, inému sa môže javiť ako superrafinované - a tu sa vydavateľstvo musí rozhodnúť, riskovať a knihu vydať. Alebo nevydať, čo v sebe tiež nesie riziko, že literatúru ochudobníme o nový talent, respektíve že jeho literárny nástup o niekoľko rokov zdržíme.

Naše vydavateľstvá zatiaľ väčšinou "riskujú" tým druhým spôsobom - sporné, otázne, nepredvídateľné rukopisy radšej nevydávajú. Ak už vyšli dve podobné knihy poézie a tretia, ktorá je v rukopise, sa im tiež podobá, má vždy väčšiu šancu na vydanie ako keby bola diametrálne odlišná. Tento opatrnícky úzus však nie je vynálezom kultúrnej sféry nášho života, poznáme ho odvšadiaľ: radšej neurobiť nič, ako niečo pokaziť.

To sú však už širšie, celospoločenské súvislosti, ktoré nie sú predmetom našej úvahy. Publikum však tento úzus pozná, vycítilo ho, a tak vzniká*predstava, že vydavateľské

šuplíky sú plné zaujímavých a originálnych rukopisov, ktoré z takých či onakých príčin knižne nevychádzajú. Žiaľ, nie je to tak. Akokoľvek táto predstava lichotí tvorivej potencii slovenského autora, v skutočnosti to, čo vychádza, nie je až takým neprípustné skresľujúcim obrazom toho, čo v slovenskej mladej poézii vzniká.

Nasledujúci prehľad bude teda pokusom o načrtnutie obrazu mladej slovenskej poézie cez rukopisy, cez texty, ktoré sa vydavateľstvá rozhodli predbežne alebo definitívne nevydať. Možno sa nám pritom podarí označiť i dôvody takéhoto rozhodnutia, príčiny nekvality či neakceptovateľnosti textov a hádam aj isté polohy obsiahnuté v rukopisoch, ktoré by mohli oživiť slovenský literárny kontext. A napokon takýto pohľad nám sčasti umožní zistiť, s akou predstavou o poézii chcú vstúpiť do literatúry mladí autori.

Z tohto hľadiska možno povedať, že nastupujúca básnická generácia vstupuje do poézie s mimoriadne silným pocitom nutnosti nadväzovať na doterajší vývin slovenskej socialistickej poézie. Toto vedomie zbavuje mladých autorov zbytočných pocitov výlučnosti, no na druhej strane takýto postoj neprináša dostatok inšpiračných podnetov pre äalší vývin slovenskej poézie. Túto generáciu možno v jej jadre teda charakterizovať ako generáciu s minimalistickým programom.

Tento minimalizmus zasahuje jednak oblasť vývinu poetických systémov (prejavuje sa to napríklad v minimálnej kontra verznosti vo vzťahu k básnickej tradícii a tradičným básnickým formám), jednak sa vzťahuje aj na životno-pragmatické okolnosti. Ten druhý - životný minimalizmus necháva značné stopy aj na tematickom profile a rozpätí mladej poézie. Toto rozpätie je značné, mohli by sme povedať, že úctyhodné, keby bolo zvládnuté. Subjekt mladého básnika sa na jednej strane angažuje takpovediac za "osud sveta", na dru-

hej strane nám jeho poézia .podáva dôkazy, že to, čo sa ho v skutočnosti najviac dotýka a čím sa najviac zaoberá, je jeho súkr-omný, najmä ľúbostný a rodinný život. Istá nezvládnutosť - a to platí v rozlohe celej generácie - je tu v tom, že mladým autorom sa nedarí organicky prepojiť nadosobné témy s osobnou problematikou.

Podľa toho, ku ktorému pólu sa prikláňajú, ktorým smerom orientujú svoje básnické úsilie, možno mladých autorov - zaiste, s určitým zjednodušením - rozdeliť do troch základných skupín. V prvej skupine vládne "presila objektu" - ide o autorov, ktorí pokračujú v intenciách niekdajšieho Nového slova mladých, vedeného Vojtechom Mihálikom, autorov literárnoesteticky orientovaných silno tradične až konzervatívne. V tejto skupine manifestovanie tzv. pozitívnych spoločenských a životných postojov ostáva v polohe čírej a nepresvedčivej deklarácie. Básnická i spoločenská nepoužiteľnosť tohto modelu literatúry (presadzovaného najmä v sedemdesiatych rokoch) sa v priebehu osemdesiatych rokov stala celkom zjavnou a literárnou kritikou konštatovanou.

Práve istý vzdor voči tomuto modelu je spoločným východiskom autorov vstupujúcich do literatúry v znamení "presily subjektu". Okrem tejto literárnohistorický motivovanej reakcie je v tejto druhej skupine mladých autorov dôvodom orientácie na subjekt i prirodzená, priam biologická potreba mladého človeka vypovedať sa, vyrovnať sa so sebou, uvedomiť si svoju identitu, a to často práve cestou odlíšenia sa za každú cenu. *

Tretiu, najsilnejšiu skupinu tvoria autori, u ktorých dominuje triezve hodnotenie reality i svojich vlastných možností - práve pre ich postoje je najvýstižnejší pojem minimalizmus. Zdá sa, že k životnému minimalizmu tejto generácie už nebude možné zaujať apriórne odmietavý postoj,

odsúdiť ho bez preskúmania príčin, keďže ide o jav širšej sociálnej povahy.. Avšak estetický minimalizmus tolerovať nemožno - ten nie je ospravedlniteľný nijakými vonkajšími, životnými okolnosťami. Prílišná triezvosť, suchopár sa už od čias Platóna s poéziou nie celkom dobre znáša - ak takýto, povedzme, že nevyhnutný postoj k životu prináša isté pragmatické riešenie či úspechy, v literárnej oblasti môže byť len zdrojom istej polovičatosti, estetickej nedohotovenosti textu.

Pravda, príčin takéhoto "polotovarového"charakteru básní môže byť viac. Mladý autor sa napríklad môže vyznačovať schopnosťou precítiť a prežiť okamih, no často od dojmu prechádza k dojímaniu sa a tu sa mu už nedarí presvedčiť čitateľa, že zachytený okamih môže mať silu zjavenia i pre niekoho iného okrem neho. Alebo iná básnicky "užitočná" vlastnosť - imaginatívnosť, býva u mladých autorov zoslabovaná, ba až znehodnocovaná predčasnou snahou o to, aby básnické obrazy, tieto produkty obraznosti aj čosi hmatateľné "znamenali", aby sa z nich dali ľahko vyvodiť napríklad morálne ponaučenia. Mnohí mladí autori akoby nedôverovali bezprostrednej skutočnosti zachytávanej zmyslami, pokúšajú sa o presiahnutie smerom k jej zmyslu, no na túto zaiste užitočnú cestu sa vydávajú vybavení zastaralými, nepoužiteľnými básnickými prostriedkami: často sa pokúšajú dostať "nad skutočnosť" cestou alegórií alebo tak, že banalitu povyšujú takpovediac jednou vetou na symbol ľudsky základných, prípadne celosvetovo neobíditeľných vecí. Takýto postup prirýchleho zovšeobecnenia však vlastne iba usvedčuje autorov z prehliadania životnej konkrétnosti, o ktorú im tak deklaratívne ide - akoby si tá zasluhovala pozornosť len vtedy, keä značí čosi viac ako seba samu. Písať civilnú poéziu značí predovšetkým prejaviť ochotu vnímať všetky aspekty reality, nezatvárať si pred ňou oči.

Táto pripomienky sa týka najmä autorov nazerájúcich na svet z aspektu objektu. Ich spoločensko-politické postoje sa vyznačujú jednoznačnosťou a rozhodnosťou, čo je zaiste pozitívne, závažným nedostatkom však je, že v rovine umeleckého vyjadrenia nie sú často schopní vyjadriť túto jednoznačnosť inak ako čiernobielym, schematickým videním sveta. Autori tohto typu chcú zviditeľniť to, čo aj tak každý dobre vidí - takýto spôsob básnenia sa inak nazýva aj publicizmom.

Ďalšou črtou tejto skupiny autorov je snaha o tvarovú dokonalosť. Básnický tvar má svoje odôvodnenie len ako isté (čo priam aj náhradné) riešenie problémového jadra básne. Ak však necítime v podloží básne problémové uchopenie reality, alebo ak je problémovosť veľmi rýchlo a bezbolestne uhladená, do podoby formálne perfekcionistického tvaru, potom báseň nie je ničím iným ako daňou poetickým i názorovým konvenciám. Prílišná sústredenosť na formálne vybrúsenie básní zbavuje spravidla verše začiatočníkov ostria, pokiaľ ide o ich schopnosť hlbších analytických rezov do skutočnosti i do vedomia súčasníka. Autori sa takto vzďaľujú od prítomnosti do archaickejších polôh - a túto aj nimi samými pociťovanú anachronickosť svojej poézie sa snažia vyvážiť "modernou" lexikou: "mikroprocesory", "počítač" a podobne.

No ani antikonvenčnosť ešte nie je zárukou básnickej hodnoty. Na antikonvenčnosť vsádzajú autori, ktorých sme nazvali "subjektivistami". Aj vďaka ich tvorbe si však už pomaly musíme zvykať na to, že rovnako ako medovosť a sentimentalita môže byť v literatúre falošná aj drsnosť. Často sa pod kapotou takéhoto modernizmu skrýva starý známy rétorizmus a frázizmus. Preexponovanej štylistickej naliehavosti, subjektívnosti podania nie vždy zodpovedá subjektívnosť prežitia a precítenia. Takto sa znovu dostávame - tentoraz z druhej strany - k autentickosti vyslovovaných básnic-

kých postojov. "Liečba šokom", ktorú čitateľovi ordinujú títo "drsní" autori, môže byť účinná len vtedy, keď je šok prekvapením, keď sa neopakuje pričasto. V opačnom prípade sa zámerne šokujúci účinok stráca a stále viac pozornosti upúta zle maskovaná rétorickosť, totiž skutočnosť, že tak ako sa v poézii tradujú tzv. sentimentálne klišé, tradujú sa i klišé "drsné".

V pozadí tejto "drsnosti" je odmietanie falošnej poetizácie sveta - no autorom sa zväčša ešte nedarí nájsť jeho "nefalošnú", pravú poetickosť - takú, ktorá by už nebola zbanalizovaná v množstve básní a piesní populárnej hudby. Toto hľadanie novej poetickosti sveta je výrazným a hádam aj najpozitívnejším generačným znakom, i keď o skutočne veľkých nálezoch tu ešte nemožno hovoriť. Objavuje sa tu však silná opozičnosť voči utilitárnemu svetu "dospelých" a zároveň očarenie plnohodnotným spôsobom života a ľudmi, ktorí ho vedú. Citovosť je tu veľmi silná, preto musí byť i veľmi silno, t. j. silnými slovami maskovaná - veľká vnútorná rozjatrenosť si často hľadá úľavu v útočných sarkazmoch i v obrannom úteku do snov a do sveta detstva. Nedoriešeným problémom tvorby autorov tohto typu ostáva otázka uhádnutia správnych proporcií medzi záujmom venovanom životu a pozornosťou venovanou výrazovej kultivácii básní. V mnohých prípadoch pôjde len o to, aby sa autorom podarilo dostať svoju subjektivitu z gramatického povrchu básne do jej koncepčného podložia.

Zdá sa však, že takéto poctivé a životne ani básnicky nezjednodušujúce hľadanie hodnoty a osobnej príťažlivosti reality, takéto hľadanie poetickosti sveta je najsympatickejšou s najperspektívnejšou črtou generácie začínajúcich básnikov. Práve v tejto vrstve "literárneho podložia" bude treba hľadať a očakávať texty, ktoré by mohli reprezentovať najlepšie stránky mladej slovenskej (nielen básnickej) generácie.

Mimojazykové prvky v komunikácii

Jozef Mistrík

Text chápeme ako jazykovo-tematickú štruktúru so zámerným usporiadaním výpovedí, ktorým sa vyjadruje relatívne uzavretý myšlienkový komplex. Z tejto definície evidentne vysvitá, že jednou zo zložiek textu sú jazykové prvky a äalej to, že tieto jazykové prvky sa konštituujú cez výpovede. Keby sme za textové jednotky stojace na úrovni tematickej zložky pokla dali vety, potom by sme v texte nesmeli vidieť nič viac, než verbálne sémanticky invariantné jednotky a metóda jeho interpretácie by sa rovnala takmer riešeniu matematických rovníc. Práve oná skutočnosť, že v texte dialekticky existujú výpovede, a nie vety, jednoznačne hovorí, že'v texte je oveľa viac, než len holé verbálne útvary a že jeho jazyk sa chápe ako komplex verbálnych i neverbálnych prvkov. M. Wertheimov princíp emergencie tieto tézy potvrdzuje, keď zdôrazňuje, že celok sa nikdy nerovná súčtu jeho častí.

Množiny elementárnych neverbálnych prvkov textu môžu mať charakter taktilický, optický, akustický, olfaktorický, chronemický. Tieto neverbálne prvky sa dostávajú do textu

ako prostriedky rôznorodých faktorov a systémov, súvisiacich so situáciou, prostredím i s emitentom a jeho vzťahom k recipientovi. Neverbálne prvky sa prejavujú raz ako iba sekundárne, komplementárne alebo až redundantné, napríklad mimika, zvuková podoba alebo chronemika, inokedy zasa ako primárne nositele výpovedného významu, napríklad taktilické (dotykové) pri hľadaní kontaktov, olfaktorické (čuchové) pri identifikačnej komunikácii v kriminalistike alebo chronemické (časové) pri orálnej interpretácii umeleckého textu a v rétorike. Systematika fungovania neverbálnych prvkov v texte nie je doteraz vedecky spracovaná v celej šírke, a tobôž nie je opísané štruktúrne fungovanie týchto prvkov v interferencii s verbálnymi a potom tematickými zložkami textu.

K taktilickým prvkom textu sa počítajú najmä také, ktoré sa uplatňujú pri nadväzovaní kontaktov pri pozdravoch, a potom také, ktoré v hovorenom texte slúžia na retušovanie hierarchie jednotlivých zložiek, napríklad na signalizovanie pointy a kľúčových slov a či situácií. Taktilika sa uplatňuje napríklad pri recepcii slepeckého textu a v dialógu intímnej alebo osobnej vzdialenosti medzi emitentom a recipientom. Špecifické je trenie alebo podávanie si rúk pri pozdravoch alebo na znak príjemných pocitov, trenie si nosmi u Laponcov, priateľské tľapkanie po pleci, objímanie sa, bozkávanie rúk, čela, vlasov, líc, vzájomné strkanie ató. Všetko to sú výpovedné prostriedky, ktoré majú konvenčnú alebo uzuálnu hodnotu. Patria medzi výstavbové textotvorné prostriedky a ich interpretácia v rámci úplného textu je nevyhnutná. Znalosť taktiliky má značný význam najmä dnes, pri bohatých a zložitých komunikačných situáciách príslušníkov najrozličnejších sociét, regiónov i spoločenských vrstiev a reprezentantov rozličných inštitúcií aj inštancií. Miera uplatňova-

nia taktilických prvkov v komunikácii je nielen rečou, ale často aj vonkajším znakom charakteru a inteligencie emitenta alebo percipienta.

Zrakom vníma človek viac ako 80 %, a tak v ústnych a písomných prejavoch najvýraznejšími prvkami sú optické prvky. Všeobecne sa prijíma na základe empíria získané konštatovanie, že gestikuláciou možno vyjadriť 700 000 významov, nie menej mimikou, očnými kontaktmi, proxemikou a plastikou tela. 0 nič chudobnejší nie je repertoár grafických, výtvarných, farebných a svetelných prostriedkov písomných prejavov Repertoár optických prvkov textu je tým bohaší a rozmanitejší, čím je prejav osobnejší a empatickejší. Výrečné sú tieto prvky jednak preto, že sa vnímajú zrakom a jednak preto, že sú rôznorodé. Oko je schopné registrovať odrazu niekoľko fafttov, a tak jeho vnem v komplexnosti i v tendenčné proporčnom rozložení prvkov je sémanticky adresný a dobre čitateľný. Týka sa to tak ústne, ako i písomne realizovaných textov.

Akustické prvky neverbálnej povahy sú tie, pomocou ktorých autor prejavu začleňuje výpoveď do textového celku, spája s prehovorovou situáciou a pomocou ktorých zakomponúva do textu to, čo je navyše jeho verbálnej zložky. Sú to predovšetkým rétorické prvky, ktorými sa dosahuje vertikálne i horizontálne členenie hovoreného prejavu, patetický tón, tempo a jeho rytmus. Takmer nepreskúmané sú otázky agogiky vo verbálnom texte a ani funkcie pauzy. Agogika rovnako ako pauza nie sú merateľné exaktne, obidve majú relatívne podoby i hodnoty. No akustické prvky sú nositeľmi sémantických, verbálne nesformulovaných významov aj v hovorových spontánnych i umeleckých, režijne spracovaných výpovedí a komunikátov. Tu akustické prvky spolu s optickými pokrývajú veľké medzislovné priestory alebo prekrývajú celé texty s úmyslom vyjadriť postoj autora. Fonický charakter ústneho prejavu

je mutatis mutandis analógiou uplatnenia farebnej zložky v písomnom prejave, a to tej zložky ako celku alebo jej častí.

Najmenej významné a najmenej výrečné sú oífaktorické prvky v textoch. Sú to čuchové prvky, ktoré sú veľmi rozšírené predovšetkým v etologickej oblasti, v komunikácii zvierat. Človek, pochopiteľne, je schopný uplatniť na komunukáciu aj tento prvok, napríklad pri náboženských obradoch, v špeciálnej reči reklamy, pri spoločenských stretnutiach, pri kontaktovaní, napríklad vzájomné oňuchávanie u Somoáncov A je schopný čítať tento prvok vtedy, ak sa uplatnil mimovoľne - vie ho čítať napríklad v kriminalistike, vo výrobných halách, v chemických laboratóriách, v skúmavkách a podobne. Olfaktorické prvky sú v písomných prejavoch opísateľné iba porovnávaním, no odborník ich vyvoláva alebo číta a interpretuje intuitívne rovnako ako ostatné neverbálne výrazové prostriedky.

Veľkú výpovednú silu skrývajú chronemické prvky v texte Pojem chronémy v teórii textu a štylistike nebol u nás doteraz systematicky spracovaný a ani sa s ním v doterajšej teórii nepracovalo. Ide však o závažný výrazový prostriedok a prvok vyskytujúci sa implikovaný do ústnych prejavov alebo syntaktický, prípadne graficky signalizovaný ako sujetový jav v písomných prejavoch. Chronému chápeme ako prvok, pomocou ktorého sa uplatňujú časové hodnoty v texte. Kladieme ju do radu takých pojmov, ako je štyíéma, intonéma, graféma, fonéma, syntagméma atď. Chronémou môže byť slovo (napríklad časové adverbium), môže ňou byť syntaktická konštrukcia (napríklad opakovanie, elipsa, polovetná konštrukcia), niektoré intonačné prostriedky (tempo, pauza), kinetické prostriedky (plastika tela, gesto) i grafické prvky (interpunkcia, členenie prejavu). Chronémou v dialógu, ktorá určuje hodnotu repliky, môže byť aj dĺžka pauzy pred

očakávanou replikou. Avšak najzávažnejšou chronémou je skutočný čas prejavu alebo sujetový čas, ktorý textu pridelil autor. Chronéma sa môže uplatniť iba kontrastívne v kontexte alebo kotexte, keď parametrické prvky sú v texte alebo v situácii. Chronemické prvky predikujú výber vyjadrovacích prostriedkov tak, aby boli v harmónii alebo funkčne v disharmónii s dobou. Chronematika textu je v citlivej korešpondencii najmä s jeho lexikálnou zložkou, pretože slovná zásoba je naj dynamickejšou jazykovou rovinou - samotná slovná zásoba textu môže plniť chronematickú funkciu v texte.

K opisu množín neverbálnych prvkov sme pristupovali nie smerom od tvorcu textu, od konštituovania textu, ale od recepcie, od identifikácie, teda odtiaľ, kde ich interpret vníma pomocou svojich zmyslov a prijíma ako materiálne nositele istých znakov - symbolov, signálov, indexov a symptómov jednotlivo alebo v integrovanej podobe. Pri takomto postupe je typológia konštrukčných prvkov priezračnejšia a systémotvorná. Videli sme v nich skôr prvky ako prostriedky. Každý systém však pohľad na veci zjednodušuje. Poznať systém znamená poznať skelet, holý skelet, ktorý slúži len ako vehikel alebo trójsky kôň na vnikanie do podstaty javu. Aj náš takpovediac inventár sledovaný text iba mapuje. Medzi kódmi na takto predstavenom abstraktnom modeli existujú totiž zložité vzájomné vzťahy, ale najmä korešpondencie so zmyslom textu, a tak s celou jazykovo-tematickou štruktúrou komunikátu. Proporčná účasť jednotlivých mimojazykových prvkov v komunikácii je takmer zásadne nevyvážená, pretože takouto nesymetriou sa buduje, konštituuje adresný, sémantický komplex. Interpret-čitateľ sa opiera o dominantné a dominujúce prvky v konfrontácii so štylisticky pasívnymi zložkami.

Pravda, do interpretácie hotového komunikátu vstupuje interpret s celým komplexom "svojich", prítomných, potenciálne úplne odlišných prostriedkov-prvkov. Čo sa odohráva v tejto fáze procesu, keó sa výrobca aj so zložitými okolnosťami výroby dostáva do konfrontácie s konz-umentom alebo prefabrikátom textového celku prijímaného za iných okolností než existovali pri konštruovaní prototextu? Pri všetkej autorite prototextu recipient vedome alebo podvedome prekladá, aktualizuje a "zneužíva" tento text pre seba, pre svoje ciele s pomocou svojich prostriedkov. Tu práve z hľadiska jazykovedy treba zdôrazniť, že jadrom interpretačných problémov je stretanie, konfrontácia alebo až kontrastívnosť mimojazykových prvkov primárneho a sekundárneho textu a či prototextu a me/tatextu. V interpretácii sa najskôr zvládnu čisto jazykové prvky komunikátu, lebo tie majú konvenčnú, ustálenú, konštantnú, normovanú a spravidla aj nadčasovú všeobecne platnú hodnotu.Text je vždy a všade niečo iné a aj každá jeho zložka a každý jeho prvok označuje vždy a všade niečo iné. Text v spoločenskej komunikácii vôbec nie je čisto verbálna entita. Uvážme hodnotu laboratórne čistého jazykového textu napríklad pri pozdrave, pri písaní a potom čítaní toho istého listu, pri stretnutí sa s turistom, pri kondolencii, pri formulovaní a čítaní telegramu, pri heslových signáloch hráčov, alebo laboratórne čistý text v javiskovom dialógu mimo scény a gesta, text hymny, modlitby, reč batoľaťa, reklamy, hluchonemého atď.

Stojíme teraz pred otázkou, do akej miery materiálne nositele znakov vnímané zmyslami, ako neverbálne kvality, no v symbióze s verbálnymi prvkami, patria do oblasti jazykovedy alebo mimo nej. Do akej miery dotyk, gesto, sila hlasu, pach, alebo časový moment, ktoré sú súčasťou a spolutvorcom výpovedných útvarov, patria do oblasti jazykovedy

a do okruhu problematiky textu. Keäže text nie je len oblasťou langue, ale najmä parole, keáže text bez zmyslu nie je textom a musí sa opierať o množstvo kotextových alebo kontextových javov, patria neverbálne symbiotické javy dokresľujúce sémantiku textu veľmi blízko k inventáru jazykových prvkov, ako mimojazykové komunikačné prvky (prostriedky).

Doterajšia jazykoveda textu nevenovala primeranú pozornosť neverbálnym komunikačným prostriedkom. Vznikom sociolingvistiky a psycholingvistiky sa začali vyčleňovať do mimojazykovedných (paralingvistických a extralingvistických) systémov a opúšťali integrujúci pojem výpovede, ktorá je známa vo všetkých jazykovedách (vyskazyvanije, Äuserung, Utterance, énonciation). Keô je reč o fungovaní textu v spoločenskej komunikácii z hľadiska jazykovedy, treba sa so všetkou starostlivosťou obrátiť na túto problematiku už aj preto, že moderná spoločnosť znamená prudký rozmach: vznikajú nové a nové komunikačné situácie a prostriedky. Jazyk sa vyvíja síce so spoločnosťou, ale predsa nie natoľko s ňou ako v nej, a to v zákonitej sekvencii: 1. spoločnosť, 2. jazyk. Najviac dynamická v jazyku i pri komunikácii je práve tá oblasť, v ktorej sa prezentujú explikačne aj implikačne mimojazykové skutočnosti.

Slovenská frazeológia v Bernolákovom diele

Jozef Mlacek

Dvojsté výročie prvej kodifikácie spisovnej slovenčiny je samo iba vonkajším dôvodom na súčasnú analýzu zachytenia slovenskej frazeológie v diele A. Bernoláka. Výročie pokladáme iba za podnet na sledovanie tejto otázky. Skutočné dôvody sú hlbšie. Sú predovšetkým v tom, že frazeológiu A. Bernolák zachytáva a spracúva na viacerých miestach svojho diela. Frazeológiu totiž nachádzame jednak vo forme dodatkov k jeho dvom gramatickým dielam, jednak lexikograficky spracovanú v jeho slovníku. Sú však aj v tom, že kým rozboru gramatického diela a vlastných lexikologických a lexikografických problémov v slovníku A. Bernoláka venovala naša jazykoveda zaslúženú pozornosť (porovnaj najmä Habovštiaková, 1968; tam aj celá predchádzajúca literatúra), frazeologický fond zachytený v slovníku ostával takmer nepovšimnutý. Boli tu iba zmienky o množstve prísloví a porekladiel v slovníku, ale aj toto konštatovanie o ich bohatstve sa niekedy dostávalo dg súvislostí s kritickými pripomienkami v Bernolákovej lexikografickej praxi, k jej šírke, neúspornosti, a tak aj ono vyznievalo problematicky. Naznačená situácia

priamo vyzýva, aby sa tento problém náležité osvetili, a to aj - alebo najmä - s prihliadnutím na výsledky súčasnej frazeologickej teórie. Začneme základnými faktami.

Prvou Bernolákovou zbierkou frazeologických jednotiek je dodatok k jeho Slovenskej gramatike, ktorý sa uvádza pod názvom Adagia Slavica. Je to zbierka 521 ustálených výrazov rozličných žánrov a rozličného pôvodu. Jazykovedci aj folkloristi už dávnejšie dokázali, že podstatnú časť tejto zbierky prevzal A. Bernolák od P. Doležala, ten zasa od D. Sinapia-Horčičku, ktorý zasa vyšiel z poľského prameňa (porovnaj Brtáň, 1940). 0 domácom vývine tejto zbierky folklorista A. Melicherčík uzatvára takto: "Prevažnú väčšinu slovenských prísloví z Horčičkovej zbierky preložil do češtiny Pavel Doležal a pripojil ich ku svojej Grammatike, vydanej roku 1746. Doležalovu zbierku potom poslovenčil, rozšíril a do svojej Gramatiky slovenskej, vydanej roku 1790, v abecednom usporiadaní začlenil Anton Bernolák pod záhlavím Porekladlá slovenské" (1974, s. 24).

Druhou Bernolákovou zbierkou frazeologického fondu, ba skôr doplnením predchádzajúcej zbierky, sú opäť Adagia Slavica, ktoré vyšli ako dodatok k jeho Etymológii o rok neskôr. Zbierka obsahuje do 230 jednotiek, zväčša celkom iných ako v prvej zbierke, zriedkavejšie aj osobitných variantov k jednotkám z prvej zbierky. Táto nová zbierka nemá nijakú bezprostrednú predlohu v^zbierkach iných autrov, a tak ju možno pokladať a povaha materiálu z nej to potvrdzuje - za výsledok zachytenia vtedajšieho úzu. Analýzu obidvoch zbierok tu nebudeme robiť osobitne. Takmer všetko z nich sa totiž nachádza na príslušných miestach Slowára, o ktorom budeme hovoriť v celom nasledujúcom výklade.

Posmrtne vydaný Slowár slovenský česko-latinsko-nemecko-uhereký obsahuje najväčšiu zbierku frazeologizmpv, a to vyše 2800 jednotiek. Je to teda podstatne rozšírená zbierka v po-

rovnaní s obidvoma predchádzajúcimi, ktoré dovedna tvoria iba približne štvrtinu frazeológie zo Slowára. Rozsah a povaha tohto materiálu si vyžaduje sledovať viaceré čiastkové otázky s ním spojené. Medzi najzaujímavejšie spomedzi nich bude iste patriť problematike vzniku tejto zbierky, äalej otázky spracovania frazeológie v slovníku, ako aj všeobecná charakteristika zachytenej frazeológie. Na tieto otázky chceme odpovedať v óalších častiach tejto práce.

Prvou zložitou otázkou pri analýze frazeológie v Bernolákovom slovníku je už otázka vzniku, pôvodu tejto zbierky. Kvantitatívny nárast materiálu proti predchádzajúcim Bernolákovým zbierkam stavia otázniky nad jeho prameňmi. Ako je z literatúry známe, Bernolák v slovníku zväčšia neuvádza pramene. Preto aj k riešeniu naznačenej otázky musíme pristupovať viacej hypoteticky, respektíve úvahovo.

Jedno z možných riešení naznačenej otázky sa ponúka v záveroch Jónovej konfrontácie Bernolákovho slovníka s Česko-nemecko-latinským slovníkom Juraja Palkoviča, ktorý vyšiel krátko pred Bernolákovým Slowárom (1820-21). E. Jóna pripúšťa, že pri konečnej redakcii Bernolákovho slovníka mohli upravovatelia prihliadať do istej miery na príbuzný materiál z Palkovičovho slovníka (Jóna, 1985). Na takúto možnosť poukazujú niektoré zreteľné bohemizmy, ktoré sa dostali do Bernolákovho diela. Pokiaľ ide priamo o frazeológiu, E. Jóna uvádza, že obidva slovníky "majú často podobné príklady, príslovia" (s. 37). Vysvetlenie nachádza E. Jóna v tom, že obidva slovníky mali rovnaké pramene. Toto vysvetlenie sa priamo' dotýka najmä tej časti Bernolákovej frazeológie, ktorá bola už v jeho prvej zbierke a ktorá vychádzala zo zbierky P. Doležala. V ostatných častiach frazeologického materiálu by sa priame prihliadanie na Palkovičov fond zákonite prejavilo neorganickým, nenáležitým lexikografie-

kým správan ím takých špecifických problémov frazeológie, ako je jej variantnosť, synonymita atď. V tomto smere však nachádzame v Slowári skôr zreteľnú korešpondenciu medzi jednotlivými zachyteniami tej istej frazémy. Rozporov je tu pomerne málo (na niektoré upozorníme v záverečnej časti práce).

Druhé možné riešenie sledovanej otázky naznačili už naše úvodné poznámky o prvých dvoch zbierkach. Ukázalo sa v nich, že A. Bernolák sám zhromažďoval takéto výrazy, že ich sledoval. Nie je teda vylúčené, že frazeologický materiál pre Slowár výrazne narástol už za Bernolákovho života, a to z prekladov cudzojazyčných (najmä latinských) výrokov aj z úzu. Pravda, táto otázka ostáva otvorená. Pri jej ďalšom riešení by zaiste veľa napovedali aj porovnania s Ribayovým Idiotikonom.

Druhý samostatný okruh otázok pri sledovaní Bernolákovej frazeológie predstavuje problematika spôsobov zachytenia a lexikografického spracovania celého zhromaždeného fondu v Slowári. Možno konštatovať, že frazeologický materiál sa v ňom zachytáva s nasledujúcimi označeniami:

A/ Podstatná väčšina fondu sa uvádza pod značkou Prôv. (proverbium). Treba však uviesť, že označenie "Prôv." sa tu uplatňuje vo veľmi širokom zmysle, takmer ako dnešný názov parémia. Takto sú v slovníku zachytené najmä frazémy s vetnou a súvetnou stavbou (teda vlastné príslovia a porekadlá, ale aj povrávky, pranostiky, sentencie, gnómy), no zriedkavejšie aj jednotky s nevetnou povahou, a to najmä slovesné zvraty. Treba ešte dodať, že pod takýmto označením sa v slovníku najčastejšie uvádzajú aj rozličné všeobecne známe, teda ustálené a obrazné úryvky.z ľudových piesní, ďalej, rozličné dobové (najmä spoločenské a školské) pravidlá, isté ustálené dialogizované (kontaktové) formuly atď.

b/ Mnoho frazeologického materiálu sa v slovníku nachádza pod označením Úzus. Táto značka však môže zahrnovať pri sebe

aj uzuálne, avšak nefrazeologizované zvraty. K takto zachyteným jednotkám treba teda pristupovať diferencovane a nerátať ich všetky medzi frazémy. Na druhej strane ich však nemožno ako celok obísť. Na mnohých miestach pri takto zachytených jednotkách je aj nejaká vysvetľujúca poznámka alebo exemplifikácia, ktorá ukazuje, že v danom prípade ide nielen o uzuálny, teda vlastne ustálený, ale aj o metaforický význam spojenia. Pri spojení týchto dvoch charakteristík ide o zreteľné jednotky frazeológie.

c/ Frazeológia sa v Slowári zachytáva aj pod značkou "tropice". Ide akoby o opačný prípad v porovnaní s predchádzajúcim typom- Tam bolo treba medzi ustálenými odlišovať obrazné (a teda frazeologické) výrazy od neobrazných (teda nefrazeologických), tu zasa medzi obraznými ustálené (povedali sme, že práve spojením týchto charakteristík sa bežne vydeľuje podstatná časť frazeológie) od neustálených, teda od aktuálnych, napr. umeleckých metafor. Pri vtedajšej malej rozvitosti našej umeleckej tvorby, ktorá by takéto aktuálne metafory ponúkala, možno konštatovať, že väčšina jednotiek pod takýmto označením patrí do oblasti ustálených metafor, a pokiaľ sú to výrazy viacslovné, patria aj do frazeológie.

d/ Napokon sa frazeológia v slovníku zachytáva bez osobitného označenia, a to ako synonymný výraz pre jednoslovné heslo. Napr.: Borowka - syn. wraňé Oko (119), Buchač - syn. Búchala Gano (151), čleg - syn. židowská Smola (655), powrchňe - syn. od Ruki; čo pre koho (2425), Šašek - Mechem uderení (3875), Ribezla - syn. Swatogánskí Winič (2719), Borras - syn. wolowí Gaz¸ik (119)*'. Ako vidieť, tento spôsob sa uplatňuje najmä pri zachytení jednotiek s výraznou pomenovacou funkciou, napríklad tzv. ľudových názvov alebo termínov. Tieto jednotky sa niekedy práve pre túto svoju osobitnú funkciu označujú ako tzv. pseudoidiómy (pórov.

Čermák, 1985). Špecifický prípad takéhoto zachytenia frazeológie sa v slovníku prejavuje pri jednotkách, v ktorých má jeden člen frazeologický viazaný význam. Takýto člen sa stavia hneď za uzuálny výraz bez akéhokoľvek osobitného vyznačenia. Napr.: Priwítací (bodagzdrawní) Nápog (1596), milostní (podzamnú) Nápog (1595).

Hoci sa v predchádzajúcich poznámkach ukázala celá škála spôsobov, ako sa v Bernolákovom slovníku frazeológia zachytáva, dotýkali sme sa. v nich vlastne iba jednej stránky spracovania frazeológie v ňom. Ukázalo sa, na akých miestach v slovníku sa frazeológia vyskytuje. Keď však chceme sledovať celú problematiku spracovania frazeológie v Slowári, treba sa pristaviť pri celej metóde spracovania frazém v ňom, totiž pri tom, ako sa zostavovateľ slovníka vyrovnáva s takými otázkami, ako je viacslovnosť frazém, ich zvyčajná obraznosť a expresívnosť, ich variantnosť a pod. Sledovanie týchto otázok bude predmetom nasledujúcich poznámok.

Zaujímavé a aj z hľadiska dnešného sledovania frazeológie v Bernolákovom slovníku dôležité sú tie osobitné lexikografické postupy, ktorými sa podporuje správne chápanie preneseného významu frazémy. Je síce pravda, že v tomto type slovníka (Slowár je v prvom rade slovníkom prekladovým) mnohé veci pomáha určiť primeraná ekvivalentácia v ďalších jazykoch slovníka, ale ani ona všetko nezaručuje. Práve preto autor už v slovenskej časti mnohých hesiel podáva rozličné vysvetľujúce dodatky alebo synonymné výrazy, ktoré dovoľujú správne pochopiť celú frazému alebo nejaký frazeologizovaný komponent v nej. Takéto vysvetlenia sa uvádzajú zvyčajne hneď po výraze, ktorý vysvetľujú, alebo za celou jednotkou. Napríklad: za Bagatelu (lacno) kúpiť (33); Brat žiwotní (z gedneg Matki) (128); od Kowáča Uhlí

(nečo z druheg Ruki) kupowať (1052) - Psa obariť (= Weselého zarmútiť) (1769).

Príklady ukazujú, že vysvetlenia mieria na presný vecný význam danej frazémy. Niekedy sa však takéto vysvetlenia uspokojujú iba s tým, že sa nimi určuje iba všeobecné zaradenie daného významu: Deň a Noc (Zeľina - 367); vo vysvetlení sa nepodáva presný vecný význam určovaného výrazu, iba jeho rámcové zaradenie; pravda, ani tento postup nemožno práve so zreteľom na typ slovníka odmietať: cudzie ekvivalenty totiž spresňujú vlastný vecný význam spojenia). Celkom osobitným problémom by bolo sledovanie toho, ako vystihujú spomínané cudzojazyčné ekvivalenty význam jednotlivých slovenských frazém, to však nie je predmetom tejto analýzy. Pokiaľ ide o sledované vysvetlenia, dnešný čitateľ slovníka by ich potreboval ešte viacej, lebo niekde ani inojazyčné ekvivalenty celkom nevystihujú obrazný charakter explikovanej frazeologickej jednotky.

Pre charakteristiku lexikografického či frazeografického spracovania frazeológie je rovnako ako uvedená problematika obraznosti dôležité aj to, ako sa v slovníku odráža a spracúva viacslovnosť frazém. Vieme, že v jazykovednej teórii je to doteraz otvorená otázka. Ako teda postupoval v tomto bode A. Bernolák? Možno konštatovať, že jeho postup korešponduje s postupmi v súčasnej frazeografii najbežnejšími, totiž najmä s tým, že frazéma sa v slovníku uvádza pri všetkých pôvodne plnovýznamových zložkách svojej stavby. Takýto postup síce vedie k tomu, čo sa už od prvých kritík Slowára tomuto dielu vyčítalo, totiž k neúspornosti, k rozširovaniu rozsahu slovníkového textu, ale v prípade frazeológie sa práve takto zaručuje najlepšia orientácia pri hľadaní konkrétnych frazém v rozsiahlom diele.

Opakovaný výskyt tej istej frazémy na dvoch alebo aj viacej miestach slovníka je pre súčasné bádanie v oblasti historickej frazeológie osobitne dôležitý ešte z jedného hľadiska. Sledovanie takýchto prípadov v slovníku totiž ukazuje jednak prípady, v ktorých sa aj pri viacerých zachyteniach jednotka uvádza v úplne rovnakej forme, jednak prípady, pri ktorých sú rozličné výrazové rozdiely v zachytení tej istej frazémy. Za prípadmi prvého typu možno vidieť fakt, že frazeologická jednotka bola v čase zostavovania slovníka natoľko ustálená, petrifikovaná, že sa nemohla vyskytnúť, a teda ani zachytiť v nijakej odlišnej podobe. Prípady druhého spomenutého typu treba posudzovať diferencovane. Za rozdielnym zachytením tej istej jednotky možno vidieť v prvom rade istú neukončenosť procesu jej ustaľovania (dôvody sú teda v samom jazyku), na druhej strane sa však týmto spôsobom mohla prejaviť aj nedostatočná koordinácia pri lingvistickom opise ustálených jednotiek (dôvody viacej gnozeologické). Hranice medzi obidvoma typmi rozdielov v zachytení frazém sa nedajú celkom presne zistiť. Je však isté, že všetky prípady s rozdielnym zachytením frazémy treba aspoň do istej miery brať do úvahy pri sledovaní ďalšej dôležitej stránky frazeológie v slovníku, a to pri skúmaní spracovania variantnosti frazém.

Hoci Bernolákov Slowár nie je špecializovaným frazeologickým slovníkom, zachytáva variantnosť frazém pomerne široko. Keóže variantnosť je v jazyku všeobecne prejavom jeho dynamiky, jeho vývinu, aj variantnosť frazeológie zachytená v Slowári podáva obraz o vývinových tendenciách vtedajšieho slovenského jazyka. Variantnosť frazeológie ukazuje totiž jednak vývin samej frazeológie, jednak - a to cez variantnosť zložiek - vývin v lexike, morfológii, syntaxi, v štýle atď. Pristavme sa pri niektorých typickejších prípadoch variantnosti frazeologických jednotiek, ako ju zachytil A. Bernolák.

Nijako neprekvapuje, že aj v Bernolákovom spracovaní frazeologických variantov prevažujú prípady lexikálnej variantnosti. Treba si však uvedomiť, že aj za týmto jediným druhom variantnosti sa skrýva celý register vnútorne diferencovaných prípadov. Existujú tu napríklad lexikálne varianty frazém založené na metonymickom posune pri istej zložke. Napríklad: Proťi Woóe plwať (2656) - Proťi Prúdu plwať (2663); Gakí Strom (gaká Gabloň), také Gablko (591), Ňekomu Tekst (Kapitolu) čítať (3292). Inokedy lexikálna premenlivosť súvisí napríklad so sférou uplatnenia, s povahou spoločenskej situácie, v ktorej sa frazéma rozvila a uplatnila. Je napríklad evidentné, že variantnosť v jednotke Gakí Pán, takí Krám /taká Čeládka - 2017) súvisí s uplatňovaním v obchodnej alebo tradičnej dedinskej, respektíve feudálnej sfére. Podobne sú diferencované napríklad varianty Má Turáki, Dudki, Šupáki (3366). Na iných, a to slovotvorných postupoch sa zakladá zasa variantnosť v takýchto prípadoch: Ani o Pero (Perko) ňechibí (2077), šibeničná (šibená) Noha (3849; ako synonymum k poslednej uvedenej jednotke sa v slovníku uvádza slovo Wiselec; v súčasnom jazyku by to bolo skôr slovo šibeničník).

Bohato je v Slowári doložená aj oblasť tvarových, morfologických variantov frazém. Niekedy je to variantnosť založená na uplatňovaní staršieho a novšieho tvaru istej zložky vo frazéme. Napríklad: Hupkem (Hupki) dolu skočil (817); Do Reči (w Reč) ňekomu skočiť (2961): Inokedy je to iba prejav konkurencie dvoch kategórií pri niektorej zložke, napríklad dvoch pádov: W gedneg Banóe (z gedneg Bandi) sú (38), Ruki (Rukami) zalamowať (2846). Všetky takéto variantné podoby šú v slovníku opodstatnené. Naproti tomu nebolo potrebné uvádzať dve paradigmatické formy tej istej jednotky v prípade Príäe na Psa Mráz - Prišiel na Psa Mráz (2081), a to aj napriek tomu, že ide o dve najbežnejšie formy tejto frazémy.

V Slowári sú bohato doložené aj prípady komplexných variantov frazémy, pri ktorých sa prejavuje lexikálne aj tvarové obmieňanie niektorých zložiek. Napríklad: Pri Kachlách (za Kachlami, pri Peci, za Pečú) seäeť (855), Na gedneg Strune hrať, na gednu Strunu biť (3205); Do Sweta (we Spust Sweta) búchať (trepať) (3251) - Do Wetra (do Seta, štiri na tri) búchať (trepať) (3619). Špecifickým prípadom takejto komplexnej variantnosti sú spojenia, v ktorých sa prejavuje lexikálne obmieňanie a zároveň isté hláskové zmeny súvisiace s tým, že v celej bernolákovskej kodifikácii sa stretali prvky prevládajúceho západoslovenského typu so zriedkavejšími prvkami stredoslovenskými. Aspoň jeden príklad: Swím Lokťem (Lakťem) inších súäiť, merať (3225).

Zriedkavejšie sú v slovníku zachytené prípady so syntaktickou variantnosťou frazémy, hoci aj medzi nimi jestvuje viacej špecifických typov. V prvom prípade ide o variantnosť, pri ktorej sa lexikálna zložka nahrádza vetnou: Leňiwému (Kdo nerád robí, ternu) wždicki Swátek gest (3243). Inokedy sa jeden z variantov dopĺňa o isté situačné súvislosti a dodatky: Pozäe Bíka hoňiť (73) - Pozäe Bíka hoňiť, keď uš Šošowícu zežral (2432; obidve podoby treba pritom vidieť aj v súvislosti s českým zvratom pozde bycha honiti).

Niekedy takéto doplnenie býva fakultatívne, avšak funkčne dôležité, lebo veľa napovedá o štylistickej hodnote celej frazémy. Tak napríklad v jednotke Bodag ťa Hus kopla (zadnú Nohu - 819) práve dodatok naznačuje žartovnú hodnotu celej jednotky. Len mimochodom dodávame, že aj v súčasnej podobe tejto jedrkotky sa uplatňuje fakultatívna zložka, ktorá tiež dodáva jednotke žartovný charakter, ale vkladá sa na iné miesto: Bodaj ťa hus kopla - Bodaj ťa pečená hus kopla - 8odaj ťa hus pečená kopla.

Iba celkom zriedkavo sa zo zachytenej slovníkovej podoby frazémy nedá celkom presne určiť, o aký typ variantnosti ide. Napríklad jednotku Dokáď Železo w **Ohni** (horí), kug (4283) možno interpretovať dvojako, a to tak, že zložka "horí" je premenlivou zložkou za komponent "w Ohni" (jednotka by teda mala podoby: Dokáď Železo w **Ohni**, kug - Dokáď Železo horí, kug), alebo tak, že komponent "horí" je premenlivou zložkou za komponent "w Ohni" (jednotka by teda mala podoby: Dokáď Železo w Ohni, kug - Dokáď Železo horí, kug), alebo tak, že komponent "horí" je fakultatívnou zložkou, ktorá môže, ale aj nemusí byť vyjadrená (aj pri takomto chápaní by mala frazéma opäť dve formy, a to: Dokáď Železo w Ohni, kug - Dokáď Železo w Ohni horí, kug).

Nielen tento posledný prípad, ale aj ostatné uvedené príklady naznačujú, že zachytenie frazeologickej variantnosti je pre celý obraz frazeológie velmi dôležité. Vybrané príklady zároveň ukazujú, že z tejto stránky frazeologický materiál v Bernolákovom Slowári už nie je iba ďalšou, rozšírenou zbierkou frazém, ale v mnohých smeroch supluje - popri iných špecifických funkciách - aj funkciu frazeologického slovníka.

Keď chceme napokon prejsť k tretiemu v úvode naznačenému okruhu problémov, totiž k charakteristike samej frazeológie, ktorá sa v sledovanom diele vyskytuje, uvedomujeme si, že opis takéhoto fondu by si vyžadoval ovela viac pozornosti aj miesta, ako poskytuje rámec tejto štúdie, vlastne iba jej časti. Preto sa v nasledujúcich poznámkach obmedzíme iba na niekoľko základných konštatovaní o naznačenom probléme.

Začneme banálnym konštatovaním, že v Slowári je jednak frazeológia, ktorá je v slovenčine dodnes živá, a jednak frazeológia, ktorá z jazyka ustúpila, alebo celkom zanikla.

Dôležitejšie pre túto charakteristiku je však zistenie, že veľká väčšina frazém zo Slowára patrí do prvej skupiny. Treba pritom, pravda, dodať, že táto dodnes v slovenčine existujúca frazeológia zaznamenala od svojho zachytenia v slovníku predsa isté zmeny, a to už samou zmenou kodifikácie spisovnej slovenčiny, ale aj rozličnými osobitnými frazeologizačnými procesmi. Pristavme sa preto najskôr pri tejto časti Bernolákovej frazeológie a všimnime si, čo ostalo v týchto jednotkách aj doteraz nezmenené a čo ša zasa v nejakom smere pozmenilo.

Za elementárny prípad treba v sledovaných súvislostiach pokladať také frazémy, ktoré dodnes v slovenčine existujú v celkom nezmenenej forme a od dnešných podôb tých istých jednotiek sa odlišujú iba pravopisnými alebo hláskoslovnými znakmi. Napríklad: Starí, ale Garí (616 - Starý, ale jarý); Blázen dáwá, múdri bere (87 - dnes: Blázon dáva, múdry berie); Trefila Kosa na Kameň (1040 - dnes: Trafila kosa na kameň). Takýchto prípadov je v rozoberanom slovníku veľmi veľa. špecifickejšie, a preto aj zriedkavejšie sú frazémy, pri ktorých nastal istý posun na gramatickej rovine stavby, teda posun morfologický alebo syntaktický. Napríklad: Bláznow ňekomu nadať (87 - novšie: nadávať, nadať, niekomu do bláznov); Ňekomu Fík ukázať (560 - dnes: ukázať niekomu figu); Neščasťí po Luôoch, ne po Horách choäí (756 - dnes: Nešťastie nechodí po horách, ale po ľuäoch). Naopak frekventovanejšie a zároveň aj výraznejšie sú prípady s lexikálnymi obmenami, a to pri zachovaní významu frazémy až do súčasnosti: Noc má swtePráwo (1750 - dnes: Noc má svoju moc); Nech sem Filip, gestli... (561 - dnes: Nech som kubo, ak...); Čas Ruže prináša (2596 - dnes: Trpezlivosť ruže prináša); Za Balatku nestáť (35; balatka = sklená guľka); Gaké Drewo, takí Cwik (336 - dnes: Aké drevo, taký klin); Ide wšecko gako po Lihách (1244: lihy - reb-

rík, schody do pivnice s vínom); Ňekomu na Nohi (Pati) stúpať (1752; tu lexikálna variantnosť naznačuje vývin k dnešnej podobe).

Zaujímavé sú v sledovaných súvislostiach aj také jednotky, ktoré pri zachovaní celého obrazu aj významu jednotky majú u Bernoláka a v súčasnom jazyku o nejakú zložku rozšírené alebo naopak zúžené ustálené zloženie. Napríklad: Ostatnú (poslednú) Ruku priložiť (2845 - dnes: priložiť ruku k niečomu) - Pige, gako Dúha Wodu (513 - dnes: piť ako dúha) - Slamu mlátiť (2997 - dnes bežnejšie mlátiť prázdnu slamu, hoci nie je neznáma ani uvedená kratšia podoba bez tautologickej zložky prázdnu) - I we Wídňi sú Luďá bídňí (72 - dnes bez pomocného slovesa; Aj vo Viedni ľudia biedni).

Všetky jednotky s uvedenými zmenami ukazujú najmä dve veci. Jednak je to výrazná stabilita frazeologickej obraznosti, jednak fakt, že vo vývine frazémy sa bežnejšie, "ľahšie" mení jej tvarová stránka, tá totiž výraznejšie podlieha zákonitostiam o nerovnomernom vývine na jednotlivých rovinách jazykovej stavby. Na druhej strane však ani stabilita frazeologického obrazu nie je absolútna, ale je limitovaná. V sledovanom materiáli to dokazuje výskyt takých jednotiek, ktoré v ďalšom vývine jazyka ustúpili. Všimnime si aspoň niektoré ich výraznejšie prípady.

Aj medzi jednotkami tohto druhého typu, teda medzi frazémami, ktoré A. Bernolák zachytil a ktoré v ďalšom vývine jazyka ustúpili, možno nájsť viacej druhov. Sú to výrazy, ktoré odrážali také skutočnosti alebo poznatky, čo novším vývinom vedy a spoločnosti stratili svoju predchádzajúcu platnosť. Napríklad: Woda studená Hrwolu ge Príčina (806) - Ďéťa od Zemana ze Sedláčki (z Meščanki) (372) - Poď Kubo do Fogta (1120). Výrazne ustúpili aj viaceré ľudové (frazeologizované) botanické názvy: áronowá Brada (22 - názov rastliny); ďalej ľudové názvy chorôb: Žaba na Gaziku

(4070); ako aj názvy niektorých ďalších skutočností: Psá Hwézda (2668 - Sírius). Ustúpili aj jednotky s výrazne nesystémovými vlastnosťami: Čo ge naplat (1592); podobne aj jednotky krajovo limitované: Rozum, Dóra, Cífer horí (2830) a napokon aj rozličné veršované dobové povrávky, napríklad: Hop, Kubo chlupatí, od Hlawi až do (po) Pati (238).

Treba však povedať, že medzi jednotkami, ktoré zanikli alebo aspoň ustúpili, nachádzame aj mnohé pozoruhodné obrazné výrazy kotviace v každodennom živote dedinského človeka. Na škodu veci sa v mnohých prípadoch priamo vychytilo iba niektoré spojenie a ostatné synonymné alebo podobné výrazy sa postupne zabudli. Všimnime si aspoň jeden takýto bohatý synonymický rad s významom "robiť zbytočnú robotu, zbytočne sa namáhať", teda rad, ktorý v súčasnom jazyku reprezentuje najzreteľnejšie frazéma hrach na stenu hádzať (existuje aj v komparatívnej forme). V Slowári nachádzame takéto synonymá: Breh orať - Písek wázať - Wodu hrabať (137) - Na Písku stawať (2100) - Na písku sáť (2100) - Capa dogiť (166) - Pod Bugakem Tela hledáš (155; Bernolák tieto jednotky dáva do tvaru infinitívu alebo gnómickej 2. osoby prítomného času) - Sluncu Swetlo dodáwať (3017) - Hluchému spíwať - Na Sťenu Hrach hádzať (727) - Husám Seno a Psom Otrubi dáwáš (819) - Psowi Plewi dáwáš a Wolowi Kosťi (2081) - Pawučinu pretkáwať (2549) - W Mori Wodu hledáš (1441) - W Réčici Wodu nosiť (2704) - Ribu plwať učíš (2717) - Hwézdi na Nebe klásť (823) - Pri Potoku Studňu kope (= do Dunaga Wodu nosiť - 2391) - W Powetrí stawá (2414; posledné dva prípady s tvarom 3. osoby sing., hoci vysvetľujúci výraz pri prvom z nich má slovensú zložku v infinitíve). Aj pri základnej významovej zhode .ponúkali uvedené jednotky rozličné významové odtienky, niesli so sebou rôzno-

norodé konotácie a štýlové hodnoty. Prichodí len ľutovať, že sa viaceré z nich nedostali do novších zbierok frazeológie, a tak neboli k dispozícii aj slovesným tvorcom äalších generácií.

f

Sledovali sme len niektoré stránky frazeológie v Bernolákovom Slowári. Aj napriek tomu sa ukázalo, že tu ide o vzácny prameň našej frazeológie (je známe, že ho dôkladne excerpoval napríklad aj F. Šujanský, ktorý dal zasa celý svoj materiál k dispozícii A. P. Zátureckému, a bola to pritom viac ako tretina Zátureckého zbierky), a prameň, v ktorom možno popri tom, čo časom ustúpilo, nájsť aj veľa sviežich obrazných výrokov a výrazov, takých, čo môžu v istých situáciách obohacovať aj frazeológiu súčasnej slovenčiny.

Poznámky

1. Pripomíname aspoň najtypickejšie znaky Bernolákovho pravopisu: Píše iba jedno i (nemá y); substantíva píše s veľkým začiatočným písmenom; fonému j píše grafémou g; fonému g píše grafémou g. Treba ešte dodať aj známe konštatovanie z dejín nášho jazyka, že totiž v Slowári, ktorý vyšiel po autorovej smrti, nachádzame viaceré odchýlky od vlastnej Bernolákovej kodifikácie, niekedy zasa dvojaké grafické zachytenie. Aspoň najtypickejšie nedôslednosti zachytenia sme v príkladoch spresnili podlá kodifikácie. Čísla pri príkladoch označujú stranu, na ktorej sa dané jednotky vyskytujú v Slowári.

Literatúra

Bernolák, A.: Slowár Slowenskí Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí. 1. - 5. diel. B udín 1825 - 27. 4440 s.

Brtáň, R.: Danielovo Sinapiovo-Horčičkovo Neo-Forum Latino-Slavonicum. Nový trh Latinsko-Slovenský 1678. L. Sv. Mikuláš, Tranoscius 1940, 75 s.

Čermák, F.: Frazeológie a idiomatika. In: Filipec, 3. - Čermák, F.: Česká lexikológie. Praha, Academia 1985, s. 166 - 236.

Habovštiaková, K. : Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 443 s.

č)óna, E.: Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 170 s. (Porovnanie obidvoch slovníkov je najmä na s. 34-37)

Melicherčík, A.: Adolf Peter Záturecký a slovenské príslovia. In: Záturecký, 'A. P.: Slovenské príslovia, porekladlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava, Tatran 1974, s. 17-40.

Jonáš Záborský ako subjekt a objekt slovenskej drámy

Pavol Palkovič

Osobnosť a dielo Jonáša Záhorského (1812 - 1876) predstavujú jeden z "neurologických" bodov v literárnom a vôbec historickom povedomí Slovákov. Jeho všestranná, rozporuplná, v zásade však progresívna literárna i mimoliterárna činnosť znepokojovala príslušníkov všetkých generácií. To dokazuje nespornú dobovú i vývinovú hodnotu jeho diela i aktuálny, podnetný význam jeho odkazu pre dnešok. V príkrom, ale veľavravnom rozpore s týmito skutočnosťami stojí fakt, že práve tvorba a osobnosť Jonáša Záhorského stále ešte patrí k najmenej prebádaným miestam v našich literárnych dejinách a v ich objektívnom kritickom zhodnotení. I keä sa situácia v posledných desaťročiach zlepšila (najmä zásluhou bádateľskej a publikačnej činnosti 0. Čepana a iných), úroveň nášho poznania a najmä aktívneho osvojenia si Záhorského dedičstva zostáva stále krajne neuspokojivá. Týka sa to najmä jeho dramatickej tvorby. Naša teatrológia, v znásobenej miere naše divadlo a celá oblasť divadelnej kultúry, vrátane súčas-

nej slovenskej drámy, zostávajú dlžníkmi Záhorského ako subjektu i objektu slovenskej drámy.

O to cennejší je tvorivý čin Karola Horáka, mladého slovenského spisovateľa, dramatika, ale aj praktického divadelníka, ktorý napísal divadelnú hru Evanjelium podľa Jonáša (Záhorského), v ktorej oživil tragický životný údel a nepoddajného rebelantského ducha Záhorského - hrdinu vzrušujúcej, hĺbavej i občiansky apelatívnej monodrámy. Hoci ide o prvý a zatiaľ ojedinelý pokus predstaviť túto výnimočnú osobnosť z pozície cítenia a videnia i historickej skúsenosti dnešného autora, divadla i diváka, mnohé nasvedčuje tomu, že vznik a uvedenie Evanjelia podľa Jonáša (Záhorského) na scéne Poetického súboru Novej scény v Bratislave 31. 1. 1987 nemožno chápať ako vec náhody. Tento čin determinovala nielen subjektívna iniciatíva (predovšetkým samotného autora K. Horáka), ale - neoddeliteľne od nej - aj objektívne faktory, ako sú napríklad mnohé analogické momenty medzi Záhorského a dnešnou dobou, stav súčasného sveta a človeka v ňom. Ako naznačuje Horák vo významových podtextoch svojej hry, krízové postavenie dnešného ľudstva vrhá nové, ostré svetlo aj na odkaz Záhorského, naliehavo akcentujúc také progresívne stránky jeho osobnosti, názorových zápasov a snažení, akými boli jeho racionalistický kriticizmus i univerzalizmus, zdravá skepsa, ale i krajná obetavosť pre dobro ľudu a národa, hlavne však jeho neúnavná činorodosť v hľadaní východísk z každej krízovej situácie či už vo vlastnom osobnom živote, či v osudoch nášho ľudu a národa. Genéza i ohlas inscenácie Evanjelia podľa Jonáša (Záhorského) vyvolávajú nádej, že Horákov zápas o Záhorského a so Záhorským o súčasného diváka zapôsobí ako povzbudivý signál žiadúcej zmeny nášho vzťahu k odkazu jedného z našich najživotodarnejších, najprovokujúcejších a zároveň najobchádzanejších klasikov.

Ako konštatuje literárny historik: "Drámou sa zavŕšil vývin druhov v období doznievania literárneho romantizmu. Ich hierarchia a celý literárny proces dostali pevnejšie obrysy. Nerovnomernosť vývoja spôsobila, že dramatická literatúra sa konštituovala práve v čase vrcholiacej ideovo-estetickej krízy, v okolnostiach postupujúceho rozkladu romantizmu." (Dejiny slovenskej literatúry III, 1965, str. 156). Kľúčovú úlohu v spomínanom procese konštituovania slovenskej drámy zohrala dvojica popredných predstaviteľov dramatickej tvorby matičného obdobia - Jonáš Záhorský a Ján Palárik.

Krízový stav v spoločnosti, kedy sa rozhoduje o bytí a nebytí, kedy sa hľadajú východiská riešenia existenčných otázok prítomnosti i budúcnosti v rámci daných možností, aké sľubovala istá liberalizácia pomerov v Uhorsku po páde Bachovho absolutizmu koncom 50-tych a začiatkom 60-tych rokov, priam vyvolala do života dramatický literárny druh, budujúci práve na kríze ako základnom významovom a tvárnom faktore. Dokazuje to aj motivácia, charakter a zameranie Záhorského literárno-dramatickej aktivity. J. Záhorský bol priam predurčený na to, aby sa stal dramatickým spisovateľom, menovite zakladateľom slovenskej historickej tragédie a dovŕšiteľom satirickej veselohry a frašky v období národného obrodenia. Jeho pohnútky vykročiť na strmú cestu k "vrchovisku poézie", ako sa dráma sládkovičovským pomenovaním charakterizovala a hodnotila, boli oveľa hlbšie, zásadnejšie, než iba jeho ambície vyskúšať si všetky druhy a žánre súvekej literatúry.

Stav literatúry a najmä potreby doby (napríklad naliehavá spoločenská objednávka zo strany ochotníckeho divadla, ktorému sa v období národného obrodenia pripisovala dôležitá úloha v procese vzdelávania, výchovy a národného uvedomovania slovenského národa), podmienky pre vznik a spoločenské fungovanie drámy, ale aj divadla, ktoré by plnili predkladané úlohy na primeranej ideovo-estetickej úrovni, boli krajne ne-

priaznivé. Pocítil to aj Záborský a negatívne sa to odrazilo aj na umeleckej faktúre jeho inak priekopníckeho dramatického úsilia. Nie nedostatok subjektívnych dispozícií, tobôž talentu (ako sa mylne domnievajú niektorí literárni divadelní historici), ale nezrelosť objektívnych podmienok spôsobila, že ani v tvorbe popredného reprezentanta drámy matičného obdobia sa nerealizovali postuláty dramatického druhu, že i v jeho prípade praktické výsledky neraz ďaleko zaostávali za jeho vlastnými ambíciami, predstavami i tvorivými dispozíciami.

Nerozvinutosť sociálnych, národno-kultúrnych a politických pomerov na Slovensku, s ktorými korešpondovala absencia slovenskéh profesionálneho divadla a vôbec rozvinutejšej divadelnej kultúry ako nevyhnutnej podmienky pre rozvoj dramatickej literatúry, mala negatívny dopad na teóriu, i na prax literárno-dramatickej a divadelnej aktivity.

V celom období národného obrodenia neexistovala na Slovensku prepracovanejšia teória drámy a divadla (o kritike už ani nehovoriac). Štúrovský ideál "národnej drámy", ako ho sformuloval vo svojej prednáške Slovo o dramate slovenskom Mikuláš Dohnaný (prednáška odznela 12. marca 1845 v Kole levočskej mládeže, ale tlačou vyšla až po Dohnányho smrti v prvom ročníku Sokola v roku 1861, č. 12), bol pre Záhorského v zásade neprijateľný pre jeho trvalú opozíciu, odmietanie štúrovskej hegeliánskej filozofie, ich romantickej estetiky i literárnej praxe. Napokon sa Dohnányho projekt ukázal ako krajne neproduktívny, dokonca aj pre romanticky orientovaných dramatických spisovateľov, a to pre svoju normatívnosť pri vytyčavaní tematických okruhov národnej drámy, s ktorou sa paradoxne snúbila prílišná všeobecnosť a abstraktnosť romantických predstáv o dráme ako špecifickom literárnom druhu.

A tak bol každý dramatický spisovateľ odkázaný aj v tejto oblasti sám na seba, na vlastnú individuálnu teóriu. Tak to bolo so Záborským i Palárikom. Popri mnohých spoločných črtách vo sfére spoločenského poslania v procese vzdelávania, výchovy a národného uvedomovania slovenského ľudu, podstatný rozdiel medzi teóriou i literárno-dramatickou praxou bol však v ich vzťahu k divadelnej praxi. Palárik udržoval po celý život permanentný kontakt s divadlom, a to nielen so slovenským ochotníckym divadlom, ale aj s profesionálnym divadlom v Uhorsku, vóaka čomu si osvojil techniku javiskovej drámy (predovšetkým veselohry) a vo svojej vlastnej tvorbe i pri posudzovaní a podporovaní dramatických pokusov iných autorov uplatňoval požiadavky javiska a divadelnej realizácie. Predovšetkým tejto prednosti môže Palárik ďakovať za to, že jeho veselohry prenikli okamžite na slovenské ochotnícke javiská a stali sa trvalou posilou divadla pri plnení jeho spoločenskej funkcie. A nielen to. Divadelný potenciál Palárikových veselohrier mu zabezpečil stále miesto vo vývine nielen ochotníckeho, ale i profesionálneho divadla u nás. Naproti tomu Záhorskému celkom chýbalo živé spojenie so súvekou divadelnou praxou, čo sa nepriaznivo odrazilo i v jeho teoretických názoroch na drámu. V jeho názoroch cítiť vplyv cudzích prameňov (najmä Aristotelovej Poetiky), pričom nedostatočná orientácia v špecifických otázkach dramatického druhu sa ešte nepriaznivejšie odrazila v jeho literárno-dramatickej tvorbe. Napokon Záhorský v liste svojmu priateľovi a vydavateľovi J. Viktorínovi priznáva, že v technike drámy je slabý. Záhorský sa nijako netajil tým, že pri písaní svojich historických tragédií myslel skôr na čitateľa ako na diváka, nezastieral, že píše knižnú drámu určenú skôr pre lektúru, než pre divadelnú realizáciu. Hoci vo svojich teoretických vývodoch publikovaných v Sokole roku 1863 pod názvom Rozmluvy

o básnictve, neskôr prerobené a rozmnožené pod názvom Básnici (Sokol č. 19, 21, 11 a 23), rozlišuje knižnú drámu od javiskovej, predsa len postuláty vzťahujúce sa na typ javiskovej drámy spravidla nevedel realizovať. Platí to najmä o jeho historickej tragédii, pre ktorú nemal nijaký vzor, precedens v domácej literatúre.

Napriek všetkým týmto nepriaznivým subjektívnym i objektívnym skutočnostiam bolo celkom zákonité, že sa zo Záhorského stal dramatik, ba čo viac, že dramatická spisba zaujíma v jeho mnohostrannom diele najrozsiahlejšiu časť. Možno dokonca tvrdiť, že práve ona najplnšie zodpovedala jeho ľudskému i spisovateľskému naturelu. Nie náhodou najzasvätenejší znalec Záhorského diela O. Čepan súdi, že práve ona sa stala preňho "osudovou otázkou". (Dejiny slovenskej literatúry III, str. 157).

Faktom je, že Záborský dostatočne nerozlišuje epiku a drámu, že drámu chápe skôr ako súčasť či modifikáciu epiky, a nie ako samostatný literárny druh. V doterajších prácach o Záhorskom vrátane Čepanovej interpretácie, sa príliš povrchne chápe často citovaný názor o rozdiele medzi epikou a drámou, ktorý znie: "Medzi rozprávkou (epickým dielom -PP) a divadelnou hrou je rozdiel v spôsobe. V rozprávke nesie dej rozhovor; v divadelnej hre nesú rozhovory dej. Rozprávač opisuje deje a k tomu pripojuje rozhovory osôb; dramaturg dáva vysvitať deju z rečí vystupujúcich osôb." (J. Záborský, Výber z diela II, SVKL, Bratislava 1953, str.145.) Z tohto citátu vyplýva prinajmenšom to, ako Záborský chápal jeden zo základných diferenciačných znakov obidvoch literárnych druhov: kým v epike dominuje rozprávač a rozprávanie, ktorému je dialóg podriadený, zatiaľ v dráme má dialóg dominantné postavenie, plniac dejotvornú a charakterotvornú funkciu. Záborský tiež správne postrehol výhody rozprávača,

ktorý "môže mnohé veci postaviť pred oči čitateľovi opisom, ktoré na divadle sa predstaviť nedajú; môže povláčiť čitateľa všade, po suchu, po mori, čo dramaturg učiniť nemôže; môže ako chce preskakovať z miesta na miesto, z času na čas, z predmetu na predmet, kým dramaturg musí sústrediť dej v najkratšom možnom čase a len na daktorých punktoch." (Tamtiež, str. 145-146.) Na inom mieste traktátu Básnici sa dokonca dovoláva zachovávania troch antických jednôt, keď píše, že "najdokonalejšia divadelná hra je tá, kde len jeden jediný dej na jednom mieste a v jednom čase sa rozviňuje." (Tamtiež, str. 147.) Aj Záhorský považoval zaujímavé divadelné hry "za vrchol umenia básnického". "Dramaturg musí spojiť v sebe všetky prednosti ej rozprávača i lyrika. S rozprávačom musí hľadať zaujímavé postavenie (situácie), vzbudiť a udržať v napnutosti zvedavosť, záväznosť a rozuzľovať dej; s lyrikou musí dať silný a živý výraz citom a vášňam, náruživostiam. Rozprávač hrá dejmi, lyrik citmi, dramaturg obidvomi. " (Tamtiež, str. 146.) Splývavosť jeho názorov na drámu a epiku mala za následok, že si dostatočne neuvedomoval monolytický charakter lyriky a epiky na jednej strane a dialogickosť drámy na strane druhej, ďalej to, že rovnako v teórii aj vo svojej literárno-dramatickej praxi nechápal a neuplatňoval dramatický potenciál pri výstavbe dramatickej zápletky, dramatických charakterov a pri budovaní spätnej väzby, pri formovaní individualizovaných charakterov a kompozičnej i štýlovej výstavbe dramatického tvaru. Pri štúdiu Aristotela akoby Záhorský prehliadol jeho prostú a geniálnu definíciu drámy, ktorá musí mať začiatok, stred a koniec. Záhorského hry, predovšetkým jeho historické tragédie, sú často na míle vzdialené od Aristotelovej požiadavky pyramídovej kompozície drámy. Záhorského hry pripomínajú dialogizované historické kroniky, dialógom ilustrované historické

traktáty. Krajným príkladom epizácie jeho historických tragédií je tragický cyklus Lžedimitriád, ktoré by sme mohli označiť moderným termínom - historický seriál.

A predsa napriek všetkým týmto a podobným nedostatkom jeho dramatickej spisby, najmä v žánri historickej tragédie, mal Záborský ako máloktorý spisovateľ na Slovensku osobné (mentálne), ale aj filozofické a estetické dispozície stať sa veľkým zjavom slovenskej drámy, ktorý by zniesol aj tie najprísnejšie kritériá. Záhorského možno považovať za rodeného dramatického básnika. Jeho charakter bol sám osebe nanajvýš dramatický: zložitý, rozporuplný, večne nespokojný so sebou a so svojím okolím, polemizujúci a rebelujúci. Tomu zodpovedal aj jeho život, ktorý sa podobal viac aréne než závetriu zapadnutej fary a tisine oltára. Tento "národný hriešnik" celý život tŕžil údery zo všetkých strán, aby ich zase s nebojácnosťou a sebevlastnou žlčovitou záderčivosťou vracal. Hoci mal povesť samotára, máloktorý z našich spisovateľov a dejateľov tak citlivo vnímal zložitosť, rozporuplnosť a potreby doby ako Záborský. Preto je jeho dramatizmom nabytý charakter i životný údel verným odrazom, individuálnou modifikáciou protirečení, kríz jeho času. Už aj preto nemožno subjektívne predpoklady Záhorského pre dramatickú tvorbu odtŕhať od nadosobných determinánt jeho príklonu k uvedenému druhu. I keä osobnosť a život Záhorského predstavujú skôr látku pre drámu o Záborskom (čo využil práve Karol Horák pre svoje Evanjelium podľa Jonáša (Záhorského)), nemožno tento osobnostný faktor podceňovať či obchádzať pri skúmaní jeho dramatických ambícií. Treba to zdôrazniť aj preto, že tento aspekt sa neoceňuje dostatočne, respektíve sa úplne ignoruje. (Prípadov, ako bol Záborský, sa vyskytlo v slovenskej literatúre niekoľko. Z tých najvýznamnejších spomeňme aspoň Hviezdoslava a Timravu, ktorí boli svojím osobným ustrojením,

ale aj spisovateľským naturelom predurčení stať sa významnými dramatickými spisovateľmi, nebyť nadosobných prekážok a limitov, predovšetkým už spomínaná nerozvinutosť divadelnej kultúry na Slovensku a z toho pochádzajúca teoretická i praktická neznalosť remesla, ktoré je práve pri dramatickej tvorbe jednou zo základných, ak nie vôbec prioritných podmienok.)

Popri bytostnom dramatickom cítení rozhodujúcu úlohu v Záborského orientácii na drámu, najmä historickú tragédiu, zohralo jeho klasicistické literárne školenie, racionalistické zameranie jeho filozofie, ako aj jeho kritický nonkonformizmus a polemický zápal. Ako historik chápal život ako jednoliaty, nepretržitý tok, ktorý prechádza z minulosti cez prítomnosť do budúcnosti. Históriu dával do služieb prítomnosti a budúcnosti. "Ktokoľvek sa chápe života, ten sa vždy chápe i dejepisu: kto pak o minulosť nedbá, ten i budúcnosť ponecháva iným." (Dejiny slovenskej literatúry, str. 157.) Rozhodujúcim faktom pre hodnotenie Záborského historickej tragédie je skutočnosť, že vychádzajúc zo svojho klasicistického racionalizmu, z presvedčenia a erudície historiografa, rešpektoval historický fakt a vývinovú historickú zákonitosť ako tematický aj výstavbový základ svojich historicko-tragických prác. Znamená to, že na rozdiel od reprezentantov romantickej historickej drámy, ktorí históriu používali iba ako kulisu pre svoje apriórne tézy, dramatizmus hľadal Záhorský v objektívnych historických faktoch. Svojím zásadným prístupom k historickým látkam Záhorský položil pevné a produktívne základy dramatického žánru slovenskej historickej tragédie. V tomto zmysle nielenže predbehol svoju dobu, ale stal sa príkladom i pre nasledujúce generácie vrátane dnešnej. Záborského principiálne zásluhy v uvedenom ohľade nemôže zastrieť skutočnosť, že sa neraz odchýlil od princípu rešpektovania historických faktov a pravdy

smerom k tendenčnému domýšľaniu chýbajúcich faktov alebo súvislostí, že objektívnosť svojho pohľadu neraz prekryl subjektivistický sfarbeným polemickým tónom, ktorým si očividne vybavoval osobné účty so svojimi protivníkmi.

Druhou, mimoriadne cennou devízou Záhorského koncepcie historickej tragédie sa stalo organické prepájanie minulosti s prítomnosťou, a to bez násilného aktualizovania, deformácie či falšovania historickej pravdy, cestou analógie vytvárajúcej nie prvoplánové, ale skryté významové podtexty, prinášajúce posolstvo pre Záborského súčasníkov. Záborský budoval svoje tragédie na konfrontácii svojich racionalistických ideí s pragmatizmom slovenských, slovensko-uhorských, srbsko-uhorských a slovanských dejín. Výsledkom tejto konfrontácie bol pocit historickej tragickosti, pesimistické poznanie paradoxného vzťahu "skutočného zmyslu a uskutočneného nezmyslu v chode histórie". (Dejiny slovenskej literatúry III, str. 165.) Napriek tomu, že Záborského koncepcia je poznačená pesimizmom a krajnou skepsou, neprepadol rezignácii. Naopak, svoju historickú tragédiu chápal ako mobilizujúcu silu, pôsobiacu na súvekého čitateľa per negationem v zmysle mementa varujúceho pred nejednotnosťou, zradou, trieštením národných síl, romantickým partikularizmom, samozvanectvom a podobne. Platnosť tejto devízy neznižujú ani evidentné nedostatky v dramaticko-umeleckej faktúre jeho hier a celých cyklov.

Ak Záborského historická tragédia bola nerozlučne spätá so Záborského historickým štúdiom a historiografickým dielom ako jej pendant či naopak, tak jeho veselohry a frašky so súčasnou témou tvoria spojené nádoby s autorovou satirickou prózou. Ak v historickej tragédii autor konfrontoval svoje idey a ideály s historickou praxou, v tomto prípade sa predmetom konfrontácie stala sociálna a národnopolitická skutočnosť. Preto mohol vo svojich satiricky zahrotených veselohrách a čiernym humorom sfarbených fraškách dať naplno

zaznieť svojej polemickej verve a kritickej nonkonformnosti. I keď polemickosť patrí ku kategóriám motivickej a významovej výstavbe drámy, Záborský aj v tomto dramatickom žánri zostal veľa dlžný jeho možnostiam a požiadavkám. Hlavnú príčinu rozporu medzi jeho osobnými dispozíciami a umeleckým výsledkom jeho úsilia treba opäť vidieť v autorovej technickej nepripravenosti. Avšak ani tieto nedostatky v motivickej a kompozičnej výstavbe jeho veselohier a frašiek, ako aj jeho známej neschopnosti vykresliť aktérov príbehu ako individualizované charaktery, či rozohrať pestrejšiu, variabilnéjšiu komiku než hrubozrnný, najmä situačný humor, či prekonať epizodickú rozdrobenosť a škicovitosť príbehu a iné, neeliminujú Záborského prínos k rozvinutiu chalupkovskej línie dramatickej satiry najmä v rovine jej kritickej údernosti, zameranej proti anachronizmom a skrivodlivosti zvyškov feudálneho a rodiaceho sa meštiackeho sveta.

Význm Záborského odkazu pre súčasnosť i budúcnosť slovenskej kultúry dostatočne preveril čas a historická skúsenosť, ktorá nás delí od jeho doby a diela. A práve na tejto skúsenosti zakladá svoju dramatickú interpretáciu života a diela Jonáša Záborského príslušník mladej generácie dramatických spisovateľov Karol Horák vo svojej významovo mnohovrstevnej a kompozične bohato štruktúrovanej monodráme Evanjelium podľa Jonáša (Záborského). Hoci porovnanie faktúry Záborského a Horákovej drámy nevyznačuje vývinový oblúk, ktorý prekonala slovenská dráma a divadlo, hrdina Horákovej hry nám pripadá ako náš súčasník, ktorý nás oslovuje rovnako kritickým a apelatívnym tónom, akým sa usiloval zasahovať myseľ a cit svojich priaznivcov i neprajníkov Jonáš Záborský.

Tradičný spôsob života na slovenskej dedine a jeho zmeny v podmienkach socializmu

Ján Podolák - Katarína Podoláková

Cieľom tohto príspevku je poukázať na zmeny v tradičnom spôsobe života, ku ktorým dochádza na slovenskej dedine v podmienkach socialistickej spoločnosti. Obraz o súčasných zmenách v živote dedinského ľudu a v jeho kultúrne možno získať iba porovnaním súčasnosti s minulosťou. Pod súčasnosťou rozumieme v tomto príspevku približne štyridsať ročné obdobie po druhej svetovej vojne, keô sa v Československu buduje socializmus. Pod minulosťou rozumieme predsocialistické obdobie prvej polovice 20. storočia.

Na pochopenie podmienok, ktoré ovplyvňovali spôsob života na Slovensku, uvedieme o tejto krajine niektoré údaje.

Slovenské etnické územie tvorilo vyše tisíc rokov súčasť uhorského štátu, od konca druhej svetovej vojny tvorí súčasť Československa .Od prijatia zákona o československej federácii roku 1969 žijú Slováci v Slovenskej socialistickej republike, ktorá je súčasťou ČSSR.

Podľa štatistiky z roku 1980 žije na území SSR vyše 5 miliónov obyvateľov; z tohto počtu 87 % tvoria Slováci a zvyšných 13 % tvoria dovedna Maďari, Česi, Ukrajinci (Rusíni) a príslušníci iných národností.

Slovensko predstavovalo za kapitalizmu agrárnu krajinu s málo rozvinutým priemyslom. Viac ako polovica obyvateľov mala hlavné zamestnanie poľnohospodárstvo. Sociálna kategória poľnohospodárov (to jest vlastníkov pôdy) bola vnútorne diferencovaná; patrili do nej tak veľkostatkári ako aj malí roľníci. Podľa štatistiky z roku 1900 skupina vlastníkov pôdy s výmerou nad 30 ha - tvoriaca iba 2 % z celkového počtu poľnohospodárov na Slovensku - vlastnila až 56 % z celkovej výmeny pôdy. Naproti tomu skupina malých roľníkov s plošnou výmerou pôdy do 3 ha - tvoriaca až 56 % z celkového počtu poľnohospodárov - vlastnila celkove iba 6 % z plošnej výmery pôdy na Slovensku.

V predsocialistickom období žili viac ako tri štvrtiny obyvateľov Slovenska na dedinách (pod ktorými rozumieme obce s počtom obyvateľov nižším ako 5000); roku 1900 žilo na dedinách 86 % obyvateľov, roku 1920 80 % a roku 1930 ešte stále 78 % obyvateľov krajiny. Obyvateľov dedín tvorili prevažne malí roľníci a poľnohospodárski robotníci.

Z uvedených údajov vyplýva, že v období kapitalizmu bola na Slovensku dedina tým miestom, kde sa utváral spôsob života, charakteristický pre väčšinu národa. V časoch národneho útlaku Slovákov si hlavne obyvatelia dedín zachovali materinský jazyk a tradičnú kultúru, ktorá mala znaky slovenskej etnicity. Pretrvávanie regionálnych a etnických znakov v spôsobe života roľníckeho ľudu bolo hlavným dôvodom, prečo sa staršie výskumy etnokultúrnych procesov na Slovensku orientovali predovšetkým na dedinské prostredie.

Spôsob života na slovenskej dedine v predsocialistickom období sa utváral predovšetkým pod vplyvom poľnohospodárstva ako hlavného zamestnania obyvateľov dediny. Tento vplyv sa prejavoval tak v hospodárskom a sociálnom živote, ako aj v duchovnej sfére života dedinského obyvateľstva. Každá roľnícka rodina sa usilovala o hospodársku sebestačnosť, a to tak v produkcii potravín, ako i v domácej výrobe predmetov dennej spotreby. Na zveľaďovaní majetku sa podieľali všetci členovia rodiny, pričom sa rešpektovala tradične ustálená deľba práce. Manuálne práce prevládali nad prácou strojov. Hlavnou hodnotou roľníka bola pôda; v jej vlastníctve nachádzal roľník sociálnu stabilitu. Do prikupovania pôdy sa investovali všetky finančné prostriedky včítane zárobkov získaných mimo poľnohospodárstva. Investície do nerentabilnej poľnohospodárskej malovýroby išli na úkor životnej úrovne roľníckych rodín. Potrebám poľnohospodárstva sa prispôsoboval aj charakter osídlenia a urbanistický vývoj dedín. Pri výstavbe roľníckych hospodárstiev sa hospodárske budovy uprednostňovali pred roľníckym obydlím a jeho vnútorným zariadením. Od miestnej poľnohospodárskej produkcie závisel na dedine aj charakter stravy; tradičné pokrmy sa pripravovali prednostne z produktov vlastnej úrody. Rovnako aj pri zhotovovaní odevných častí sa využívali v prvom rade materiály z vlastných zdrojov (plátno, súkno, kože, kožušiny).

Charakter roľníckej práce ovplyvňoval aj vývoj iných zložiek tradičného spôsobu života. Voľný čas pripadal hlavne na nedele a na cirkevné sviatky. Zimné mesiace sa využívali na práce súvisiace s chovom dobytka, na výrobu a opravy pracovného náradia a na zárobkovú činnosť mimo poľnohospodárstva, u žien na domácu výrobu plátna, súkna a na iné práce v domácnosti. Keďže kultúrne hodnoty vytvárané v meste boli pre väčšinu dedinského obyvateľstva neprístupné a du-

chovné potreby dedinčanov veľkou mierou saturoval kostol a škola, významným zdrojom kultúrnej sebarealizácie v izolovanom dedinskom prostredí bola duchovná kultúra ľudu a folklór. Mnohé pracovné, kalendárne, ale i rodinné zvyky a obyčaje boli poznačené agrárnymi prvkami; najmä značná časť magických úkonov bola zameraná na zabezpečenie prosperity poľnohospodárstva. V dôsledku pretrvávajúcej izolácie dediny od civilizačného vývoja v meste zachovali sa v spôsobe života dedinského obyvateľstva mnohé archaické prvky, skúmaním ktorých získavame obraz o starších etapách kultúrneho vývoja Slovákov a Slovenska.

Podstatné zmeny v tradičnom spôsobe života nastali po druhej svetovej vojne, keä sa výstavbou priemyselných závodov a kolektivizáciou poľnohospodárstva vytvorili ekonomické predpoklady pre postupnú socializáciu dediny. Vytvorili sa dva sektory socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby. Štátny sektor predstavovali štátne majetky, ktoré sa utvorili hlavne poštátnením veľkostatkov. Družstevný sektor predstavovali jednotné roľnícke družstvá, ktoré nahradili individuálnu poľnohospodársku malovýrobu. Kolektivizácia poľnohospodárstva nieleňže spôsobila postupný zánik súkromného vlastníctva pôdy, ale vyvolala okrem iného rozsiahlu pracovnú mobilitu, zmeny v socio-profesionálnej štruktúre dediny a zmeny vo vzťahoch medzi dedinou a mestom. Napokon zásluhou industrializácie krajiny a kolektivizácie poľnohospodárstva sa urýchlilo áj prenikanie civilizačného procesu do dedinského prostredia. Prejavilo sa to v rozvoji komunikácií (všetky obce dostali autobusové spojenie s mestom), v dokončení elektrifikácie vo všetkých obciach, v rozvoji bytovej výstavby, v budovaní zdravotnej a obchodnej siete, vo výstavbe škôl, kultúrnych a športových zariadení, v rozšírení televízneho signálu a pod.

K významným zmenám došlo v socio-profesionálnej štruktú re dedinského obyvateľstva. Kolektivizáciou poľnohospodár- stva sa vytvoril na dedine prebytok pracovných síl, ktoré sa postupne odčerpávali do rozvíjajúceho sa priemyslu v mes- tských centrách. Časť dedinských obyvateľov sa postupne sťa- hovala do miesta priemyselného závodu, časť zostávala žiť na dedine, odkiaľ dochádza denne za prácou do mesta. Postup ným odchádzaním dedinského obyvateľstva do mimoroľníckych zamestnaní nadobudlo nepoľnohospodárske obyvateľstve na dedi ne prevahu. V súčasnosti niet na Slovensku obce, kde by družstevní roľníci tvorili aspoň polovicu obyvateľstva. V celoslovenskom priemere družstevní roľníci tvoria sotva štvrtinu z celkového počtu ekonomicky aktívneho obyvateľ- stva dedín. Hoci príslušníci nepoľnohospodárskych profesií majú na súčasnej dedine prevahu nad skupinou družstevných roľníkov, v súčasnom spôsobe života na dedine sa prevaha tohto nepoľnohospodárskeho charakteru neprejavuje. Možno si to vysvetliť tým, žé poľnohospodársky závod zostáva na de- dine hlavným (v častých prípadoch jediným) výrobným odvetvím Záujmy poľnohospodárskej veľkovýroby, ale aj záujmy malých individuálnych hospodárstiev pri dome a spôsob bývania v individuálnych rodinných domoch spôsobujú, že určité črty, typické pre spôsob života poľnohospodárov, sa prejavujú v súčasnom spôsobe života všetkých obyvateľov dediny bez ohľadu na ich profesiu.

Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva spôsobi- la najhlbšiu zmenu vo vedomí roľníkov, v ich postojoch k ži- votu, v ich hodnotovej orientácii. Pre tradičnú mentalitu roľníka bolo typické hľadanie sociálnej stability vo vlast- níctve pôdy. Po ukončení procesu kolektivizácie vlastníc- tvo pôdy prestalo byť na prvom mieste v hierarchii hodnôt, pôda prestala byť symbolom prestíže jednotlivca v dedinskom

spoločenstve. Strata záujmu o vlastníctvo pôdy však neznamená, že zanikol aj vzťah dedinských obyvateľov k vlastníctvu iných hodnôt. Na Slovensku sa tento vzťah preniesol do vlastníctva domu, do malého hospodárstva pri dome (pestovanie zeleniny a ovocia, niekde i viniča, chov hydiny, králikov a podobne) a do vybavenia domácností predmetmi dlhodobej spotreby (chata, auto a podobne).

Po zániku súkromného vlastníctva pôdy zostáva u dedinského obyvateľstva dom hlavným symbolom prestíže. Odráža sa to nielen vo vonkajšom vzhľade domu (vo veľkosti, v archi tektonickej úprave, vo výzdobe, v oplotení), ale aj v jeho vnútornom zariadení. Hlavná zmena oproti tradičnému bývaniu nastala v preferovaní ľudského obydlia pred hospodárskymi stavbami. Budovanie hospodárskych stavieb (maštali, stodôl, sýpok) je u družstevných roľníkov bezpredmetné; preto možno sústrediť investície do výstavby ľudského obydlia, do úpravy prostredia okolo domu, do výstavby garáže, víkendovej chaty a podobne. Na slovenskej dedine prebieha rozsiahla individuálna výstavba rodinných domov; vyše dvoch tretín z celkového počtu rodinných domov sa postavilo v rokoch 1946-1980 (zatiaľ čo v Čechách sa postavilo v rovnakom období iba 39 %) . Negatívnou črtou výstavby rodinných domov na dedine je schvaľovanie takých typov domov, u ktorých sa nerešpektujú tradičné regionálne zvláštnosti ľudovej architektúry. Takýto unifikačný postup vedie k narúšaniu kontinuity vo vývoji tradičnej stavebnej kultúry. V niektorých regiónoch je nedostatočné funkčné využívanie všetkých obytných priesto rov v nových domoch (život rodiny sa sústreäuje - podľa tradičného spôsobu bývania - v kuchyni a v jednej izbe, zatiaľ čo ostatné izby slúžia často iba na reprezentáciu).

Na úseku odievania dochádza k všeobecnému zániku nosenia tradičných ľudových krojov. Proces prechodu na mestský spôsob odievania sa začal už v medzivojnovom období, a to najskôr v domácnostiach bezzemkov, ktorí nemali potrebné materiály na zhotovenie odevu z vlastnej produkcie. Obyvatelia dediny, odchádzajúci za prácou do miest, prechádzali na nosenie mestského odevu skôr ako obyvatelia zostávajúci v dedine. Muži zanechávali tradičný odev skôr ako ženy. V súčasnosti nosia tradičný kroj na dedine už iba ženy z najstaršej generácie. Kroj slúžil v minulosti ako určitý znak sociálneho postavenia; v súčasnosti dožíva tento tradičný dôraz na odievanie v tom, že sa pomerne veľa investuje do nákupov odevu a obuvi (oveľa viac ako napríklad v Čechách). Hoci tradičný Kroj zaniká, vzťah dedinských obyvateľov ku kroju aj po jeho zániku pretrváva; vysvetľuje sa to ako prejav úcty k tradíciám.

Stravovanie patrí k tým zložkám spôsobu života, v ktorých sa prejavuje schopnosť tradícií prispôsobiť sa novým podmienkam. Regionálne zvláštnosti pretrvávajú v spôsoboch prípravy jedál, v zložení jedálneho lístka a čiastočne v spôsoboch stolovania. Životnosť regionálnych špecifík v strave je posilnená tým, že časť potravín sa získava z vlastnej produkcie. Prenikanie nových vplyvov do dedinskej stravy umožňuje najmä rozširujúca sa obchodná sieť na dedinách i osvetové pôsobenie rozhlasu a televízie. Súčasná strava na dedine je pestrejšia a kalorický hodnotnejšia. Prenikanie nových prvkov do tradičnej stravy nenarúša kontinuitu vývoja, pretože nenarúša starý systém stravovania, iba ho obohacuje o nové jedlá a o niektoré nové spôsoby ich prípravy. Najväčšie zmeny nastali v spôsobe stolovania. Úcta k tradícii sa prejavuje okrem iného aj v tom, že v niektorých oblastiach dochádza k obnovovaniu už zaniknutých pokrmov (nielen v domácnostiach, ale aj v reštauráciách).

Výrazné zmeny prekonáva vývoj roľníckej rodiny. V minulosti bolo utváranie manželských zväzkov ovplyvňované ekonomickými faktormi. Súdržnosť rodiny bola posilňovaná vzájomnou ekonomickou zviazanosťou jej členov a väčším rešpektovaním cirkevných príkazov. Po kolektivizácii poľnohospodárstva sa členovia pôvodných roľníckych rodín začali ekonomicky osamostatňovať, čím sa ich postavenie v rodine postupne vyrovnávalo.

Pomerne skoro ustúpil patriarchálny charakter viacgeneračnej roľníckej rodiny. Vzájomné vzťahy medzi rozličnými generáciami sa začali uvoľňovať. Individualizácia generácií sa prejavila vo vyrovnávaní ich postavenia v rodine, v zmenšovaní odstupu medzi staršími a mladšími, v samostatnom rozhodovaní mladých o voľbe povolania, o výbere manželského partnera a o odsťahovaní sa z rodičovského domu. Vo vzájomných vzťahoch medzi generáciami sa stále viac uplatňuje princíp dobrovoľnosti, vo vzťahoch detí k rodičom nadobúda prevahu morálna povinnosť. Zmenilo sa aj postavenie ženy v rodine; prispela k tomu zamestnanosť žien a ich ekonomická nezávislosť. Vzájomné vzťahy medzi manželskými partnermi stále viac závisia od subjektívnych činiteľov. Súčasný trend vývoja vidieckej rodiny možno charakterizovať oslabením rodiny ako výrobno-hospodárskej jednotky a posilnením jej funkcie biologickej a výchovnej.

Ekonomicko-sociálne zmeny na dedine zanechali odraz aj v tradičnom spoločenskom živote obce, v právnych obyčajoch a vo zvykoch, zviazaných s poľnohospodárstvom. Ako prvé zanikli rozličné dedinské inštitúcie ekonomického zamerania. Postupne zanikali aj formy vzájomnej výpomoci pri poľnohospodárskych prácach (vypomáhania záprahom, pomoc pri žatve a mlátení obilia, pri kosení sena a podobne). Naproti tomu sa plne rozvíja susedská výpomoc pri individuálnej výstavbe

rodinných domov. Tradičný spoločenský život bol ochudobnený 0 rozličné zimné besedy, spoločné priadky a driapanie peria, atď.; väčšina týchto príležitostí na spoločenské kontakty bola nahradená pasívnym sledovaním programov rádia a televízie. Úplne zanikli ľudové zvyky a obrady spojené s poľnohospodárskymi prácami (s prvým jarným oraním, sejbou, vyháňaním dobytka na pasienok a podobne); zanikla aj kolektívna účasť na cirkevných obradoch, vykonávaných pri takýchto príležitostiach. Namiesto nich sa teraz rozvíjajú nové obrady a slávnosti, súvisiace s dokončením niektorých poľných prác a s oslavou novej úrody. +

Významnú úlohu v živote jednotlivca i spoločnosti plnia sviatky a sviatočné príležitosti. V systéme sviatkov - ale 1 vo vzťahu obyvateľov k sviatkom - došlo k zmenám. Z cirkevných sviatkov sa zachovávajú hlavne Vianoce a Veľká noc. Pod vplyvom ateistického myslenia sa z chápania týchto sviatkov vytráca religiózna náplň; z Vianoc sa stávajú sviatky rodiny a mieru, z Veľkej noci sviatky jari. Z ďalších cirkevných sviatkov deň Dušičiek sa stal dňom navštevovania hrobov a Hody - slávené v deň patróna kostola - predstavujú najväčší miestny sviatok, ktorý sa slávi zábavami, hostinami a návštevami. Zo štátnych sviatkov sa slávi Sviatok práce a Deň oslobodenia. Z ďalších sviatkov a sviatočných príležitostí sa ujali: Medzinárodný deň žien, výročná schôdza JRD a dožinky. Slávnosťami menšieho významu sú: rozlúčka s regrútmi, vítanie maturantov, výročné stretnutie funkcionárov obce s dôchodcami a podobne. Stále rozšírenejšie sú občianske rituály, napríklad vítanie detí do života a oslavy životných jubileí (napríklad zlatá svadba). Pravidelným organizovaním týchto podujatí sa tvoria nové tradície; ich životnosť bude závisieť od toho, s akou zodpovednosťou, dôstojnosťou a citom budú vykonávané zo strany národných výborov a aký vzťah si k nim vytvorí miestne obyvateľstvo.

Súčasťou spôsobu života sú obyčaje zviazané s hlavnými medzníkmi v živote človeka - narodenie, dospievanie, sobáš, úmrtie. Na tomto mieste upozorňujeme hlavne na obyčaje pri narodení a svadbe. Široký okruh tradičných zvykov sa zachovával pri narodení dieťaťa. Pôsobenie tradície pri narodení sa však obmedzilo od * päťdesiatych rokov, odkedy sa nerodí doma, ale v pôrodnici. Iné tradičné obyčaje sa zachovávajú iba v zredukovanej podobe. Podstatou súčasných krstín je pohostenie a prinesenie darov dieťaťu. Novým prvkom je rituál Vítanie do živo.ta - matričný zápis detí do Knihy narodených.

K významným zmenám dochádza aj v tradičných svadobných obyčajoch. Zmenami sociálno-ekonomickej štruktúry - na dedine však predovšetkým socialistickou kolektivizáciou poľnohospodárstva - v svadbe zanikli v prvom rade tradičné obyčaje, obsahujúce agrárne prvky. Po prenesení svadobnej hostiny z domu nevesty a ženícha do reštaurácie stratili aktuálnosť obyčaje, ktoré sa viazali na odchod nevesty z rodičovského domu a na príchod do domu ženícha. Značnú redukciu tradičných obyčajov spôsobujú interlokálne sobáše; ak sa na takýchto svadbách zachovávajú niektoré z tradičných obyčají, prevažujú pritom obyčaje, ktoré majú svoj pôvod v mieste svadby. Na druhej strane ako stabilizačný faktor pri zachovaní tradičných obyčajov pôsobí pôvod mladomanželov z tej istej lokality. Zrovnoprávnenie ženy zasiahlo do tradičnej svadby tým, že spôsobilo reciprocitný výskyt svadobných obyčajov zvýrazňujúcich postavenie partnerov v utvárajúcom sa manželskom zväzku; zatiaľ čo v minulosti obyčaje zdôrazňovali iba zmenené postavenie mladej ženy, teraz sa sobášom zdôrazňuje viac strata slobody u ženícha. Z niektorých tradičných znakov svadby sa v súčasných zmenených podmienkach naôalej zachováva kolektívnosť - aj keô počet svadobčanov

a ich funkcie sa menia - a manifestovanie hojnosti (prejavujúce sa v bohatých svadobných hostinách a v poskytovaní darov mladomanželom).

Budovanie socializmu a najmä kolektivizácia poľnohospodárstva v Československu do značnej miery ovplyvnili tradičný spôsob života na dedine a tradičnú ľudovú kultúru. Formovanie spôsobu života je proces, v ktorom niektoré tradičné prvky .zanikájú, niektoré pretrvávajú aj v súčasných podmienkach (často so zmenenými funkciami), niektoré nové javy sa rodia, ba v mnohých prípadoch dochádza aj k renesancii dávnejšie zaniknutých javov kultúry a spôsobu života, a to nielen na miestach ich niekdajšieho výskytu, ale aj na širšom územnom priestore. Najskôr zanikli javy, ktoré boli zviazané s tradičnou poľnohospodárskou výrobou a so súkromným vlastníctvom pôdy. Najdlhšie pretrvávajú javy z oblasti duchovnej kultúry; mimoriadnu životnosť prejavujú niektoré výročné a rodinné obyčaje. Doterajšie etnografické, folkloristické, ale i sociologické a sociálno-psychologické výskumy potvrdzujú, že hoci v období socializmu sa na sloven skej dedine vytvorili rovnaké sociálno-ekonomické podmienky formovania spôsobu života, v jednotlivých regiónoch (ba aj v rámci regio'nov v jednotlivých obciach) však dochádza k diferencovaným reakciám na tieto impulzy a v závislosti od toho aj k diferencovanej tvorbe kultúrnych javov a k rozdiel nemu formovaniu spôsobu života; jednou z príčin tohto úkazu je sila miestnej tradície. Preto aj v budúcom vývoji spôsobu života a kultúry možno aj napriek stále vzrastajúcim unifikačným tendenciám predpokladať, že sa naďalej budú nielen zachovávať niektoré staré tradície, ale sa budú utvárať nové tradície so špecifickými regionálnymi a etnickými znakmi.

Literatúra

FEGLOVÁ, V.: Obyčajová tradícia a súčasné formy sviatkovania. In: Slovenský národopis (ďalej SN), XXX, s. 429-436. Bratislava 1982.

FROLEC, V.: Socialistická vesnice - místo a význam tradic ve způsobu života a kultúre pracujících. In: SN, XXX, 1982, s. 17-39.

FROLEC, V. (editor): Das Dorf im Prozess der gegenwartigen Veränderungen. Brno 1986.

HORVÁTHOVA, E.: Stellung und Bedeutung der Zeremonien im Leben der sozialistischen Gesellschaft und des Menschen. In: Ethnologia slavica (ďalej ES), X-XI (1978-1979), s. 133-142. Bratislava 1980.

JAKUBÍKOVÁ, K.: Svadobné obyčaje ako výraz zmien rodinných a sociálnych vzťahov. In: SN, XXX, 1982, s. 187-195.

JAKUBÍKOVÁ,.K. : Funkcia tradície v obyčajoch životného cyklu človeka. In: SN, XXXIV, 1986, s. 191-196.

JAKUBÍKOVÁ, K.: Customary Traditions of Conteroporary Wedding in Slovakia. In: ES, XX (1988). V tlači.

JEŘÁBEK, R.: K problemtice národopisné monografie družstevní vesnice. In: Premeny ľudových tradícií v súčasnosti, zv. I (editori M. Leščák - A. Pranda), s. 194-200. Bratislava 1977.

LEŠČÁK, M. - PRANDA, A. (editori): Premeny ľudových tradícií v súčasnosti, zv. I. Bratislava 1977.

LEŠČÁK, M.: Hodnotové a znakové aspekty skúmania etnokultúrnych tradícií. In: SN, XXXI, 1983, s. 501-516.

LUTHER, D.: Prvky konštituovania tradície v súčasnosti. In: SN, XXVI, 1978, s. 302-315.

P0D0LÁK0VÁ, K.: Determinanty životného štýlu obyvateľov Slovenska. In : Premeny ľudových tradícií v súčasnosti..., c.d., s. 201-210.

PODOLÁKOVÁ, K.P.: The Socialist Way of Life and Conditions of its Formatin. In: 9-th World Congress of Sociology, Uppsala 1978.

PODOLÁKOVÁ, K.P. - PODOLÁK, J. : Some Aspects of Cooperation between Ethnography and Sociology within the Research of the Way of Life in Contemporary Villages in Slovakia. In: ES, X-XI (1978-1979), s. 143- 151. Bratislava 1980.

PRANDA, A.: The Process of Building up Socialism as Reflecte" in Value Orientations of the Slovák Village. In: ES, X-XI (1978-1979), s. 119-131. Bratislava 1980.

PRANDA, A.: Základné činitele procesu prenášania etnokultúr-túrnych tradícií. In: SN, XXXI, 1983, s. 501-516.

PRANDA, A.: Hodnotové orientácie vidieckeho obyvateľstva a faktory formovania progresívnych lokálnych a regionálnych tradícií. In: SN, XXX, 1982, s. 407-420.

SALNER, P.: Štruktúra súčasnej mestskej rodiny. In: SN, XXVI, 1978, s. 285-301.

SKALNÍK0VÁ, 0. - F0JTÍK, K.: K teórii etnografie současnosti. In: Rozpravy ČSAV, 81, Praha.

slavkovskÝ, P.: Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva a jej odraz v spôsobe života slovenskej dediny. In: SN, XXXIII, 1985, s. 323-336.

ŠK0VIER0VÁ, Z.: Contemporary Neighbourly Relations and their Traditional Expression in Slovakia. In: ES, XX (1988). V tlači.

Výskumné úlohy slovenskej lingvistickej karpatológie

Ivor Ripka

1.0. V posledných desaťročiach sa v krajinách centrálnej a juhovýchodnej Európy i v Sovietskom zväze sústredene a plánovane tímovo skúma etnogenéza národov, obývajúcich teritórium Karpát. Kultúrnohistorické, etnografické i jazykovedné výskumy potvrdzujú existenciu, istého kultúrneho a jazykového spoločenstva na území medzi severnými výbežkami Karpát a Dunajom. Aktuálnosť a vedecká dôležitosť systematického a komplexného výskumu histórie, kultúrnych tradícií a jazykov karpatskej oblasti je nesporná; určuje ju úloha, ktorú Karpaty zohrali v procese formovania sa slovanských i neslovanských etnických skupín. Príčiny, priebeh i dôsledky karpatských jazykových kontaktov skúma lingvistická karpatológia (karpatská kontaktová lingvistika).

1.1. Lingvistická karpatológia sa v súčasnosti prezentuje ako samostatná jazykovedná disciplína. Pri konciznejších definíciách sa často chápe ako priestorovo charakterizovaný fragment súboru (súhrnu) lingvistických disciplín (indoeurópskej a ugrofínskej areálnej lingvistiky, teórie jazyko-

vých kontaktov, typológie a i.), ktoré majú cieľ opísať a interpretovať procesy i výsledky vzájomného pôsobenia jazykov v karpatskej zóne a v priľahlých regiónoch. V naznačenom chápaní predstavuje lingvistická karpatológia jazykovedný komponent karpatistiky, t. j. rozsiahleho interdisciplinárneho okruhu vied historicko-filologického cyklu, skúmajúceho komplexnú situáciu Karpát (Klepikova, 1986).

2.0. Karpatská zóna - podobne ako iné prirodno-geografické zóny - nie je z hľadiska hospodársko-ekonomického, historicko-kultúrneho či lingvistického izolovaná; dôležité sú najmä jej tesné vzťahy s balkánskou oblasťou. Túto skutočnosť potvrdzujú mnohoaspektové výskumy karpatskej situácie, uskutočnené v posledných rokoch karpatológmi viacerých krajín. Izolované skúmanie jednotlivých javov (iba v rámci karpatského areálu) je nedostatočné, a to jednak na rovine synchrónnej, jednak - a ešte výraznejšie - na rovine diachrónnej (genetickej). Práve preto sa aj slovenská lingvistická karpatológia (najmä pri analýze lexikálno-sémantických javov) usiluje mať na zreteli aj balkánsky materiál. Rešpektovanie a postulovanie tesných spojení medzi karpatskou a balkánskou zónou dovoľuje (najmä v lingvistickej sfére) predpokladať existenciu karpatsko-balkánskeho makrospoločenstva. Obidve zóny tvoriace toto makrospoločenstvo sú pritom natoľko autonómne, že ich možno študovať v rozličných jazykových plánoch aj odlišne (napríklad balkánsku ako súčasť balkánskeho jazykového zväzu pod zorným uhlom balkánskych slovansko-neslovanských vzťahov, karpatskú zasa ako súčasť iných zoskupení napríklad západoslovanských jazykov a pod.).

2.1. V lingvistickej karpatológii sa pri analýzach a interpretáciách jazykových javov vyskytujúcich sa na skúmaných oblastiach v súčasnosti používajú dva základné termíny, a to karpatizmus a balkanizmus. Pri výskume dejín jazykov areálu a štúdiu formovania sa karpatského jazykového spoločenstva je nevyhnutné vysvetľovať karpatizmy v diachrónnom zmysle, t. j. ako vlastné karpatské a pre jazyka areálu špecifické jednotky, ktorých pôvod možno lokalizovať v karpatskom jazykovom (starobylom alebo súčasnom) priestore. Pri súčasných synchrónnych jazykovozemepisných výskumoch sa termínom karpatizmus označujú všetky špecifické javy, charakteristické pre jazyky (dialekty) karpatského areálu, teda i tzv. balkanizmy. Je to tá časť celokarpatských elementov, ktorá sa dostala (ktorú prijali) do jednotlivých jazykov areálu v dôsledku migrácie obyvateľstva na sever od Dunaja. Možno pripomenúť, že v balkánskej jazykovede sa ako balkanizmy označujú zmeny (javy), ktoré sa uskutočnili v dialektoch balkánskeho jazykového zväzu.

3.0. V súčasnej etape rozvoja lingvistickej karpatológie sú mimoriadne dôležité dialektologické výskumy, a to najmä práce jazykovozemepisného charakteru. Dialektológia, ktorá spracúva jazykové fakty vyplývajúce z existencie jazyka na konkrétnom území a zo susedstva iných príbuzných i geneticky nepríbuzných jazykov, národov a civilizačných zoskupení, dominuje aj v lingvistickej karpatológii. Jej jadrom je zasa jazykový zemepis, umožňujúci skúmať, konfrontovať a interpretovať územné rozšírenie jednotlivých jazykových (nárečových) javov. Metóda jazykového zemepisu pomáha určovať aj vlastný inventár karpatizmov, oblasti ich výskytu, filiáciu významov. Je preto prirodzené, že najvýraznejším projektom lingvistickej karpatológie je Celokarpatský dialektologický atlas (ďalej CKDA). Na splnenie náročných

úloh súviciacich s realizáciou tohto významného medzinárodného projektu je potrebné sústredené bádateľské úsilie inštitúcie i dialektológov vo všetkých krajinách karpatskej zóny, a preto sa na práci medzinárodnej komisie CKDA zúčastňujú aj slovenskí jazykovedci.

3.1. Celokarpatský dialektologický atlas pripravuje kolektív autorov, ktorí majú značné, no neraz odlišné poznatky o vypracúvaní koncepcie nárečových - často však národných či len oblastných atlasov. Slovenskí dialektológovia sa prezentovali vydaním štvorzväzkového Atlasu slovenského jazyka, ktorý vo svojom komplexe tvorí nezastupiteľnú faktografickú a materiálovú základňu pre mnohoaspektové výskumy aj v slavistických reláciách. Úspešná realizácia diela dokázala nosnosť zvolenej koncepcie; jej základ je progresívny a teoreticky i metodologicky inšpirujúci, no nemožno ho paušálne aplikovať pri tvorbe nadnárodných atlasov. Z tohto aspektu sú užitočnejšie skúsenosti získané pri príprave máp, komentárov a legiend Slovenského jazykového atlasu, prípadne i Európskeho jazykového atlasu; slovenská dialektológia sa primeraným spôsobom podieľa na tvorbe oboch týchto diel.

Koncepcia CKDA sa spresňovala na mnohých pracovných konferenciách, organizovaných vo všetkých zúčastnených krajinách (Juhoslávia, Maďarsko, Poľsko, Sovietsky zväz, Československo). Jednotlivé národné komisie na nich konfrontovali svoje stanoviská na prípravu dotazníka (výber karpatizmov), výber skúmaných lokalít a ich príslušného zastúpenia na skúmanom karpatskom území, spracúvanie lexikálno-sémantického materiálu na mapách, tvorbu komentárov a podobne. Slovenskí karpatológovia už po prvých terénnych výskumoch zdôrazňovali, že slovenské nárečia majú pri výskume lexi-

kalných a sémantických špecifík jazykov karpatského areálu nezastupiteľné a dôležité miesto. Báza slovenského národného jazyka sa formovala v dunajsko-karpatskom areáli a v historickej dobe vývinu svojským spôsobom rozvíjala svoje západoslovenské jadro južného typu. Doterajšie výskumy potvrdzujú aj vplyv karpatskej salašníckej (tradične nazývanej valašskej) kolonizácie na slovenskú nárečovú lexiku. Jednotlivé kolonizačné vplyvy prichádzali z rozličných smerov (z poľsko-ukrajinskej oblasti, priamo z poľského územia), a táto skutočnosť ovplyvnila aj stupeň a druh vplyvu valašskej kolonizácie na jednotlivé slovenské nárečia.

3.2 V tejto súvislosti nie sú zanedbateľné ani niektoré mimojazykové fakty, dokazujúce dôležitosť slovenských výskumov pre lingvistickú karpatológiu. V geovednej literatúre sa uvádza, že Karpaty sa rozkladajú na území siedmich štátov. Na území ČSSR zaberajú 42 tisíc km^2 (takmer jednu tretinu plochy); z územia SSR patrí do karpatskej oblasti zhruba 65 % plochy. V obidvoch ukazovateľoch (absolútny i percentuálny podiel karpatskej oblasti na rozlohe štátu) prevyšuje Slovensko iba Rumunsko.

4.0. Formálna stránka slovenských karpatizmov (inventáru lexém, ktoré sa v slovenských nárečiach používajú na označenie rozličných javov pastierstva a salašníctva) dovoľuje formulovať tézu, že sú to výrazy prevzaté z iných jazykov karpatskej oblasti, pričom ide o pôvod historický a čiastočne aj genetický (Vašek, 1979). Sú to slová(lexémy) rumunského, ukrajinského, poľského, maďarského a iného pôvodu. Karpatský pôvod týchto lexém presvedčivo dokazuje najmä analýza ich sémantickej štruktúry, ktorá potvrdzuje, že sú to (v zásade) výrazy z oblasti (len čiastočne modifikovanej) celokarpatskej ľudovej hmotnej i duchovnej kultúry, v prvom rade najmä výrazy súvisiace s karpatským pastierstvom

a s valašskou kolonizáciou.. Štúdium jazykovej situácie v pastierskych oblastiach Slovenska, zamerané na porovnávanie dnešných dôsledkov pôsobenia jednotlivých karpatských jazykov, dokazuje výrazovú diferenciáciu, a to jednak kvantitatívnu . (množstvo prevzatých výrazov), jednak kvalitatívnu (systémová, sociálna a územná stratifikácia týchto výrazov)

Väčšina najnovších bádaní takisto dokumentuje dvojkoľajnosť pôsobenia karpatskej salašníckej kolonizácie na jazyk domáceho (v našom prípade slovenského) obyvateľstva, a to jednak materinským jazykom kolonistov (v príslušnej skupine alebo vo väčšom kolektíve prichádzajúcich Valachov pravdepodobne jazykom väčšinovým, spravidla susedným), jednak osobitnou valašskou horskou lexikou, odrážajúcou špecifiku života karpatského ľudu (najčastejšie lexikou rumunského pôvodu).

4.1 Optimálny východiskový materiál na mnohoaspektové karpatologické výskumy sa získal pomocou tematicky koncipovaného (vecne usporiadaného) Dotazníka CKDA (1981), ktorý má okolo 800 otázok. Na Slovensku sa vypĺňa v 24-och vybraných lokalitách (v 20-tich slovenských a v 4 ukrajinských), reprezentujúcich pastierske karpatské oblasti. Terénne výskumy potvrdili tézu, podľa ktorej v súčasnosti narastajú výrazné rozdiely v znalostiach(a najmä v aktívnom používaní) pastierskej terminológie medzi "laickými" roľníckymi obyvateľmi a profesionálnymi pastiermi oviec. Tieto rozdiely sú zreteľné napríklad v tematickej skupine názvov oviec, utvorených podľa vonkajších (fyzických a typických) znakov zvieraťa, no badať ich aj v iných skupinách.

'Pri predstavovaní výskumov slovenskej lingvistickej karpatológie si podrobnejšie všimneme jej poznatky, získané pri analýzach karpatizmov z tematickej oblasti súvisiacej

so staviteľstvom. Údaje zistené pri štúdiu slovenského materiálu budeme sčasti konfrontovať s údajmi, ktoré pri skúmaní sémantických príznakov karpatizmov v širších slovanských súvislostiach zistila G. P. Klepikovová (1974). Pri analýze sémantickej stavby vychádzame z chápania lexikálneho významu ako dynamického, vnútorne členeného, štruktúrovaného a hierarchicky usporiadaného súboru významových komponentov (sémantických dištinktívnych príznakov), na základe ktorých sú semémy identifkovateľné a kombinovateľné (istým spôsobom sú hierarchizovane v paradigmatickej rovine a usporiadané v syntagmatickej rovine).

5.0. Karpatizmus koliba je rozšírený (a foneticky či hláskovo málo diferencovaný) vo všetkých jazykoch (i nárečiach) karpatského areálu. Výklady etymológov o jeho pôvode nie sú jednotné; Machek (1971, s. 269) predpokladá jeho súvis s tureckými a starogréckymi výrazmi. Koliba sa najčastejšie definuje ako "primitívny (no niekde trvalo umiestnený) drevený dom či drevená búda, používaná na rozličné ciele". Do tejto semémy sa integrovalo viacero diferencujúcich príznakov, pričom základný komponent "stavba z dreva" je prítomný vo všetkých určeniach významov či významových odtienkov karpatizmu koliba, zistených v slovenských nárečiach. Podoby koliba/koliba sa používajú na označenie zrubovej (alebo diskovej) pastierskej stavby na salaši, v ktorej sa pracuje a spí (je v nej aj ohnisko, vatra). Koliby slúžili aj ako jednoduché sezónne obydlia pre drevorubačov, prípadne pre ľudí, ktorí na horských lúkách kosili, sušili a ukladali seno. Do tejto koliby sa ukladalo aj seno; príznak "obydlie/prístrešok len pre ľudí" (známy v iných karpatských oblastiach) nie je v slovenských nárečiach pre skúmanú lexému obligátny.

5.1. Slovenské pastierske koliby majú obdĺžnikový pôdorys a pôvodne bývali jednopriestorové. Ústredným miestom koliby je vatra (otvorené ohnisko), umiestnenie ktorej určuje ďalšie členenie vnútorného priestoru koliby. Vatra býva zvyčajne v prednej časti koliby blízko dverí; zadná časť sa využíva na uskladňovanie dreveného riadu so žinčicou, ukladanie (sušenie) syrov a podobne. Tento priestor (v posledných rokoch sa oddeľuje priečkou, čím vzniká dvojpriestorová koliba, prípadne sa stavia zvláštne prístrešie pred kolibou) väčšina nositeľov nárečí v karpatských oblastiach označuje slovom komárnik. V Liptove, Spiši i na Horehroní má tento karpatizmus (pôvodná slovenská lexéma prešla do karpatských jazykov prostredníctvom rumunčiny) obligátny príznak "miesto, priestor na uskladnenie niečoho". V Kálalovom Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí z roku 1923, ktorý sa dodnes využíva v slavistike ako pramenné dielo, sa lexéma komárnik vykladá ako "stolík v kolibe", no tento výklad významu slova nie je korektný; terénne výskumy ho nepotvrdili.

V komárniku sa v prvom rade uskladňuje a suší syr. Polica, na ktorú sa tento najdôležitejší salašný produk ukladá, sa nazýva podišiar. V slovenských dialektoch karpatského areálu sa vyskytuje viac fonetických variantov tohto (takisto prostredníctvom rumunčiny) prevzatého karpatizmu; najbližšie k prameňu na variant podišor. Výsledkami iných adaptácií sú podoby so zmenou sufixu -or na ar-, zmenou a > e (po mäkkom s) v ukrajinských a zmenou š > s v poľských nárečiach a podobne (porovnaj Klepikova, 1974, s.222). Na Slovensku sa na podišiar (podišár, poďišär) dával dosúšať odtečený syr; neskôr sa naň začali klásť aj drevené nádoby, potrebné pri výrobe iných mliečnych produktov.

Funkcia i tvar police sú v rozličných oblastiach Slovenska modifikované, no heteroným (lexikálnych variantov) je málo (z Dolnej Súče v okrese Trenčín je vo význame "polica na syr" ojedinelé doložená lexéma podra), slovo podišiar je v značnom stupni terminologizované.

s.2 V slovenských nárečiach má bohato členenú významovú stavbu na celom karpatskom areáli rozšírený a známy (pôvodne pravdepodobne južnoslovanský; porovnaj Machek, 1971, s. 282) karpatizmus košiar. Pri analýze v teréne získaného materiálu (podľa dotazníka CKDA) sa ukazuje, že jednotlivé významy sú rozšírené v rozličných zemepisných oblastiach; ich výklady navyše nesú výrazné stopy subjektívneho onomaziologického postoja informátorov.

Slovo košiar (košár, košär, košar) má v slovenských nárečiach tieto významy: 1. ohrada z (prenosných) častí (na spôsob koša) prúteného plota pre ovce na salaši či oasienku (západoslov. a stredoslov. nárečia); 2. ohrada z iného materiálu (drevených žrdi, najnovšie aj kovových tyčí) na salaši; 3. stajňa pre ovce, ovčiareň (hontiansko--novohradské nárečia); 4. pastierska usadlosť v horách, sálaš (východoslovenské nárečia, Gemer); 5. združenie chovateľov oviec (Spiš).

Do košiara sa na noc zatvárajú nielen jarky a barany, ale aj dojné ovce. V období (a počas) dojenia sa vša'' dojky zatvárajú do ohrady, ktorá sa na Slovensku nazýva honelnica (hoňelňica, hoľeľňica). Jedna strana honelnice má otvory, ktorými prechádzajú ovce k dojičom; v skúmaných lokalitách sa na jej označenie používa karpatizmus strunga/strunka. Do karpatskej oblasti prešiel z Balkánu (srbochorvátske struga, bulharské straga i struga) prostredníctvom rumunských pastierov; jeho vlastný pôvod sa dodnes nepodarilo jednoznačne vysvetliť. Metonymickými posunmi

a prenášaním významu sa jeho významová štruktúra zmenila a rozšírila. V slovenských nárečiach sú najfrekventovanejšie tieto významy: 1. jedna (na svahu horná) * strana honelnice s otvormi na prechádzanie oviec k dojičom; 2. vlastný priechod (otvor, diera), ktorými prechádzajú ovce na dojenie; 3. ohradené miesto (obyčajne pod strieškou), kde sa doja ovce; 4. honelnica, t. j. miesto, kde sa sústreďujú ovce pred dojením.

6.0. Pomocou Dotazníka CKDA (1981) sa sledoval výskyt mnohých ďalších karpatizmov s veľkou sémantickou amplitúdou; na tomto mieste možno ilustračne predstaviť poznatky zistené napríklad pri analýze sémantickej štruktúry deverbatíva č(v)rpak. Pri formulovaní otázok (respektíve predpokladaných významov) sa v dotazníku zúročili zistenia príbuzných disciplín skúmajúcich karpatský areál (najmä etnografie), pretože presné vymedzenie významov či významových odtienkov nárečových lexém na základe komponentovej analýzy využívanej aj v lingvistickej karpatológii, je realizovateľné až po získaní materiálu v teréne.

Vo väčšine slovenských obcí, v ktorých sa robil výskum pre CKDA, sa deverbatívom črpák pomenúva typická karpatská pastierska reália, a to drevená nádoba (drevený hrnček) s jedným uchom (držalom), slúžiaca na naberanie a pitie žinčice. Materiál, z ktorého sa"črpáky vyrábali a spôsob spracúvania dreva nie je všade rovnaký;územne sa diferencuje. Črpáky sú však najčastejšie vyrezávané (vydlabávané) z jedného kusa lipového alebo brezového dreva; dno býva niekedy vsadené zvlášť. Ozdobné držalo s figurálnym doplnkom, upevnené k stene nádoby, prečnieva vysoko nad jej ústie.

V slovenských nárečiach sa skúmané deverbatívum vyskytuje v podobe črpák i čerpak/čerpok. V tejto súvislosti možno pripomenúť, že zmena skupiny čr- (so slabičným r) na čer-,

čier- bola (podobne ako zmena čre > čere miestami a v jednotlivých slovách na strednom, východnom i západnom Slovensku) motivovaná neštrukturálne (išlo tu o zvýšenie kontrastu medzi fonémami tej istej slabiky), a preto sa neuskutočnila dôsledne.

6.1. Deverbatívum č(v)rpak je v príslušných hláskových podobách známe a rozšírené vo všetkých pre ciele CKDA skúmaných dialektoch karpatskej oblasti. Jeho sémantická štruktúra korešponduje so štruktúrou v celoslovanských reláciách doloženého odvodzovacieho slovesa *č6rpa čer(p)ti (Machek, 1971, s. 98). Na základe sémantických dištinktívnych príznakov možno v karpatskej oblasti zovšeobecňujúco identifikovať tieto významy substantíva č(v)rpak:

1. náradie na naberanie a prelievanie tekutín (tvarovo i materiálovo modifikovaná naberačka na vodu, mlieko, žinčicu a podobne) - doložené v slovenských, ukrajinských, maďarských, srbochorvátskych, macedónskych a bulharských nárečiach;

2. veľká drevená (niekedy dierkovaná) lyžica na zbieranie hustej časti srvátky - v slovenských, ukrajinských, maďarských dialektoch;

3. nádoba (hrnček s uškom - tvar, materiál a objem sa územne odlišuje) na naberanie a pitie žinčice - slovenské, české a poľské dialekty;

4. náradie (lopatka) na naberanie a presypanie sypkých materiálov (zrno, múka a podobne) - v ukrajinských, macedónskych nárečiach;

5. náčienie (sieť v drevenom ráme) na výlov rýb - v slovenských, poľských, ukrajinských, macedónskych nárečiach•

Túto významovú amplitúdu nenarúšajú ani niektoré ďalšie málo frekventované významy (náradie na vyberanie mláta z kade a podobne; porovnaj Ripka, 1983).

7.0. Prudký rozvoj bádania determinuje profilovanie výskumnej práce a vytvára predpoklady na špecializáciu jednotlivých disciplín. Lingvistická karpatológia komplexne skúma jazyky (nárečia), ktorými sa hovorí v rajóne Karpát; predovšetkým si však všíma ich lexikálno-sémantickú rovinu (územné rozšírenie a významovú štruktúru takzvaných karpatizmov). Slovenská lingvistická karpatológia sa navyše pokúša konfrontovať výsledky základných výskumov dialektológie a etnografie, usiluje sa paralelne interpretovať zhody a nezhody jednotlivých izoglos a izopragiem. Karpatizmy, ktoré sú predmetom jej výskumu, tvoria pevnú súčasť slovenskej nárečovej lexiky. Pomenúvajú javy a reálie, ktoré nemožno nahradiť ani v súčasných formách organizácie salašníctva a chovu oviec, a preto zostávajú v aktívnej slovnej zásobe svojich nositeľov.

Existencia synonym v lexikálnych systémoch jednotlivých nárečí či zriedkavých heteroným neoslabuje stupeň ich terminologizácie^a preto ich preberá aj spisovný jazyk. Zistenia lingvistickej karpatológie v tomto zmysle posúvajú stav a stupeň poznania o obidvoch štruktúrnych útvaroch národného jazyka.

Literatúra

Klepikova, G.P.: Slavjanskaja pastušeskaja terminológia. Moskva, Izdateľstvo Náuka 1974. 256 s.

Klepikova, G.P. : Karpatskoje jezykoznanije - sostojanije i perspektívy meždunarodnogo naučnogo sotrudničestva. In: Zarubežnaja istoriografija slavjanovedenija i balkanistiki. Red. A.S. Myľnikov. Moskva, Náuka 1986, s.13-28.

Machek, V .: Etymologický slovník jazyka českého. 3. vyd. Praha, Academia 1971, 868 s.

Obščekarpatskij dialektologičeskij astlas. Voprosnik. Moskva, Izdatelstvo Náuka, 1981. 128 s.

Ripka, I.: Karpatské názvy oviec v slovenských nárečiach. Kultúra slova, 12, 1983, s. 103-105.

Ripka, I.: Sémantická štruktúra deverbatíva č(v)rpak v dialektoch karpatského areálu. Slavica Slovaca, 18, 1983, s. 45-48.

Ripka, I.: Karpatizmy v slovackoj dialektnoj leksike. - In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. J. Ružička; Bratislava, Veda 1984, s. 139-144.

Vašek, A.: Bilingvizmus, digJLosie a jazykové kontakty v Karpatech. - In: Prace Jezykoznawcze. Zeszyt 61, Red. A. Zareba, Warszawa - Kraków, Parístwowe Wydawnictwo 1979, s. 23-37.

Najstarší slovenský časopis - Staré noviny literního umení

Fraňo Ruttkay

V osvietenskom období Slováci ešte nemali významnejšie národné stredisko, v ktorom by sa sústreďoval ich vedecký a spoločenský život. Túto úlohu čiastočne suplovali učené spoločnosti, ktoré slovenskí vzdelanci zakladali podlá zahraničných vzorov. Ako jedna z prvých sa spomína učená spoločnosť Societas erudita, založená v Bratislave roku 1761 za vlády Márie Terézie a obnovená roku 1790. Po nej nasledovala Erudita societas (Učená spoločnosť) založená Ondrejom Plachým v Banskej Bystrici roku 1785. Pavol Walaský ju vo svojom súpise uhorských spolkov (Conspectus rei publicae, Budín 1808, 2. vyd.) označil ako slavica (slovenská), aby ju tým diferencoval od inojazyčných spoločností.*

Členmi spoločnosti boli napospol evanjelickí kňazi Augustín Doležal, Ján Hrdlička, Michal Semian, Michal Institoris-Mošovský, Jur Ribay a iní. Jej predsedom bol Ondrej Plachý (1755-1810), neobyčajne plodný spisovateľ a organizátor osvetového, vedeckého, literárneho, ale aj novinárskeho života, ktorý prevyšoval svojou učenosťou

nejedného zo svojich vrstovníkov. Pochádzal zo zemianskej rodiny z Hontského Vrbovku pri Krupine [9]. Po absolvovaní základných škôl v Ipeľských Kosihách, Sudiciach, Malých Zlievciach a v Rimavskej Sobote, kde bol svedkom krvavých náboženských nepokojov medzi katolíkmi a protestantmi bojujúcimi o vlastníctvo farského kostola v tomto meste, dostal sa na evanjelické lýceum do Bratislavy. V rokoch 1777-1779 bol poslucháčom univerzity v Lipsku, kde sa zoznámil s vrcholnými zjavmi nemeckej literatúry a filozofie, akými boli Wieland, Klopstock, Herder, Goethe a Schiller.

Jenská učená spoločnosť, súdobá nemecká literatúra a žurnalistika stali sa mu vzorom pri rozvíjaní podobnej činnosti na Slovensku v nasledujúcich rokoch. Po návrate do vlasti bol istý čas vychovávateľom a domácim učiteľom v zámožných šľachtických rodinách v Semerovciach a vo Feläverneku. Roku 1781 sa stal konrektorom (zástupcom rektora) banskoštiavnického lýcea. Roku 1782 sa stal evanjelickým farárom v Kostolných Moravciach a roku 1784 v Martine, kde zotrval plných dvadsať rokov. Tu získal aj hodnosť senioránlneho notára a roku 1785 bol zvolený za turčianskeho seniora. Napriek týmto hodnotám žil vinou tamojších zemanov vo veľkej biede. V Martine napísal aj obšírne dejiny synody v Pešti, ktoré sa však stratili. Roku 1804 prešiel za farára do Nového Mesta nad Váhom, kde o šesť rokov - 7. októbra 1810 - zomrel.

Ondrej Plachý patril medzi najusilovnejších slovenských spisovateľov svojej doby. Spomína sa spolu 23 jeho literárnych prác, ktoré mali široký filozofický základ. Z nich bolo osem slovenských a pätnásť latinských. Ako študent začínal príležitostnými básňami. Neskôr skladal náboženské piesne, no aj "svetské verše" oslavujúce osobné i vladárske schopnosti Márie Terézie a Jozefa II. Skladal a vydával tiež

cirkevné agendy, funebrály, postily. Prekladal aj cudzojazyčné náboženské diela. Medzi nimi vyvodil jeho preklad rozsiahleho dvojzväzkového tisícstranového diela Kryštofa Kristiana Sturma Kochaní s Bohém v ranních hodinách na každý den v roku. Napísal obšírne pojednanie o pamätnom sneme roku 1791 za Leopolda II., ktorého sa zúčastnil ako delegát.

Bol autorom pedagogickej štúdie - plánu novej školskej organizácie turčianskej stolice (Náuková osnova ev.a v. škôl turčianskeho seniorátu predpísaná všetkým správcom škôl na kongregácii 4. mája 1798). Jeho najvýznamnejším dielom je rukopis o dejinách turčianskeho seniorátu. Písal aj latinské štúdie o dejinách Uhorska, ktoré však väčšinou zostali v rukopise. Roku 1784 napísal a vydal aj učebnicu latinčiny (Primitíva latina). S veľkým zápalom sa venoval najmä pedagogickej práci. Vo svojich kázňach zachovaných v diele Postila domovní sa snažil vštepovať ľudu osvietenecké humanistické názory a upevňovať charakterové a morálne vlastnosti."[5]

Ondrej Plachý sa zaslúžil o založenie a vydávanie prvého slovenského časopisu. Bol ním revuálny mesačník spomínanej spoločnosti Erudita societas, založený v máji roku 1785 v Banskej Bystrici pod názvom Staré noviny literního umení. Ide o časopis, aj keď ho niektorí bádatelia označovali iba za zošitové vydanie knihy. Svoje tvrdenie podopierali tým, že Staré noviny vyšli znova súborne v knižnom vydaní roku 1786 v Banskej Bystrici pod názvom Spolusebrání rozličných spisu z všelikého umení historického, geografického, filosofického, fyzikálskeho,hvezdárskeho a bkonomikálskeho k užitečnému trávení v umení zbehlých slovenského jazyka milovníka a k potrebnému naučení mladého veku lidí z částky z jiných kníh vytáhnutých a v slovenské rúcho oblečených, z částky pak nové vydélaných, jímž místo předmluvy předložen jest i charakter anebožto vyobrazení našeho milostivého císaře a krále Josefa II.

Staré noviny boli vtedy typickým revuálnym časopisom, ktorý bol aplikáciou podobných, vychádzajúcich od začiatku 18. storočia vo Veľkej Británii a vo Švajčiarsku (The Tatier, The Spectator). Podobné tzv. moralistické, mravoučné týždenníky (napríklad Moralische Wochenblatt vychádzali vtedy aj v Nemecku. Obsahovali súhrn pútavých článkov a úvah z rôznych oblastí spoločenského, literárneho a vedeckého života, no bývali tu aj dialogizované články a spoločenské besedy^). Staré noviny literního umení sú typickým produktom nastupujúceho meštiactva, ktoré si začalo vytvárať vlastnú ideológiu a.politiku. Vystupovalo kriticky proti šľachte a vysokému kléru, pričom sa snažilo ovplyvňovať nielen "tretí stav", ale aj pospolitý ľud.

Staré noviny literního umení, ktoré uverejňovali popularizačno-vedecké články a state z viacerých vedných odborov (história, geografia, prírodopis, zdravotníctvo, pomológia..) a prinášali aj praktické rady najmä pre poľnohospodárov, sa usilovali predovšetkým pozdvihnúť vzdelanostnú úroveň a kultúrne cítenie slovenských ľudových čitateľov. Ich tvorcovia - príslušníci národne prebudenej inteligencie - chceli prostredníctvom tohto časopisu nadviazať spojenie s majetnejšími vrstvami, ale aj drobnejšou šľachtou.

Časopis začal vychádzať v máji roku 1785 a zanikol v prvej polovici nasledujúceho roku"pre nedostatok mecenášov a hospodársku slabosť tých, ktorým bol určený"^. Podľa posledného odkazu redakcie čitateľom mal vychádzať aj naóalej ako štvrťročník pod názvom Úprimné naučení k slovenskému národu osvícení^. Prečo sa tak nestalo nevieme, no domnievame sa, že dôvod treba hľadať najmä v nedostatku predplatiteľov slovenskej spisby. 0 tom častejšie písal aj Jur Ribay - jeden zo spolupracovníkov Starých novín významnému českému jazykovedcovi Josefovi Dobrovskému^. Dôvod treba vidieť aj vo finačných ťažkostiach jeho nakladateľa, banskobystric-

kého tlačiara Jána Jozef Tumlera - známeho tiež ako vydavateľa početných slovenských publikácií, ktorý bol v roku 1794 nútený predať svoju tlačiareň za 2100 zlatých Jánovi Štefanimu.^

Hospodárska situácia Starých novín literního umení bola počas celej ich existencie veľmi zlá. Počet odberateľov nikdy nepresiahol šesťdesiatku. Z nich bolo 39 duchovných, 17 osôb iného povolania a štyri ženy - čo bolo na tie časy u nás zriedkavým javom. Príslušníkov iného povolania tvorili zväčša drobní zemani. Nevieme však s istotou, či ich bolo skutočne šesťdesiat a nie menej, pretože ich mená uviedla redakcia časopisu bez ich predbežného súhlasu predpokladajúc, že si tento prvý skutočne slovenský časopis aj predplatia. Ján Jozef Tumler - vydavateľ Starých novín - to ozaj nemal ľahké, pretože počas vychádzania časopisu sa viacerí predplatitelia sťažovali na jeho vysokú cenu, čím chceli asi zdôvodniť to, že stále neposielajú peniaze zaň, a teda si neplnia svoju povinnosť. V odpovedi sa redaktor a vydavateľ bránil tým, že časopis má nízky náklad, pričom sami musia veľa investovať na jeho tlač a kolportovanie. Po necelom roku Staré noviny literního umení museli zaniknúť. Ako vidieť, zárodok budúcej slovenskej buržoázie bol vtedy ešte taký slabý, že nevládal udržať pri živote ani tento svoj jediný mesačník.

V prvom čísle Starých novín nie je programové vyhlásenie o ich cieľoch a poslaní, ani o názoroch ich redakcie na novinársku tvorbu. Napriek tomu Ondrej Plachý - ich redaktor - mal jasnú predstavu o tom, čo chce týmto prvým slovenským časopisom dosiahnuť najmä pri posilňovaní slovenského národného povedomia a pri rozširovaní vzdelanosti. Vidieť to aj z jeho Prohlášení vydavatele, v ktorom uvádza: "... každý to znáti musí, kdo sobé vec, jakožto moudry človek rozváží, že ovšem Národ slovenský v naši milé vlasti Uherské

bydlíci, jest z ohledu všech politických vecí velikého pováženi hodný". Ondrej Plachý chcel časopis viesť tak, aby slúžil potrebám "obzvlášte všechnéch mešťanú vétších, aneb menších mést a mésteček a všech sedláčkú, kterýžto mimo své materinské reči Slovenské, ani Talianske, Latinské, Francouské, Nemecké, ani v jiných nie, zhola nie, čisti neuméjí".

Domnieval sa pritom, tak ako ostatní spolupracovníci Starých novín, že pomocou osvety a ľudovýchovy sa mu podarí do značnej miery vytrhnúť z biedy a zo zaostalosti nielen drobných zemanov, mešťanov, ale aj pospolitý, najmä poddaný ľud, pretože "kdo tuto nácii zná, nemôže pochybovati, že by ona od času osvícených velice daleko vzdálená nebyla""^. 0 prioritnom zameraní Starých novín na ľudové vrstvy nemožno vôbec pochybovať. Vidieť to zo záverečného článku Starých novín nazvaného Pro memoria: "Toto institutum jest nejobzvláštnéjší k osvicování obecního lidu Božího slovenského a ve tmách mnohých sedíciho vynaleznuto".[11]

Staré noviny literního umení vykonávali záslužnú činnosť najmä v oblasti ľudovýchovy a osvety. Ich tvorcovia postupovali správne, keä časopis neorientovali iba na vzdelancov majúcich k dispozícii rozsiahlu cudzojazyčnú literatúru, noviny a časopisy, ale aj na maloburžoázne vrstvy spoločnosti a na pospolitý ľud, hoci čitateľov z ľudových vrstiev bolo vtedy na Slovensku vinou zaostalých spoločenských pomerov málo. Predpokladáme však, že už v tomto období na ľudových zhromaždeniach dedinskí inteligenti - najmä farári a učitelia - čítavali prítomným nahlas články z takejto slovenskej periodickej, či neperiodickej spisby. Ondrej Plachý svoju koncepciu ľudovýchovy realizovanú prostredníctvom časopisu sformoval jednoznačne: "Védeti zajisté každému sluší, že tyto noviny nejsou toliko k okulárúm mudrcú privážané, ale aby méli obzvlášte obecnímu lidu k napravení hospodárství a mravního života sloužiti..."

Tvorcovia Starých novín literního umení často uvažovali o tom, akvm spôsobom majú písať ľudovýchovné články a state, ako majú zostavovať pre ľud vhodné, menšie publikácie. Usilovali sa predovšetkým o vydávanie malých a lacných brožúr, aby sa táto spisba aj skutočne medzi ľud dostala. Boli pritom presvedčení, že "knihy sväté k tomuto cíli nejsou dostatečné" a nemôžu pomôcť poddaným roľníkom "kterížto musejí orati, kopati, cisárovi, zemskému pánovi, knézovi co jest jejich dávati a nemohou se za dlouhý čas ve školách baviti".

Ondrej Plachý sa roku 1786 domnieval, že v budúcnosti by sa učení a majetnejší Slováci mohli zo svojich dobrovoľných peňažných zbierok postarať nielen o podstatné zvýšenie nákladu Starých novín, ale aj o ich predaj za primerane nízku cenu, pričom najbiednejším čitateľom by sa časopis dával zadarmc. Podľa jeho odhadu bolo vtedy na Slovensku asi 36 000 čitateľov "knihárskeho tovaru". Keby každý z nich dal na túto zbierku len grajciar - už by sa tak dalo dohromady šesťsto zlatých. Ak by každý učený Slovák venoval na tento účel raz do roka jeden zlatý, Staré noviny by sa mohli zadarmo
12
rozdávať po dedinách. Bolo to však len zbožné želanie, ktoré sa mu nikdy nepodarilo luskutočniť.

Staré noviny, alebo inak populárne nazývané "Nové starinY", vznikli z podnetu viacerých slovenských osvietencov Ondreja Plachého, Jána Hrdličku, Jura Ribaya, Michala Semiana a iných, ktorí boli silno ovplyvnení racionalistickou filozofiou, aj keď sa ešte celkom nevymanili zo scholastickej filozofie reformačnej a protireformačnej. Všetci študovali na jenskej univerzite v Nemecku (Ján Hrdlička v rokoch 1768-1770, Jur Ribay roku 1780 atď.). Medzi ich profesorov patril významný orientalista Johann Gottfried Eichhorn, Christian Wilhelm Walch - odborník na slavistiku a spolupracovník známych Gottinských učených oznamov, ako aj Karol Hammerdorfer

autor početných historických a zemepisných štúdií a monografií o slovanských národoch.

Jenská univerzita bola vtedy prvou nemeckou vysokou školou, ktorá sa zaoberala rozsiahlym vedeckým výskumom minulosti a prítomnosti Slovanov. Jej profesori, ktorí presadzovali filozofický racionalizmus a propagovali pokrokovú, najmä francúzsku literatúru, sa zaslúžili o značné rozšírenie osvietenských myšlienok v strednej Európe."^ Na univerzite v Jene, ale aj na ostatnom nemeckom území, v tomto období úspešne pôsobili učené spoločnosti, ktoré vydávali aj vedecké zborníky.

Podľa tohto vzoru odchovanci nemeckých univerzít po návrate domov - na Slovensko zakladali učené spoločnosti a podobrali sa aj na vydávanie populárno-vedeckých zborníkov a časopisov. 0 tom, že skutočne učená spoločnosť v Jene a nemecká periodická tlač boli vzorom Ondrejovi Plachému a jeho spolupracovníkom pri vydávaní Starých novín literního umení, svedčí aj tento oznam uverejnený v prvých slovenských Prešpurských novinách: "Již od některého času čosi se nám v uších pletlo, že by se jedno vecné tovaryšstvo okolo banských mést v tom bylo snéslo, aby neco takového, jako ono jenanské k chvále našeho slovenského národu na svetlo vydalo ... pročež sobé vyvolilo jméno Staré noviny, z kterých každý mésic je*dna knižečka ... vytlačená bude" .^^

Vydavateľ Prešpurských novín Daniel Tállyai za peňažnú odmenu propagoval vo svojom tlačovom orgáne Staré noviny literního umení, ba rozhodol sa, že ich bude poštou rozosielať súčasne s vlastnými novinami. Z Banskej Bystrice totiž v tomto období chodila iba príležitostná pošta, kým Bratislava mala pravidelnú poštovú linku, čo bolo pre distribciu novín a časopisov oveľa výhodnejšie. Na adresu tých čitateľov, ktorí sa obávali prípadnej konkurencie zo strany Starých novín literního umení napísal Štefan Leška - redak-

tor Prešpurských novín: "My tu naskrze ohledu nemáme na to, že by skrze to naše politické noviny néjak umenšené býti mély... Nebo toto dvoje ve všem jedno od druhého rozdílno bude. A potom ne aby jedny druhé kazily, nýbrž jakožto dve na ledé postavené verné sestry, vždycky ruky sobé úprimné podávaly"."^

Príspevky Ondreja Plachého v Starých novinách, články jeho spolupracovníkov, ale aj celková ideová línia tohto časopisg bola poznačená tzv. theistickým racionalizmom a vtedy populárnou idealistickou filozofiou predkantovskou, ktorá vyrastala z Leibnitza a z Christiana Wolfa. Pravda kňazské povolanie redaktora a prispievateľov Starých novín, ako aj ich evanjelická teológia boli prekážkou prenikania materialistickej filozofie do časopisu, hoci sa títo autori dokázali zbaviť starého, prekonaného dogmatizmu. Z ich príspevkov vyplýva, že dobre poznali súdobé európske myslenie a najmä Descartove, Leibnitzove a Wolfove filozofické názory. Už prenikanie týchto názorov do kruhov evanjelických vzdelancov, najmä farárov a učiteľov, bolo veľkým pokrokom na "ceste k osvieteneckým názorom". V takomto duchu aj vykladali princípy osvieteneckého humanizmu - a teda aj náboženskej znášanlivosti."^

Ondrej Plachý z pozície evanjelického teologizmu aj v Starých novinách častejšie polemizoval s francúzskym učencom Julienom Geoffreyom de la Metriem, pričom odmietal jeho materialisticko-ateistickú filozofiu. Vo svojich príspevkoch (Epikurovo zoufalství, Krivda nesmrtedlné duše lidské, Atheizmus populárne vyložený podlé nejstarších základu filosofie atcí.), útočil proti starovekému filozofovi Epikurovi a chválil teologické a metafyzické učenie. Vo svojich článkoch a statiach často citoval Ciceróna, Buffóna, Claróna, Pomponiatiusa a Reimarusa, ale vždy pritom zostal teológom.

Väčšiu hodnotu a pokrokové zameranie majú jeho etické úvahy, v ktorých sa dôsledne staval za náboženskú toleranciu, rovnoprávnosť a spoluprácu všetkých ludí bez ohľadu na ich národné, rasové, sociálne rozdiely, pričom prejavoval svoj príznačný humanizmus. K formulovaniu spoločenskej rovnosti došiel na základe prirodzeného práva. Vo svojej úvahe zvanej Snášenlivost na základe zákonov, "prírody, prirodzeného rozumu, evanjelia, ale aj patentov a nariadení Jozefa II dospel k jednoznačnému odsúdeniu nacionalizmu, rasizmu a náboženskej neznášanlivosti". Medzi iným tu uvádza: "Jak ohyzdná véc by to byla kdyby někdo jen proto mal v nenávisti méti jiného, ponévač se ze slovenské matky narodil! Lépe by jim bylo, aby takového človeka Pán Bôh oslem stvoril... My tedy všeckni lidé bez rozdílu národa, náboženství a stavu... přirozeným spúsobem jsme krevní přátelé a přítelkyné vespolek, jsme spolubratrové a spolusestry... Já ačkoliv jsem chudobný, nemaje kde by mou mizernou hlavu sklonil, však ten, který v knížecím, královském, neb císařském paláci prebýva, jest môj krevní přítel, bratr, blízný, kterýž mné ze své rodiny nikoli vytvořiti múze.-A čože mám říči o tom, který v Siberii, v Mourenínske zemi a kdekoli ljinde pod sluncem prebýva, neni-li on múj krevní přítel, aneb múže-li on z mého rodu vytvořen býti? Nikoli".[17]

Ako obdivovateľ Jozefa II a propagátor jeho patentu o zrušení nevoľníctva, ako aj tolerančného patentu, Ondrej Plachý sa na inom mieste odvolával na cisára ako na "našeho nejmilostivéjšího krajinotce..., který nás a našich nejvzdálenéjších potomkú k ostrihaní, k milovaní a k náležitému zachovaní tété nebeské cnosti snášenlivosti co nejpřísnéjí a nejdúvodnéjí každí zavdané příležitosti nakloňovati a pobízeti

Ondrej Plachý k uznanlivosti a k rešpektovaniu tolerancie nabádal aj voči panujúcemu katolíckemu náboženstvu a k jeho predstaviteľom. Žiadal preto evanjelických farárov a učiteľov, aby vychovávali mládež v duchu "mírnosti, úprimnosti a snášenlivosti", sudcov, aby vynášali rozsudky nielen podľa "zákonu tovaryšstva lidského", ale podľa skutočnej spravodlivosti a vlastného svedomia.[19] Princípy svornosti, spravodlivosti, bratstva žiadal Ondrej Plachý zachovávať aj od poddaných roľníkov, remeselníkov a mešťanov, a to oproti svetskej a cirkevnej vrchnosti, čím vyzýval potláčané vrstvy spoločnosti k podriadenosti voči predstaviteľom feudalizmu. Takýmto ideovým a etickým cieľom majú podľa neho slúžiť aj Staré noviny literního umení. Sám o tom výslovne hovorí: "Ano toto institutum jest nařízeno k rozširovaní dobrých a kresťanských mravu, aby lidé byli pracovití, dobrí a poslušní - aby se varovali všeho toho, což štěstí jejích tovaryšstva kazí".[20]

Otázkou náboženskej znášanlivosti sa Staré noviny často zaoberali. Chválili napríklad Holandsko za jeho tolerantný vzťah nielen ku kresťanským, ale aj k iným náboženstvám a sektám. Ich redakcia dávala vrchnosti za vzor cárske Rusko, ktoré vraj v nijakom prípade neprenasleduje a neubližuje svojim občanom iného ako pravoslávneho vierovyznania. Platí to aj pri Turkoch a Tatároch bývajúcich na území Ruska, pretože ich považuje za "užitočných poddaných". Redakcia dokonca odporúčala čitateľom do pozornosti Voltairove dielo Henriade, a to aj napriek tomu,- že tento autor bol vyhlásený po celej Európe za úhlavného nepriateľa cirkvi.

Ondrej Plachý a spolupracovníci Starých novín literního umení boli vysokovzdelaní ľudia. Svedčí o tom aj skutočnosť, že redakcia časopisu sa niekoľko ráz obrátila so žiadosťou na čitateľov o zasielanie príspevkov, pričom zdôrazňovala, že nemusia byť písané výlučne v slovenskej reči, pod ktorou mysleli bibličtinu, ale aj v nemčine, maďarčine, latinčine,

vo francúzštine, v taliančine a v hebrejčine, pretože im nerobí nijaké ťažkosti preložiť texty do slovenčiny.[21]

Tvorcovia Starých novín literního umení ako nadšení stúpenci a propagátori reforiem Jozefa II sa v jeho mene usilovali presadzovať zlepšovanie zlého sociálneho postavenia poddaných roľníkov, pričom zámerne nič nepísali o nedostatkoch a tieňoch panovníckeho absolutizmu Jozefa II. Sami nekriticky vyhlasovali, že cesta k náprave sociálneho útlaku a k zvýšeniu životnej a kultúrnej úrovne pospolitého ľudu vedie výlučne cez školstvo, osvetu a vzdelávanie. Preto aj horlili za zlepšenie vtedajšieho zaostalého vzdelávacieho a školského systému v Uhorsku, za rozširovanie nových vedeckých poznatkov hlavne v oblasti poľnohospodárskej výroby, za národnú a náboženskú rovnoprávnosť, za uplatňovanie princípov humanizmu bez ohľadu na majetok a stavovskú príslušnosť nielen obyvateľov Uhorska, ale celého ľudstva.

Redakcia Starých novín literního umení podporovala centralizačné snahy Jozefa II., teda aj jeho úsilie o jazykové zjednotenie monarchie na základe nemeckého jazyka vyhláseného za jej úradný a diplomatický jazyk. Výrazne to presadzoval Ján Hrdlička v príspevku Literatúra slovanská jest potrebná a slouží k rozšírení **reči** nemecké.[21] Napriek tomu autori príspevkov tohto prvého slovenského časopisu považovali za samozrejmú povinnosť vzdelancov, ale aj ostatných Slovákov, pestovať materinský slovenský jazyk, a to aj v jeho písomnej modifikácii, v biblickej češtine: "My musíme jednou skrze našich předkú prijaté a od nynéjších mužň za dobré uznané regule ortografie nasledovati, chceme-li se pravou známostí našeho materinského jazyka pochlubiti".[22] Podľa nich znalosť biblickej spisovnej normy je nevyhnutná pre každého Čecha i Slováka, ktorý túži po vzdelaní a viacej nemieni "v mrákotách nevésomoari céziti".

Spisovná bibličtina tak každému otvára cestu k osvojovaniu si aj cudzích jazykov - najmä nemčiny -, a teda aj k nadobúdaniu nových poznatkov z rozličných odborov. To je, podľa Jána Hrdličku, cesta vedúca k spoločenskému pokroku. Preto aj "literatúra slovanská neomylné sloužiti musí k rozširovaní známosti reči nemecké". Veď predovšetkým nemčina umožňuje Slovákom prístup k bohatej a náročnej literatúre, a to zo všetkých oblastí ľudského vedomia a poznania.[23] Jánovi Hrdličkovi išlo hlavne o zoznamovanie sa pospolitého ľudu s náučnou, vedecko-populárnou literatúrou a s publicistikou, pretože "knihy náboženské nejsou dostatečné k rozširovaní literního umení, kteréžto lidi k mravnímu, vlídnemu, statečnému a ctnostnému životu nakloňuje" . ^

Jan Hrdlička aj na tomto mieste skryte polemizoval s tými, ktorí tvrdili, že pospolitému ľudu stačí náboženská spisba.

Jeho myšlienky o potrebe, aby Slováci ovládali nemeckú reč ďalej rozvíjal Ondrej Plachý, ktorý v záverečnom článku Starých novín[25] zdôraznil, že jednou z úloh tohto časopisu je rozširovať medzi Slovákmi obľúbenosť nemeckého jazyka a nabádať k jeho učeniu sa. Vysvetlil to aj tým, že autori takmer všetkých príspevkov Starých novín čerpali z nemeckej literatúry. Takto sa vraj do slovenčiny dostávajú, aj keď len ojedinelé, nemecké výrazy.[26]

Ján Hrdlička patril medzi, najagilnejších spolupracovníkov banskobystrických Starých novín literního umení. Narodilsa 2. mája 1741 v Modre. Po štúdiách v Bratislave a v Lučenci bol najskôr domácim učiteľom, aby získal peniaze pre svoj budúci pobyt na univerzite v Jene v rokoch 1768-1770. Po návrate z Nemecka pôsobil jedenásť rokov v Modre a tri roky vo Vs.etíne na Morave ako evanjelický farár. Zomrel v Maglóde pravdepodobne roku 1810. Venoval sa nielen tvorbe náboženskej literatúry (kázne a modlitby), ale aj národnobuditeľskej

a vzdelávajúcej činnosti. Z jeho deviatich spisov vyšlo osem tlačou, pričom v rukopise zostala jeho slovenská kniha svetských hymien.

Vo svojich dielach sa zaoberal aj pálčivými problémami svojej doby. Ako senior peštianského seniorátu a neskôr ako kazateľ v Maglóde ostro kritizoval šľachtu v diele Knížečka pro sedláky kresťanských. Naproti tomu však jeho ďalšie dielo Knížečka pro čeleď kresťanskou má opačné zameranie. V nej prostredníctvom biblických citátov dôrazne žiadal sluhov a čeľaď vôbec, aby bezpodmienečne poslúchali vrchnosť, ku ktorej tu prejavoval priamo servilitu.[27]

Ján Hrdlička je autorom aj najvýznamnejšieho príspevku Starých novín literního umení dvadsaťstranovej obrany-apológie slovenčiny nazvanej Vznešenosť **reči** české, nebo vubec slovenské. Inšpiráciou k jej napísaniu sa mu stali jazykové obrany českých vzdelancov Josefa Kinského a najmä Jána Aloise Hankeho z Hakensteina, ktorému roku 1783 vyšlo vo Viedni dielo Empferung der bbhmischen Sprache und Literatúr. Tieto diela sú oslavou materinského českého jazyka, ktorý príslušníkom tohto národa otvára cestu ku kultúre a k vzdelanosti. V podobnom duchu roku 1783 vydal Karel Hynek*Thán ďalšiu Obranu jazyka českého napísanú už v češtine.

Ján Hrdlička svojou Obranou napísanou tri roky po Thánovi vytvoril najvýznamnejšie dielo tohto druhu na začiatku slovenského národného obrodenia, a to aj napriek tomu, že mnohé z jeho tu uvádzaných tvrdení boli už v tomto období prekonané. Týka sa to najmä jeho historickej genézy, v ktorej sa pokúšal o výklad vývoja "nášho jazyka" od čiast babylonských, pričom ho pre starobylosť porovnával s ostatnými európskymi jazykmi. Aby dokázal starobylosť Slovanov (i Slovákov), tvrdil, že sú potomkami paflagónskych Hotentótov - čo je výmyslom.

Ján Hrdlička vo svojej štúdii si zamieňal pojmy "reč slovenská", "slovensko-česká".[29] Napriek uvedeným nedostatkom a omylom možno vysoko hodnotiť vlastenecký duch Hrdličkovej vášnivej obrany Slovanov a Slovákov, ako aj ich jazyka, jeho výzvu k činorodému optimizmu a k práci v prospech národa: "Nu tedy milí Slováci! Pozdvihnitež hláv svých proto, že se približuje vykoupení vaše. Fík již se poučí, nastane tedy Vám jisté leto, v kterém opét vznešenosť reči Vaši kvete Ale jako v lete potreba jest délati, tak pfepášté i vy bedra, opnéte roucho, ohrňte ruce vaše k dílu okolo víc než napoly obživené reči vaši. Jedni ouhory její orte,- jiní vysekávajte podrostlé v ní tŕní a bodlačí, jiní vezmouce nôž ostrý obrezujte všecko, čožkoli cizího jí se prichytilo. Jiní okopávejtekoŕeny její, aby tím silnéjí hnaly a jestli které již sestáraly, opét se zmladily".

Jánovi Hrdličkovi záležalo na tom, aby cudzinci prestali potupovať českú a slovenskú reč, aby ju aj domáci ľudia nepovažovali za nekultúrnu reč sedliakov, pretože po česky hovorili v minulosti aj českí panovníci a česká šľachta Podľa neho sa tento jazyk svojou krásou, vznešenosťou, bohatstvo výrazov a pojmov, ale aj čistotou a kultivovanosťou vyrovná ktorémukoľvek starobylému jazyku.

V článku 0 časích osvícených^ Ján Hrdlička podal vtedy zriedkavú kritiku jozefínskeho osvieteneckého absolutizmu. Vyčítal mu nezdravý akepticizmus a povrchnosť nielen vo vedeckej, ale aj v literárnej tvorbe. Kritizoval hlavne vydávanie ateistických a protináboženských spisov. Medzi iným píše: "Nebo já i zatajiti nesmím, však i v ní samé mnohé díla temnosti vidím, když skrze ní i nevera pracuje a slávy své rozšíriti se usiluje".[32] Aj tu nabádal poddaných k poslušnosti k vyššej i k nižšej vrchnosti, "k spravodlivosti a k svornosti". Ako vidieť, za svoju povinnosť považoval bojovať nielen proti poverčivosti, ale aj proti ateizmu.

V stati Trh na ostarky Ján Hrdlička vyjadril hlboké sociálne cítenie s pospolitým ľudom a žiadal šľachtu, ako aj vládnucu triedu vôbec, aby slušne, a spravodlivo zaobchádzala so svojim služobníctvom, pretože "i to nejmenší šténé u nynéjších **pánu** více platí, nežli častokráte i nejvérnéjší služebník její", kterého keď ochorie, alebo pre starobu už nevládze robiť, jeho, pán vyženie "nékam mezi ploty ... umírají-li ale, tehdy potrebu osličím poctený býva.""*"[5]

Osvieteneckému obdobiu na tomto mieste vyčítal to, že za prekonané "ostarky" považuje aj skutočné, a teda stále platné hodnoty ľudského života - lásku, manželskú vernosť, slušnosť, ohľaduplnosť, čistotu atď., pričom dodal, že staré pravdy nie vždy sú zlé a nové nie vždy sú dobré.

V satirickej poviedke Néco o divných lidech opisoval život amerických Indiánov. Ironicky tu dával do protiklad.u "mravnosť týchto divochov" s mravnosťou vzdelaných Európanov. Indiánov pritom vyhlásil za mravnejších a ľudskejších ako mnohých európskych veriacich kresťanov. Na tomto mieste vyčítal tiež kňazom a mníchom, ktorí vtedy tvorili vo viacerých stoliciach Uhorska takmer tretinu obyvateľstva, záhaľčivý spôsob života, prisluhovanie a servilnosť k vládnucej triede, ľahostajnosť o výchovu a vzdelávanie pospolitého ľudu, úplatkárstvo, bezcitnosť a nevšímavosť k najviac biedou trpiacim vdovám a sirotám. Nielen Ján Hrdlička, ale aj iní spolupracovníci Starých novín literního umení žiadali od farárov, aby si z kazateľnice nespravili 'miesto pre teologické polemiky a "lecijaké hádaní", ale aby aj z nej rozširovali osvetu, propagovali ľudovýchovu a vedecké poznatky. Podľa nich farár na dedine by mal byť predovšetkým lekárom poddaných sedliakov, mal by im dávať zadarmo lieky a zelinky a poskytovať im všestrannú pomoc.

V duchu propagácie osvieteneckého racionalizmu, náboženskej tolerancie a chvály reforiem Jozefa II vyznievajú aj áalšie príspevky Jána Hrdličku uverejnené v Starých novinách literního umení - Pocestný peníz velikého Jozefa II bratřím daný, Nevaďte se na ceste[55], 0 dlouhém živote lidském"[56] atď. Hrdličkovi sa pripisuje aj recenzia publikácie Juraja Papánka História gentis Slavae (Dejiny slovenského národa), v ktorej podáva čitateľom jej stručný obsah a vyzýva mecénov aby sa postarali o čo najskoršie vydanie jej prekladu do slovenčiny, pretože táto kniha si zaslúži, aby si ju "každý Slovák aspoň raz prečítal"."[57] Aj na tomto mieste Ján Hrdlička chválil a vyzdvihoval pracovitosť a húževnatosť slovenského ľudu žijúceho v mimoriadne ťažkých podmienkach. Veä "nevolný Slovák i tam živ býti musí, kde ani vrabec vyživení nenaléza".[38]

Významným predstaviteľom banskobystrickej učenej spoločnosti Erudita societas slavica a horlivým prispievateľom Starých novín literního umení bol Augustín Doležal - stúpenec osvieteneckého racionalizmu. Narodil sa 27. marca 1737 v Skalici. Pochádzal z významnej slovenskej vzdelaneckej rodiny. Jeho strýc Pavol Doležal bol významnou osobnosťou v období reformácie a rekatolizácie. Práve on mal veľký vplyv na výchovu Augustína Doležala počas jeho pobytu v Necpaloch v Turci, kde chodil do základnej školy. Augustín Doležal po absolvovaní škôl v Poprade, Banskej Bystrici, v Modre a v Bratislave sa roku 1760 stal poslucháčom nemeckej univerzity v Altdorfe, ktorá bola v sedemdesiatych rokoch osemnásteho storočia popri Jene významným strediskom Wolfovej a Leibnitzovej filozofie. Ich dielo so záujmom a s obdivom študoval aj Augustín Doležal. Po návrate do vlasti bol spočiatku rektorom školy v Necpaloch. Roku 1781, kedy bol vyhlásený tolerančný patent, napísal naň oslavnú báseň Veselosť rolí Boží Hybské pod rakouským tkřivánkem, v ktorej

vychvaľoval nielen Jozefa II., ale aj celý habsburský panovnícky rod. Dielo vyšlo prvý raz tlačou v publikácii Bohuslava Tablica: Slovenskí veršovci II. zv.[39] Vtedy pôsobil v Hybiach. Odtiaľ prešiel do Sučian, kde pôsobil äalších dvadsať rokov. Tu aj zomrel 2. marca 1802.

Základným dielom Augustína Doležala je jeho veršovaná skladba Pamétnä celému svetu tragoedia..., ktorá vyšla v Skalici v tlačiarni Jozefa Antona škarnicla roku 1791. Má tridsať kapitol rozdelených do 259 paragrafov. Je napísaná formou trochejského alexandrínu. V nej sa pokúsil o umelecké stvárnenie života a pádu prvých prarodičov Adama a Evy. Inšpiroval ho pritom najmä John Milton (Stratený raj) a nemecký básnik Klopstock (Messias).[40]

Augustín Doležal do Starých novín prispel úvahou Krivda nesmrtedlné duše lidské, v ktorej podal názor na duševný život z kresťanského hľadisla. Aj na tomto mieste ovplyvnený spomínanými nemeckými filozofmi informoval o názoroch na túto otázku počínajúc starovekými gréckymi filozofmi. Podobné zameranie mal aj jeho vedecko-popularizačná článok z dejín filozofie Mudřec Anacharsys.

Významným dopisovateľom Starých novín bol Michal Semian, ktorý sa narodil v Hradišti pri Skalici 3. augusta 1741. Po štúdiách v Šoproni a v Kežmarku bol istý čas domácim učiteľom v Pieskoch pri Lubline v Poľsku, odkiaľ odišiel študovať do Halle. Roku 1773 bol poslucháčom univerzity v Jene. (Semianov denník o jeho štúdiách na nemeckých univerzitách uverejnil roku 1941 madarský historik Michal Bencsay.[41] Po návrate do vlasti bol rektorom školy v Ratkovej a potom zástupcom rektora v Prešove. Počas svojho pobytu v Prešove napísal dvojzväzkové dielo Kratičké historické vypsání kní#at a králú uherských od nejdávnéjších až do prítomných času z hodnoverných historických píšem učinené a v slovenském jazyku

vydané. Svoje dielo, ktorému chýbal vedecký základ, určil predovšetkým mládeži v snahe prebúdzať v nej národnú hrdosť. Spracovanie takejto rozsiahlej tematiky bolo nad jeho sily, a tak v mnohých prípadoch z nedostatočnej znalosti pramenného materiálu podliehal staršej,prekonanej chybnej literatúre. V úvodnej časti svojho Kratičkého historického vypsání ... sa však odvoláva aj na články a state Starých novín literního umení, čím preukázal ich redakcii dobrú reklamnú a propagačnú službu.

Michal Semian je tiež prekladateľom publikácie Jána Teofila Wolsteina: Knižečka o nakazení (pádu) dobytka.^"[5] Preložil ju na priamy príkaz cisárskeho dvora vo Viedni. Ako prekladateľ sa podpísal iba skratkou M.S:[44] Predpokladáme, že je autorom viacerých nepodpísaných článkov historického, hospodárskeho a vzdelávateľského zamerania uverejnených v Starých novinách literního umení. Michal Semian zomrel v Pezinku roku 1812.

Tento muž, "materské reči výborný milovník" - ako ho nazval Bohuslav lablic[45] bol nielen autorom viacerých náboženských spisov, ale aj prekladateľom románu maďarského spisovateľa Ignáca Meszárosa, ktorý roku 1772 vydal v Bratislave pod názvom Pri dobytí Budínskeho zámku do zajetí kresťanského padlé, Kartygam řečené (potom Krystýny nazvané), turecké slečny, kišasonký, ritke a památné případnosti. Ide o epigónske dielo napísané podľa sentimentálnych richardsonovských a gellertovských románov. Pri prekladaní sa vedome nepridržal spisovnej češtiny, ale často slovakizoval preto, aby "nebol dakomu zo Slovákov nezrozumiteľný". Pretože v diele sa oslavovala uhorská šľachta získalo publicitu a dočkalo sa štyroch vydaní".^[6]

K spolupracovníkom Starých novín literního umení patril aj významný slovenský vzdelanec Jur Ribay, ktorý sa narodil

27. marca 1754 Na Pažiti pri Bánovciach nad Bebravou. Po základnej škole v Ozorovciach a v Uhrovci prešiel na evanjelické lýceum do Banskej Štiavnice a roku 1769 do Modry. Bol absolventom nemeckej univerzity v Erlangne a v Jene. Počas štúdia v Nemecku zbieral staré české knihy a neskoršie sa stal spolupracovníkom popredného českého jazykovedca Josefa Dobrovského. Po návrate na Slovensko bol od roku 1782 domácim učiteľom, potom zástupcom rektora v Banskej Štiavnici a evanjelickým farárom v Cinkote pri Pešti. Odtiaľ prešiel roku 1796 za pracovníka univerzitnej knižnice v Pešti, pretože sa s cirkevníkmi v Cinkote dostal do sporov. Po dvoch rokoch pobytu v Pešti dostal miesto v Torži v Báčke medzi nemeckými kolonistami. Roku 1808 sa bezvýsledne pokúšal získať miesto v novozaloženom Maďarskom národnom múzeu v Pešti. V Torži 31. decembra 1812 zomrel.

Jur Ribay^ko blízky spolupracovník Josefa Dobrovského, sa zaoberal najmä výskumom slovanských jazykov. Je autorom knihy prísloví českých a slovenských (3850 záznamov), českých slov - Spicilegium vocum Bohemicarium (7500 záznamov), Slovára biblického vykladačného (slovník), zbierky súzvučných slov (Vocabularium symphonum vocum...). Tieto práce zostali v rukopisoch, niektoré z nich použil Juraj Palkovič pri zostavovaní svojho dvojzväzkového slovníka. Väčšina z Ribayových rukopisov je uložená v Maďarskom národnom múzeu. Tlačou vydané Ribayove diela majú praktické zameranie - 0 práci pri rostlinách (1793), Katechizmus o zdraví (Pešť 1775), Příruční knižka o polním hospodářství (Budín 1797). Ako vidieť, ide o diela vytvorené v duchu osvieteneckého racionalizmu.[47]

Autorom príspevkov Starých novín literního umení bol aj Martin Pan - nadšený realizátor pedagogických reforiem Ondreja Plachého v turčianskej stolici. Napísal viacej príležitostných básnických skladieb, z ktorých najznámejšia je o víťazstve

rakúskych vojsk nad Turkami (Radost kresťanú z vítězství" nad jejích neprátely vyplývajíci...). V Starých novinách propagoval jozefínske reformy. Bol to vzdelanec usilujúci sa o pozdvihnutie životnej úrovne poddaných roľníkov najmä zvýšením ich poľnohospodárskej výroby a chovu dobytka. Uverejnil tu aj článok Opilství označujúc ho za skutočnú pliagu vtedajších slovenských dedín.

Veľkú časť príspevkov Starých novín literního umení tvorili tie, ktoré boli bezprostredne určené pospolitému ľudu. Týkali sa boja proti poverčivosti, vysvetľovania prírodných javov. V príspevku Veľryby neznámy autor polemizoval s bibliou. ^ Autor článku Obloha nebeská"*^ sa na rozdiel od biblie pridŕža Koperníkovho výkladu pohybu nebeských telies. Viacerí autori príspevkov Starých novín sa dostali do pozície deizmu, či tzv. prirodzeného náboženstva. Jednoznačne pritom odmietali cirkevný dogmatizmus. V Starých novinách sa však nájdu aj príspevky, v ktorých sa uplatňuje teologický výklad filozofických problémov (Epikurovo zoufalství, Krivda nesmrtedlné duše lidské[52], 0 dlouhém živote lidském[53] atd.)

Časopis prinášal pomerne veľa príspevkov o poľnohospodárstve: chove dobytku, o pestovaní ľanu a konopí, o vysádzaní ovocných stromov. Nechýbali tu ani praktické rady pre roľníkov (Jako ze suchých **orechu** svéžích nadélati, Dobrou kvočnu pro kurata učiniti a pod.). Autori článkov si však neuvedomovali, že hlavnou príčinou nedostatočného prenikania pokrokovej poľnohospodárskej výroby na Slovensku v tomto období, zábranou rozširovania vzdelanosti a zvyšovania životnej úrovne ľudu, boli feudálne spoločenské pomery. Veä primárnym predpokladom spoločenského pokroku bolo to, aby technický a hospodársky rozvoj neslúžil len feudálnym pánom, ale aj poddaným roľníkom.

Ľudovýchovná koncepcia Starých novín literního umení bola rozporná. Ich tvorcom síce išlo o oslobodenie poddaného roľníka zo surového feudálneho útlaku, o zvyšovanie jeho životnej úrovne a vzdelanosti, no pritom často zdôrazňovali nevyhnutnosť jeho slepej poslušnosti k svetskej a k cirkevnej vrchnosti. Domnievali sa pritom mylne, že sa im podarí prebudiť altruizmus medzi šľachtou, a preto aj na ňu apelovali, aby vo vzťahu k poddaným roľníkom zachovávala princípy kresťanskej morálky. Naivne sa domnievali, že kresťanskú cirkev bude možno vrátiť "k apoštolskej chudobe prvých kresťanov" a "k pravému Kristovmu učeniu".

Ciele, ktoré chceli tvorcovia Starých novín literního umení dosiahnuť,boli ušľachtilé. Prostredníctvom tohto prvého slovenského časopisu sa usilovali pestovať národné povedomie , šíriť vzdelanosť, budiť záujem o štúdium cudzích jazykov. Snažili sa svojich čitateľov vychovávať k slovenskému národnému cíteniu, ku skutočnému vlastenectvu, k humanizmu, k znášanlivosti a k spoločenskému pokroku.

Poznámky

1. Valach, Július: Erudita societas slavica. In: Literárny archív MS. Martin MS roč. 1973, s. 95-111
2. Podľa Júliusa Valacha v Cerové. In: Erudita societas slavica... s. 100.
3. Dobšinský, Pavol: 0 kultúrnych ústavoch na území Slovákmi obývanom z doby poreformacionálnej. In: Slovenské pohľady roč. 1885, s. 192 a n.; Lombardini, Ä.: Slovenský Plutarch 110; Andrej Plachý. In: Slovenské pohľady roč. 1897, s. 223; Maliak, Ján: Andrej Plachý. In:

Slovenské pohľady roč. 1927, š. 91-101; Tablic, Bohuslav: Poézye zv. IV. Vacov 1812; Vlček, Jaroslav: Dejiny literatúry slovenskej. Martin 1890, s. 30; Jakubec, Ján, Hanuš, Jozef, Kabelík, Ján, Kamper, Jaroslav, Novák, Arne, Tobolka, Zdének, Vlček, Jaroslav: Literatúra česká devatenácteho století. Praha 1905, s. 639.

4. Vlček, Jaroslav: Dejiny české literatúry sv. II. Praha 1905, s. 294.
5. Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 99.
6. Osuský, Štefan Samuel: Ako filozofovali naše "Staré noviny" v dobe národného obrodenia. In: Cirkevné listy roč. 1929, s. 384-386
7. Josefa Dobrovského korespondence sv. IV. Praha 1913, s. 21
8. Repčák, Jozef: Prehľad dejín kníhtlače na Slovensku. Bratislava 1948, s. 97
9. Prohlášení. In: Staré noviny literního umení roč. 1785, s. 687
10. Tamže s. 686
11. Tiež Balega, Alexander: K významu Starých novín literního umení v dejinách slovenskej ľudovýchovy. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník Múzea Slovenskej republiky rád. Prešov 1971, s. 215
12. Prohlášení. Staré noviny ... roč. 1786, s. 687
13. Feyhl, Othmar: Die fúhrende Stellung der Ungarländer in der internacionalen Geistgeschichte der Universität Jena. In: Wissenschaftliche Zeischrift der Fridrich Schiller Universität Jena Jahrgang š. 1953/1954. Gesselschafts und Sprachwissenschaftige Reihe. Heft 4/5.
14. Prešpurské noviny 4. mája 1785, s. 278

15. Prešpurské noviny 4. mája 1785, s. 279
16. Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 100
17. Snášenlivost. In: Staré noviny roč. 1786, s. 459-490
18. Pocestný peníz Velikého Josefa bratřím svým daný. In: Staré noviny roč. 1786, s. 556
19. Tamže, s. 557
20. Pro memoria. Staré noviny roč. 1786. Záverečný článok.
21. Staré noviny roč. 1786, s. 120 a n.
22. Staré noviny roč. 1785, s. 126
23. Tamže, s. 122
24. Tamže, "s. 123
25. Pro memoria. Staré noviny roč. 1786. Záverečný článok.
26. Pro memoria. Staré noviny roč. 1786. Záverečný článok. Bližšie Balega, Alexander: K významu Starých novín literního umení... s. 215 a n.
27. Miinz, Tibor: Filozofia slovenského osvietenectva. Bratislava SAV 1961, s. 98; tiež Valach, Július: Erudita societas slavica. s. 103
28. Staré noviny roč. 1786, s. 417 a n.
29. Bližšie Butvin, Jozef: Slovenské národnozjednocovacie hnutie 1780-1848. Bratislava 1965, s. 35; Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 104-105:
30. Staré noviny roč. 1786, s. 417
31. Staré noviny roč. 1785, s. 293-314
32. Tamže s. 301
33. Staré noviny roč. 1786, s. 506-507
34. Staré noviny roč. 1785, s. 270

35. Staré noviny roč. 1786, s. 551-562
36. Staré noviny roč. 1785, s. 157
37. Staré noviny roč. 1786, s. 721-741
38. Tamže s. 740-741
39. Vacov 1809
40. Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 102
41. Feyhl, Othmar: Die fúhrende Stellung der Ungarnländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. In: Wissenschaftige Zeitschrift der Fridrich Schiller Universität Jena. Jahrgang 3-1953/1954. Gesselschafts und Sprachwissenschaftige Reihe. Heft 4/5
42. Bratislava 1786
43. Bratislava 1785
44. Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 107-108
45. Poézye sv. IV. Vacov 1812, s. 72
46. Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 107-108
47. Bližšie Valach, Július: Erudita societas slavica... s. 109 Patera, Alois: Josefa Dobrovského korespondence. Vzájemní listy Josefa Dobrovského a Jura Ribaye z let 1783 až 1810. Díl IV., Praha 1913; Dejiny české literatúry III. Praha 1931, s. 271; Kutlík, František: Juraj Ribay. In: Slovenské pohľady roč. 1889, s.19 a n.
48. Banská Bystrica 1790
49. Staré noviny roč. 1785, s. 73
50. Staré noviny roč. 1785, s. 41
51. Staré noviny roč. 1785, s. 81-120
52. Staré noviny roč. 1786, s. 353-355
53. Staré,noviny roč. 1785, s. 157-172; bližšie Balega, Alexander: K významu Starých novín literního umení... s. 229
54. Múnz, Teodor: Filozofia slovenského osvietenectva. Bratislava 1961; Niektoré črty slovenského osvietenec-kého myslenia. In: Kapitoly z dejín slovenskej filozofie. Bratislava 1962

Fonologický systém slovenčiny

Ján Sabol

1.0. V štúdii uvedieme základné údaje o fonologickom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny, pričom zároveň upozorníme na niektoré špecifické otázky v rámci tejto zvukovej sústavy. Metodologicky sa budeme opierať o našu novú, syntetickú fonologickú teóriu (Sabol, 1981; 1984; 1986 - tam aj rozbor príslušnej literatúry), ktorej filozofickým pozadím je existencia rozličnej "perspektívy", "hladiny" vzťahu jednotlivého a všeobecného (konkrétneho a abstraktného) v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka. Na základe vzťahu jednotlivého a všeobecného vymedzujeme tri jednotky (či "úrovne") vo zvukovej rovine: fónu, fonému a morfofonému. Základné vzťahy medzi fónou (F), fonémou (F) a morfofonémou (MF_n) možno určiť takto: F sa zhoduje s F_n alebo sa od nej líši fonologický irelevantnou vlastnosťou (vlastnosťami), F_n sa zhoduje s MF_n alebo sa od nej líši fonologický relevantnou vlastnosťou (vlastnosťami). Podlá toho môžeme schematicky určiť štyri typy vzťahov medzi F, F a MF :

"/ F = F_{m}A F_{m} = MF $_{m}$', b/ F_{i}s F_{m} **A** F_{m} s MF $_{m}$,

c/ F= F_{m} A F_{m}=£= MF , d/ F É F A F_{m} 3ÉE MF .

1.1.Vzhľadom na to, že vo fonológii sa skúmajú abstrakcie druhého stupňa (Kráľ - Sabol, 1988), budeme sa pri našom opise zvukového systému slovenčiny pohybovať predovšetkým na úrovni F_{m}. Pravda, vzhľadom na dialektickú súvzťažnosť druhého ("vyššieho") a prvého ("nižšieho") stupňa abstrakcie (úroveň F_{m} a F - ide o ontologické jednotky), hľadanie fonologických príznakov vo fonetických faktoth, paralel medzi'T a F identifikovanie F_{m} v ich signálovom koreláte bude nevyhnutné podrobnejšie sledovať aj "hladinu" F; úroveň MF_{m} (ako gnozeologickej jednotky) si budeme všímať najmä v súvislosti s vymedzením neutralizačného postavenia pre príslušný fonologic ký protiklad a s naznačením daného neutralizačného procesu (podrobnejšie Sabol, 1986, s. 75-102).

2.0. Fonologický systém - ako každý iný systém - je zložený z prvkov, inventára (fonémy) a vzťahov medzi prvkami (fo nologické protiklady). Pri skúmaní fonologického systému príslušného jazyka treba teda najprv určiť inventár foném a distinktívne vlastnosti konštituujúce fonémy; inými slovami: v zvukovom rečovom kontinuu (úroveň F) treba - cez artikulačné a akustické charakteristiky - "odkryť" signálový kore***láá*** príslušnej fonémy.

2.1.Na základe pravidiel na rozlíšenie foném a alofón, variantov foném (minimálne dvojice, resp. komutačný test - ppzri napr. Pauliny, 1979, s. 73-85; tam aj rozbor lit.) môžeme vymedziť nasledujúce fonémy v spisovnej slovenčine:

vokalické fonémy

/i/ /e/ /ä/ /a/ /o/ /u/

/í/ /é/ /á/ /ó/ /ú/

/ia/ /ie/ /iu/ /uo/

(O fonologickom hodnotení slabičného [r], [ŕ], [l] > [í] pórov. Kráľ - Sabol, op. cit.)

konsonanticke fonémy

/m/ /n/ /ň/ /l/ /!/ /r/ / j / *hl*

/p/ III IXI /s/ /c/ /š/ /č/ /ť/ /k/ /x/

/b/ /v/ /d/ /z/ /3/ /ž/ /3/ /ä/ /g/ /h/

Spoluhlásku /v/ uvádzame aj medzi sonórnymi, aj medzi šumovými spoluhláskami; toto jej miesto vo fonologickom systé me vyplýva z jej akustických a iných zvukových čŕt (distribučné osobitosti, "reakcia" na zákonitosti znelostnej neutralizácie - podrobnejšie v 4.3). Treba však poznamenať, že na základe komutačného testu vychádza iba jediná fonéma /v/. Ukazuje sa, že bezprienikovú klasifikáciu fón a foném (a ich vzájomného vzťahu) v spisovnej slovenčine bude treba nahradiť prienikovou (kĺzavou) klasifikáciou. Podobnú situáciu nachádzame aj vo vzťahu medzi segmentmi a suprasegmentmi, ktorý môžeme definovať ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvan tity (Sabol, 1984 a).

2.2. Paralelu F a F. (korešpondenciu fonémy a jej signálového korelátu) možno v spisovnej slovenčine naznačiť takto:

F			F			F		
[i]	–	/i/	M	•–	/í/	ti-]	-	/ia/
[ej	"	/e/	W	•–	*lél*	[ie]	-	/ie/
M	-	/ä/	W	•–	*/á/*	*M*	7	/iu/
W	–	/a/	[ó]	•–	/ó/		–	/uo/
[o]	–	/o/	**[a]**	•–	**/ú/**			
M	-	/u/						

F_	'n,	F	'm	
W	*Im/*	*W* –	/v/	okrem [u] v prvej fáze di-
W.				ftongu [uo]
		lú –	/j/	okrem [i] v prvej fáze di-
		i –	/l/	ftongov [ia] , [ie] , [iu]
	/n/	r –	/IV	
		r	/r/	
M		3 –	/j/	
	/ň/			
w -				
	/v/			
[v] –				

F	'm	F	'n,
W –	/b/	W -	/P/
M –	/d/	W. –	/t/
tj-	/ä/	W –	*Itl*
[9] –	/g/	M –	*lk/*
W-	/v/	H -	*III*
kj-	*Izl*	M –	*Isl*
DO -	*III*	W –	*Išl*
[3] –	*131*	DO -	*lei*
M –	*IM*	DO -	*Itl*
WV	*/hl*	W –	/x/

korešpondencie F a F ukazujú, že najväčší alofónový "rozptyl" má fonéma /n/; F [n^j, [g] a [ґ] **sú** kombinatórne varianty fonémy /n/. Za kombinatórne varianty treba pokladať aj F [nj] (variant /m/) ,[y] (variant / h /) , ale aj F [i] (variant / j /) , [w] a [u] (varianty / v /) . Vzhľadom na to, že v niektorých prípadoch existuje variantná realizácia fón v totožnom zvukovom okolí - [u/v], [w/v], **[/Vh]** , [i/j] mohli

by sme F [u], [w] , [jT] a [i] hodnotiť aj ako fakultatívne alofóny, varianty príslušných foném (pórov, argumentáciu pri variantných hláskach [u/v] - Sabol, 1986, s. 18-19).

2.2.1. Vymedzenie (rekonštrukcia) MF$_{m}$ a hľadanie paralel medzi F/F$_{m}$ a MF$_{m}$ je najnáročnejšou, ale azda aj najzaujímavejšou "operáciou" pri rozbore zvukovej štruktúry významových jednotiek. Pri rekonštrukcii MF$_{m}$ je kľúčovým pojmom "postavenie maximálnej fonologickej diferenciácie (ďalej MaxFD; ide o miesto, v ktorom sa môže vyskytnúť jeden aj druhý člen fonologického protikladu s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie) a postavenie minimálnej fonologickej diferenciácie (ďalej MinFD; ide o pozíciu, v ktorej sa môže vyskytnúť len jeden člen fonologického protikladu; niet tu teda - na úrovni F , resp. F - možnosti využiť daný fonologický protiklad na diferencovanie významu slova alebo tvaru). Úrovne MF$_{m}$ sa dotkneme na príslušných miestach pri riešení niektorých špecifických otázok slovenského fonologického systému (4.1 - 4.5).

3.0. Komplexný pohľad na zvukovú stavbu jazyka (ide najmä o priemet vzťahu F a F) si vyžaduje, aby pri vymedzovaní dištinktívnych príznakov (vlastností) foném sa vychádzalo z akustických a artikulačných (resp. aj percepčných) korelátov v príslušných segmentoch rečového signálu. Pomerne najsústavnejší rozbor zvukových prvkov **reči** so zreteľom na odhalenie akustickej podstaty fonologický relevantných vlastností je v základnej práci R. Jakobsona a M. Halleho (1956), ktorá inšpirovala mnohých bádateľov z rozličných vedeckých centier, u nás napríklad E. Paulinyho (1979). Súhlasne s ním (ibid., s. 107) sa náš postup pri vymedzovaní dištinktívnych príznakov líši od téz práce R. Jakobsona a M. Halleho v tom, že 1. nedržíme sa stroho dištinktívnych príznakov, ktoré títo autori predkladajú vo svojej práci ako

všeobecne platné, a 2. nenazdávame sa, že pre všetky triedy foném platia tie isté dištinktívne príznaky. Preto dištinktívne príznaky vymedzujeme osobitne pri vokalických fonémach (vokály a diftongy) a pri konsonantických fonémach (sonóry a šumové spoluhlásky). Podľa niektorých koncepcií sa teória dištinktívnych príznakov aplikuje na opis fonologického systému konkrétneho jazyka na základe rozlišovacej, resp. klasifikačnej funkcie binárnych dištinktívnych príznakov, chápaných ako čisto klasifikačné prvky, hoci pomocne vyabstrahovaných z istých fonetických vlastností (u nás Horecký, 1975).

3.0.1. Na pozadí artikulačných a akustických (resp. aj percepčných) osobitostí vokálov a konsonantov možno vymedziť dva základné fonologické protiklady, teda také dištinktívne príznaky, ktoré sa uplatňujú pri všetkých fonémach: C - C° (konsonantnosť - nekonsonantnosť; neprítomnosť príslušnej fonologickej vlastnosti alebo prítomnosť polárne kontrastnej fonologickej vlastnosti zachytávame znakom stupňa) a V - V° (vokálnosť - nevokálnosť). Podľa týchto dvoch párov fonologických vzťahov sa vymedzujú tieto triedy foném (Jakobson - Halle, op. cit.):

	V	V°
C	sonórne spoluhlásky	šumové spoluhlásky
C°	samohlásky	kĺzavé elementy, tzv. glides (glajdy)

V spisovnej slovenčine so skupinou foném, ktoré by boli definované zápornými dištinktívnymi príznakmi C°V°, nerátame.

3.1. Dištinktívne príznaky vokalických foném spisovnej slovenčiny definujeme najmä na základe ich akustických charakteristík (ide nám hlavne o možnosť použiť presné matematické operácie pri zachytávaní vzťahov medzi formantmi), pričom si

uvedomujeme vzájomnú súvislosť a podmienenosť artikulačnej a akustickej štruktúry zvukových segmentov ľudskej reči: akustická charakteristika tonických prvkov v sebe obsahuje informácie o ich artikulačnej stavbe a naopak (Kráľ - Sabol, op. cit.).

Popri "univerzálnych" fonologických príznakoch a/ V a b/ C° sa pri slovenských vokáloch a diftongoch môžu vymedziť napríklad tieto ďalšie fonologické protiklady:

c/ difúznosť - nedifúznosť (kompaktnosť); D - 0°

Za kritérium pre tento protiklad môže slúžiť rozdiel medzi hodnotami prvého a druhého formantu (F^ a F_2; F^ je tón hrdlovej dutiny, tón ústnej dutiny; konkrétne matematické údaje pri vokalických protikladoch D - D°, Cc - Cc°, Nr - Nr° a Lb - Lb° pozri napr. v prácach Ondruš - Sabol, 1984, s. 83-89 a Kráľ - Sabol, op. cit.). Príznak D vymedzujeme pri krátkych vokáloch /i/, /e/, /ä/, pri dlhých vokáloch /í/, /é/ a pri diftongu /ie/; ostatné vokalické prvky majú príznak D°.

d/ koncentrovanosť - nekoncentrovanosť; Cc - Cc°

Táto vlastnosť vyplýva z pomeru a F^. Samohlásky /i e/, /í é/ a dvojhláska /ie/ majú príznak Cc°, samohlásky /ä a o u/, /á ó ú/ a dvojhlásky /ia uo iu/ Cc.

e/ úzkosť - neúzkosť; Nr - Nr° (podľa angl.výrazu narrow)

Samohlásky s nízkym F^ majú vlastnosť Nr. V slovenčine ide o vysoké vokály /i/ a /u/, teda aj o dlhé vokály /í ú/ a diftong /iu/. Ostatné vokalické prvky majú vlastnosť Nr°: /e ä a o/, teda aj /é á ó/ a /ie ia uo/.

f/ labializovanosť - nelabializovanosť; Lb - Lb°

Tento príznak artikulačne súvisiaci s aktívnou činnosťou pier sa akusticky prejavuje nízkym ťažiskom spektra (vypočítame ho podľa vzťahu ^1 ' ^2).

Príznak Lb majú samohlásky /o/ a /u/, teda aj /ó ú/ a diftongy /uo iu/; vlastnosť Lb° majú ostatné vokalické prvky: /i a ä a/, dlhé vokály /í é á/ a dvojhlásky /ie ia/.

Zvuková sústava slovenských krátkych vokálov obsahuje v jednej norme päť, v druhej šesť prvkov: /i e a o u/, resp. /i e ä a o u/. Frekvenčné i funkčne základným podsystémom je prvý z nich; postavenie MaxFD je pri jeho členoch pozícia po všetkých slovenských spoluhláskach (s určitým ohraničením pri niektorých kombináciách, napríklad /t d n 1/ + /e/) a aj na začiatku slova (hoci tu s výrazným obmedzením pri samohláskach /a e i/ v domácich slovách). V norme, ktorá ráta s osobitnou F [ä] a F„ /ä/, je postavením MaxFD iba pozícia po spoluhláskach /p b m v/. Aj táto distribučná zákonitosť potvrdzuje, že prvá norma slovenskej spisovnej výslovnosti (a teda aj slovenského fonologického systému) poskytuje rovnomernejšie možnosti na kombinačné a funkčné vyťaženie krátkych vokálov pri výstavbe významových jednotiek.

Základný rozdiel medzi krátkymi a dlhými samohláskami v slovenčine je fonologický rozdiel v trvaní; protiklad krátkych a dlhých samohlások má fonologickú, význam rozlišujúcu funkciu (podrobnejšie Sabol, 1984 a). Môžeme tu teda vymedziť ôalší dištinktívny protiklad

g/ kvantitatívnosť - nekvantitatívnosť; Lg - Lg° (long).

Vlastnosť Lg majú fonémy fungujúce ako dlhé nositele slabičnosti - /í é á ó ú ie ia uo iu/, vlastnosť Lg° zasa krátke sonantické fonémy - /i e ä a o u/. Tento protiklad vymedzujeme aj pri /ŕ í/ - /r 1/ (o fonologickom štatúte týchto zvukových prvkov pórov. Kráľ - Sabol, op. cit.).

Na základe zvukových charakteristík dvojhlasok - v protiklade k dlhým a krátkym vokálom - možno uviesť äalší vokalický fonologický protiklad:

h/ kĺzavosť - nekĺzavosť; G - G° (glide).

Príznak G majú dvojhlásky, príznak G° majú dlhé a krátke vokály.

3.1.1. Konfiguráciu uvedených dištinktívnych príznakov pri vokalických fonémach spisovnej slovenčiny v norme s /ä/ zachytávame v matrici (slabičné /r ŕ 1 l/)tu neinterpretujeme); rozložením týchto fonických čŕt vznikajú aj príslušné vzťahy medzi členmi slovenského vokalického podsystému.

	/i/	/í/	/e/	/é/	/ie/	/ä/	/a/	/á/	/ia/	/o/	/ó/	/uo/	/u/	/ú/	/iu/
V	+	+	+	+	+	+•	+	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-		_	_ _
C	c -	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
N	r		+		+	-	-	-	-		_	_ _	+	+	+
L	b -	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
Lg	-	+	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+
G	-	-	-	-	+				+			+			+

3.1.2. Na základe rozloženia dištinktívnych príznakov v množine slovenských vokalických foném (v norme s /ä/) možno vyčleniť jednotlivé privatívne protiklady, teda určiť tie dvojice foném, ktorých členy stoja k sebe najbližšie. Diferencujúcimi príznakmi vokalických foném sú všetky príznaky okrem VC. "Timbrové" privatívne protiklady sú dané príznakmi D, Cc, Nr a Lb; ide o tieto dvojice foném (uvádzame ich z množiny krátkych samohlások): /i/ - /e/ (diferencujúcim príznakom je Nr - Nr°), /e/ - /ä/ (Cc°- Cc), /ä/ - /a/ (D - D°), /a/ - /o/ (Lb° - Lb) a /o/ - /u/ (Nr° - Nr). (0 privatívnych protikladoch vyplývajúcich z príznakov Lg/Lg° a G/G° pozri Sabol, 1976; Ondruš - Sabol, op. cit. s. 89-96). Ostatné timbrové opozície (kontrasty) sú ekvipolentné.

, 3.2. Artikulačné a akustické (resp. aj percepčné) zvukové charakteristiky konsonantických foném (sonórne. spoluhlásky, šumové spoluhlásky) sa stávajú východiskom aj na vymedzenie dištinktívnych príznakov týchto foném. Základnými príznakmi konsonantov sú a/ C (túto vlastnosť majú všetky spoluhláskové fonémy; líšia sa ňou od samohlások) a b/ V (sonóry) a V° (šumové spoluhlásky).

Miesto artikulácie (a - prirodzene - z neho vyplývajúce akustické príznaky) sa stáva východiskom na vymedzenie dvoch dvojíc fonologických protikladov pri spoluhláskových fonémach

c/ difúznosť - nedifúznosť (kompaktnosť); D - D°

Vlastnosť D majú tie spoluhláskové fonémy, ktorých fonetické koreláty sa artikulujú v prednej časti ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne a prealveolárne spoluhlásky), vlastnosť D° zasa spoluhlásky, ktorých koreláty sa artikulujú v zadnej časti- ústnej dutiny (postalveolárne, palatálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska /h/). Pri tomto protiklade v spisovnej slovenčine vznikajú problémy s určením dištinktívnych príznakov F. /!/ a /r/ (riešenie pozri v práci Kráľ - Sabol, op. cit.).

d/ ostrosť - neostrosť (tuposť); A - A° (acute)

Príznak A je daný artikuláciou v strede ústnej dutiny (alveolárne a palatálne spoluhlásky), vlastnosť A° vyplýva z artikulácie na okrajoch ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska /h/).

Druhom prekážky (záver alebo úžina) a z toho vyplývajúcou akustickou vlastnosťou (explózia alebo trenie) je daný fonologický protiklad

e/ záverovosť - nezáverovosť (úžinovosť), okluzívnosť - neokluzívnosť; 0 - 0 °

Medzi spoluhlásky s príznakom 0 zaraďujeme aj semioklu-zívy, hoci pri zrušení ich záveru nevzniká explózia (toto fo-nologické riešenie sa preukazne osvedčuje pri opise neutrali-zácie protikladu sykavosť - nesykavosť; Sabol, 1986, s. 97 - 100). Pri sonórnych spoluhláskach sa tento protiklad neuplat-ňuje; vlastnosť úžinovosti, resp. záverovosti je tu fonetic-kým korelátom príznaku C (pórov, napríklad aj fónové, hlásko-vé "variácie" F_n /n/ - Kráľ, 1976).

Zo skutočnosti, že pri spoluhláskach /l/ a /ľ/ ide o tzv. laterálnu, bokovú artikuláciu, vyplýva fonologický protiklad

f/ laterálnosť - nelaterálnosť; Lt - Lt°

Príznak Lt má spoluhláska /l/ (v protiklade k /r/) a spoluhláska /ľ/ (v protiklade k /j/). Pri ostatných spolu-hláskach je neprítomnosť tejto vlastnosti fonologický irele-vantná.

Charakteristika spoluhlások podľa artikulujúceho orgá-nu vyplýva z pohybu aktívneho artikulačného orgánu (činite-ľa) a z jeho súčinnosti s pasívnymi artikulačnými orgánmi, s artikulačnou plochou, s miestom artikulácie; ide o spolu-účasť na vytváraní fonetického korelátu príznakov D - D° a A - A°.

Charakteristika spoluhlások podľa auditívneho dojmu je akustickou výslednicou spôsobu artikulácie (záverové spolu-hlásky akusticky vnímame ako explozívy, úžinové ako trené atď.); ide teda o spoluúčasť na vytváraní fonetického kore-látu fonologického príznaku 0 - 0°. Akustický efekt syka-vosti je fonetickým korelátom ďalšieho fonologického proti-kladu

g/ sykavosť - nesykavosť (sibilantnosť - nesibilantnosť);
s - s°

Príznak S majú štyri úžinové sykavky (/s z š ž/) a štyri záverové sykavky (/c 3 č 3/);príznak S° je fonologický relevantný pre fonémy /t ť d ď/.

Charakteristika spoluhlások podľa účasti hlasu je súčasťou komplexu artikulačno-akustických vlastností fonologický opísaných dištinktívnymi príznakmi C, V a V°. Prítomnosťou alebo neprítomnosťou hlasivkového tónu pri šumových spoluhláskach vzniká dištinktívny protiklad

h/ znelosť - neznelosť; Vc - Vc° (voice)

Táto vlastnosť je fonologický relevantná pri šumových spoluhláskach; v tejto podmnožine foném ide o vlastnosť korelačného príznaku, teda o neutralizovateľnú vlastnosť, šumové spoluhlásky prostredníctvom protikladu Vc - Vc° vytvárajú znelostnú koreláciu, ktorá v spisovnej slovenčine pozostáva z desiatich dvojíc foném (pozri v 3.2.5). Vlastnosť Vc je pri sonórnych spoluhláskach "inkorporovaná" do príznaku V, patriaceho -medzi vlastnosti porovnávacieho základu, preto sa tieto spoluhlásky znelostne nespodobujú, neneutralizujú.

Zapojením nosového rezonátora do artikulácie, resp.jeho "zatvorením" vzniká akustický korelát dištinktívneho príznaku

i/ nazálnosť - nenazálnosť (orálnosť); N - N°

Vlastnosť N majú v slovenčine spoluhlásky /m n ň/.

3.2.1. Rozloženie uvedených dištinktívnych príznakov sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine zachytávame v matrici (ide o jeden z dvoch variantov, pri ktorom dištinktívny príznak vyplývajúci z protikladu D - D° sa pri /r/ a /l/ interpretuje ako relevantný; o druhom variante pórov. Kráľ - Sabol, op.cit.). (Značkou 0 sa označuje fonologický irelevantný príznak.)

	/r/		111	/m/	/n/	/ň/	/j/	/v/
V	+	+	+	+	+	+	+	+
C	+	+	+	+	+	+	+	
D	+	+	-	+	+		-	+
A	+	+	+	-	+	+	+	
Lt	-	+	+	0	0	0	-	0
N	-	-	-	+	+	+	-	-

3.2.2. Na základe rozloženia dištinktívnych príznakov v množine sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine (v interpretovanom variante) sa vytvárajú nasledujúce privatívne protiklady: /l/ - /r/ (diferencujúcim príznakom je Lt - Lt°), *l\l - III* (D - D°), /m/ - /n/ (A° - A), /n/ - /ň/ (D - D°), *III - I*j/ (Lt - Lt°) a /m/ - /v/ (N - N°).

3.2.3. Vysoký stupeň tónovosti sonór (príznak V) spôsobuje, že niektoré z týchto spoluhlások sa za určitých okolností môžu využívať ako sonantické prvky (nositele slabičnosti). V spisovnej slovenčine môžu mať túto funkciu spoluhlásky [r 1 ŕ íI, pravda, v centrálnom fonologickom systéme

u o P o O «•

(o centre a periférii vo fonologickom systéme pozri Romportl, 1973, s. 21-27) iba v pozícii medzi dvoma spoluhláskami (prvý, vŕba, slnko, spĺňať) na rozdiel od iných jazykov, napr. češtiny (tu môžu stáť slabičné [r l] aj po spoluhláske na konci slova: vítr, nesl, padl atcä. proti slovenským tvarom vietor, niesol, padol).

3.2.4. Konfiguráciu dištinktívnych príznakov šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine zachytávame v nasledujúcej matrici:

	/p	b	f	v	t.	d	s	z	c	3	š	ž	5	ʒ	f	ä	k	g	xh/
V																			
C	+•	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	--	--		--		--		--	--
A	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	--		--
0	**+**	**+**	**--**	**+**	**+**	**--**	**+**	**+**	**--**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**--**			
S	0	0	0	0	--	+	+	+	+	+	+	+	+	--	0	0	0	0	
Vc	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	- +

3.2.5. Na základe rozloženia dištinktívnych príznakov v množine šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine sa vytvárajú tieto privatívne opozície: /p/ - /b/, /f/ - /v/, /t/ - /d/, /s/ - /z/, /c/ - **/3/**, /š/ - /ž/, /č/ - /3/, /ť/ - /ä/, /k/ - /g/, /x/ - /h/ (diferencujúcim príznakom je pri týchto dvojiciach foném Vc° - Vc), /s/ - /š/, /z/ - /ž/, /c/ - **/Č/**, **/3/ - /3/**, / t / / t / , /d/ - **/a/**, /f/ - /x/, /v/ - /h/, /p/ - /'k/, /b/ - /g/ (diferencujúcim príznakom je D - D°), /t/ - /c/, /d/ - **/3/**, /ť/ - /č/, /ä/ - /3/, (S° - S), /f/ - /p/, /v/ - /b/, /s/ - /c/, /z/ - **/3/**, /š/ - /č/, /ž/ - **/3/**, /x/ - /k/, /h/ - /g/ **(0° - 0)**. Ostatné protiklady sú ekvipolentné (kontrasty); vzťahuje sa to napríklad aj na opozície /p/ - /t/, /b/ - /d/, /k/ - /ť/, /g/ - /ä/ (tu nejde len o rozdiel podľa príznaku A° - A, ale zároveň aj o rozdiel podľa príznaku S° ako fonologický irelevantnej a ako fonologický relevantnej vlastnosti).

4.0. V poznámkach o niektorých špecifických otázkach v rámci slovenského fonologického systému budeme uvažovať o samohláske **[äJ (4.1)**, o fonologickom štatúte diftongov **(4.2)**, o protikladoch /f/ - /v/ **(4.3)**, *11/* **-** *III* **(4.4)** a /x/ - /h/ **(4.5)**.

4.1. Zisťovať fonologické fungovanie samohlásky [ä] má zmysel len v tej norme slovenskej spisovnej výslovnosti, v ktorej sa táto samohláska realizuje ako osobitná fóna.

Pri hľadaní odpovede na otázku, či [äj je v spisovnej slovenčine osobitná fonéma, treba postupovať podľa pravidiel na rozlíšenie foném a variantov (Trubetzkoy, 1939, s. 41 - 47), Najbližšie v systéme krátkych vokálov stoja oproti £äj samohlásky [ej a [a] (pórov, matricu slovenských vokalických foném **V** 3.1.1):

	e	ä	a
V	+	+	+
C	/		
D	+	1 +	-j
Cc	-	+	+
Lb	-		
Lg	-	-	-
G	-	-	

Vzťah /ä/ - /e/ je daný protikladom Cc - Cc°, vzťah /ä/ - /a/ zasa protikladom D - D°.

Pri zisťovaní fonologickej platnosti [äj treba najprv vylúčiť to postavenie, v ktorom tento vokál nemôže stáť v opozícii proti uvedeným dvom zvukovo najbližším samohláskam /e, a/; je to pozícia v pádovej submorféme typu dievča (žriebä) a v odvodeninách na -ätko, -ácí (žriebätko, žriebácí). Vokál [ä] je v týchto prípadoch s [aj v komplementárnej distribúcii (3. Trubeckého pravidlo), nemožno tu teda použiť komutačný test (2. Trubeckého pravidlo). Tento vzťah sa prejavuje v osobitnom type neutralizácie uvedeného protikladu (D - D° - Sabol, 1986, s. 87-88). Funkčne (fonologický) sa dá využiť len [äj stojace v iných morfémach. Pozíciou MaxFD je postavenie po /p b m v/. Po týchto spoluhláskach sa vyskytujú aj tie dve fonémy, ktoré stoja k £äj zvukovo najbližšie /e a/; vytvárajú

sa tak protiklady /pä bä mä vä/ - /pe be me ve/; /pä bä mä vä/ -/pa ba ma va/. Realizuje sa tu teda vzťäti kontrastívnej distribúcie, ktorý umožňuje použiť komutačný test (resp. postup na vymedzenie fonémy pomocou minimálnych párov). Hoci samohláska [aj má v spisovnej slovenčine veľmi malú frekvenciu (teda je aj veľmi málo fonologický zaťažená), môžeme nájsť dvojice výrazov, ktorých význam sa diferencuje iba protikladom /ä/ - /e/, resp. /ä/ - /a/ (v niektorých prípadoch uvádzame ako príklady aj prvky z periférneho fonologického systému): väzenie - vezenie, mätiem - metiem, pamätený - pometený, päťka - Peťka, mäty - mety, vysväcovať - vysvecovať, zvädia (od bás.* zvädiť) - zvedia (od zvedieť); mäť - mať, mäsový - masový, masiek - masiek (maskám - maskám . . .) , mäty - maty, matový - matový, matný - matný, pastička - pastička, päty - paty.

Vzhľadom na to, že postavením MaxFD pre slovenský podsystém krátkych vokálov so samohláskou /ä/ je pozícia po spoluhláskach /p b m v/, aj v prípadoch, keä sú /a/ a /ä/ v komplementárnej distribúcii, je východiskom na rekonštrukciu MF_m práve toto postavenie: v tvaroch typu [žrieb-äj /žrieb-ä/, [hús-aj /hús-a/, [kur-č-a] /kur-č-a/ a pod. treba v tej norme slovenskej spisovnej výslovnosti, ktorá má osobitnú F [äj a osobitnú F_m /ä/, predpokladať na mieste pádovej prípony v nom./ak. sg. typu dievča (v ostatných pádoch sa táto F [ä] , resp. F_m /ä/ presúva do interfigovanej morfy) MF_m -S. Uvedené neutralizačné postavenie pre opozíciu /ä/ - /a/ má však pre zvukovú stavbu morfém a morf širší dosah (Sabol, ibid.).

Špecifickú fónu [äJ teda treba interpretovať v spisovnej slovenčine ako osobitnú fonému. Konštatovanie E. Pauliny-. ho (op. cit., s. 128), že "... v istej časti používateľov spisovného jazyka sa zvuk [ä] pociťuje ako fakultatívny štylistický variant, resp. ako súčasť staršej normy", by sme

hodnotili ako kríženie opisu fungovania zvukových prvkov v dvoch normách spisovnej výslovnosti. Treba ho spresniť v tom zmysle, že £ä] môžu pociťovať ako fakultatívny variant iba hovoriaci, ktorí vo svojom fonologickom systéme nemajú túto zvukovú jednotku; pravda, ide o absolútnu väčšinu používateľov slovenčiny.

4.2. Pri fonologickej interpretácii diftongov v spisovnej slovenčine treba najprv odpovedať na otázku, či sú to osobitné fonémy alebo alofóny (varianty) niektorých iných foném (v danom prípade príslušných dlhých vokálov). Distribučné a kombinačné osobitosti dlhých vokálov a diftongov ia, ie, iu (diftong uo, graf. ô, má špecifické distribučné zákonitosti) určuje charakter predchádzajúcich konsonantov; celkove sa dá vzťah medzi obidvoma typmi foném (alofón) definovať ako komplementárna distribúcia, čo by podľa 3. Trubeckého pravidla znamenalo, že by sme ich mali hodnotiť ako kombinatórne varianty jednej fonémy (v rámci príslušného timbru). Pre uvedený protiklad však existuje pozícia MaxFD: je to postavenie po spoluhláskach /p b m v f s z r/, po ktorých sa vyskytuje aj dlhý vokál, aj diftong s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie (rád - riad, hrádky - hriadky, divák - diviak a pod.). Na pozadí tejto skutočnosti (operácia podľa 2. Trubeckého pravidla) možno diftongy v spisovnej slovenčine hodnotiť ako osobitné fonémové prvky. Pravda, po tomto zistení treba odpovedať na ďalšiu otázku: či sú to monofonematické, alebo bifonematické zvukové jednotky.

Otázku monofonematickosti či bifonematickosti slovenských diftongov riešili viacerí jazykovedci (literatúra pozri najmä u Horeckého,1974 a u E. Paulinyho, op. cit.). J. Horecký ich na základe tzv. operačného testu hodnotí ako monofonematické prvky, E. Paulíny - vzhľadom na mórové chápanie kvantity - ako bifonematické jednotky. Z mórového chá-

pania fonologickej kvantity nositeľov slabičnosti vychádza, že "krátky nositeľ slabičnosti sa rovná jednej móre, dlhý nositeľ slabičnosti sa rovná súčtu dvoch mór"; a ďalej: dlhá samohláska v spisovnej slovenčine "je skutočne dlhá, je totiž dva razy dlhšia ako krátka samohláska" (Pauliny, ibid., s. 141 autor sa opiera o mórové chápanie kvantity podľa N.S. Trubeckého, op. cit., s. 170).

Experimentálny prieskum kvantity v spisovnej slovenčine (Sabol, 1984 a) ukazuje, že uvedený protiklad krátkej a dlhej sonanty 1 : 2 platí len približne, čo má svoje dôsledky pre mórové chápanie kvantity v spisovnej slovenčine a rovnako aj pre hodnotenie slovenských diftongov.

V našej koncepcii - na rozdiel od E.Paulinyho a súhlasne s J. Horeckým - sa nám diftongy ukazujú viac ako monofonematické než bifonematické prvky. Na monofonematické hodnotenie slovenských diftongov by sme mohli uviesť nasledujúce dôkazy (dopĺňame tu naše zistenia uvedené v predchádzajúcich prácach - Sabol, ibid., s. 522; 1986, s. 64-65 a i.):

a/ Realizácia kvantity v spisovnej slovenčine oslabuje tézu o mórovosti slovenčiny, a teda aj o bifonematickéj interpretácii slovenských dvojhlások.

b/ Ak chápeme dlhé vokály monofonematicky (teda tak, že kvantita je "navrstvená" ako dištinktívny príznak na sonantickej foneme), tak vzhľadom na funkčnú paralelu dlhý vokál - diftong (pri neutralizáciách a alternáciách) treba monofonematicky hodnotiť aj diftongy.

c/ Pri bifonematickom hodnotení diftongov sú problémy s fonologickým hodnotením prvej fázy týchto zvukových jednotiek (neslabičného [i] a neslabičného [u])-

d/ Diftongy ako fonematické prvky na úrovni MF veľmi často zodpovedajú príslušným dlhým vokálom (porovnaj naprí-

klad pádovú príponu /-iam/ v dat. pl. pri skloňovacom type ulica, zodpovedajúcu MF. -ÁM).

e/ V spisovnej slovenčine niet systémovej alternácie jednej fonémy so spojením dvoch foném (sú len vzácne, úplne okrajové prípady, napríklad: sňať/snímem - sňa-0-ť/sním-e-m, Nemecká/Nemečan); na pozadí tejto zákonitosti možno aj pravidelné alternačné zmeny typu a/ia (žaba/žiab), e/ie (opereta/operiet), o/uo (hora/hôr) interpretovať ako "pohyb" monofonematických prvkov.

f/ Monofonematické hodnotenie diftongov v slovenčine podporujú aj výsledky experimentálnych artikulačno-akustických analýz týchto zvukových jednotiek; pórov, napríklad konštatovanie v Atlase slovenských hlások (Dvončová - Jenča - Kráľ, 1969, s. 69), že slovenské diftongy možno chápať aj ako "prostý kĺzavý zvuk, ako jedinú hlásku, pre ktorú je charakteristický daný artikulačný pohyb a daná zmena zvukovej skladby v čase".

Nazdávame sa, že uvedené argumenty značne relativizujú konštatovanie E. Paulinyho (opierajúceho sa najmä o jazykové vedomie používateľov slovenčiny, pričom však siahajúceho po "pomoci" inej roviny - grafickej): "Ponímanie diftongov ako bifoném je pre používateľov spisovného jazyka ako celkom prirodzené jedine možné, nech sa ich monofonematický charakter akokoľvek dokazuje jazykovednými úvahami alebo fonetickými výskumami. Príčina je jednoducho v tom, že vo fonologickej štruktúre spisovnej slovenčiny, ako jestvuje u používateľov spisovného jazyka, chápu sa diftongy bifonematický, a teda sa aj vždy spontánne zapisujú písomnými znakmi pre dve fonémy." (op. cit., s. 132).

4.3. Osobitné miesto medzi spoluhláskami s vlastnosťou (ne)znelosti v spisovnej slovenčine prislúcha dvojici /f/ - /v/ najmä preto, že jeden člen tohto protikladu - konsonant

hl - sa raz správa ako F s vlastnosťami V C (ako šumová spoluhláska - jej hláskový, iónový korelát sa vo fonetickej transkripcii označuje ako [w]) a inokedy ako F s vlastnosťami VC (ako sonórna spoluhláska - vo fonetickej transkripcii pre jej fónový korelát používame znak [v]; podrobný ortoepický opis alofón *hl* pozri u Kráľa, 1984, s. 109-111, 121-123). Na základe komutačného testu vychádza iba jediná fonéma /v/; tá má však dva "vidy", preto ju uvádzame aj v podmnožine šumových, aj sonórnych spoluhlások (2.1).
F [v] ([slovo], [vlak]) a F [w] ([wbiť], [w^hore]) fonologický interpretujeme ako *hl* - /slovo/, /vlak/, /vbiť/, *h* hore/.

Protiklad sonórneho **[V]** a [u] - rovnako ako opozícia *hl* a /u/ - pripomína reláciu [j] a [j.] a / j / - /i/ v spisovnej slovenčine (Kráľ - Sabol, op. cit.). Fóny [u] a [v] sú v podstate vo vzťahu komplementárnej distribúcie, avšak sa bežne vyskytujú vedľa *§eba (zvuk, pavučina, ruvať sa, posuvy atä.), takže ich nepochybne treba podľa 4. Trubeckého pravidla pokladať za osobitné fonémy (zároveň tu treba pripomenúť aj prítomnosť "zásadnej" opozície vokál - konsonant; Sabol, 1984 a, s. 518-520). Pre F [u] platí jednoznačná fonematická a morfofonematická identifikácia: [u]->/v/-*V. Ide o postsonantické postavenie.

V presonantickom postavení sa na opozíciu /f/ - *hl* vzťahujú všetky distribučné (a teda aj funkčné) črty charakteristické pre opozíciu Vc - Vc°. Silnou pozíciou (postavením MaxFD) protikladu /f/ - *hl* je v spisovnej slovenčine postavenie na mieste prvej až predposlednej fonémy v rámci slova pred F s vlastnosťami VC° a VC: |fáz-aj - |váz-a] ,
r i r ˚ T L J L J >
Lfrak-**0J** - [vrak-**JÚj** /fáz-a/ - /váz-a/, /frak-**0/** - /vrak-**0/**
FÁZ-A - VÁZ-A, FRAK-**0** - VRAK-**0;** pravda, F /f/ sa v pozícii

MaxFD vyskytuje vlastne len v perifernom systéme. Na mieste poslednej fonémy v slove i.de o slabú pozíciu (postavenie MinFD) pri MF„ F (identifikujeme ju z postavenia MaxFD v rám ci príslušnej morfémy), ktorá sa tu "manifestuje" ako [f]/ /f/: [graf**-0]** /graf**-0/** GRAF**-0** a ako [w]/ /v/: [šéw**-0**^oper-i ^ /šév**-0** oper-i/ ŠÉF**-0** OPER-I.

V slovenskej jazykovednej literatúre sa vyskytol názor (Peciar, 1942/1943), že spoluhláska /v/ je neutrálna a že protiklad /f - v/ nie je korelačný. Tento názor autorovi vyplynul už z nesprávneho fonetického východiska (Sabol, 1964) predpokladá existenciu záverového v, čím zákonite vylučuje dvojicu /f/ - /v/ z korelácie (ne)znelosti v spisovnej slovenčine, lebo sa takto narúša jedna z podmienok, ktoré musí korelačná dvojica "dodržiavať" (jej členy musia byť zviazané rovnakými vlastnosťami porovnávacieho základu - Pauliny, op. cit., s. 88-89). Hoci sa dvojica /f/ a /v/ v spisovnej slovenčine niektorými svojimi znakmi vymyká zo zákonitostí kôre lácie podľa vlastnosti (ne)znelosti, predsa však tieto dve fonémy majú viacero takých symptómov, ktoré nám dovoľujú vzťah medzi nimi hodnotiť ako korelačný (v určitých postaveniach majú rovnaké vlastnosti porovnávacieho základu, líšia sa protikladom Vc - VC° a vlastnosť (ne)znelosti sa v istých pozíciách neutralizuje pri prvej i druhej foném e). F„ /f/ má príznaky V°CDA°0°Vc°, F„ /v/ zasa V°CDA°0°Vc (v určitých postaveniach VCDA N° - tu by sme o vzťahu /f/ - /v/ mohli skôr hovoriť ako o kontraste, pórov, aj vokalický kontrast Lg°G° - LgG; Sabol, 1986, s. 86-87).

Už sme uviedli, že v spisovnej slovenčine sa nijaká F • resp. MF„ okrem /v/ V nemôže realizovať ako [u]; túto fónu treba teda jednoznačne interpretovať ako variant F /v/, resp. ako MF„ V. Určitú výnimku tvorí [u] ako prvá časť^

diftongu Iuoj . Tu zasa nejde o realizáciu F /v/, resp. MF_m ale o manifestáciu tautosylabického spojenia dvoch elementov fungujúcich ako dlhý nositeľ slabičnosti. Túto skutočnosť môžeme názorne demonštrovať na dvojici [stuolj - [stvoll (graf. stôl - stvol). Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že sémantická dištinkcia tejto dvojice slov je daná iba protikladom segmentov [u̯] - [v], ktoré takto (podľa 2. Trubeckého pravidla) treba pokladať za osobitné fonémy. V skutočnosti tu ide aj o rozdiel medzi monofonematickým tautosylabickým spojením [uo] /uo/ uO, fungujúcim ako dlhý nositeľ slabičnosti, a medzi bifonematickým spojením /v + o/ V + 0 na úrovni F_m a MF_m. V danom prípade sú teda v protiklade viaceré vlastnosti: a/ rozdiel medzi [u] a [v] na úrovni F, b/ rozdiel medzi /uo/ uO a /v + o/ V + 0 na úrovni F_m a $MF_{m'}$., c/ rozdiel medzi dlhou a krátkou slabikou (na úrovni F, F_m a MF_m); nejde tu o fonologický protiklad, ale o kontrast. Dištinkcia [u] - [v] sa v spisovnej slovenčine vylučuje.

Naša interpretácia protikladu /f - v/ F - V v spisovnej slovenčine ukázala, že vzťah medzi týmito F [u̯] [v], resp. MF_m možno hodnotiť ako korelačný. Ukazuje sa, že /f - v/ F - V majú príznaky zhodné s ostatnými šumovými spoluhláskami i charakter ich vzťahu je sčasti zhodný s ostatnými dvojicami foném (morfofoném) s vlastnosťami (ne)znelosti. Zároveň však konkrétny prejav tohto vzťahu - znelostná neutralizácia - neprebieha vo všetkých pozíciách podľa zákonitostí jej fungovania v spisovnej slovenčine (Sabol, ibid., s. 89-94). F_m /v/, resp. MF_m V niektorými svojimi vlastnosťami "prečnieva" cez podmnožinu šumových spoluhlások.

Možno teda konštatovať, že dvojica /f - v/ F - V v spisovnej slovenčine je súčasťou korelácie podľa vlastnosti (ne)znelosti; nie je však v centre tejto korelácie, ale najejperiférii.

MF^ F a V teda identifikujeme cez silné postavenie pre protiklad Vc - Vc . Vzhľadom na to, že F [u] v postsonantickom postavení má jednoznačný "priemet" na úrovni F„ a MF„ (pórov, vyššie), možno túto pozíciu hodnotiť ako neneutralizačnú.

V prípadoch, keď sa na úrovni MF^ konsonant F, resp. V nedá jednoznačne identifikovať (v rámci morfémy nemožno príslušnú F, resp. F„ postaviť do pozície MaxFD), používame index 1. Transkribujeme teda {^fčel-aj /fčel-a/ F-^ČEL-A (Sabol, ibid.,s. 71).

4.4. V systéme spoluhlások spisovnej slovenčiny má osobitné mies.to protiklad ***11/*** - /ľ/ z podmnožiny sonór. Jeho špecifickosť je daná niekoľkými skutočnosťami:

a/ Opozícia D - D° je v rámci slovenského konsonanticke ho podsystému najmenej zreteľná pri dvojici /l/ - ***I I I*** . Artikulačný "priestor" [l] a [ľ] sa totiž - na rozdiel od "symetrických" protikladov [t] - [ť], [dj - [ď] a [n] - [ň] - pri bližuje ([l] sa z artikulačného hľadiska charakterizuje ako postalveolárna spoluhláska - Kráľ, 1984, s. 79-80; môže však pri nej ísť o variantnú prealveolárnu výslovnosť - Ondruš-Sabol, op.cit., s. 97), čo trochu znižuje diferencovanosť medzi týmito zvukovými jednotkami. Tento fakt so sebou priná ša výslovnostný rozptyl £l] a [ľ] v pozíciách pred e-ovým a i-ovým prvkom v nižšom štýle výslovnosti s prienikom aj do neutrálneho štýlu (v tejto štýlovej oblasti však výslovnosť [l] namiesto [ľ] v uvedených postaveniach treba hodnotiť ako porušenie platnej kodifikácie - Kráľ, 1984, s. 139-153). "Preskupovanie" hlások [lj a [ľ] pred e, ia, ie, iu možno vysvetliť aj tým, že v centrálnom fonologickom systéme ide o postavenie MinFD pre opozíciu ***11/*** - /ľ/, teda tu nehrozí komunikačné riziko.

b/ Artikulačná a akustická variabilita spoluhlásky [i] (pórov. Kráľ, ibid., s. 82-83) vyvoláva aj čiastočnú "nehomogénnosť" tonického stvárnenia protikladu /l/ a /!/ na úrovni F (v porovnaní s ostatnými "súbežnými" dvojicami).

c/ Spoluhláska /l/ ako jediná z uvedených ôsmich foném môže vystupovať vo funkcii 'sonanty, čo má svoj priemet aj do jej osobitných fonologických väzieb, teda aj do vzťahu k spoluhláske *Hl* (Kráľ - Sabol, op. cit.).

d/ Opozícia *11/ - III* má vzhľadom na neutralizáciu konsonantického protikladu D - D° špecifické "vyznenie". Ide o postavenie pred spoluhláskami (okrem príslušnej "korelačnej" spoluhlásky a spoluhlások /c/, /č/ a /š/), ktoré je pre ňu pozíciou MaxFD (Kráľ - Sabol, op. cit.).

e/ Oslabenie vzťahu medzi dvojicami /l/ - /I/, /t/ - /ť/, /d/ - /ď/ a /n/ - /ň/ sa ohláša aj v svojráznom priebehu alternácie týchto korelovaných konsonantov s poradím nedifúzna/difúzna spoluhláska (Kráľ - Sabol, ibid.). Tomuto striedaniu najmenej podlieha práve spoluhláska /ľ/, je teda voči nemu zo všetkých štyroch spoluhlások s príznakom D° "najodolnejšia" /hrsť/hŕstka, žrä/žŕdka, huňa/hunka, ale priateľ/priatelka atd.).

Napriek uvedeným skutočnostiam treba konštatovať, že opozícia /l/ - /ľ/ je pevnou súčasťou fonologického systému spoluhlások v neutrálnom a vyššom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti. Obidva členy tohto protikladu patria do centrálneho fonologického systému; ich dištinkcia sa plne využíva na sémantické rozlíšenie slov a tvarov: lad - ľad, hladím - hľadím (hladíš - hľadíš...), lak - ľak, lavica - ľavica (lavicový - ľavicový), rola - roľa, uhol - uhoľ, osla - osľa, pluť - pľuť, lanár - ľanár (lanový - ľanový), polka - Polka, pólami - poľami, jedlami - jedľami, palom - Paľom, mol - moľ,

bel - beľ, mel - meľ a i. (pri niektorých dvojiciach je jeden člen z periférneho systému); pozíciou MaxFD je pri tomto protiklade aj postavenie pred [i], teda aj tu je možná fonologicko-sémantická dištinkcia (lisy - lysy [ľis-ij - [lis-i] /ľis-i/ - /lis-i/ LIS-I - LIS-I).

Protiklad /!/ - /ľ/ má pevné miesto v slovenskom fonologickom systéme aj vzhľadom na morfonológiu (vo vzťahu k morfologickým a derivačným procesom). Ide o známu opozíciu dvoch morfonologických súborov substantív (stôl - mozoľ, hala - guľa) a adjektlv (malý - molí) analogicky ako pri dvojicich slov daných protikladom /n/ - /ň/, /t/ - /ť/, /d/ - /ď/, resp. o rozlíšenie sústav tvarov z dvoch slovných druhov: včelou - včeľou.

4.5. Osobitné miesto v rámci korelácie podľa príznaku (ne)znelosti v spisovnej slovenčine patrí popri /f/ - /v/ (4.3) aj opozícii /x/ - /h/. Jej výnimočné postavenie v tejto korelácii vyplýva už z rozdielu v mieste artikulácie iónových (hláskových) korelátov oboch členov opozície: spoluhláska [x] je neznela velárna konstriktíva, spoluhláska [h] zasa znela laryngálna konstriktíva. Znelým protikladom [x] na úrovni F J" *íTl* > ˚˚˚l á velárna konstriktíva, ktorá je signálovým korelátom fonémy /h/. Túto skutočnosť môžeme vysvetliť tým, že príznak (ne)znelosti je pri prokladé /x/ - /h/ - rovnako ako pri ostatných dvojiciach foném zviazaných vzťahom Vc/Vc° - fonologický relevantný, zatiaľ čo príznak podľa miesta artikulácie je fonologický irelevantný.

Alofóna sa v spisovnej slovenčine vyskytuje iba v neutralizačnom postavení, v pozícii MinFD (teda pred signálovými korelátmi foném s vlastnosťami VC°, VC a V°CVc, napríklad nech ide [ňej^iďej, hrach na poli [hraj^na^poľi] , breh je prúd-

ký [bre]^„je prutkí], valach beží [vala]^beží]); na tomto mieste je so spoluhláskou [x] v dôslednej komplementárnej distribúcii, rovnako ako akustické koreláty ostatných dvojíc z korelácie podľa príznaku (ne)znelosti. Jej fonémovým "pendantom", "najbližšou" tonickou jednotkou na úrovni F„ je - ako sme už uviedli - F„ /h/, ktorej základný zvukový korelát sa "odhaľuje" v pozícii MaxFD s plnou fonologickou dištinkciou oproti [x] /x/: hody - chody [hod-i] - [xod-i] /hod-i/ - /xod-HOD-I - XOD-I, hladný - chladný [hlad-n-íj - [xlad-n-íj /hlad-n-í/ - /xlad-n-í/ HLAD-N-Í - XLAD-N-Í a pod.

V prípade, keď sa zvukové zloženie morfémy vzhľadom na opozíciu X - H nedá jednoznačne preveriť (keď príslušnú F, resp.- F„ nemožno v rámci morfémy postaviť do pozície MaxFD), používame transkripciu X-^; pórov, napríklad pádovú submorfému [-ox/ /h] /-ox/h/ -OX^ v lok. pl. pri maskulínach (Sabol, 1986, s. 72, 112-113).

Podotýkame, že v tom variante spisovnej výslovnosti, v ktorom sa v neutralizačnom postavení na mieste znelej fóny (z opozície /x/ - /h/) realizuje iba F^^platí jednoznačný vzťah [h] -» /h/ H .

5.0. V posled/iom dvadsaťročí je v slovenskej fonológii výrazný pohyb: preverujú sa staršie výsledky výskumu, využívajú sa rozličné metódy a opisy pri výklade zvukových javov, hlbšie sa analyzuje vzťah zvukových a významových prvkov, uvažuje sa o základných teoretických otázkach slovenského fonologického bádania. Za sympatickú črtu tohto výskumu treba pokladať predovšetkým konfrontáciu viacerých' hľadísk a postupov, ktorá najviac zaručuje vývin vedeckého poznania. Aj v našom opise a výklade niektorých zvukových javov a procesov je miestami obsiahnutá otvorenejšia i "tichá" diskusia s výsledkami doterajšieho bádania v oblasti fonológie. V štúdii uvádzame

niektoré z našich najnovších pozorovaní v oblasti slovenskej fonológie, ktoré si - prirodzene - nerobia nárok na definitívne riešenie. Skôr naopak: usilujeme sa predovšetkým čeriť hladinu tejto disciplíny, aby v nej nevznikali "stojaté vody". A zároveň chceme nimi potvrdiť aj relatívnosť vedeckého poznania, a teda nevyhnutnosť ďalšieho výskumu.

Literatúra

DVONČOVÁ, 3. - 3ENČA, G. - KRÁL, Á.: Atlas slovenských hlások. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 108 s. textu + 120 s. obrázkov.

HORECKÝ, 3.: Povaha dvojhlások v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník, Red. 3. Oravec. Bratislava, Veda 1974, s. 49-52.

HORECKÝ, 3.: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Univeršitatis Šafarikanae. 3azykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Red. L. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 5-41.

3AK0BS0N, R. - HALLE, M.: Fundamentals of Language. 'S-Gra- . venhage, Mouton 1956.

KRÁL, Á.: Spoluhláska n (Kapitoly zo slovenskej ortoepie). Kultúra slova, 10, 1976, s. 306-312.

KRÁL, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 629 s.

KRÁL, Á. - SABOL, 3.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988 (v tlači).

ONDRUŠ, Š. - SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 343 s

PAULÍNY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské peda gogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

PECIAR, Š.: Fonologický pomer spoluhlások f - v v slovenčine Slovenská reč, 10, 1942/1943, s. 270-281.

RQMPORTL, M.: Studies in Phonetics. Prague, Academia 1973. 217 s.

SABOL, 3.: 0 výslovnosti spoluhlásky v. Slovenská reč, 29, 1964, s. 342-348.

SABOL, J.: Súčinnosť fonologickej a morfologickej roviny spi sovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 421-449.

SABOL, J.: A Synthetic Phonological Theory. In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. 3. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 25-29.

SABOL, J.: Kvantita v spisovnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 13. ^Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. 3. Mistrík. Bratislava, Alfa 1984 (a), s. 511-533.

SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Metódy fenologického rozboru. 2. vyd. Košice, Rektorát Univerzity P.3. Šafárika 1986. 148 s.

SABOL, 3.: Teoretické východiská slovenskej fonológie. In: Studia Academica Slovaca. 10. Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 391 - 402.

TRUBETZKOY, N. S.: GrundzUge der Phonologie. In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 7. Prague 1939, 271 s.

Goralsko-slovenský bilingvizmus, resp. goralsko-spišsko-poľsko-slovenský multilingvizmus

Marián Servátka

1. Cieľom nášho testu je sociolingvistický pohľad na vývoj goralsko-slovenského bilingvizmu a goralsko-spišsko-poľsko-slovenského (G-Sp-P-S) multilingvizmu na území Spiša v Poľskej ľudovej republike

V texte vedome kladieme na jednu rovinu jazyk a dialekt, nepoužívame termín diglosia. Nazdávame sa, že pri skúmaní jazykových kontaktov, bilingvizmu, respektíve multilingvizmu je otázka vzťahu spisovný jazyk - dialekt druhoradá. Ide predovšetkým o vzťah štyroch komunikačných útvarov. Nie vždy musí mať pri jazykovom kontakte kultúrne vyšší jazykový útvar (spisovný jazyk) rozhodujúci vplyv. Príkladom je aj pozícia slovenského jazyka v G-Sp-P-S multilingvizme na spomínanom území, kde neustálená podoba slovenčiny je interferenčné narúšaná domácim dialektom. Opačný tlak je neporovnateľne slabší.

2. Bilingvizmus. S otázkou kontaktu dvoch i viacerých jazykov úzko súvisí problematika bilingvizmu. Jazykový kontakt stojí pri zrode bilingvizmu a zase sprievodným javom

bilingvizmu a multilingvizmu býva jazyková interferencia. To je najčastejší prípad pričinno-závislostnej retaze. Jazyková prax môže vytvoriť také sociálno-jazykové podmienky, že bilingvistický článok vypadne a výsledok horizontálneho geografického kontaktu jazykov sú interferenčné javy v jednom alebo v obidvoch (i viacerých) jazykoch. Oveľa častejšie sú však javy kombinované: zo začiatočného geografického horizontálneho kontaktu vzniká vertikálny vzťah (už s prejavmi bilingvizmu), pričom pôvodný geograficko-hraničný vzťah môže nadobúdať sekundárny charakter.

V minulosti sa väčšina prác o bilingvizme zameriavala na stupeň ovládania jazyka. Už koncom 19. storočia a začiatkom 20. storočia sa jazykoveda priamo alebo nepriamo venuje problematike jazykových kontaktov, bilingvizmu, respektíve multilingvizmu. Najmä zásluhou nemeckého lingvistu H. Schuchardta (1922) sa otázka vplyvu jedného jazyka na druhý dostáva do jazykovednej literatúry. Vzájomnému vplyvu jazykov sa venovali aj Baudouin de Courtenay (1875), V.A. Bogorodickij (1894), L.V. Ščerba (1958) a ďalší.

Dynamický rozvoj sociolingvistiky po druhej svetovej vojne priniesol nové metodologické postupy, ale predovšetkým množstvo odbornej literatúry. Bibliografia slovanskej sociolingvistickej literatúry Kommentierte Bibliographie zur Slavischen Soziolinguistik (1982) obsahuje 15 000 jednotiek. Otázka kontaktu dvoch jazykov, problémy interferencie a bilingvizmu sú užšou oblasťou v sociolingvistike, ale už U. Weinreich (1953) uvádza 658 dôležitejších prác. K ruskému vydaniu tohto diela (1979) je pripojených vyše 300 titulov priamo súvisiacich s otázkou jazykových kontaktov, ktoré vyšli v Sovietskom zväze.

Weinreich (1979, s. 22) charakterizuje bilingvizmus ako "prax striedavého používania dvoch jazykov". B.V. Gornung

(1952, s. 5) navrhuje rozlišovať úplný bilingvizmus, keó bilingvista úplne ovláda systém druhého jazyka, a neúplný bilingvizmus, keó poznanie druhého jazyka je v značnej miere menšie ako poznanie prvého jazyka. R.S. Graham (1956, s. 360) vymedzuje bilingvizmus ako "schopnosť používať dva jazyky s nepovinne rovným stupňom ovládania každého z nich". A. von Weiss (1956, s. 157) chápe bilingvizmus ako "nesprostredkované, t. j. nepreložené, aktívne i pasívne používanie dvoch jazykov". B. Havránek (1972, s. 96) charakterizuje bilingvizmus ako osobitný prípad jazykového kontaktu. Rozlišuje bilingvizmus ako kolektívny alebo individuálny jav, ktorý môže byť úplný alebo čiastočný.

V literatúre existujú pokusy o vyčlenenie rôznych typov bilingvizmu. Zaujímavú typológiu predstavil E.M. Verečšagin (1969, s. 22-25). Rozlišuje v nej tri druhy typológií bilingvizmu: 1. psychologickú, 2. sociologickú, 3. lingvistickú. V rámci psychologickej typológie uvádza: receptívny, reproduktívny a produktívny bilingvizmus. Pri sociologickej typológii vyčleňuje individuálny, skupinový a masový bilingvizmus. V lingvistickej typológii bilingvizmu rozlišuje koordinatívny a subordinatívny bilingvizmus.

Sociolingvistika stojí ešte pred vážnymi teoretickými úlohami v oblasti skúmania bilingvizmu. Nie je vyriešený problém individuálneho a kolektívneho bilingvizmu. Jedným z najväčších problémov je určenie hranice, od ktorej už možno hovoriť o bilingvizme.

Dynamiku v bilingvickom postavení dvoch jazykov sa pokúsil zachytiť Ju.A. Žluktenko (1974, s. 45-46). Hovorí:

Na začiatku hlavným dorozumievacím prostriedkom bilingvistov ostáva ich rodný (prvý) jazyk, až potom naučený (druhý) jazyk dostáva špecializované funkcie; Postupom času sa oblasť pôsobenia druhého jazyka môže rozširovať, začína zohrávať dôležitú úlohu pri kontaktoch dvojjazyčnej skupiny. V tomto období už rodný jazyk postupne zužuje sféry svojho

pôsobenia, na krátke obdobie môže nastať relatívne "rovnováha" oboch jazykov; Sféra pôsobenia rodného (prvého) jazyka sa natoľko zmenšuje, že sa mení zo základného na doplňujúci jazyk. Vtedy sa z osvojeného druhého jazyka stáva základný jazyk.

Bilingvizmus môže trvať veľmi dlhé obdobie (napríklad nemecko-lužický), alebo iba niekoľko generácií. Vtedy osvojený druhý jazyk predstavuje jediný prostriedok komunikácie, bilingvizmus sa mení na monolingvizmus. Ju.A. Žluktenko označuje prvý a druhý jazyk písmenami A, B . Tie isté jazyky, použité ako doplňujúce, označuje malými písmenami a, b. Celý proces potom schematicky zobrazuje:

A - Ab - AB - BA - Ba - B.

Riešenie teoretických otázok bilingvizmu však nie je predmetom nášho textu. Uvádzame ich iba ako vstup do problematiky vývoja G-Sp-P-S multilingvizmu. Nazdávame sa, že za bilingvistu možno považovať človeka, ktorý dokáže aktívne používať dva komunikačné jazykové systémy (aj nárečie) v bežnom styku. Možno uvažovať o rôznych štádiách a stupňoch bilingvizmu, ale vždy treba predpokladať interferenciu, ktorá je sprievodným javom pri bilingvizme. Ak by existoval stopercentný bilingvizmus, "to by znamenalo, že by človek mohol používať obidva jazyky v ľubovolnej situácii s takou ľahkosťou a správne, ako tí jednotlivci, pre ktorých je daný jazyk rodným jazykom. Ak takéto prípady sú, možno si predstaviť, čím by mohli zaujať lingvistu, keďže interferenčné javy by boli vylúčené". (Vogt, 1954, s. 369).

3. Rozvoj bilingvizmu a multilingvizmu na území Spiša v PLR. Vážne miesto v národnouvedomovacom procese goralského obyvateľstva má predbernolákovské národnobuditeľské hnutie (Pavlik, 1968)-.

Prvý pokus o kodifikáciu spisovnej slovenčiny - Syllabus dictionarii latino-slavonicus (1763) od Romualda Hadbavného vznikol v Červenom Kláštore na Zamagurí. Predbernolákovské, ako aj bernolákovské obdobie malo tak vplyv na formovanie národného povedomia tamojšieho obyvateľstva. Na skúmanom území sa v historickom období, ktoré nemožno bližšie určiť, objavuje pasívny individuálny a neskoršie čiastočne kolektívny bilingvizmus. V tých vrstvách spoločnosti, ktoré častejšie prichádzali do styku s obyvateľstvom hovoriacim spišským dialektom, postupne prerastá monolingvizmus do čiastočného alebo úplného bilingvizmu. Nazdávame sa, že národné povedomie v tomto období nebolo najsilnejším momentom pri narastaní goralsko-spišského bilingvizmu. Najdôležitejším prvkom boli naďalej praktické potreby a komunikačná funkcia spišského dialektu pri kontakte goralského obyvateľstva s najbližším okolím. Správne poznamenáva 3. Krišťáková (1985, s. 173), že "kým rodný dialekt plnil iba rodinné a vnútroskupinové funkcie, slovenský dialekt plnil u dvojjazyčného goralského obyvateľstva neoficiálne i oficiálne funkcie. Neoficiálne funkcie zahrňovali predovšetkým oblasť medziskupinovej komunikácie v obchodných a pracovných stykoch goralského obyvateľstva so slovenským obyvateľstvo, oficiálne funkcie oblasť administratívno-právnych potrieb v kontakte s vrchnosťou."

Po víťazstve VOSR a vzniku ČSR vstupuje do pomerne sformovanej bilingvistickej situácie nový útvar - slovenský spisovný jazyk. Ide o druhé štádium slovakizácie, ktoré má po roku 1920 iný priebeh v obciach ležiacich v ČSR a iný v lokalitách v Poľsku. V goralských* obciach na Spiši v ČSR je priebeh známy. V prvom období sa slovenčina používa v školách a čiastočne na miestach náboženského kultu, menej v nižšom úradnom styku, kde sa hovorilo dialektom. V druhom období (najmä po r. 1945) sa slovenčina rozširuje aj do ad-

ministratívy nižších stupňov a neskôr sa začína používať v styku s obyvateľstvom okolitých miest. V súčasnom období možno pozorovať vytláčanie spišského dialektu ako komunikačného prostriedku pri styku s negoralským obyvateľstvom.

V spišských goralských obciach, dktoré dnes ležia v PĽR, národne uvedomelé obyvateľstvo prijalo slovenský jazyk podobne ako na ostatnej časti Zamaguria. Začína sa formovať model trilingvizmu, ktorý je v r. 1920 modifikovaný: úradným jazykom sa stáva poľština, takže pozícia slovenčiny v multilingvistickej hierarchii je oslabená. Aktivizácia slovenského jazyka nastáva v rokoch 1939-1945, keä je opäť úradným jazykom. V povojnovom období si slovenčina udržala postavenie v multilingvickom zoskupení najmä zásluhou slovenských škôl .a Kultúrnej spoločnosti Čechov a Slovákov v Poľsku. Jej komunikačná funkcia sa však v súčasnosti z objektívnych dôvodov zužuje a s tým súvisí aj jej multilingvické zaradenie. Z uvedeného vyplýva, že vývoj goralsko-spišského, goralsko-slovenského bilingvizmu, respektíve G- S p P - S multilingvizmu na skúmanom území sa najmä z hľadiska pozície slovenského jazyka vymyká z typov jazykových kontaktov, uvádzaných v doderajšej literatúre:

1. štádium (do r. 1918). Hlavným dorozumievacím prostriedkom je rodné nárečie a vedľajším je spišské nárečie. Nastáva zmena politickej situácie. Prichádza nový úradný jazyk - slovenčina.

2. štádium (1918-1920). Nový jazyk pozná pasívne iba časť obyvateľstva, ale tento, jazyk je iv súlade s ich národným povedomím, preto je kladne prijímaný. Ide o unikátnu sociolingvistickú situáciu. V inej sociálnopolitickej situácii by sme mohli predpokladať opačnú reakciu.

3. štádium (1920-1939). Dochádza opäť k zmene úradného jazyka (poľština). Túto zmenu obyvateľstvo neprijíma tak

kladne ako prvú napriek tomu, že tento tretí jazyk je bližší ich rodnému dialektu. Spomínaná zmena znamená relatívne zastavenie rozvoja goralsko-slovenského bilingvizmu. Začína sa rozvíjať goralsko-poľský bilingvizmus.

4. štádium (1939-1945). Ďalšia zmena úradného jazyka (slovenčina). Dochádza k druhej vlne rozvoja goralsko-slovenského bilingvizmu, ktorá už zachytáva ďalšiu generáciu a pokračuje u prvej (z r. 1918).

5. štádium (po r. 1945). Opätovná zmena úradného jazyka (poľšina) predstavuje druhú vlnu narastania goralsko-poľského bilingvizmu, ale súčasne kvantitatívne iný rozvoj goralsko slovenského bilingvizmu ako po prvej zmene úradného jazyka na poľský. Najväčší vplyv na formovanie sa goralsko-slovenského bilingvizmu má slovenské školstvo v PLR.

6. štádium (asi od začiatku 70. rokov doteraz). Nastáva oslabenie vplyvu slovenského školstva na jazyk novej generácie, zvyšuje sa vplyv Kultúrnej spoločnosti Čechov a Slovákov v Poľsku, Matice slovenskej a slovenských masových komunikačných prostriedkov.

V každom štádiu rozvoja goralsko-slovenského bilingvizmu, respektíve G-Sp-P-S multilingvizmu sledujeme vplyv goralského nárečia na slovenský jazyk a môžeme iba hypoteticky predpokladať minimálny vplyv slovenského jazyka na goralský dialekt istej generácie v časovom obmedzenom období.

Súčasný stav goralsko-slovenského bilingvizmu má zložitý a nejednotný charakter. Ide o prejavy úplného individuálneho bilingvizmu; prejavy neúplného kolektívneho bilingvizmu; prejavy úplného kolektívneho bilingvizmu (menšie sociálne skupiny, rodiny).

Ak sa pokúsime aplikovať Žluktenkov model na zmenu bilingvizmu na monolingvizmus (A, a - gor. nárečie, B, b - slovenčina, C, c poľština, x - predpoklad do budúcnosti), dostávame takýto model

A - Ab - Abc - AbC - ABc - AbC - AC^x - Ca^x - C^x.

4. Postavenie slovenského jazyka v danej multilingvickej situácii.

Hlavné rozdiely medzi slovenským jazykom iných slovenských vysťahovaleckých skupín a slovenským jazykom Slovákov na Spiši v PLR vidíme v tom, že vo väčšine prípadov nové jazykové okolie narúša ich základný jazykový útvar, ktorým medzi sebou komunikujú. V našom prípade základným komunikačným útvarom je goralský dialekt, ktorý poľština viac alebo menej narúša. Iné slovenské národnostné menšiny prichádzajú do cudzieho jazykového prostredia s istou podobou slovenského jazyka (dialektu), Slováci na Spiši v PLR si z praktických dôvodov iba čiastočne osvojujú spišský dialekt. Krátko pred hraničnými zmenami prijímajú spisovný jazyk v obmedzených formách. Tento, po spišskom dialekte druhý slovenský jazykový útvar nestačil obsiahnuť všetky generačné vrstvy. Kým pri spišskom dialekte môžeme predpokladať čiastočný kolektívny bilingvizmus,pri slovenskom jazyku išlo v prvom období o čiastočný individuálny bilingvizmus. Po roku 1920 je slovenský jazyk minimálne kultivovaný (možno však predpokladať črty čiastočného individuálneho trilingvizmu). Až v neskoršom období (1939 - 1945), keď sa na tomto území stáva slovenčina opäť úradným jazykom, dochádza k druhej fáze rozvoja goralsko-slovenského bilingvizmu. Po zmene úradného jazyka dochádza ku kvantitatívnemu i kvalitatívnemu spomaleniu rozvoja goralsko-slovenského bilingvizmu.

Slovenský jazyk na spomínanom území nemá kompaktný charakter, etapovito sa rozvíjal v závislosti od historickopolitic-

kých okolností, nikdy sa však nestal hlavným dorozumievacím prostriedkom svojich nositeľov.

Vedomosti o existencii slovenskej národnostnej menšiny v PLR sú na Slovensku nedostatočné a informácie o stave ich slovenčiny značne skreslené. Disponujeme však jazykovým materiálom, ktorého analýza potvrdzuje, že Slováci na Spiši v PLR ovládajú slovenský jazyk, že všetci bezpochybne rozumejú slovensky hovoriacemu (čo nemožno jednoznačne povedať o obyvateľoch susedného Podhaľska) a že relatívne veľké percento z nich dokáže v tomto jazyku komunikovať. Jednotlivé generácie ovládajú slovenský jazyk približne takto:
1. staršia generácia - 60-85 rokov (50-60 %) ; 2. generácia - 40-60 rokov (80-100 %) ; 3. generácia - 30-40 rokov (30-40 %) ; 4. mladšia generácia - 10-30 rokov (0-30 %) .

0 úrovni jazykového prejavu v slovenčine rozhodujú viaceré mimojazykové činitele. V každej kategórii sme našli extrémne prípady. Najlepšia úroveň je však jednoznačne v strednej generácii (od 40-60 rokov), ktorá získala základné vzdelanie v slovenských školách na Slovensku alebo v školách s vyučovacím jazykom slovenským v Poľsku. Najstaršia generácia vyrastala ešte v Uhorsku, žila dva roky v ČSR (1918-1920); jazyk v značnej miere ovláda. V niektorých prípadoch sa v ich jazykovom vedomí slovenčina prekrýva so spišskými dialektami. Najmladšia generácia veľmi slabo alebo takmer vôbec nehovorí po slovensky. Aj v tejto vekovej kategórii sme však našli v každej lokalite niekoľkých jednotlivcov, ktorí dobre, až veľmi dobre ovládajú slovenský, jazyk. Všeobecne je však aktívna znalosť slovenského jazyka v tejto generačnej vrstve nízka. Príčiny tohto stavu treba hľadať v školskej a rodinnej výchove a v asimilácii s okolím.

Záverom môžeme konštatovať, že úroveň ovládania slovenského jazyka na tomto území má klesajúcu tendenciu. Čím mladšia generácia, tým je menšie percento aktívne hovoriacich po slovensky a všeobecne je aj nižšia jazyková kultúra. Pokračovanie tejto tendencie možno predpokladať aj do budúcnosti.

Literatúra

Brang, P. - Zúllig, M.: Kommentierte Bibliographie zur Siavischen Soziolinguistik. III. Bande. Bern, Frankfurt am Main, Peter Lang 1982. 1639 s.

Bubák, 3.: Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski. Kraków, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe 1972. 151 s.

Ciagwa, 3.: K dejinám Slovákov v Poľsku a k ich kultúrnemu vývinu. In: Zahraniční Slováci a národné kultúrne dedičstvo. Martin, Matica slovenská 1984, s. 193-200.

Habovštiak, A.: Slovenčina a slovenské nárečie v zahraničí. In: Zahraniční Slováci ... Martin, Matica slovenská 1984, s. 35-42.

Havránek, B.: K problematike smešanija jazykov. In: Novoje v lingvistike. VI. 3azykovyje kontakty. Red. V.3u. Rozencvejg. Moskva, Izdateľstvo Progress 1972, s. 94-111.

Krišššáková, 3.: Goralské nárečia vo svetle kolonizácií a teórie jazykových kontaktov. Slavica slovaca, 19, 1984, s. 165-177.

Lubas, W.: Spoleczne uwarunkowania wspólczesnej polszczyzny. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1979. 238 s.

Malecki, M. - Nitsch, K.: Atlas jezykowy polskiego Podkarpacia. Kraków 1934. Cz. 1. Mapy. Cz. 2. Wstep, objasnienia, wykazy wyrazów. 112 s.

Malecki, M.: Polskie teksty gwarowe ze Spisza. In: Sbornik matice slovenskej XIII, 1935, s. 136-140.

Nitsch, K.: Wybór tekstów gwarowych. Wyd. II. Warszawa 1960. (Teksty ze Spisza s. 95-98).

Novoje v lingvistike. VI. Jazykovyje kontakty. Red. V.Ju. Rozencvejg. Moskva, Izdatelstvo Progress 1972. 534 s.

Pavlik, E.: Poľské vplyvy a Spišská Magura. In: Spiš 2. Vlastvedný zborník. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1968, s. 101-124.

Servátka, M.: Otázky jazykovej interferencie v slovenskom jazyku na Spiši v PLR. In: Studia Academica Slovaca. 15. Prednášky XXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 313-326.

Sobierajski, Z.: Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechoslowacji. Poznań, I. 1966. 150 s.; II. 1970. 167 s.; III. 1973. 144 s.; IV. 1977.

Sobierajski, Z.: Z leksykalnych wpływów slowackich na polskie gwary spiskie. In: Z Polskich Studiów Slawistycznych. Warszawa 1968, s. 257-267.

Vereščagin, E.M.: Psichologičeskaja i metodičeskaja charakteristika dvujazyčija (bilingvizma). Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1969. 159 s.

Weinreich, U.: Languages in Contact. Findings and Problems. The Hague, Mouton Publishers 1968. 148 s.

Weinreich,U.: Jazykovyje kontakty. Kijev 1979. 260 s.

Žluktenko, Ju. A.: Lingvističeskije aspekty dvujazyčija. Kijev 1974. 174 s.

K otázke historickej topografie Petržalky a vzniku jej pomenovania

Štefan Švagrovský

Slovensko nemalo v rámci uhorského štátu politicko-administratívne hranice, a preto stanovenie jeho južných hraníc s Maďarskom trvalo pomerne dlho a na legislatívnej úrovni sa vyriešilo až 4. júna 1920, keď Maďarsko podpísalo Trianonskú zmluvu. Ale už dávno predtým, prakticky od novembra 1918, československé vojsko postupne obsadzovalo to územie na juhu Slovenska, ktoré aj dnes patrí k československému štátu. Bratislavu, niekdajší Prešporok (nem. Pressburg, maď. Pozsony) obsadilo československé vojsko v dňoch 28. - 31. decembra 1918. Od tohto dátumu sa už hlavné mesto Slovenska začína nazývať v slovenskej tlači Bratislavou, hoci toto nové pomenovanie sa stalo úradným, definitívne schváleným až 17. februára 1919 na vládnej porade pod predsedníctvom Dr. Vavra Šrobára, vtedajšieho ministra s plnou mocou pre správu Slovenska.[1] Dňa 1. januára 1919, z príležitosti zrodu, respektíve obnovy nového pomenovania hlavného mesta

Slovenska uverejnil Slovenský denník oslavnú báseň Štúrovho druha Janka Kadavého "Bratislava, Bratislava, tam zapad**la** Slávov sláva ...". Ľudovít Štúr používal český habitus pomenovania vo forme Bretislava, respektíve Bretislava na Dunaji už v prvej polovici 19. storočia. Etymológia pomenovania Bratislava ako "Braslavov hrad" patrí P. J. Šafárikovi a všeobecne sa prijíma aj v súčasnosti.

Ale kedy a ako bola pripojená k Československu Petržalka za prvej ČSR naša jediná obec v Zadunajskú, v súčasnosti piaty obvod hlavného mesta SSR Bratislavy? Zodpovedá toto pomenovanie skutočnosti, že názov Petržalka vznikol až v 20. storočí a že je odvodený od nárečového slovenského slova petržal príponou -k/a/? Nie je to ľudová etymológia? Spomínané otázky možno zodpovedať len vtedy, keď sa oprieme o historický archívny materiál, vzťahujúci sa k dejinám Bratislavy, pretože história Petržalky bola vždy najužšími putami spojená s históriou Bratislavy, a to platí aj o dobe keď Petržalka administratívno-poli'ticky nepatrila do Bratislavskej, ale Mošonskej stolice. Obyvatelia Petržalky vždy "slúžili" Bratislave. Spočťatku, kým ešte neboli mosty cez Dunaj, ako prievozníci, po vybudovaní mostov (najprv tzv. lietajúceho, neskôr loďkového a nakoniec železného) hlavne ako povozníci, pestovatelia zeleniny, ako nádenníci a od druhej polovice 19. storočia predovšetkým ako pracovná sila v bratislavských fabrikách. To sú dôvody, pre ktoré treba históriu Petržalky hľadať v histórii Bratislavy.

Územie, na ktorom dnes Petržalka leží, bolo už provinčným územím Rímskej ríše. V 9. storočí patrilo do Panónie, a tá, ako je známe, patrila do Veľkomoravskej ríše. Po zániku "Veľkej Moravy aj na toto územie prichádzajú Maďari, respektíve Pečeneňovia - strážcovia hraníc vznikajúceho

uhorského štátu a zakladajú tu prvú osadu. Starí Maďari tu nezostali dlho (zostala po nich pamiatka v názve ostrova Mogorsciget, ktorý už dnes nejestvuje), ale Pečenehovia si tu vybudovali osadu (villa Bissenorum), ktorá sa nachádzala niekde v oblasti dnešnej cesty smerujúcej z Petržalky na Wolfsthal (Varsík, 168). Aj názov ostrova Beseneusciget, ktorý bratislavskí Nemci zachovali pod názvom Ptitschen (po slovenský Pecňa) až do konca druhej svetovej vojny, respektíve dnešné Pečnianske rameno Dunaja sú tiež trvalé stopy po Pečenehoch. Najstaršia historická zmienka o území, na ktorom sa dnes Petržalka rozprestiera, pochádza z roku 1189.^ V tomto roku tu na Veľkonočné sviatky vtedajší najmocnejší európsky panovník Fridrich Barbarossa zhromaždil početné vojsko anglických, nemeckých a francúzskych križiakov pred ich výpravou do Palestíny (Kučera, 120; Marsina CDES, č. 1.100). Toto územie je v listine označené ako Firfelt, respektíve Vieruelde. Po tatárskych vpádoch bolo aj toto územie v polovici 13. storočia celkom spustošené, o čom svedčí donačná listina kráľa Ladislava IV., v ktorej dáva túto "pustú zem" v roku 1278 bratislavskej kapitule spolu s majerom zvaným Flezyndorf (Wlocendorf, Fleucendorf, Flechyndorf) ako odmenu za služby v bojoch proti Tatárom. V roku 1317 je už Flezyndorf "villa", dedina (Urblík, 25). Pôvodná osada Flezyndorf tvorí jadro dnešnej Petržalky. Samos+atnou osadou bola až do roku 1946, keď bola pripojená k Bratislave. Na prelome 15. a 16. storočia sa v širšom chotári stredovekého Flezyndorfu usadili nemeckí osadníci z blízkeho rakúskeho Burgenlandu a Chorváti, ktorí utekali pred Turkami. Založili tu osadu, ktorú pomenovali Engerau. Engerau značí Užšia niva, respektíve Úzka niva (ak pripustíme, že enger nie je komparatív od adjektíva eng, ale komponent -er tu len vypĺňa krátky slovný základ a nemá nijaký význam). V nijakom prípade nemožno akceptovať etymológiu

"Uhorská niva" s poukazovaním na to, že pôvodný nemecký názov musel byť Ungerau a nie Engerau a že Ungerau sa zmenilo na Engerau preto, "že prízvuk bol na -au, a preto sa hlásky v prvej časti názvu oslabili na e-" (Varsík, 165). V tomto nemeckom názve sú predsa dva prízvuky (prvý na e- a vedľajší na komponente -au, a to podobnú hláskoslovnú zmenu vylučuje. Etymológia nemeckého pomenovania Petržalky ako Užšia niva, respektíve Úzka niva je zdôvodnená aj mapkou

4

okolia Bratislavy* z roku 1753 , na ktorej možno názorne vidieť, čo sa tou užšou, respektíve úzkou nivou rozumie. Je to tá časť nivy, ktorú bývalé Kapitulské rameno Dunaja (od polovice 19. storočia už zasypané) oddeľovalo od ostatnej, t.j. širšej nivy. A nakoniec správnosť tejto etymológie podopiera aj prvý známy maďarský názov dnešnej Petržalky, ktorý nebol Ligetfalva, ale Engerliget. Na už spomínanej mapke okolia Bratislavy tvoria Flezyndorf a Engerau dve samostatné osady. Tie sa v priebehu ďalšieho rozvoja spojili a vytvorili obec, ktorá sa stala za prvej ČSR najväčšou obcou v celom Československu. V roku 1596 mala Petržalka 30 domov (Urblík), v roku 1786 90 domov (3. M. Korabinský), na začiatku 19. storočia 179 domov (Ortvay), v roku 1933 asi 2000 domov a 13227 obyvateľov. Najväčší rozvoj dosiahla Petržalka v rokoch 1919-1929.

Mimo pôdorysu Petržalky vznikli ešte viaceré skupiny domov, napríklad Kapitulský dvor, Janíkov dvor, Ovsište, Starý háj, Kopčiansky tábor, Durvayova tehelňa, Vojenské baraky a niekoľko domov v terajšom Parku Janka Kráľa.

Po prvej svetovej vojne bola dohodovými mocnosťami spočiatku Petržalka najprv pripojená k Maďarsku. Hranica medzi ČSR a Maďarskom mala prebiehať stredom toku Dunaja, ale na naliehanie československej delegácie v Paríži bola Petržalka nakoniec zo strategických dôvodov pripojená k ČSR.^ Českoslo

venské vojsko obsadilo Petržaliu v noci z 13. na 14. augusta 1919. Obsiahlejšiu správu o tejto udalosti priniesli noviny Slovenský denník 15. augusta 1919 pod nadpisom Bratislavské predmostie sme obsadili. V tejto novinovej správe bol už bez akéhokoľvek vysvetlenia namiesto maďarského názvu Pozsonyligetfalu (tak sa totiž obec nazývala v rokoch 1913-1918) použitý názov Petržalka. Je skoro detektívnou záhadou, odkiaľ sa tento nový názov objavil, veď predtým sa v slovenskej tlači nikdy nevyskytol. Milan Majtán (Lutterer-Majtán-šrámek, 233) kladie vznik názvu Petržalka až do 20. storočia a vidí v ňom súvis so slovom petržal (nárečová podoba slova petržlen), pretože sa v minulosti v Petržalke nachádzali záhradnícke kolónie zásobujúce Bratislavu zeleninou. Je to logické, ak vezmeme do úvahy, že už od 17. storočia obyvatelia Petržalky vyjednávali s bratislavským magistrátom o možnostiach predaja svojej zeleniny na bratislavskom trhu.** Proti tomu je len jedna námietka: druh zeleniny sa nestal v slovenskej toponymike ojkonymickým slovom - netvorí odvodzovací základ nijakej slovenskej obce alebo mesta. Okrem vyššie spomenutého datovania a vysvetľovania pôvodu názvu Petržalka jestvuje aj .iné, z historického aspektu lákavejšie. Ovídius Faust (1896-1972), dlhoročný archivár mesta Bratislavy a vynikajúci znalec jeho histórie tvrdí, že správy o jestvovaní osady Petržalka (teda zo z, a nie ž) máme už z konca 17. storočia. Žiaľ, bližšie neuviedol, o aký doklad sa jeho tvrdenie opiera.^ No aj napriek tomu toto tvrdenie treba brať do úvahy, pretože jeho dlhoročný spolupracovník a osobný priateľ, tiež archívny pracovník František Tkáč,.ktorý sa s ním za posledných dvadsať rokov stýkal skoro denne, rozvinul tento Faustov fakt na nasledovnej myšlienke: "Ladislav IV. daroval roku 1278 chotár osady Flezendorf bratislavskej kapitule, ktorá túto pôvodnú Petržalku vlastnila až do roku 1635, kedy sa dostala do majetku Pálffyovcov

a v ich majetku bola až do roku 1918. V národnostnej pleti (Nemci, Chorváti, Maďari) dostávala poddanská dedina rôzne pomenovania. Postupne zanikal názov Flezendorf (nemecké pomenovanie Engerau, maďarské Ligetf.alu a podobne). Chorvátski osadníci a slovenskí usadlíci sa upriamili na meno vplyvnej osoby, správcu pálffyovského majetku Petra Zalku (v acta oeconomica - účty pálffyovského majetku v archíve bratislavskej kapituly i mesta Bratislavy). Skomolenínr alebo skôr zľudovením mena správcu Petrus Zalka dopomohli maďarskí osadníci vzniku pomenovania Petržalka. Akiste sa tento ľudový názov zdal vhodným pre označovanie poddanskej dediny Pálffyovcov počas celej ich majetkovej držby, a tak sa vžil, že pomenovanie obce v roku 1919 pri odstupovaní zadunajského územia a pripojenia Petržalky k Bratislave hralo svoju úlohu. Cezúru, ktorou prvýkrát bola na mape označená Petržalka pri rokovaní československých a maďarských parlamentárov v tzv. vládnej budove (v súčasnosti budova Filozofickej fakulty UK na Gondovej ulici, v Bratislave - poznámka š. Š.) pri starom moste, som vlastnil až do roku 1978, kedy sa mi pri sťahovaní stratila. Bol to dar Dr. Ovídia Fausta, ktorý bol na rokovaní tlmočníkom ako poručík (Tkáč, 5). Ak vezmeme do úvahy toto Tkáčovo tvrdenie, ako aj tú skutočnosť, že slovenskí, respekiíve českí členovia rozhraničovacej a štatistickej komisie (jazykovedci, historici, národopisci) naozaj vyhľadávali a kriesili staré slovenské, respektíve slovanské toponymické názvy aj tam, kde už medzitým slovenský, respektíve slovanský živel vymizol, ľahko môžeme uveriť tomu, že nejaký jedinec chorvátskeho etnika (to je dodnes prítomné v blízkych dedinách Jarovce, Čunovo a Rusovce) pripomenul členom uvedených komisií medzitým už zabudnutý názov Petržalka, ktorý oni zaznačili ako Petržalka. Ale ako*sa dostala do prvých zákonov československého štátu podoba Petružalka? Teda nie Petržalka ani Petržalka! Keďže prvé zákony a nariadenia ČSR boli vydá-

vané v češtine, je možné podobu názvu Petružalka vysvetľovať: 1. ako tlačovú chybu (litera "u" je tam omylom); 2. český zostavovateľ textu sa domnieval, že uviedol správnu "slovenskú" podobu českého apelatíva "petruželka", t. j. "petružalka"; 3. český zostavovateľ textu sa domnieval, že opravuje skomolené maďarské apelatívum "petrezselyem" a dáva mu správne "slovenské" pomenovanie "petružalka".

Príklad názvu Petržalka nám názorne ukazuje, ako je ťažko vysvetliť, respektíve zistiť pôvod aj pomerne mladého miestneho názvu. Osobne sa prikláňam k,názoru, že pomenovanie pôvodnej osady súvisí s menom historickej osoby Petrusa Zalku (Petra Zalku), a nie so slovom petržal, hoci pripúšťame, že názov novodobej (československej) Petržalky je asociačné spojený so slovom petržlen (petržal).

Poznámky

V publikácii autorov I. Lutterer - M. Majtán - R. šrámek Zemepisná jména Československa (M.F., Praha 1982) sa uvádza až rok 1920.

2 Pórov, článok K. Hegerovej vo Večerníku zo dňa 20. februára 1987 s. 3. .

^ Za upozornenie na spomínanú listinu ďakujem doc. Dr. M. Kučerovi, DrSc.

^ Mapka sa nachádza v Archíve hlavného mesta SSR Bratislavy.

^ Súhlas od tzv. Najvyššej rady dostala československá delegácia 11. augusta 1919.

^ Obyvateľov Petržalky ešte aj za prvej ČSR pejoratívne nazývali "Muakuptilcermi", t. j. štepármi mrkvy.

' Faust, G.: V Bratislave - Petržalka. KN z 8. 8. a 15. 8. 1965.

Ω Pórov.: Index ke sbírce zákonu a nařízení za prvé desetiletí 1918-1927. Statní tiskárna. Praha 1928.

Literatúra

ADALUNG, J. CH.: Wtirterbuch der hochdeutschen Mundart. Wien 1807. Archív hlavného mesta SSR Bratislavy. Inventár spisového materiálu VI. 1555-1789 (1860). Bratislava 1979.

C00EX DIPLOMATICUS ET EPIST0LARTS SLOVACIAE 1 (ad erendum praeparavit R. Marsina, ASS. Bratislava MCMLXXI.

Dejiny Bratislavy. Obzor. Bratislava 197b.

FAUST, O.: V Bratislave - Petržalke. KN 8. 8. 1965 a 15. 8. 1965.

FEKETE, š.: Tri prímestské osady na pravom brehu Dunaja pri Bratislave so stránky sídelnej. SAVU. Bratislava 1947.

GRIMM J. und W. : Deutsches Wtirterbuch. Leipzig 1862.

HOUDEK, F.: Vznik hraníc Slovenska. Bratislava 1931.

KISS, L.: Ftildrajzi nevek etimológiai szótára. A.K. Budapest 1980.

KLIMKO, J.: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. Obzor, Bratislava 1980.

KORABINSKÝ, J. M.: Geographisch-Historiches und Produkten Lexikón von Ungarn. Pressburg 1786.

KUČERA, M.: Slovensko v dobách stredovekých. M. L. Bratislava 1985.

LUTTERER I., MAJTÁN, M., ŠRÁMEK, R.: Zemepisná jména Československa. MF. Praha 1982.,

MAJTÁN, M. : Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. SAV. Bratislava 1972.

ORTVAY, T.: Pozsony vármegye.

Slovenský denník. Ročníky 1918, 1919, 1920. Ružomberok/Bratislava.

ŠR0BÁR, V.: Osvobodené Slovensko. Praha 1928.

TKÁČ, F.: Zanikla stará - a vzniká nová Petržalka. Večerník 24. 1. 1985.

URBLÍK, M.: Z dejín Petržalky. Vlastivedný časopis, roč. 26, 1977, č. 1, s. 29-32.

VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Vyd. Veda. Bratislava 1984.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 1-3. Encyklopedický ústav SAV. Bratislava 1977-1978.

Československá tlačová kancelária na Slovensku

Jozef Vatrál

Buržoáznodemokratická Československá republika vytvorila podmienky aj pre rozvoj slovenskej kultúry, umenia, školstva. V oblasti priemyslu, poľnohospodárstva a pálčivej sociálnej problematiky sa však plne prejavovalo kapitalistické zriadenie plodiace krízy, nezamestnanosť, zbedačovanie širokých ľudových más a vyhrocovanie triednych rozdielov. Preto sa od začiatku v republike rozvíjali dve kultúry - buržoázna a proletárska a v spätosti s tým buržoázne novinárstvo a novinárstvo robotnícke, komunistické. Buržoázna tlač bola kvantitatívne veľmi silná, pričom vedúcu úlohu na Slovensku mali tlačové koncerny agrárnej strany Novina a ľudácky Lev. Z českých tlačových koncernov sa tu svojou tlačou najviac presadil národnosocialistický Me«lantrich. Centrom slovenského novinárstva sa satala Bratislava, významné postavenie mali Košice, Martin, Ružomberok, Žilina, Trnava, Prešov aj Nitra. Strediskami komunistickej tlače boli Vrútky, Ostrava a Praha.

Československá tlačová kancelária (ČTK) vznikla v Prahe 28.' októbra 1918 z bývalej odbočky rakúskej tlačovej kancelárie* Kaiserliche und Kon^gliche Telegraphen' Korrespondenz-

bureau. Na Slovensku z poverenia splnomocneného ministra Vavra šrobára založili v Žiline v januári 1919 Slovenskú tlačovú kanceláriu (STK) Andrej Djuračka a Dušan Porubský. Po presťahovaní do Bratislava sa STK 10. februára 1919 zlúčila s ČTK. Od 3. apríla 1919 sa zriadila tiež odbočka ČTK v Košiciach a v Užhorode. Prvými vedúcimi bratislavskej pobočky ČTK boli František Seďa a potom Dušan Porubský. Hlavným spojovacím prostriedkom ČTK bola rádiotelefónia, respektíve rádiotelegrafia.

Bratislavská odbočka mala slovenské a nemecké oddelenie. Podobne ako ostatné odbočky ČTK spolu so sieťou miestnych dopisovateľov obstarávala zväčša politické, kultúrne, športové, komerčné a obrazové domáce spravodajstvo. Spravodajstvo ČTK bolo od jej zrodu pomerne neúplné, torzovité, čo súviselo najmä s technickými prekážkami a nedostatkom personálu. Túto situáciu sa pokúsili využiť aj rôzni podnikatelia na zriaďovanie súkromných spravodajských kancelárií. Činnosť ČTK sa postupne rozrástla a v roku 1938 pracovalo v bratislavskej odbočke ČTK spolu 21 redaktorov a technikov. Odbočka bola vtedy vybavená dvoma héliovými prístrojmi.

ČTK ako štátna tlačová agentúra podliehala prezídiu predsedníctva vlády, ktoré bolo v rukách agrárnikov. Tak mala agrárna strana rozhodujúci vplyv na výber a formuláciu agentúrneho spravodajstva. Aj tým mohla ovplyvňovať periodickú tlač v republike.

Po mníchovskom diktáte štyroch veľmocí nastalo krátke obdobie živorenia okliešteného a fašizujúceho sa Česko-slovenska. tažkú politickú krízu využili ľudáci a uchopili sa na Slovensku moci. Hlinková slovenská ľudová strana na zasadnutí svojho výkonného výboru 6. 10. 1938 v Žiline vyhlásila tzv. žilinskú dohodu, ktorú podpísali ostatné buržoázne politické strany na Slovensku. Ich politická kapitulácia

pred ľudákmi znamenala zlúčenie buržoáznych strán na platforme monopolu HSLS a vyhlásenie autonómie slovenskej krajiny.

Z bratislavskej odbočky Československej tlačovej kancelárie utvorili ľudáci Slovenskú tlačovú kanceláriu. Táto kancelária naďalej prijímala z Prahy héliovým prístrojom správy, ktoré sa prekladali do slovenčiny, respektíve do nemčiny, pribudli iba úradné správy autonómnych orgánov.

Po vyhlásení Slovenského štátu 14. 3. 1939 sa Slovenská tlačová kancelária (STK) konštituovala ako ľudácka tlačová agentúra, po Úrade propagandy druhý ústredný orgán usmerňujúci tlač a monopolizujúci spravodajstvo na Slovensku. Výnosom prezídia Ministerstva vnútra 31. 3. 1939 sa uložila periodickej tlači a rozhlasu "povinnosť odoberať správy dodané im STK v Bratislave, povinnosť uverejňovať všetky tie správy, ktoré budú označené STK za úradné správy... uverejňovať zahraničné správy politické len v takom rozsahu, ako ich dodajú alebo uverejnia STK a DNB (Deutsches Nachrichten Búro)". STK mala oddelenie vnútropolitické, kultúrne, hospodárske, nemecké, maďarské, zahraničné a fotoodelenie. Výlučne nemecké oddelenie malo v rukách zahraničné spravodajstvo i spravodajstvo pre zahraničie. Zahraničné oddelenie STK iba prekladalo do slovenčiny to, čo im postúpilo nemecké oddelenie. Pre tlač a rozhlas vydávala STK cyklostylovaný neperiodický bulletin v 100 exemplároch Správy Slovenskej tlačovej kancelárie v troch verziách - hospodárske v rokoch 1942-1944 v slovenčine aj v nemčine, vnútropolitické v roku 1942 v slovenčine, nemčine a v maďarčine a športové v roku 1944 v slovenčine. Vo vydávaní cyklostylovaných bulletinov pre tlač a rozhlas sa činilo aj Nemecké vyslanectvo v Bratislave: v rokoch 1940-42 usmerňovalo tlač Informačnou službou Nemeckého vyslanectva o politickom, hos-

podárskom, kultúrnom a vojenskom živote hitlerovského Nemecka v slovenčine a v nemčine, v rokoch 1941-43 dalším bulletinom Vojenská korešpondencia z Nemecka a v roku 1944 Tlačovými informáciami.

Pre klérofašistický štát je charakteristické, že tu vznikla a pôsobila aj Katolícka tlačová kancelária (KTK), ktorá vydávala v Bratislave cyklostylovaný bulletin Actio catholica (16. 4. 1940 - 12. 3. 1945), obsahujúci materiály pre tlač z katolíckeho života doma i v cudzine. Veľké plány aktivity KTK sa takmer nerealizovali a nakoniec skončili neslávne.

V legálnej neľudáckej žurnalistike sa protifašistické názory mohli prejavovať prevažne iba v narážkach, v inotajoch, medzi riadkami, v spôsobe výberu a zostavovania správ, respektíve v pasívnej rezistencii voči oficiálnym udalostiam a výročiam. Naproti tomu ilegálna tlač mohla otvorene burcovať čitateľov do protifašistického odboja. Hlavnými vydavateľmi ilegálnej odbojovej tlače boli komunisti ako najdôslednejší odporcovia fašizmu, špecifikom vyplývajúcim z jej ilegálnosti však bolo, že nemohla vychádzať pravidelne, mala dlhšiu periodicitu (mesačnú alebo aj redšiu) a malý rozsah (2-4 spravidla cyklostylované strany). Tvorba ilegálnej tlače, jej rozširovanie, ale aj čítanie znamenalo pre zúčastnených neustálu hrozbu žalárovania. So zreteľom na všetky tieto okolnosti sa odbojová tlač nevenovala bežnému spravodajstvu, ale sústreďovala sa predovšetkým na závažné ideovopolitické otázky. Zaujímala stanovisko k významným vnútropolitickým, zahraničnopolitickým a vojnovým udalostiam. Odhaľovala klamstvá ľudáckej propagandy. Jedným z mnohých komunistických ilegálnych časopisov, ktorý v redakcii Alexandra Markuša vydával bratislavský oblastný výbor KSS, mal názov Správy KTK (1941-44), týždenné správy

Komunistickej tlačovej kancelárie. Bol to jediný ilegálny časopis, ktorý sa usiloval vychádzať týždenne, respektíve s desaťdňovými prestávkami. Mal motto: "Proti fašistickej propagande cigánstva bojujeme pravdou".

Najvýznamnejším činom československého odboja za druhej svetovej vojny bolo Slovenské národné povstanie. Povstanie výrazne prispelo k vytvoreniu ľudovodemokratického zriadenia v Československej republika a nového postavenia Slovenska v spoločnom štáte Čechov a Slovákov. Slovenské národné povstanie bolo začiatkom našej národnej a demokratickej revolúcie, ktorá sa potom äalej rozvíjala na Sovietskou armádou definitívne oslobodenom území republiky. V tom zmysle možno plným právom považovať aj povstaleckú žurnalistiku za základ a východisko novej československej ľudovodemokratickej žurnalistiky.

Nástojčivá potreba informácií o priebehu povstaleckých bojov, o činnosti orgánov Slovenskej národnej rady, národných výborov, o politických cieľoch povstania, ale aj o udalostiach v zahraničí si vyžiadala organizovanie spravodajskej služby pre redakcie novín a časopisov, pre rozhlas, aj pre vedúcich politických pracovníkov. Revolučná povstalecká tlačová agentúra vznikla v Banskej Bystrici zároveň s organizovaním Úradu Predsedníctva SNR a podliehala tretiemu - Spravodajskému odboru Predsedníctva SNR, na čele ktorého stál za komunistickú stranu Slovenska Julo Horváth a za Demokratickú stranu Anton Ďuračka.

Spravodajská agentúra Slovenska (ZAS)[x] vznikla 6. septembra 1944 z podnetu Júliusa Horvátha a Jána Trachtu, ktorý sa stal jej riaditeľom a po jeho odchode na front začiatkom októbra prevzal vedenie ZAS Ernest Sýkora. Dňa 7. sep-

x Skratku agentúry ako historický fenomén zapisujeme v pôvodnej podobe.

tembra vydala ZAS už prvé domáce a zahraničné správy, o čom svedčia z toho dňa zachované materiály Slobodného slovenského vysielača a správa uverejnená v prvom čísle Pravdy.

ZAS mala dve redakcie*, zahraničnopolitickú a vnútropolitickú. Zahraničnopolitická redakcia mala širšie personálne ob sadenie a pracovala na tri smeny. Všetky zahraničnopolitické správy sa získavali odpočúvaním rozhlasových relácií z Moskvy, Londýna, Paríža a i. Odpočúval sa aj nepriateľský rozhlas a takto získané materiály slúžili ako podklad pre odhaľovanie pravej tváre ľudáckych zapredancov nacizmu. Vnútropolitická redakcia bola menšia. Získavala a vydávala všetky úradné správy Slovenskej národnej rady a jej orgánov, ako aj vlastné správy o významných politických a frontových udalostiach, o činnosti národného výboru atď. Táto redakcia vydávala aj správy Hlavného veliteľstva československej armády a Hlavného štábu partizánskeho hnutia, ako aj správy získané a spracované vlastnými frontovými spravodajcami ZAS. Od druhej polovice septembra vydávala ZAS denne až 60 strán materiálov.

ZAS vysielala na všetky významné podujatia a akcie svojich redaktorov, respektíve spravodajcov. Július Horváth na to spomínal takto: "... usilovali sme sa získať čo najviac správ o priebehu vojenských akcií a o všetkých udalostiach, ktoré mali význam pre povstanie. Takýmito významnými udalosťami boli nielen zjednocovací zjazd komunistov a sociálnych demokratov alebo zjazd závodných výborov v Podbrezovej, ale aj prílet československej paradesantnej brigády na letisko Tri duby, premietanie prvých sovietskych filmov v banskobystrickom kine Pod Urpínom, vlastné správy z frontového úseku na Šturci, pri Hronskej Breznici a Hronskej Dúbrave a podobne. Takisto sme vydali autentický materiál zo zasadnutia Slovenskej národnej rady 3. októbra, na ktorom

prehovoril Hrdina Slovenského národného povstania súdruh Ján Šverma a poslanec súdruh Marek Čulen a zo zasadnutia Slovenskej národnej rady 10. októbra, na ktorom prehovorili členovia československnekj vládnej delegácie".

Spravodajská agentúra Slovenska sa zaslúžila o to, že povstalecké noviny a rozhlas v Banskej Bystrici a vo Zvolene mohli uverejňovať neraz obsiahle zahraničné spravodajstvo, najmä zo Sovietskeho zväzu a najnovšie správy z frontov. Spravodajská agentúra Slovenska bola prvou tlačovou agentúrou na oslobodenom území Československej republiky, v ktorej mali vedúcu úlohu komunisti, alebo s nimi sympatizujúci redaktori, a ktorá pracovala v duchu novej ľudovej demokracie.

Hlavným poslaním žurnalistiky na území východného Slovenska oslobodenom Sovietskou armádou a jednotkami 1. československého armádneho zboru na prelome rokov 1944/45 bola mobilizácia všetkých síl pre vyhnanie fašistov z republiky čo najskôr, pomoc na zabezpečovanie najnutnejších potrieb občanov, organizovanie obnovy mierového života a napomáhanie rozvoja národnej a demokratickej revolúcie.

Delegácia Slovenskej národnej rady po príchode do oslobodených Košíc koncom januára 1945 poverila Jána Trachtu, aby sa postaral o obnovenie Spravodajskej agentúry Slovenska, ktorú založil a viedol Ján Trachta, počas Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Telekomunikačné spojenie (telefón, prístroje systému Hell a ďalekopis) boli vtedy pre agentúrne spravodajstvo ilúziou. Technické zariadenie spojovacej služby fašisti alebo zničili, alebo odvliekli a pokiaľ sa narýchlo mohli obnoviť, slúžili frontovým vojenským potrebám. V prvých mesiacoch po oslobodení mala aj poštová správa nedostatok motorových vozidiel, minimálne možnosti železničnej dopravy, a tak si vypomáhala pešími poslami a vozidlami s konským záprahom.

Vzdušná telegrafná a telefónna sieť bola úplne zničená. Všetky trate diaľkových káblov boli na viacerých miestach prerušené, zosilňovacie a vysokofrekvenčné zariadenia zničené alebo odvlečené. Rovnako bola poškodená alebo deštruovaná väčšina telefónnych ústrední. Z troch vtedajších ďalekopisných ústrední na Slovensku (Bratislava, Žilina, Prešov) ostala schopná prevádzky iba bratislavská.

Uvedené technické podmienky vymedzovali aj pracovné možnosti novinárov vôbec a tlačovej agentúry osgbitne. Spočiatku mala ZAS iba troch redaktorov. Počet redaktorov a ostatných zamestnancov ZAS sa postupne rozrástol na vyše tridsať. Od druhej polovice februára 1945 prevzal vedenie ZAS-u Andrej Vrbacký. V Spravodajskej agentúre Slovenska sa pracovalo na tri smeny. Jej servis sa delil na zahraničnopolitické a domáce spravodajstvo. Zdrojom zahraničnopolitických informácií bolo odpočúvanie rozhlasových relácií v ruštine, nemčine, angličtine a francúzštine. Správy z domova sa získavali jednak osobitným kontaktom s ľuďmi, ktorí prichádzali do Košíc, jednak zo Slovenskej národnej rady, z národných výborov, ako aj z ďalších vytvárajúcich sa inštitúcií a organizácií.

Počet správ publikovaných v novinách pod skratkou ZAS výraznejšie stúpol od začiatku marca 1945. Pozoruhodná bola aj správa ZAS-u uverejnená s nasledujúcim textom: "Po predbežných poradách zišli sa v Košiciach 25. t.m. slovenskí novinári, zástupcovia Národnej obrody, Pravdy, Demokrata a Spravodajskej agentúry Slovenska a dohodli sa na trvalej spolupráci podľa smerníc a programu Národného frontu. Súčasne rokovali aj o otázkach stavovských a uzniesli sa založiť slovenskú novinársku organizáciu. Do tých čias, kým bude založená organizácia, bude prípravný výbor zastupovať záujmy slovenských novinárov." Hodnota správy je v tom, že je vôbec

prvou publikovanou informáciou o spolupráci slovenských novinárov na oslobodenom území a o ich iniciatívnom úsilí vytvoriť prvé predpoklady na založenie ľudovodemokratickej novinárskej organizácie.

V Košiciach na tlačovom oddelení Úradu vládneho delegáta ministra Františka Nemca pôsobil aj redaktor Žižka, ktorý tiež vydával správy Československej tlačovej kancelárie - prvé spravodajstvo ČTK na oslobodenom území republiky. V priebehu apríla 1945 sa v rámci Ministerstva informácií vytvorila v Košiciach už redakcia ČTK.

V Bratislave ZAS začala svoju činnosť od 12. apríla 1945. Jej prvým generálnym riaditeľom bol krátky čas Ján Lehký, ktorý spolu s Milanom Pácaltom, Štefanom Mašlonkom a dalšími uviedli agentúru dcživota v Bratislave. Jána Lehkého na niekoľko mesiacov vystriedal Ladislav Očenáš a potom v rokoch 1945 - 1948 predstaviteľ Demokratickej strany Martin Kostelný. Koncom mája 1945 mala agentúra svoju spravodajskú činnosť rozdelenú už do ôsmich redakcií: zahraničnopolitickej, vnútropolitickej, hospodárskej, kultúrnej, športovej, rozhlasovej, redakcie pre prehľad tlače a fotoredakcie. Rozhlasová redakcia zabezpečovala vysielanie spravodajstva na stanici Bratislava. Spravodajská agentúra si čoskoro zriadila odbočky okrem Košíc aj v Žiline a v Banskej Bystrici. V iných významnejších mestách sa vybudovala sieť vlastných oblastných spravodajcov (Trenčín, Martin, Ružomberok, Poprad, Michalovce, Lučenec, Nové Zámky, Komárno, Nitra). Úzka spolupráca s Československou tlačovou kanceláriou sa uskutočnila zriadením odbočky ČTK v bratislavskej spravodajskej agentúre a odbočky spravodajskej agentúry Slovenska v pražskej ČTK.

Spravodajská agentúra Slovenska bola podriadená spravodajskému odboru Predsedníctva Slovenskej národnej rady.

Po utvorení piateho Zboru povereníkov sa zriadilo aj osobitné Poverenístvo Slovenskej národnej r^ady pre informácie, ktorému agentúra podliehala. Právna úprava postavenia agentúry bola zakotvená v nariadení SNR č. 140/1945 Zb. n. SNR zo dňa 27. novembra 1945 o Spravodajskej agentúre Slovenska.

Národný front vytýčil roku 1945 program spolupráce všetkých socialistických i buržoáznodemokratických síl na budovaní novej republiky. V tom zmysle nadväzoval po voľbách roku 1946 na Košický vládny program aj Budovateľský program Gottwaldovej vlády. Významné prostriedky masovej informácie a propagandy ako rozhlas, film a agentúrne spravodajstvo boli po oslobodení v rukách ľudu prostredníctvom ľudovodemokratického štátu.

Po Februári 1948 mala Spravodajská agentúra Slovenska osobitné redakcie a odbočky okrem Bratislavy v Prahe, Žiline, Banskej Bystrici a v Košiciach a spravodajcov v ďalších mestách. Po zavedení krajského administratívno-územného zriadenia republiky sa jej spravodajská sieť ďalej rozšírila. Začiatkom roku 1949 vznikli nové odbočky v Nitre a v Prešove, rozmnožil sa tiež počet filiálnych redakcií vo významnejších mestách a sieť miestnych a podnikových spravodajcov. Agentúra vydávala denne 120 až 150 strán spravodajského materiálu, 250 kusov fotoobrázkov a ďalšie desiatky strán prehľadov správ, bulletinov, životopisov, historického kalendára a článkovej služby.

V roku 1950 sa zrušila funkcia spravodajského a administratívneho riaditeľa, ktorú nahradil šéfredaktor, šéfredaktormi Spravodajského útvaru tlačovej agentúry na Slovensku boli Emil Kadnár a Jozef Vojtek.

Na základe rozhodnutia Ministerstva informácií z novembra 1958 došlo od r. 1951 k zlúčeniu Spravodajskej agentúry Slovenska s celoštátnou Československou tlačovou kanceláriou (ČTK). Zlúčenie agentúr bolo opatrením, ktoré smerovalo k výraznému posilneniu vplyvu štátu na socialistický charakter našej jednotne organizovanej žurnalistickej agentúry. Zároveň sa postupne likvidovala komplikovaná situáci, keä v Československu takmer bez obmedzenia pôsobili technicky dobre vybavené agentúry kapitalistických štátov, ktoré dodávali našim redakciám vlastné bulletiny s protisocialistickým zameraním v duchu vtedajšej politiky studenej vojny. Preto bolo dôležité, aby ČTK stále* v širšom rozsahu spracovávala správy zo zahraničia, opierajúce sa predovšetkým o materiály agentúry TASS a agentúr ľudovodemokratických krajín.

Po zlúčení Spravodajskej agentúry Slovenska s ČTK sa zriadilo Oblastné riaditeľstvo ČTK na Slovensku. Oblastnými riaditeľmi ČTK boli Cubomír Fischer, Jozef Laštúvka, Ján Blahušiak a Štefan Rais. Činnosť ČTK na Slovensku sa naäalej členila na dva základné úseky: zahraničné a domáce spravodajstvo. Domáce spravodajstvo sa skladalo ze správ vnútropolitických, hospodárskych, roľníckych, kultúrnych a z telovýchovy a športu.

Významným medzníkom v činnosti ČTK bol 1. máj 1954, kedy sa ČTK reorganizovala podľa vzoru sovietskej tlačovej agentúry TASS, aby sa spravodajstvo äalej zdokonaľovalo, aby čo najlepšie a najúčinnejšie plnilo svoju zodpovednú úlohu: spoľahlivo informovať širokú verejnosť o domácich a zahraničných udalostiach, a podporovať tým úspešnú výstavbu našej socialistickej vlasti. Hoci ČTK bola formálne štátnou spravodajskou agentúrou, v skutočnosti túto autoritu nemala. Vyplývalo to z toho, že agentúra vznikla a bola dlhé roky

budovaná na zásadách kapitalistického podnikania a dlhší čas po Februári 1948 v nej nedošlo k výraznejším zmenám. Preto reorganizácia podľa vzoru TASS vytvorila predpoklady na to, aby ČTK plnila úlohy, ktoré sa žiadajú od štátneho spravodajstva. Podľa skúseností TASS-u sa zmenila štruktúra jednotlivých oddelení, zriadilsa sa osobitná fotoslužba a článková služba. V rámci reorganizácie sa zároveň zrušila v Bratislave zahraničná redakcia. Odvtedy sa preberalo zahraničnopolitické spravodajstvo z ČTK v Prahe po ďalšom - druhom ďalekopisnom okruhu medzi Prahou a Bratislavou.

Na základe uznesenia vlády z 21. decembra 1955 bola ČTK od 1. januára 1956 vyčlenená z pôsobnosti Ministerstva kultúry a stala sa samostatnou rozpočtovou organizáciou, podliehajúcou predsedníctvu vlády. Na základe vládneho uznesenia č. 488 bol schválený v máji 1957 Štatút ČTK, ktorý právne upravoval postavenie a úlohy ČTK. Štatút nadobudol účinnosť 1. septembra 1957/a na jeho základe bol vypracovaný Organizačný poriadok ČTK.

V druhej polovici päťdesiatych rokov došlo k výraznému rozvoju vzájomnej distribúcie obrazového spravodajstva medzi Prahou a Bratislavou cestou staničných listov a leteckej pošty. V rokuil957 sa začali prvé pokusy prenosov obrazov na diaľku medzi Prahou a Bratislavou. Po ich úspechoch začal od roku 1959 samostatne pracovať diaľkový prenos fotografií systémom telefota.

V októbri 1958 dešlo k významému skvalitneniu slovného agentúrneho spravodajstva. .ČTK dala do užívania ďalekopisný okruh pre všetky redakcie denníkov ako aj pre rozhlas a televíziu. Priame ďalekopisné spojenie vyskúšala ČTK prvýkrát na majstrovstvách sveta v hokoji v Prahe, keď Vysielala spravodajstvo redakciám priamo zo zimného štadióna. Odvtedy

dostávali redakcie na Slovensku z Oblastného riaditeľstva ČSTK celý domáci i zahraničný spravodajský materiál pomocou ďalekopisného vedenia priamo.

Po administratívno-územnej reorganizácii republiky roku 1960 má ČSTK na Slovensku krajské redakcie v Banskej Bystrici a v Košiciach. Bývalé krajské redakcie v Žiline, Nitre a v Prešove najskôr zanikli, no neskôr sa stali pracoviskami detašovaných spravodajcov. V reku 1961 sa zlúčili" všetky redakcie slovného spravodajstva do jednotnej Redakcie informácií ČSTK z ČSSR.

Ďalším vývinovým krokom bolo roku 1965 zlúčenie Redakcie informácií ČSTK z ČSSR a výrobnej linky do jednotného Spravodajského útvaru ČSTK na Slovensku, ktorý mal redakciu textového spravodajstva, politicko-kultúrnu, ekonomickú, športovú, obrazového spravodajstva, informácií do zahraničia a zo zahraničia, hospodárskych informácií, článkov (propagácia v zahraničí), dokumentačnú. Okrem toho pod Spravodajský útvar prislúchal Koordinačný sekretariát (pre komplexnú sieť spravodajcov a dopisovateľov), výrobná linka a odbyt textového spravodajstva, výrobná linka a odbyt obrazového spravodajstva a Telekomunikačný odbor.

V rámci modernizácie spravodajskej spolupráce bol v apríli 1962 daný do činnosti tzv. LD okruh - ďalekgpisný okruh, ktorý vzájomne spojil tlačové agentúry socialistických krajín. Roku 1965 začala v ČTK činnosť ústredňa telefónneho systému socialistických agentúr - Photo International (PI).

Na základe uznesenia Sekretariátu ÚV KSČ z 11. septembra 1963 sa rozšírila obchodná a vydavateľská činnosť ČTK. Vzniklo nakladateľstvo ČTK Pressfoto, od roku 1965 s odbočkou pri Oblastnom riaditeľstve ČSTK na Slovensku. Pressfoto

vydáva rôzne obrazové publikácie, obrazové súbory, kalendáre, ročne produkuje tiež okolo 50 miliónov pohľadníc.

Spomínané stranícke uznesenie bolo tiež podnetom pre vznik agentúry ČTK Made in (Publicity) s® sídlom v Prahe a nd bočkou v Bratislave, ktorá sa špecializuje na propagáciu zahraničných noviniek, výrobkov a služieb v ČSSR. Je v spojení s propagačnými a§entúrami a organizáciami v Európe, Ázii a v Amerike.

ČSTK na Slovensku je súčasťou ČTK ako spravodajského orgánu ČSSR. V tomto postavení plní súčasne funkciu národného a územného spravodajského orgánu Slovenska. ČSTK obstaráva, prijíma, spracúva a rozširuje politické, hospodárske, kultúrne, športové a iné spravodajstvo slovom i obrazom, ako aj články zo Slovenska pre všetku tlač, rozhlas a televíziu, ako aj iné orgány, or§anizácie, inštitúcie i pre jednotlivcov na Slovensku a prostredníctvom Ústredia ČTK de českých krajov i pre zahraničie. ČSTK prijíma a spracúva spravodajstvo ČTK slovom i obrazom a článkový materiál z českých krajov a zo zahraničia pre všetku tlač, rozhlas a televíziu, ako aj pre iné orgány, organizácie, inštitúcie a jednotlivcov na Slovensku. ČSTK vydáva oficiálne texty a vyhlásenia Slovenskej národnej rady, jej orgánov a tlmočí na podklade ich splnomocnenia svojím menom oficiálne stanovisko k problémom a udalostiam. ČSTK tiež vydáva a rozširuje informačné a propagačné materiály slovom i obrazom, publikácie, časopisy a pohľadnice ČSTK plní na území Slovenska aj ďalšie úlohy propagácie medzinárodnej spolupráce v oblasti ekonomiky, vedy, techniky, kultúry a cestovného ruchu. Na čele ČSTK na Slovensku je riaditeľ ČSTK pre Slovensko, ktorého vymenúva a odvoláva Predsedníctvo Slovenskej národnej rady. Riaditeľ ČSTK zodpovedá za činnosť kancelárie Predsedníctvu SNR a ústrednému riaditeľovi ČTK_. Postavenie a pôsobnosť ČSTK na Slovensku upravuje zákon SNR č. 135/1965 Zb., vydaný v.nadväznosti na zákon Národného zhromaždenia o celoštátnej ČTK č. 123/1965 Zb.

V krízovom období rokov 1968 až 1969 podľahla i ČTK niektorým negatívnym tendenciám a vydávala aj informácie, ktoré podporovali pravicový oportunistický a revizionistický vývoj v strane a spoločnosti. Po porážke týchta protisocialistických síl došlo v Československej spravodajskej agentúre ku konsolidácii. Znamená to, že ČTK vo svajej činnosti naäalej vychádza jednoznačne z ideovej základne marxizmu-leninizmu a všetkými formami spravodajskej qinnasti podporuje uplatňova nie politických a ekonomických zámerov KSČ v živote našej socialistickej spoločnosti. V priebehu sedemdesiatych rakav venovala ČTK sústrednú poz.ornasť ekonamickej propagande, orapagovaniu socialistického spôsobu živata, účinnosti argumentácie na presadzovanie kurzu vysokej efektívnosti a kvality práce, zvyšovaniu náročnosti na riadiacu, koncepčnú, realizač no-erganizátorskú a kontrolnú prácu. Do funkcie riaditeľa ČSTK boli postupne menovaní Ľudovít Oacz, Augustín šiška a Anton Kopšo, vo funkcii šéfredaktora sa vystriedali Alfréd Juračka, Ľudovít A^díl a Michal Stasz.

Od roku 1971 mali odberatelia agentúrneho slovného spravodajstva ČSTK na Slovensku k dispozícii denne priemerne okolo 100 materiálov domáceho spravodajstva z celej ČSSR, z čoho približne polovicu tvorili správy zo SSR. Správy o udalostiach v SSR vydáva ČSTK aj pre potreby servisu ČTK v Prahe. Zahraničné spravodajstvo, ktoré ČSTK poskytuje prostredníctvom ČTK v Prahe, reprezentuje denne priemerne okolo 100 spravodajských materiálov. Športových správ je denne priemerne 40. Publicita správ z významných politických, spoločenských podujatí je až 100 %. Priemerná publicita slovného spravodajstva je okolo 70 % a v servise ČTK Praha vyše 50 %. Redakcia obrazového spravodajstva ČSTK produkovala ročne okolo 1500 čiernobielych fotoreportáží, ktoré obsahujú okolo 8080 záberov. Zo zahraničia získava prostredníctvom ČTK v Prahe okolo 50 000 telefotných obrázkov

a vyše 10 000 originálnych fotografií. Pre potreby odberateľov sa denne vydáva asi 50 záberov, ktoré majú priemernú publicitu okolo 60 %. Od roku 1973 sa postupne začalo uplatňovať aj farebné fotospravodajstvo.

Od 15. decembra 1971 jestvuje medzinárodná organizácia socialistických štátev pre spoluprácu v otelasti kozmickej spojovacej techniky Intersputnik v rámci programu Intercosmos. Jej členmi sú Bulharsko, ČSSR, Maďarsko, Mongolsko, NDR, Kuba, Poľsko, Rumunsko a Sovietsky zväz. Vo väčšine členských krajín pracujú pozemské stanice. Od 1. mája 1974 začala prevádzku aj prvá československá stanica kozmických spojov Praha, ktorá bola vybudovaná za pomoci Sovietskeho zväzu. V sedemdesiatych rokoch systém kozmických spojov Intersputnik využíval na telefónne, telegrafné, telefotné spojenie a televízne a rozhlasové prenosy štyri spojovacie sovietske družice Molnija 3, ktoré sa pohybujú po eliptických dráhach. Začala sa tak nová etapa využívania kozmickej techniky na zdokonalenie a rozšírenie nášho telekomunikačného systému, čo má veľký význam predovšetkým pre pohotový prenos agentúrneho spravodajstva.

V súlade s požiadavkami vedeckotechnického rozvoja došlo od roku 1973 k ďalšej modernizácii zariadení ČSTK najmä výmenou zastaraných ďalekopisných strojov RFT za ďalekopisy typu Zbrojovka T 100 (v licencii Siemens). Nové ďalekopisy umožnili zvýšiť prenosovú telegrafnú rýchlosť zo 400 vysielaných znakov na 600 - 800 znakov, t. j. 75 až 100 Bd (baudov) za minútu. Na ďalekopisnú sieť nadväzovali v tomto období účastnícke ďalekopisné stanice TELEX v krajských redakciách a detašovaných pracoviskách ČSTK. V roku 1976 vysielala ČSTK z Bratislavy do redakcií na Slovensku dovedna na 42 ďalekopisných okruhoch vlastnej spravodajskej ďalekopisnej siete. Od 12. decembra 1976 zapojili do prevádzky

novú časovú elektronickú ďalekopisnú ústredňu ČSTK, ktorá umožňuje vysielať časový údaj automaticky rýchlosťami 50, 75 a 100 Bd. V Redakcii obrazového spravodajstva ČSTK uviedli do prevádzky dva nové fototelegrafické prijímače Muirhear.

Modernizácia telekomuniačnej siete ČTK patrí medzi jej permanentné prvoradé úlohy. V roku1978 dobudovali pracovníci Telekomunikačného odboru prenosový systém Bratislava - Praha Telsa ÚFTS-6 s obojstrannou rýchlosťou 6 x 200 Bd. Zároveň začali s prípravou zapojenia automatizovaného systému vysielania spravodajstva spojeného s pečítačovým centrom. Významným pokrokom bola aj inštalácia rýchloďalekopisov Transtel. Pripravuje sa zavedenie telefotného prenosu fotospravodajstva priamo redakciám a nahradzovanie ďalekopisov účinným display--systémom, ktorý znamená elektronický prenos informácií. Výrazom starostlivosti našej socialistickej spoločnosti o rozvoj a modernizáciu materiálno-technickej základne ČSTK v Bratislave je aj výstavba jej nového elektronickou telekomunikačnou technikou vybaveného sídla v areáli tlačového centra.

Redakcie ČSTK na Slovensku úzko spolupracujú s redakciami ČTK v Prahe. Podiel spravodajstva zo Slovenska na celoštátnom spravodajstve ČTK neustále rastie: v roku 1956 tvoril necelých 14 %, v roku 1964 to bolo 27 % a v roku 1979 už 35 %. ČTK je jednotnou štátnou tlačovou agentúrou Československej socialistickej republiky a je jedným z ústredných prostriedkov masovej informácie a propagandy v našom štáte.

Konštitutívne prvky slovenskej historickej /syntaxe

Pavol Žigo

Každý spisovný jazyk má charakteristické znaky, ktorými sa líši od ©statných národných spisovných jazykov. Pri Charakteristike slovenčiny sa už tradične uvádza, že patrí do západoslovanskej skupiny jazykov. Množstvo prvkov však svedčí o tom, že sa slovenčina formovala v zložitých areálo vých, historických i jazykových podmienkach a svoju špecifickú systémovo-štruktúrnu povahu nadobúdala približne od 6. storočia nášho letopočtu. V minulosti sa mnoh® domácich i zahraničných jazykovedcov zaoberala teóriami o pôvode slovenčiny. Známa je tzv. centrická teória, teória o homogénnom praslovanskom základe slovenčiny i teória o nehomogénnom praslovanskom základe slovenčiny (podrobne ich uvádza, analyzuje a komentuje R. Krajčovič, 1974, s. 13-27). Na základe komentára k týmto teóriám dospel uvedený autor (1981, s. 15-24) k novej - migračno-integračnej teórii o praslovanskom pôvode slovenčiny. Podstatou tejto teórie je konštatovanie, že praslovanský základ slovenčiny sa formoval postupne a ovplyvňovali ho jazykové i mimojazykové

faktory. Základ migračno-integračnej teórie spočíva na charakteristike vývinových etáp fonologického systému, ktorý sa postupne formoval v troch etapách:

1. V pomigračnom období, v ktorom praslovanský základ slovenčiny odrážal osobitosti starej slovanskej migrácie z 5.-6. storočia a charakterizovalo ho osídľovanie dnešného územia Slovenska dvoma smermi: zo severu a severovýchodu bola osídľovaná západná a východná časť, centrálne územie sa osídľovalo od juhu, respektíve juhovýchodu. Západná a východná oblasť slovenčiny je«teda spätá s prabázou jazykov západoslovanského pôvodu, centrálna oblasť slovenčiny sa geneticky viaže k južnoslovanskej prabáze. Svedčia o tom charakteristické prvky fonologickej štruktúry: zachovanie praslovanských skupín dl, tl, š za ch', rot-, lot- za praslovanskú skupinu ort-, olt- pod cirkumflexovou intonáciou v západoslovenskom a východoslovenskom jazykovom areáli. Na území strednej slovenčiny sú to zasa prvky zhodné s južnoslovanskými jazykmi: 1 za praslovanské skupiny dl, tl, s za pôvodné ch', rat-, lat- za pôvodnú skupinu ort-, olt- pod cirkumflexom, koncovka -mo v 1. osobe plurálu slovies v prítomnom čase a tvar 3. osoby plurálu sa za praslovanskú podobu ""set^ .

2. Integračné obdobie spadá do 8.-9. storočia a vznikli, v ňom centrálne organizované útvary - moravské a nitrianske kniežatstvá.V tomto období sa z jazykového hľadiska uskutočnili zmeny, ktoré spájali slovenčinu so západoslovanskou oblasťou (kv-, gv-; bi, p^, mj^, v i > b ', p', m', v'; d^, ti > dz, c), nezápadoslovanské zmeny zasa súviseli s centrálnou oblasťou slovenčiny a patrí k nim ife > i (jehla- - ihla), praslovanské slabičné r (krvfc), krátkosť typu krava, slama (oproti krava, slama), koncovka -om v inštrumentáli singuláru maskulín a dlhé -á v nominatíve singuláru neutier (mestá).

3. V konštitutívnom období sa slovenčina natrhovalo sformovala ako samostatný slovanský jazyk (10.-11. storočie). V tomto období sa jednak ustaľovali zmeny z predchádzajúceho obdobia, jednak sa neuskutočnili zmeny, ktoré zaznamenala susedná poľština a čeština (staropoľské, displatalizácie ž 10. storočia e > o, resp. é > a: žena > z*ona, pero > pioro, kvet > kviat; staročeská depalatalizácia typu ťe > te: priateľ / přítel, a nevznikli ani podmienky pre najstaršiu českú prehlásku á> é: ulica - čes. ulice, zviera - zvíře, ďakovať - děkovat). Toľko i migračno-integračnej teórii R. Krajčoviča.

Zaujímavé je však sledovať praslovanskú genézu slovenčiny aj na materiáli z oblasti historickej syntaxe, hoci ide o proelém, ktorého riešenie v porovnaní s fonológiou a morfológiou predpokladá pri riešení problémov a spracúvaní materiálu čiastočne odlišné prístupy. Prvky, na základe ktorých sa dajú sledovať zmeny vo fonologickej, respektíve morfologickej štruktúre, sú zaznamenané aj v najstarších inojazyčných, prevažne latinských textoch z 10.-14. storočia, do ktorých prenikali slová domáceho pôvodu. Súvislé texty napísané v domácom jazyku, na ktorých sa dajú spoľahlivo sledovať prvky syntaktickej štruktúry, sa však zachovali len v pamiatkach z 15. storočia. A náročnosť pri výskume historickej syntaxe si treba uvedomiť aj na pozadí všeobecnej skutočnosti, že syntaktické štruktúry sú v porovnaní s fonologickými alebo morfologickými štruktúrami geograficky menej diferencované. Preto budeme pri spracúvaní historického pramenného materiálu zo 16.-18. storočia rešpektovať jeho dobovú povahu a závery, ktoré vyplynú z rozborov, budú odrážať aj kontinuitu tých obdebí vývinu slovenčiny, z ktorých sa nám súvislé texty nezachovali. Takýto postup je možný len vtedy, ak sa berie ohľad na spontánny vývin nárečí a historický pra-

menný materiál sa konfrontuje so stavom v iných slovanských jazykoch v staršom období ich vývinu.

Ďalej sa zameriame na charakteristiku niektorých prvkov syntaktickej roviny, v ktorých sa odrážajú základné vývinové tendencie slovenskej historickej syntaxe, ľretože ide o rozsiahly problém, využijeme pri opise jednotlivých vývinových etáp našej historickej skladby podraďovacie súvetia s časovou vedľajšou vetou. Východiskom nám budú také súvetia, v ktorých sa časovou vedľajšou vetou vyjadruje konečná hranica trvania deja hlavnej vety (odpovedajú na otázku Dokedy trvá dej hlavnej vety?), alebo vyjadrujú bezprostrednú následnosť dejov vedľajšej a hlavnej vety.

V historickom pramennom materiáli sa pri vyjadrovaní konečnej hranice trvania deja hlavnej vety vyskytujú štyri základné významové typy:

1. Dej hlavnej vety trvá do uskutočnenia sa deja vedľajšej vety (Pokud pak nepoložíme, te penize, dávam jemu »lnu moc. Turčianska Blatnica, 1681.).

2. Dej hlavnej vety nastane do zavŕšenia sa deja časovej vedľajšej vety (Mam odevzdat hotových penez štyridset zlatých, dokad pan duochodny neprinde. Trnava, 1747.).

3. Dej hlavnej vety trvá do ukončenia deja časovej vedľajšej vety (Jemu potrebne veci dávala, pokud živ byl. Partizánska Lupča, 1569.).

4. Výsledok deja hlavnej vety trvá do uskut®čnenia sa dej časovej vedľajšej vety (Ste vaša milosť rozkázali, že bych počakal, dokel vaša milosť s nim rozmluvi. Kremnica, 1569.).

V historických zápisoch z predspisovného obdobia slovenčiny (16.-18. storočie) sa v súvetiach s časovou vedľajšou vetou vyjadrujúcou konečnú hranicu trvania deja hlavnej vety

vyskytujú spojky pakud, pokul, pokla, zákal, zakul, pokial, pokavad/ž/, dokli, dokel, kym, čim. Všeobecnú platnosť časového uhraničenia deja hlavnej vety vyjadrovali súvetia, v ktorých bola súčasťou spojky zámenná príslovka -kolvek. V spojení s pokud,dokal, dokel bola táto forma vyjadrovania konečnej hranice deja hlavnej vety vysoko frekventovaná, pričom zámenná príslovka -kolvek často strácala svoj zovšeobecňujúci význam a vyskytovala sa i v súvetiach, v ktorých sa všeobecná platnosť časového ohraničenia deja hlavnej vety nevyjadrovala (Tu jistu rolu ma uživat, dokel kolvek ja anebo moji pratele tu samu summu nepoloža. Betlanovce, 1699.).

Vo vzťahu k základným vývinovým tendenciám jednotlivých prvkov syntaktickej roviny predspisovnej slovenčiny sú relevantnými zložkami formálne znaky - spojky, odkazovacie a spájacie výrazy. Odrážajú totiž areálovú diferenciáciu základných makrodialektov, z ktorých sa formovala slovenčiny. Základnou spojkou, ktorá sa vyskytovala v súvetiach vyjadrujúcich konečnú hranicu trvania deja hlavnej vety, bola pôvodná spojka ˈ***/po-/*** -kod- vo význame "až kým" (Pokud pak bude penize uživat, maju interes pokladať. Jelšava, 1676.). V tom istom význame sa vyskytovala aj pôvodná spojka ˈ/do-/-kod- (Dokud náležité splácajú a zbyvaju, zustavaju. Pruské, 1683.) V susednej češtine prevláda do 14. storočia spojka donid/ž/ a vety s touto spojkou "teprve v 15. století ustoupily nové spojce púvodu tázacího - dokud/ž/ a její variantám" (Bauer, 1960, s. 250). Z genetického hľadiska sú však významným prvkom predspisovnej slovenčiny i spojky pokavad, dokad/z/, dokal, dokavad/ž/, ktoré vznikli z pôvodného základu ˈka-d- (Od domu Lojnikovskeho, pokavad nebyl prodany, za Stana Lab udy dal sem florenov 1 d. Partizánska Lupča, 1589. Mam odevzdat hotových penez štyridset zlatých dokad pan duochodny neprinde. (Trnava, 1747). ... dokal sa s ta-

kovymi šafraniei nerozišol, kantár s toho kone mal. (Bojnice, 1762). ... s takým spusobem jich bude míti v rukov Mazuch Tamaška, dokavaž jej siroty Briziakovske dolu nezaplatia tých fl. 16. (Jelšava, 1691). Tvary spojok s korennou hláskou -a- signalizujú ich príbuznosť s macedónčinou (Etymologický slovník, äalej ESSJ, s. 173). Vo vedľajších vetách so spojkou utvorenou zo základu ˈka-d- je vo vete záporné sloveso (pozri vyššie). Okrem spokoj utvorených zo základov ˈ-kod-, -ka-d- sa v pramennom materiáli z predspisovného obdobia slovenčiny vyskytli aj súvetia so spojkami čím, dočím, kým. Spojka čím vznikla ako neskoršia náhrada za pôvodnú spojku kým vnútroparadigmatickou a medziparadigmatickou analogickou substitúciou po tom, ako kým nadobudlo príslovkový význam. Tomuto prislovkovému významu totiž lepšie vyhovoval neutrálny tvar čím (<Iˈčfrto), pretože pôvodný tvar kým (< ˈkVjO sa používal v odlišnom význame ako tvar kým < ˈkfcto. V predspisovnej slovenčine vystupovala spojka čím zriedkavo aj pri všeobecnom určovaní deja hlavnej vety v súvetiach typu Dali sme Nemcom na opravu, čím tu boli (Nitra, 1654). Spojka čím však vystupuje aj v takých súvetiach, v ktorých sa vyjadruje bezprostredné, náhle vystriedanie dejov časovej vedľajšej vety a hlavnej vety: Čim "sem prišel domov, hnedky ma chyteli. (Bojnice 1774). Čim prišol domu, doraz bil. (Bertotovce, 1785). Niekoľko dokladov na spojku čím sa zachovali aj vo východoslovenských (zemplínskych) kalvínskych tlačiach: čim Adam zákaz boskí prestúpel, stroma se dotknol, s všim potomkom do bozskoho hnevá upadol. ... čim se k tebe zavolám, skoro se mi ozoveš. (Citované podľa kartotéky Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV). Význam spojky čím v uvedených príkladoch vyjadruje v korelácii s príslovkovým výrazom hned bezprostrednú následnosť dejov vedľajšej a hlavnej vety (= len čo). V takom istom význame sa v starej srbochorvátčine (Stevanovic', 1974, s. 878) a slovinčine, zriedkavo aj v sta-

rej poľštine (Klemensziewicz, 1955, s. 471) používala spojka čim, v bulharčine a macedónčine spojka štom. Uvedené príklady teda signalizujú aj v oblasti spájacích výrazov paleogenetické paralelizmy, ktoré vo vzťahu k fonologickej štruktúre slovenčiny a ostatných slovanských jazykov uvádza R. Krajčovič (1977, s. 8-12). V prípade fonologickej štruktúry - rovnako ani v prípade syntaktickej štruktúry - nejáe o kompaktné paralelizmy, pretože ich vznik nepodnietilo spolužitie v pravlasti, ale relatívne mladší kontakt južnoslovanského a východoslovanského etnika s etnikom západoslovanského pôvodu v alpskej a severokarpatskej oblasti (pozri Krajčovič, 1968, s. 3-17). Túto tézu podporuje aj rozbor predikátov hlavných a vedľajších viet. Výskyt súvetí so záporným i kladným predikátom v časovej vedľajšej vete je v stredoslovenskom jazykovom areáli rovnomerný, pričom v oblasti Turca, Liptova, horného Považia a stredného Pohronia je výskyt kladných predikátov v prevahe. Túto skutočnosť možno ilustrovať nielen porovnaním historického premenného materiálu domácej proveniencie so stavom v slovenských nárečiach (Ferenčíková, 1986, s. 116), ale aj s výskumom v iných slovanských jazykoch. Pri vyjadrovaní konečnej hranice deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou sme ani v príkladoch staroruskej proveniencie, ani v rozsiahlych prácach T. P. Lomteva (1956), A.M. Peškovského (1956), V.I. Borkovského (1963, 1979) a A.N. Stecenka (1977) nenašli v uvedenej pozícii jediný záporný slovesný tvar. H. Faska (1959, s. 319) zasa pokladá vynechávanie záporu v týchto pozíciách v lužickej srbčine za nespisovné. Ako pomocné kritérium možno uviesť i príklady zo súčasnej spisovnej ruštiny, v ktorej záporová častica ne v uvedenej významovej skupine poukazuje práve na to, že sa dejom, o ktorom je reč vo vedľajšej vete, zastavuje alebo ruší dej hlavnej vety, alebo že dej', o ktorom je reč vo vedľajšej vete, je finálnym výsledkom

deja hlavnej vety (Grammatika msskogo jazyka, 1960, s. 307).

Pri vyjadrovaní bezprostrednej predčasnosti deja vedľajšej vety sa významový odtienok rýchleho striedania dejov vyjadroval aj splynutím základnej spojky čím s príslovkou náhle: Obile pak, čimnahle moci budu prijiti poddaní pre vodu velku, dam krásne premerat. (Trenčín, 1664); Čimnahle neboštik prekročil prez prach, nerikajic nikomu lani zle ani dobre, hnedky všetci počali naňho bit. (Nitra, 1654).

Vyrovnávaním podoby čím so spojkami pokiaľ, dokiaľ vznikla,i podoba dočím. V pamiatkach z predspisovného obdobia sa však vyskytovala sporadicky (Pečat tak nanahle nechtel dat, dočím radu nevzal. 1780). Častá však bola v súvetiach uvedenej významovej skupiny spoja kým: Dotel mi nebude na meste srdce, kým nezviem. (Radvaň, 1694). Nemal tej poctivosti, aby jeden fur dreva byl dal zmetat pred jeho d«mom, kým nezaplatil. (Krupina, 1731). Mesto pak nechtelo tie peniaze vydati, kým sirota Dorina dorastie (Žiar nad Hronom, 1715). V súčasnej spisovnej slovenčine sa spojkou kým vyjadruje aj súčasný priebeh hlavného a vedľajšieho deja vo vete, menej sa vyskytuje pri vyjadrovaní časovej následnosti (Oravec, 1971, s. 5). Historický pramenný materiál však ukazuje, že základným významom spojky kým bolo práve vyjadrevanie časovej následnosti, respektíve'^onečnej hranice deja hlavnej vety: tak je mne ťaško, kým sa zobudím. (Radvaň, 1694), Fatens celej obci povedel, aby zatial, kým vec pánom neoznámila a od pánov dzretedlneji nevyrozumeju, žiadnu instantiu a podpisuvania nerobili. (Rovňany, 1855), Nepuojdem, kým tento žajdel nevypijem. (Krupina, 1734).

Príkladmi, ktoré sme uviedli zo starších administratívno-právnych pamiatok, sme ilustrovali niektoré zákonitosti pri vyjadrovaní konečnej hranice deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou a pri vyjadrovaní bezprostrednej predčasnosti deja časovej vedľajšej vety. Plastickejší obraz o týchto javoch možno získať ich kartografickým zobrazením. Treba však dodať, že kartografickú metódu používame v tomto prípade ako pomocné verifikačné kritérium, pretože výskyt jednotlivých javov, najmä v miestach, kde izoglosa oddeľuje jednotlivé areály, mohol ovplyvniť pisársky úzus, pôvod autora výpovede či zápisu. Aj napriek určitému predpokladanému, i keä nie neobmedzenému,stupňu vágnosti však uvedené javy pri kartografickom zobrazení svedčia o základných areáloch, z ktorých sa sformovali slovenské nárečia a jazykový základ predspisovných útv.arov slovenčiny. Pramenný materiál, z ktorého sme čerpali poznatky, sme vyberali tak, aby v čo najväčšej miere odrážal živú podobu jazyka. Príklady, ktoré uvádzame, pochádzajú zo starších zápisov z vypočúvania svedkov, obžalovaných a z rozličných súdnych zápisov, v ktorých sú zachytené výpovede poddaných. Ich jazykový prejav totiž v relatívnej vernej podobe odráža spontánny vývin slovenčiny, respektíve jej stav v predspisovnom období a aj vplyv vonkajších faktorov (vplyv pisára, administratívnych formúl, štýlu a spoločenských potrieb písaného prejavu) bol lmenší ako v ostatných žánroch z predspisovného obdobia.

Areálovú diferenciáciu základných formálnych znakov, respektíve ich základov ˈ/-/kod-, ˈ/-/kad- vyjadruje obrázok. Základ ˈ/-/kod-, z ktorého sa vyvinuli spojky typu pokud, dokud, sa vyskytuje v západoslovenskej a východoslovenskej jazykovej oblasti, stredoslovenskú oblasť charakterizuje základ ˈ_ka-d-, z ktorého sa vyvinuli spojky typu pokavad, dokavad, dokal, pokal. V prípade týchto spojok sa

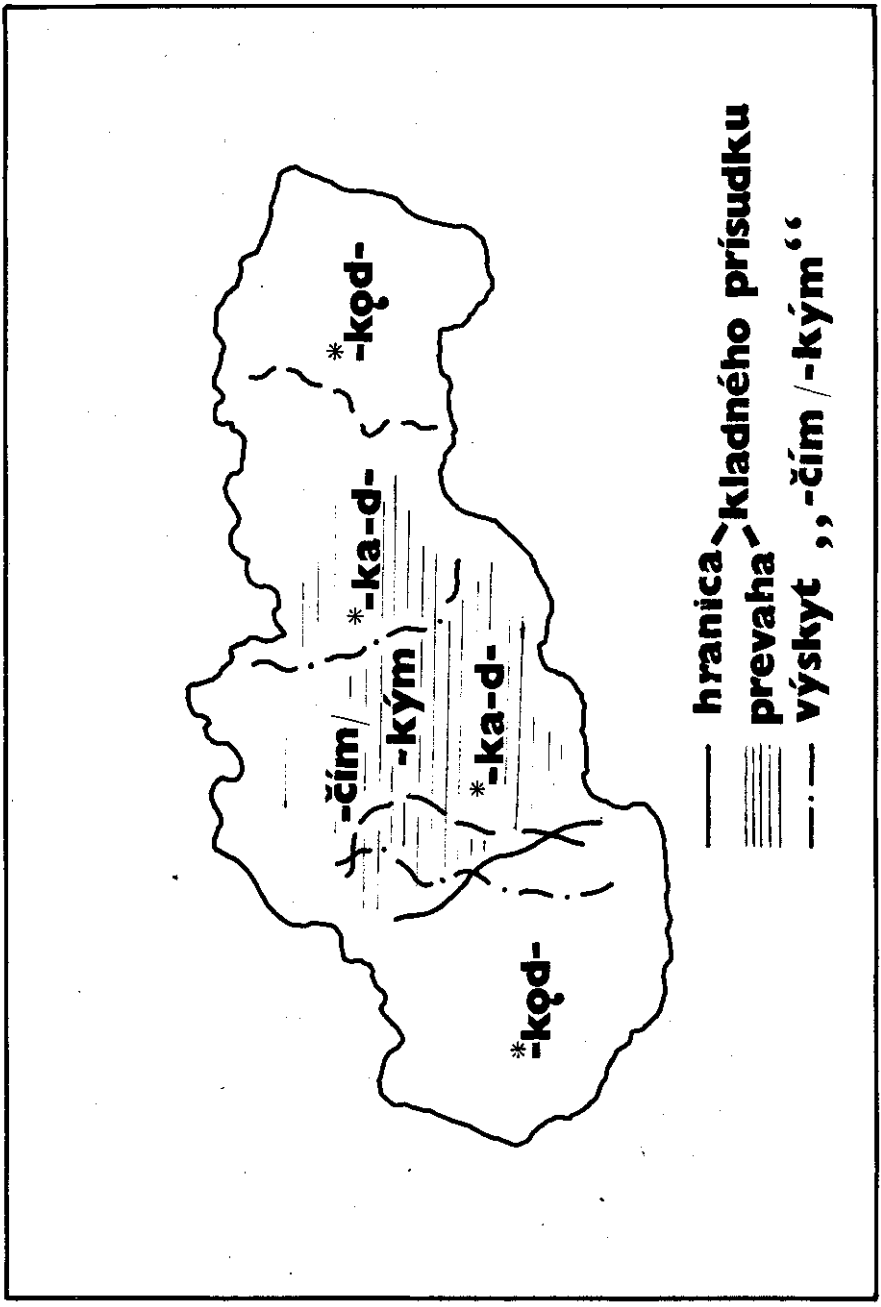
*-kǫd-
*-ka-d-
-čím/
-kým
*-ka-d-
*-kǫd-
hranica
prevaha
výskyt „-čím/-kým“
kladného prísudku

v súvetiach j s časovou vedľajšou vetou prejavuje uplatnenie pôvodného miestneho, predovšetkým prosekutívneho, respektíve latívneho významu do pozície, v ktorej sa namiesto priestorovej lokalizácie vyjadruje časové ohraničenie. Táto tendencia sa však prejavila aj v starej češtine a už z jej staršieho obdobia sú známe časové spojky pokad, pokade, pokavad/e/, dokad, dokadz (ESSJ, s. 573 a 172). Aj napriek územnej diferenciácii základov *-kod-, *-ka-d- v predspisovnej slovenčine pokrývajú oba základy širší areál západoslovenského makrodialektu a v podobe dokade sa pôvodný adverbiálny a pronominálny základ, ktorý motivoval vznik časovej spojky, vyskytuje i v macedónčine.

V súvetiach vyjadrujúcich porovnávací a časový význam sa v celom slovanskom areáli vyskytuje i spojka *čim . Vo význame časového ohraničenia, respektíve vyjadrenia rýchleho sledu dejov sa však tento tvar inštrumentálu petrifikoval do podoby časovej spojky len v stredoslovenskom areáli. Podobná situácia nastala i v oblasti južnoslovanských jazykov v srbochorvátčine. Areálová diferenicácia jednotlivých prvkov syntaktickej (i morfologickej) roviny sa prejavila i pri vyjadrovaní konečnej hranice deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou, v ktorej sú predikáty vyjadrené kladným alebo záporným slovesným tvarom. Západoslovenskú jazykovú oblasť charakterizuje typ, v ktorom je záporný predikát vedľajšej vety (Mam odevzdat hotových penez štyridset zlatých, dokad pan duochodny neprinde. Trnava, 1747). Tenta areál je na obrázku ohraničený neprerušovanou izoglosou. Na východ od nej sa predikáty vedľajších viet vyjadrujú záporným i kladným slovesom. Na vyšrafovanom území stredného Slovenska však v časovej vedľajšej vete prevažujú v tomto type súvetí kladný prísudok: ...sem... dokud jemu tiže penize vrátim, založil ves Kremničku. (Necpaly, 1564). Prosím Vás, aby ste ovce tomu Ivanovi nedali, pokud aj jedného človeka k vám pošlem. (Žarnovica 1581),... aby tej zeliny do ust vzal

a tak dluho žviakal, pokud jej šmak pociti. (Liptovská lekárska kniha, 18. stor.). V oblasti východného Slovenska prevláda v predspisovných textoch zmiešaný typ s miernou prevahou záporného prísudku (Tu jistu rolu ma uživat, dokelkalvek ja anebo moji pratiele tu samu summu nepoloža. Betlanovce, 1699).

Prvky, ktoré sme vybrali zd súvetí s časovou vedľajšou vetou z predspisovného obdobia slovenčiny,odrážajú základné vývinové tendencie slovenčiny od najstaršieho obdobia rozpadu praslovanskej jednoty. S najstarším - pomigračným obdobím formovania praslovanského základu slovenčiny sú z hľadiska uvedenej problematiky späté prvky, ktoré odrážajú členitosť praslovančiny na severozápadný a juhovýchodný nárečový areál. Javy, ktoré sme zistili rozborom historického pramenného materiálu a porovnali ich so stavom v iných slovanských jazykoch v predspisovnom období i so súčasným stavom v našich nárečiach svedčia o tom, že v oblasti formálnych znakov treba predpokladať rovnomerné rozšírenie základov -kod-, ˇ-ka-d- v jednotlivých praslovanských makrodialektoch. Rovnakú tendenciu možno v pomigračnom období predpokladať aj v prípade ˇčimfe v súvetiach, v ktorých sa malo vyjadriť porovnávanie alebo časový význam.

V integračnom období (8.-9. storočie) tieto tendencie pretrvávali, jednotlivé formálne znaky nadobúdali špecifické podoby a ich významy sa ustaľovali. S týmto obdobím možno v oblasti syntaxe spájať i javy, ktoré praslovanský základ slovenčiny spájali so západoslovanským areálom (spojky pokud/ž/, dokud, záporný predikát v časovej vedľajšej vete vyjadrujúcej konečnú hranicu trvania deja hlavnej vety). Nezápadoslovanskú povahu majú tie prvky, ktoré sú charakteristické pre oblasť medzi Karpatmi a Váhom: ustálenie ˇčimb ako spojky, ktorá spája hlavnú vetu a časovú vedľajšiu vetu vetu vyjadrujúcu konečnú hranicu deja hlavnej vety. Integ-

račným prvkom je i spôsob vyjadrenia predikátu časovej vedľajšej vety záporným slovesným tvarom (typ Mám odevzdat hotových penez štyridset zlatých, dokad pan duochodny neprinde. Trnava, 1747).

V 10. a 11. storočí, v konštitutívnom období, sa slovenčina stala samostatným slovanským jazykom. Zo sledovaných syntaktických javov sa ustálilo používanie spojok so základom ˙-kod- v západoslovenskej a východoslovenskej oblasti, stredoslovenskú oblasť zasa charakterizovalo formovanie spájacích výrazov utvorených zo základu ˙-ka-d-. Pri vyjadrovaní konečnej hranice deja hlavnej vety sa ustálilo používanie spojok z pôvodnej podoby ˙čimb > čím, počím, dočím a ˙kymfa> pokým, dokým. Okrem predikátu časovej vedľajšej vety vyjadrujúcej konečnú hranicu deja hlavnej vety formou záporného predikátu na západoslovenskom jazykovom území sa ustálilo rovnomerné použitie kladného i záporného slovesa v tejto funkcii na' území východného Slovenska a prevaha kladného slovesa v stredoslovenskom jazykovom areáli.

Niekoľko poznámok získaných rozborom premenného materiálu z predspisovného obdobia slovenčiny sme sformulovali ako poku o genetickú charakteristiku slovenčiny, pri ktorom sme využili práve syntaktickú stránku pamiatok z predspisovného obdobia. Javy, na ktoré sme ***sa*** zamerali, sú len čiastkovým nahliadnutím do širokého komplexu problémov v oblasti syntaktickej štruktúry slovenčiny a jej vývinu. Rozsiahlejším, respektíve kompletným spracovaním syntaxe predspisovného obdobia slovenčiny, porovnaním výsledkov týchto výskumov so stavom v nárečiach a konfrontáciou so staršími pamiatkami v ostatných slovanských jazykoch možno v budúcnosti získať plastickejší obraz o tých vývinových etapách slovenčiny, ktoré naša jazykoveda v doterajších výskumoch charakterizovala na základe poznatkov o vývine fonolo^ickej a morfologickej štruktúry slovenčiny.

Literatúra

Borkovskij, V.I. - Kuznecov, P.S. : Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Moskva, Izdateľstvo AN SSSR 1963, 512 s.

Etymologický slovník slovanských jazyku. Slova gramatická a zájmena. Sv. 2. Red. B. Havránek. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1980, 784 s.

Faska, H.: "Dohož" a "doniž". In. Serbska šula, 12, 1959, s. 318 - 319.

Ferenčíková, A.: Časové podraôovacie súvetie v slovenských nárečiach. Jazykovedné štúdie. XX. Red. 3. Oravec. Bratis lava, Veda 1986, 136+1 s.

Grammatika russkogo jazyka. T. II. Sintaksis. Red. V.V. Vino grádov. Moskva, Izdateľstvo AN SSSR 1960, 440 s.

Klemensziewich, Z. - Lehr-SpZawinski, T. - Urbanczyk, S.: Gramatyka historyczna jezyka polskiego. Varšava, Panstwowe wydawnicztwo naukowe 1955, 596 s.

Krajčovič, R.: K teórii tzv. slovinsko-slovenských izoglos. In. Slavica Slovaca, 3, 1968, s. 3-17.

Krajčovič, R.: 0 najstarších paralelizmoch vo vývine slovenčiny a východoslovanských jazykov. In. Slavica Slovaca, 12, 1977, s. 8-12.

Krajčovič, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, 240 s.

Krajčovič, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, 328 s.

Lomtev, T.P.: Istoričeskaja grammatika. Očerki po istoričeskomu sintaksisu russkogo jazyka. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1956, 596 s.

Oravec, J.: Spojka "kým". In: Kultúra slova, 5, 1971, s. 3-S.

Peškovskij, A.M.: Russkij sintaksis v náučnom osveščenii. Seämoje izdanie. Moskva, Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdateľstvo Ministerstva prosveščenija 1956, 512 s.

Stecenko, A.N.: Istoričeskij sintaksis russkogo jazyka. Vtoroje izdanie. Moskva, Izdateľstvo Vysšaja škola 1977, 352 s.

Pramene

Horváth, P.: Listy poddaných. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961, s. 41-268.

Jazykovedné štúdie. Zv. 6. štúdie a pramene k dejinám slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961, 268 s.

Kartotéka oddelenia dejín slovenského jazyka Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Bratislave.

Marsina, R. - Kušík, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. Zv. 2. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, 596 s.

Stanislav, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 3. Texty. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1957, 328 s.

\

štátny okresný archív v Trnave. Fond Výsluchy (Inquisitiones 1540-1581), Pomocné súdne spisy (Iuridica 1498-1845), Kniha richtárskych zápisov Bašovce 1651-1847.

štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici. Fond Hlavný komorskogrófsky úrad. Ordinácie.

Varsik, B.: Slovenské listy a listiny z XV.- XVII. storočia. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956, 347 s.

Prehľad o frekventantoch SAS (1972 - 1986)

Daniela Augustinska

Letného seminára slovenského jazyka a kultúry sa za uplynulých 15 rokov (1972-1986) zúčastnilo 1279 frekventantov z 35 krajín (Alžírsko, Belgicko, Bulharsko, Cyprus, Čína, Dánsko, Egypt, Fínsko, Francúzsko, Grécko, Holandsko, Japonsko, Jordánsko, Juhoslávia, Kanada, Kuba, Laos, MLR, Malta, NDR, NSR, Nórsko, Poľsko, Portugalsko, Rakúsko, Rumunsko, Sýria, Španielsko, Švajčiarsko, švédstvo, Taliansko, USA, Veľká Británia, Vietnam, ZSSR).
Najviac účastníkov pochádzalo z týchto krajín: ZSSR (144), PLR (132), Juhoslávia (115), NDR (114), MLR (96), Francúzsko (90), BLR (87), Taliansko (82), USA (80), Rumunsko (74).

Z 1279 frekventantov sa na seminári za uplynulých 15 rokov 983 frekventantov zúčastnilo 1-krát a 296 frekventantov seminár viackrát opakovalo:

197 frekventantov opakovalo seminár 2-krát
71 frekventantov opakovalo seminár 3-krát
23 frekventantov opakovalo seminár 4-krát
4 frekventanti opakovali seminár 5-krát
1 frekventant opakoval seminár 6-krát.

Index opakovania je 1,34. Keby sme aj každé opakovanie počítali za jedného frekventanta, potom mal za 15 rokov seminár 1708 frekventantov, ročne priemerne 114 frekventantov.

Alžírsko

Halim M. 81

Izzat A. 81

Belgicko

Baúdery M. 83

Baudewyns L. 76

Bochu C. 83

Degreve P. 84

Hallterman B. 85

Chauvier N. 84

Leuse J.R. 77

Vandendriesche B. 72, 74

Vandendriessche F. 84

Vanderbiest L.M. 77

Van Thienen L. 86

Verheyen Ch, 79

Bulharsko

Aleksandrova D.I. 75, 80

Alexandrova P. 85

Apoštolov I. 76, 77, 78

Atanasov A.V. 72

Balabanova Ch. 84

Bandarmaliev V. 75

Barkalova P. 78

Biks V. 84

Bogojavlenski A. 76, 80, 82

Bošnakov S. 73

Bošnakova B. 80, 82

Bratanov I. 85

Caneva N. 77, 82, 84 <

Cankov A. 80

Čobanov I. 77

Dalukova L. D. 76

Daskalova C. 74

Dimitrovova L. 74

Dimkova G. 85

Dončeva B. 78

Džamalova A. I. 80

Elensky 3. 75

Evtimov V. 83, 84

Genčeva- Zlateva A. 78

Gotemanova M. 79

Goranova Z. S. 77, 79

Hadjieva E. 86

Christov D. 85

Christova G. 84

Christova Z. B. 74

Ilieva D. 73

Ivanova G. 85

Ivanova I. 86

Ivanova N. 82

Ivanova-Kandilarova P. 86

Iskarov N. 86

Jordanova V. 78

Kamenova B. 78

Kasabova S. 80

Kayrakova S. 79

Kirkova G. 73

Kjosseva I. 83
Kostadinova S. S. 76
Kostadinova V. S. 81
Kostov L. P. 72
Kucarov I. 74, 77, 79, 83
Kumanov M. 76, 77
Mančev K. 76
Mančeva D. V. 76
Mavrodieva A. 76, 81
Mihajlova L. 75
Mihaylova K. 79
Michajlova K. 86
Milčeva T. 78
Minčevova M. 74
Mišajkova V. 79
Mitraškova T. N. 75
Mladenov M. 77
Neškova M. 78
Nikolova V. 77
Parvev G. 83
Pavlov I. 72
Pavlova P. 80
Penev P. 80, 83
Petkova R. 79
Petrova V. 84
Piskulijska V. 86
Popova A. 79
Popova R. 84
Radanova S. 80, 81, 82, 83
Rumenčev V. 81, 83
Savova I. A. 76, 80
Sevova S. 84
Spasova E. 77
Spasova I. 82
Spirov P. G. 75
Štefanov Brezinski S. 86
Stoimenova M. 72
Stoitschova L. 85
Stoyanov S. B. 84
Todorov Ž. K. 75
Velikov D. 81
Vidrarska M. 76, 77, 79, 80
Vinarova E. 78
Zidarova V. 86
Zismanova S. 80

Cyprus

Papadopouluo D. 83

Čína
Čuo-Mei Ž. 86

Dánsko
Bruhn K. 76
Frostig A. 73, 84
Jensen S. P. 72, 73, 74

Egypt
Abdel Rahman El S.E. 85
Ali Abo El-Fotoch El Sheikh 82, 84
Aziz L. 86
El Bashi M. El Oleimi 84
El Ghamry M. 80
El Shabrawi A. S. 84
Fawzi A. M. 85

^aleh Hasen M.A.R. 83
Salman S. S. 80, "81, 86
Samaya M. M. 81
Sultán N. 86
Ussein N. 83
Tommola H. 72
Vesanen T. 86
Vyyryläinen M. 81, 85
Westman K. 86
Woodington W. G. 76

Fínsko

Ahonen A. 81, 85
Hakila T. 86
Haikílarti V. 78
Horsten U. 79
Hyppbnen T. 82
Karjalainen M. A. 84
Kolári V. 3. 79
Kyppo 3. 82, 84
[1] eppanen S. S. 80
Niemi H. 83, 85
Nousiainen S. M. 80, 82
Olkinuora U. M. 86
Patinen R. 79
Parkkinen A. M. 84
Parkko T. 78
Pänkäläinen P. M. 84
Peura M A. R. 83
Pohto E. S. 77
Rovio H. 83
Saliniemi M. 76
Sinto T. H. 84
Suntis A. 78
Suomalainen R. H. 76
Talaslahti T. M. 85
Tervakangas P. T. 86
Toivanen A. 80,81

Francúzsko

Ameduri P. 72
Bazile F. 80, 81
Bayvet Riva M. 82, 83, 85
Beaulavon L. 79
Bellanger M. 75
Bellet M. 79
Bender Ch. 85, 86
Bénet Ch. 86
Berhault B . 75
Boscher I. 86
Boudon 3. R. 80, 81
Bougourd Ch. 84, 86
Bouteiller M. N. 86
Brossard A. 74
Bultel A. 83
Bultel J.L. 83
Burgnies V. 82, 83
Caillard F. 77, 78, 79, 81, 82
Clement-Flecchia C. 78, 79, 80, 81, 82
Cornard A. S. 86
Dehail F. 86
Deliste S. 85
De Mortreux S. 79
Demoulin S. 86
Dennes M. 72

Devaure M. 85
Devaux I. 80
Drgona A. 75
Drgona-Reimond A. 72, 81
Dumas M. 74
Dutherage 3. M. 72
Enfer C. 81, 82, 83
Eygout E. M. 76, 77, 78, 79
Frouin D. 76
Gassmann V. 85
Girard C. 83
Grácia M. 3. 81
Gregor M. 86
Griffel C. 84
Guillaume Ch. 84
Henny G. 72
Huber F. 75
Charras Ch. M. 78, 79
Chartier N. 86
Chojnacki Ch. 82
Ivanic F. 81
Jackowiak F. 83
Jayat Ch. 82, 83
Jelili Ch. 83
Lafarge K. 80, 81
Laverdure I. 80
Lasserre D. J. 83, 84, 85
Le Duigon Ch. 75
Lefrancois P. 75
Le Gallon F. 75
Le Loarer P. 75
Lesay T. 82
Le Quement C. 80, 81
Lheureux P. M. 82
Loisel S. 84
Loquen S. 84
L u z a S. 86 \
Malagyi 3. F. 79
Maret F. 85, 86
Marseille L. 82
Martigny 3. 84
Maubert T. 85
Metz J. 76
Oboz-Kankula 3. 83
Odievre B. 85, 86 .
Perrier G. 85, 86
Pevný R. 74
Piquemal-Pastré M.L. 74
Planquais 1. 84, 85
Poitrineau A. 76, 77
Pomares Ch. 75
Poncik M. 72
Puygrenier A. 80, 81, 82
Quesney C. E. 79
Resse V. 86
Revaud Ch. 82
Roth A. 76
Sejalon G. 81, 82, 83, 84
Littler B. 72
Souchon S. 79
Tchemitcheff N. 83
Tournu P. 86
Vacher F. 77
Vopli C. 85, 86
Wurtz J. P. 74, 75, 76,

Grécko
Baltzoglou K. 85
Dinas K. 74
Giannaraki M. 79
Oekonomou E. 84
Papamoschu P. 86
Psallidas G. 79
Tzitzilis Ch. 82
Zissimopoulos E. 84

Holandsko
Bloch D. 76
Dancik J. 73, 74
Hermans V. 75, 76
Knijpstra S. 86
Kaven P. 78
Vrijstein W. 86

Japonsko
Fujimoto T. 77
Goto Y. 82
Honjo J. 83
Ikawa K. 79
Inäba Y. 85
Ishikawa A. 74, 75
Ito I. 86
Iwamura T. 84
Jamazaki H. 81
Kawasaki Y. 75, 77, 81
Kioko 0. 85
Kitakata S. 85
Kobayashi M. 73, 74
Koko H. 81
Komo K. 79
Kuwahara F. 74, 76, 80
Matsuya K. 85
Miyzaki Y. 79
Nagayo S. 80, 82, 86
Nobumori H. 84
Noguchi Y. 80
Okada K. 74
Satoo K. 79
Sekizawa A. 79, 80, 81,
Senga T. 79
Shirai H. 77, 78[1]
Takaya M. 84
Tamura S. 78
Yamada I. 84
Yamazaki T. 82

Jordánsko
Sa^D Ma^Moun H. 84
Zabanek H. 72
Zyoudie M. 85

Juhoslávia
Ahlin M. 79
Andric B. 85
Arapovic M. 82
Babiak M. 83
Bábková A. 78
Bákevski P/ 76, 77, 79
Bakmaz I. 75
Bakic E. 78
Bartoš V. 72
Bažaľa M. 79
Benka M. 82
Bobošová A. 76

Božie M. 82, 84
Bujzáš S. 79
Burnac M. 81
Cerovsky š. 77
Čáni L. 85
Čaklic S. 82
Damjanová K. 75
Danianová K. 86
Dievcoš V. 77
Dodic M. 72
Dorča V. 81
Dudok D. 78
Dular 3. 74
Ďuriš P. 82
Fejsová 0. 78
Feldy 3. 81
Fink A. 86
Forgáč M. 74
Ftičár M. 81, 83
Garaj 3. 75
Gazdík S. 73
Grujičic N. 86
Hadrík M. 80, 83
Hristovski A. 73
Hrková A. 84
Hrnčiarová T. 74, 80
Hronec V. 78, 79
Hudak'Š. 8,0
Chlaupka 3. 85
3acev R. 81
3ahic D. A. 81
3ahic S. 81
3ečmenová Z. 80
3erman F. 76
3uríková Z. 81, 86
Kanjuh M. 79
Kaňa 3. 72
Kevenska 3. 78, 82
Kitanovic N. 83
Kocijančic I. 84
Kriváková A. 81
Kolár S. 78
Kotváš 0. 73
Kurie A. 76
Lazár P. 78
Lekovski S. 84, 79
Lipovec A. 77
Lančaric M. 72
Markic M. 75
Martinko P. 72
Materáková A. 76
Medveôová-Koruniaková Z.
Melegová K. 81
Miháliková Z. 74, 75, 76,
Miškovic 3. 81, 84
Nedeljkovic 0. 74
Nejman 3. A. 75, 76, 79
Nehvatal V. 73
Nikic T. 84, 85
Nikolovski T. 74
Njemoga A. 73
Novakovic Z. 85
Oman S. 79
Pálenkášová A. 83
Pavlov Z. 77
Peterska A. 78

Petrovic M. 85
Petrovičová M. 83
Pop Z. 76
Prebudila M. 83
Rajčic-Tabakovic B. 73
Režic K. 75
Rončák A. 81, 82
Roni B. 80
Sadžak I. 84
Sikirica V. 79
Skuban H. 81
Skuban N. 75
Sládček *3.* 73
Smolej A. 72
Smolej V. 72
Smolek *3.* *16*
Stojkov M. 84
Sudarski D. 77
Suša I. 77
Súšerska M. 85
Šimák **A.** 79, 81
Šimenc H. 76
Širka M. 78
Šusterová K. 74
Tica G. 84
Toholj M. 80, 83
Turčanová A. 74
Týr M. 76
Uršic L. 72
Valo K. 77
Velnar A. 81
Vestegová A. 73
Vistid M. 83
Vuga B. 78
Vukovic N. 81
Zadunajská Z. 80

Kanada
Bosak E. 85, 84, 85
Csenge L. 82
Dubé M. K. 84
Graydon T. 86
Harney *3.* 74
Churcher D. 79
Lievens R. P. 74
Liptay L. 82
Miklovich W. 77, 79
Parker *3.* 81
Silaj M. E. 77, 78
Ševc A. 79

Kuba
Piňon V. 81, 82, 85
Rodriguez *3.* 83
La Salgaro V. 86
Virat Hierrezuelo E. 95

Laos
Somphong V. 86

MLR
Árgyelán E. K. 80, 85
Bába I. 79
Bacsa P. 78, 80
Balogh Magdolna 84, 85
Balogh Mária 85, 86

Bekéné N. 0. 85
Blaskó E. 85
Burger M. 85
Csudai B. 80
Czmorek M. 82
Drahoš Á. 73
Dudás I. 74, 79
Fazekaš M. 86
Félix A. 73
Folytán J. 82
Fúzik A. 72
Fu'lekiné R. K. 85
Gáspár M. 73
Gero-Németh Z. 77
Gluck Z. 82
Gombos *3. 16*
Gulyás Z. 77
Gyivicsán A. 75
Hamberger J. 76, 77, 79
Hankóczi M. 85
Hernádi Á. 78
Himes P. 72
Holecs T. M. 79
Hollósy T. 80
Hollósy Z. 78
Honti J. 78, 81
Hrivák M. 74, 77, 81, 84
Hunya E. 84
Kálmánfi B . 74
Kaveschán Á. 75. 81
Kelecz R. 73
Knyihár J. 85
Komoróczky P. 81
Kondacs A. 72
Kormos A. 75, 79, 80, 84
Koszti P. 82
Kovács *3*. 82
Králik, A. 81
Krupa A. 78, 81
Lami E. 85
Lami Š. 75
Lazár G. 77
Lévai B. 76
Lippai *3*. 83
Lopusna Z. 80
Lukács L. 85
Maglóczki A. 82
Maruszné Sebó K. 79
Menczer S. 86
Mihalovics S. 78
Mótyán G. T. 86
Nagy A. 79
Németh I. 83
Németh K. 80
Németh Z. 73
Olgyay V. 82
Ondrušák K. 84
Óvári I. 82
Pálfalvi L. 86
Papuček-Peterdi G. 76, 80
Paulay K. 77, 78, 79, 80
Paulik F. 79
Paulik E. 75, 79
Pecsenay E. Z. 81
Pogány A. 80, 86
Pribisan T. 83, 84

Puskely E. 80
Réti I. 82
Selmeczy R. 80
Šimon I. 80
Spiró G. 72, 73
Srám A. 76
Sulyok M. 74
Sutyinszky M. 85
Szarka L. 79
Szikora-M. 83
Szitágyi E. 81
Toncsenka I. 82
Udvári I. 73, 83
Uhrin E. 81
Ujvári Z. 79
Visnyovski R. 72, 74
Vlcsek K. 72, 74
Weisz E. 83, 84
Záluszki A. 84
Záluszki I. 84
Zana Z. 81
Zima Z. 78
Zólyomi j*. 83

Zsilák M. 75, 76, 79, 82, 84

Malta

Mangion R. 83, 84
Pizzuto M. 83, 84

NDR

Ab elmann I. 80
Alpers K. 85
Auer A. 72, 73, 74
Baerfacker H. 72, 73
Bartel A. 78, 85
Beschoner K. M. 81
Brandstäter H. J. 86
Brilla B. 78, 79
Bruk T. 77, 78, 80
Brúmmer L. 83
Bock D. 73
Bohm I. 74, 77, 78
Budar L. 83
Domaschke R. 85
Diiring B . 84
Dreiseitel B. 84
Dyrlich M. 80, 84
Drews B. 75
Dreyer A. 79, 81
Eckardt U. 81
Ender Gh. 78
Erben E.' 76
Erthner A. 73
Felske E. 77
Fortsch L. 82
Frenzel A. 81, 82
Fränzel A. 84
Gäbel A. 80
Genauck R. 79
Gladrow A. 74, 95
Gladrow W. 74,75
Gollasch M. 81
Grabner M. 82
Grosser I. 82
Gutschmidt K. 86
Hager U. 74
Halmann I. 86
Handreck H. 78, 80

Hansch T. 86
Hädrich M. 77
Heinisch R. 73, 76, 79, 83
Helbig S. 80
Heubner W. 84
Hofmann A. 82
Holtz M. 74, 75
Howe L. R. 80
Chanbek M. 80
Ihmann W. 83, 85
Jarosch G. 80, 81
Just, G. 76
Klaus G. 73
Kleinau M. 72
Kleinsorge L. 82
Kosolofski S. 80
Kohler J. 76, 77
Kresse P. 85
Krimmling B. 78, 79
Kruse S. 80
Kiihn H. 75, 76, 77
Kúhn K. 85
Lehmann E. 82, 83, 84
Lehmann N. 83, 85
Liebezeit V. 76, 77, 78, 79
Liste H. 72, 85
Ludewig S. 79
Mahling Ch. 77
Macht U. 78, 79, 83, 84
Matzat K. 84
Meier A. 82, 83, 84
Ment K. 80
Merserburger B . 81, 82, 85
Nolte G. 75
Pensenstadler H. 78
Fiatza D. 79
Pohle M. 82
Pohrt H. 75, 82
Possekel H. 82, 84
Rassloff N. 83, 84
Reiss W. 81
Rennert R. 83
Riemann G. 75
Riemschneider R. 76
Richter M. 78
Rohde U. 80
Sensky D. 81
Schaefer B. 81
Schaumann G. 81
Schellenberg S. 74, 75
Schmidt E. 86
Scholze D. 79
Schubert U. 85
Schwartz R. 79
Sobolewski 0. 85
Stenger S. 78, 79, 81, 85
Striebing M. 80, 83, 86
Stútzer R. 81
Siitterlin C. 86
Šudík B. 76, 78, 79
Thomas S. 81
Vecker M. 78, 79
Veselý G. 83
Vetter H. 74
Volkmann M. 75
Von Zolinicki P. 77
Warneck S. 83
Wendt K. 75

Wenzel W. 80
Wienecke G. 76
Wilhelm 0. 83
Winkler G. 81, 85
Zielinski M. 82
Zulkarnain B. 83

Nórsko
Bergholtz 0. 72
Eggen J. 75
Owessen M. 73, 74
Restan P. 77

NSR
Ahrens-Botzong W. 73
Annuss E. 85
Annuss W. 85
Bellay E. 82, 84
Béckle R. D. 81, 84
Clasen B. 74, 75
Fass E. 73
Fass M. 73
Fischer M. 76
Gottschalk M. 75
Góbler F. 82
Hónig A. 78
Kasack W. 72
Klein T. 82, 83
Konrad N. 85
Kruppa I. 82, 86
Lehfeldt W. 76
Múller D. 85
Pabst H. 74
Prerovsky F. 79
Reinard V. 73
Repko-Osburg A. 72
Ross Ch. 79
Sako R. 85
Siencnik *3.* 84
Schäfer J. 82
Steinmayer L. 77
Stiene R. 80, 81
Wengel G. 83, 84
Wever M. 73, 74, 75,
Wiehl I. 75, 76 *
Ziegler S. 78

Poľsko
Albinska E. 83
Anderman *3.* 76
Bartula C. 72
Belchnerowska A. 82
Bik Z. M. 74, 86
Bluszcz A. J. 74, 80,
Brunner F. 77
Bukowski *3.* 75
Burek M. 72, 75
Borcz T. 73
Búrny K. 78
Ciagwa E. 76
Ciagwa *3.* 79
Czubala 0. 78
Debska L. 85
Donabidowicz K. 86
Drews D. 84
Dutkowski *3.* 82

Fedorowicz W. 74
Fornelska W. 74, 83, 85
Foromanski J. 76
Frelek B. 73
Górowska B. 80
Goszczyňska 3. 74, 77, 83
Gruszka H. 77
Gryglak 3. 75, 76
Grzeszczyk H. 80
Gucwa.3. 86
Hensel L. 83
Honowska E. 77
Hromada A. 85
Hudobska E. 77
Hunca E. M. 73, 80
Chiliňska D. 78
3anusz M. 86
3asic B. 76
3astrzab M. 73
3urczak-Trojan Z. 74, 80, 85
Kalamala 3. 78
Kalisz M. 74, 75
Kalisz M. 75
Kania S. 80
Kantorowicz A. 86
Kateusz N. 79
Kiedrowski 3. 85
Klimczyňska N. 78
Knapczyk B . 76, 78, 84
Konopielko B. 79
Kopinska G. 76
Korytkowska M. 73
Kowalska A. 77
Krajewska B. 72, 79, 95
Krzysztofekova A. 84
Ksiazcak T. 82
Kukla M. 78
Kuligowska H. 77
Kulon F. 86
Kunda B. 85
Kwiatkowski T. 85
Lewaszkiewicz T. 79
Magodziríski A. S. 77
Maj D. 82
Majewski S. 73
Maliborska E. 86
Marchlik T. 75
Marjanska-Czernik M. 75
Mieczkowska H. 74, 85
Michalewska M. T. 78
Michalski P. 83, 84
Mocko K. 73, 80, 84
Molenda E. 81
Molitoris L. 85
Moniczewski 3. 86
Moskal B. 81
Mszal L. 76
Musiolek K. 73
Nádhera A. 77, 81
Niemojeska. E. 81
Orlow E. 73
Orwiňska E. 76
Paciga F. 78
Palenik H. 77

Papierz M. 86
Pasieka A. 79
Pastuszka A. 75
Pianka W. 79
Pierun M. 77
Pilch W. 83
Pistrowski ***3.*** 72, 73
Piróg E. 83
Plešniarowicz ***3.*** 72, 73
Plesniarowicz K. ***3.*** 75, 86
Przastek M. 83
Radorí B. 78
Radwańska B. 86
RzetelskarFeleszko E. 80
Siatkowska M. E. 75
Sieczkowski A. 73
Sikora I. 76
Skowronek A. 83, 84
Sobczyk K. 77
Socha M. 80
Sowinska M. 7ÍB
Spadziňska E. 76, 84
Spernoga ***3.*** 81
Stachurska ***3.*** 85, 86
Suchon B. 83, 84 **i**
Sulima M. 82
Sutkowska ***3.*** 75, 79
Surma D. 85
Suwara B. 85
Szczepanowska W. 72
Szlaga K. 74
Szlufik A. 77
Szmyd M. ***3.*** 76
Szpernoga ***3.*** 76, 77, 86
Szymoniuk M. 85, 86
Šoltys F. 86
Tábor T. 81
Tatár E. 77
Tomal R. 73
Tomaszewska L. 84
Tura I. 84
Wach K. 86
Warowiec A. 83
Wisniewska ***3.*** 86
Wójcik Z. 75,77
Wolinska 0. 81
Wolniez-Pawlowska E.
Zdunek R. 83; 84
Zipser B. 78
Zondek ***3.*** 76, 83

Portugalsko

De Almeida S. A. 74
Mendes Madeira A. 79,
Mendes Machado L. 80
Neto M. 78

Rakúsko

Brázda F. 77, 78 7P
Fenzel R. 72, 73, 74
Fischer G. 78, 80
Grabner B. 85, 86
Janotka ;E. 76
Riehl E. 81
Wefers H. 80

Rumunsko
Adamik P. 74, 75,.77
Adamiková M. 76
Alexandru T. 72
Ambruš I. 81
Anoca D. 77, 79, 81
Armas J. 80
Armas S. 72, 74, 80
Balogh J. 74, 78
Beraczko Š. 75, 77
Blažek V. 78
Breazu M. 77
Bobleanta L. 78
Bujtár P. 76, 80, 82, 84
Cernavieanu C. 74
Codreanu I. 85
Constantinescu CM. 72, 74, 78, 80
Constantinesc u M. 75
Cornei D. 83
Coroian P. 77
Covaci J. 77, 83
Csasztvay M. 77
Cutlac E. 79
Dovaľ Š. 73, 81
Dovaly A. 73
Drogeanu D. U. 75
Dumitru M. 75
Dumitru S. 78
Gadinceanu M. R. 81
Garai I. 76, 79
Georgescu S. 80
Grošu 3. 73
Gruia A. 76
Heckel M. 73
Husárik P. 85
Chisa A. 85
Iancsik S. 83
Ionescu E. 77, 79
Ionesc u M. S. 79
Jora 0. 73, 74, 84
Ourca A. 82, 83
Jurca A. 76
Kantemir N. 84
Kmety E. D. 79, 83
Kukučka 0. 79
Kukučková E. M. 79
Manu E. M. 79
Mihai C. 75
Molnár I. M. 74
Molnár P. 78, 82
Molnárová M. 75
Moneaciu R. 74
Moťovská A. 84, 86
Nad-Juhasz I. 76, 80,
Paliga S. 80
Popa R. Z. 80
Robciuc I. 81
Roman A. 74, 75
Roszkos P. 7$
Roszkos Š. 73
Rozkoš I. 84
Rozkoš P. 84
Sandu G. 73
Štefan I.J. 72, 73, 74
Stoie N. 83

Szikora I. 75
Szuchanszki Š. 74
Štefanko 0. 79
Timar V. E. 82, 83, 85
Tirca A. I. 79
Toth M. J. 83, 86
Voicu L. 76
Zetocha A. 80
Zetocha 0. 78, 85

Sýria
Al-Gari A. 83

Španielsko
Albor Moreno M. 81
Alvarado S. 83, 84, 86
B lanco P. D. 79
Caramés J. L. 77
Carrero P. 85
Carro L. M. 82, 85
Courel Gallego De Los A. 83
Cousido Gonzales P. 83
Eire Fuerster A. 83
Elera A. 83
Febrer Bosch I. 78
Fernandéz Cascallana A. 86
Fernandéz-Sanjuan M.A. 86
Frommer E. 76
Gallego Oviedo M.I. 85
Garcia R. 83
Garcia Urbano J.M. 84, 86
Giménez Pérez F. 86
Jimenéz Catalán R.M. 85
Juez Gálvez F.J. 86
Mayordomo F. 78
Lopez Garcia P. 85
Lopéz Vézquez P. 86
Lucena Gonzalez P.A. 84,
Marcos J. 84
Martinez Fernandéz L. 85
Martinez M. C. 83
Muguruza E. 85
Perez Mato Araceli 85
Sánchez R. 84
Sanchez Sarmiento R. 85
Usón L. 85
Usón Andrés M.L. 86

Švajčiarsko
Barthassat F. 73, 74
Capeland E. 84
Durrer T. 79
Emch M. 83
Frohlich I. 86
Gay J. J. 74
Gay M. M. 74
Rampl Ch. 83
Schmid M. 79
Storkebaum A. 74

Švédsko
Andersson F. 86
Axelsson D. 80
Bohlin P. 75
Danielsson B. 76
Elveson H. 72

Eriksson I. 74, 75, 76
Fagerman E. 86
Gräslund M. 75, 76
Ivarsson M.I. 75, 76
Maechel I. 74
Montelius-Dannielsson B.77,78
Rydén H. 75
Sillanpää A. 83
Winklander G. 85

Taliansko
Avagliano F. 84
Baldi L. 82
Ballarin L. 79, 81
Battalliard L. 83, 84
Bertoldi R. 83, 84
Bonetti I. 77
Bonifacio G. 76
Bozzi M. 73
Boz-H S. 73, 74, 76
Brunetti F. 85
Buono M. T. 82
Castaldo T. 77, 787
Castelli P. 84
Cipolli P. 74
Corali G. 72
Corso A. 75
Costa G. 74, 75
Cusano P. 77
Dattilo R. 74
De Ferrante L. 82
Delia Valentina P. 77
De Martini M. 74, 85, 86
Dente R.A. 85, 86
De Riccardis I. 78, 79
De Santis C. 76
De Sanctis S. 80
De Simone A. 85
Di Giovanni C. 80
Di Maio D. 85
Ditiello G. 81
Di Maria R. 78
Ferraris Delia V. M. 77
Foglietti F. 72
Fumarola L. 80, 81
Fusi G. 73
Gamba I. 78
Ganagnin F. 72
Grossi A. 72
Chessa G. 75
Lerardi S. A. 82
Lavecchia M. R. 85
Liotta R. 75
Longo L. 84
Lucchese P. 80
Magnanini D. 72
Magoga \K 84, 85
Marasca F. P. 74
Marino C. 84
Mastromonaco P. 74, 77
Mattioli G. 75, 76, 78, 79, 80
Mele G. 80, 81, 84
Memoli A. 82
Minutá C. 76
Molinari M. 80, 81, 82

Napolitano L. 74
Orlandi M. 78, 79, 80
Pacilli G. 81
Paradiso G. 85
Parrillo C. 80
Parrillo L. 80
Pecorado A. 82
Pepicelli T. 76, 77
Pescini-M. 72
Pinto V. 82
Pisapia A. 78, 79
Poli L. 86
Porrino G. M. 86
Recchia I. 80, 81, 82
Rosica G. 78
Ruggiano P. 78, 79
Sanavia M. E. 82
Scaringi R. 74
Schioppa V. 76, 77, 78, 81
Sichirollo A. 74
Soravia M. 81, 83
Sorrentino G. 85
Tomassucci G. 83, 84
Turchi G. 72
Visco A. 83
Vittorini M. 86
Zanetti G. 84, 85
Zanetti B. 74, 75

USA

Adams M. T. 76, 79
Babej V. 76
Bacha *3.* 82
Bargmann U. 84
Barlett B. 86
Barker T. 76
Bayuk M. 83
Behuncik M. 79
Benca L. 86
Berta B. 80
Berta *3.* 80
Brown B. A. 72
Bucsko *3.* 78
Bucsko M. 78
Byme V. 86
Cepko G. 82
Daytel E. G. 84
Fedor H. 82, 83
Fedorchak C. 85
Ference G. 85
Ferenchik E. 74
Ferchak I. 77, 78
Follayttar Ch. 75
Garber T. W. 82, 83
Gay R. 86
Gracik *3.* 85, 86
Hammer L. B. 81
Harris I. 82
Bolich J. 85
Hromco K. 85
Check T. 86
Churley S. N. 77
Jakoby W. 76
JaSkiewicz W. Ch. 72
Kasper D. 83
Kasper M. A. 83

Klehr 3. 86
Koenigers M. 78
Korman A. 86
Krafčik P. 81, 82, 83
Kristufek R. 73
Kriz E. 85
Kurátor L. 82
Laidig J. 86
Larsen D. 86
Lašček R. 84, 85, 86
Liba R. 75
Lipták L. 85
Machalica V. 85
Mazak A. 84
Mayer M. 78
Mychajluk L. 83
Neupauer M.H. 75, 76, 77
Nowatkoski K. 85
Pariser *3.* 76
Potanko *3.* C. 83, 84
Ptocik E. 81
Rothstein H. 84
Rotrvstein R. A. 84
Rudinsky N. 81
Rudinsky H. 85, 86
Sabo G. *3.* 74, 75
Sally S. 81
Smith V. M. 76, 77, 78
Soška D. 84, 86
Sovčík P. 84
Sovčík V. 84
Stana L. E. 85
Staruch S. 84
Stehulak *3.* 86
Timko R. 76
Timothy G. 81
Tuhy F. 86
Tuleya E. A. 76
Turansky *3.* 83
Tybor M. 82, 85
Wiktorek D. 81, 82, 83
Zarecky M. 85
Zatko *3.* 78
Zayac M. 84, 85, 86

Veľká Británia

Birch M. 84, 85
Bland D. E. 77
Brown M. 83, 85
Caramés Lage *3.* *11*
Cleminson R. M. 76, 77
Crook L. 85
Deegan M. P. 81, 82, 83
Donally *3.* 86
Evans A. *3.* 73, 74, 75,
Gomme R. 85
Hobbs N. 80
Jasiewicz D. 84
Kennedy B. 81
Kingsley H. A. 83
Kingsley S. 83
Kwan M. 81
Lambert M. D. 79
Lambert M. Y. 79
Lewis G. 77
Marsch S. E. 82, 83

McCabe *3.* 85, 86
Morrice S. 80
Nicholson P. *3.* G. 81
Peston E. 85, 86
Power E. 86
Rabone *3.* K. 84
Robinson H. M. 84
Shannon A. M. 86
Short D. 79, 84
Slater *3.* D. C. 72, 73
Thomas A. 80
Thorp D. M. 86
Vočadlo K. 86

Vietnam

Nguyen Thi T. 79

ZSSR

Agabalenc S. 74, 75, 77, 78, 80
Agarkov A. V. 84
Akulin A. 82, 83
Akulov A. 84
Anderš *3.* 82
Andrejčenko T. 83
Andrejeva 0. 86
Andruchiv S. D. 74
Antropov N. 85
An*ane V. 76, 77, 79
Arosjeva N. M. 76, 79
Belej L. 86
Bello R. 84
Berzinš U. 76, 77, 79
Blinov V. P. 81
Borisova E. 73
Bukajeva K. T. 82
Čanceva V. 77
Čebotareva T. 72, 75, 79
Čellini E. 83
Davydova A. I. 75
Donec K. 86
Dorochova I. 86
Eradze L. 82
Fedoriščev V. E. 81
Frančuk V. *3.* 81
Furanov V. I. 72
Gerasimova S. 85
Gevorkjan G.K. 76, 77, 79
Gončarenko M. 86
Gontar A. 83
Gracianskaja N.N. 74
Grigorieva L. 85, 86
Grimič V. 82, 83
Grybäuskas A. 79, 80
Gryzlova V. V. 80
Gurajeva 0. 78
Cholopov B. 74
Chromyk V. 74
Chundadze N. T. 81
Ignatovič V. 77
Iljinska I. 78
Iónová T. 74
Jelichina 0. 72
Jelisejeva L. 85
Jeradze L. 81
Kalašnik D. 76
Karabut V.N. 77, 78, 79
Karlinskaja N. 77

Katoržnov V. 84
Kiseľova L. 85
Klykova 3. 84
Kočevskij V. V. 80, 81
Kogleva J. 85
Kolomejceva M. 78
Kopytina M. 0. 81
Kormilicyna 3. 73
Korosina H. 84
Koršukov 3.1. 74, 75,
"79, 84
Košeľ P. 86
Kovaleva T. T. 81
Kraučis V. 77, 79, 85
Kutukova N. 73
Kuznecova N. 82
Leber-Baša L. 76
Leselidze N. 80
Levykin V. 81, 82
Ležava 3. 81
Lifanov K. 78, 82, 85
Lisovska 0. 76
Lubkivska N. 80
Lubkivskij R. 78, 79, 80
Lukjančikova S. 86
Makal P. 72, 73, 76
Malachova T. 83
Marčenko M. 86
Markov 3. 72
Markov L. 0. 79
Maškova A. G. 76, 80
Matvejevová G. 80
Melikian G. S. 75, 76
Meľničenko M. 85
Metsar L. 74, 80
Michnevič A. 79
Miročicky L. 76
Mironova T. 83
Mlichina S. 73
Moskalenko E. A. 74
Múza G. 75
Nagornaja N. A. 79
Napošskaja N. S. 75, 77
Nasirov E. 77
Nazinian Z. 75
Nekľudova 3. 72
Nemsadze N. 73
Nenaševa Z.S. 76, 76, 83
Nikiforov G. 73
Nikolajeva N. 80
Nikolajeva T. 80
Ochrimenko E. N. 72
Orlova V. 75, 79
Osipova R. 80
Ovčinikova E. 72
Parpara A. 83
Pasična V. 72
Pavlov V. 75
Pismennyj A. M. 84
Pluchanova M. 81
Poljakova N. 82
Priščepa H. 85
Rahojša V. 86
Riabčenko V. 72, 80
Rosanov L. I. 77, 78
Sabadoš I. 82
Saboniene B. 85, 86
Sabonis S. 72, 73, 83

Sivačenko G. 79, 81, 84
Smirnovova I. 77, 79
Staroselec T. A. 75
Strepetova M. 76
Syroková I. A. 76
Šakirová S. 86
Šendrik 0. I. 74
Šimko R. 84
Šimková R. 77
Širokova L. 72, 75, 82
Šugaj A. 82, 83
ŠUlgina N. M. 78, 82
Švedova N. V. 81
Taran V. 84.
Timofejeva E. 3. 81
Terén V. 86
Tokár G. S. 74, 79
Tuguševa R. 72, 78, 84
Vasiljeva L. 83, 84
Vašukova G. V. 76
Vertinski A. 76
Viktorovna T. L. 75
Vokova T. 77
Volostnova N. 86
Volostnova T. 80
Zabrodskaja E. N. 82
Žičko F. 85

Informácie o autoroch a ich najvýznamnejších publikáciách

Daniela Augustinska

Cambel Samuel, 5. 3. 1928, PhDr., DrSc, univerzitný profesor, člen korešpondent ČSAV a SAV, riaditeľ Ústavu historických vied SAV v Bratislave.

Agrárna otázka na Slovensku a naša revolúcia (1958); KSČ a roľnícka otázka na Slovensku 1921 - 1960 (1961), spoluautor; Revolučný rok 1945 (1965); Slovenská agrárna otázka. 0 dvoch polohách agrárnej revolúcie na Slovensku, . v českých krajinách a problém čjenerálnej pozemkovej reformy 1944-1948 (1972); Ku vzniku sovietskej federácie 1917 - 1922 (v slovenčine 1973, v maäarčine 1975); Október 1917 (1977); Roľnícka politika KSČ v období výstavby socializmu na Slovensku (1979), spoluautor; Svetová socialistická sústava. Vznik a rozvoj do 60-ych rokov (1981), vedúci autorského kolektívu; Skúsenosti Októbra a äalších socialistických revolúcií (1982).

Ba jzíková Eugénia, 28. 1. 1937, PhDr., CSc, doc, Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúca katedry, prorektorka UK.

Pojmoslovie literárnej komunikácie (1976), spoluautorka; Úvod do textovej syntaxe, skriptum (1979); Súčasný slovenský spisovný jazyk - syntax (1982), spoluautorka; Súčasný slovenský spisovný jazyk - morfológia (1984), spoluautorka. Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautorka.

Budovičová Viera, 3. 1. 1929, PhDr., CSc, docentka, Katedra českého a slovenského jazyka, Filozofická fakulta Karlovej Univerzity v Prahe.

Slovník slovenského jazyka (1965), spoluautorka.

Dolník Juraj, 20. 8. 1942, PhDr., CSc, odborný asistent, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Katedra slovenského jazyka.

Droppová Ľubica, 22. 3. 1935, PhDr., CSc, odborná asistentka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Katedra etnografie a folkloristiky.

Československá vlastiveda, díl III. Lidová kultúra (1968), spoluautorka; Slavistika. Národopis (1970), spoluautorka; Vajnory (1978), spoluautorka; Stará Tura (1983), spoluautorka.

Habovštiak Anton, 22. 9. 1924, PhDr. CSc, vedúci vedecký pracovník, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV v Bratislave.

Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. vyd. (1964), spoluautor; Oravské nárečia (1965); Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus (1968), spoluautor; Hviezdoslav a slovenčina (1969); Oravské chotárne názvy (1970); Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok (1980), spoluautor; Oravci o svojej minulosti (1983); Atlas slovenského jazyka IV (1984).

Ako člen Zväzu slovenských spisovateľov vydal román Plátennícka pieseň (1985); eseje Oravské chodníčky (1985); zbierky rozprávok: Pastierik a zbojníci (1963); Tri víly na šalati (1966); Kráľovič a krásna Zuzanna (1968); 0 kaštieli v širom poli (1968); Kráľ a múdry sedliak (1972); Tri píšťalôčky (1972); Snehobiela košeľa (1981); Odvážny Benko a zakliaty zámok (1985); zbierky povestí: Zakliate ovečky pod Rozsutcom (1966); Proroctvo kráľa Mateja (1970); Zlaté dukáty v Choči (1970); Viktorine zvony (1974); Skamenená dievka (1977); Oravské povesti (1978); Jánošíkova studnička (1980); 0 orlovi na Bielej skale (1980); Kukučine slzy (1987); Encyklopédia jazykovedy (v tlači) spoluautor.

Habovštiaková Katarína, 18. 5. 1929, PhDr., CSc, docentka, Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta v Nitre.

Slovenčina pre ľudové kurzy (1960, 1962), spoluautorka; Konverzačná príručka maďarčiny pre pokročilých (1961, 1967), spoluautorka. Szlovák társalgási kézikbnyv (1962), spoluautorka; Slovník českých a slovenských slavistov (1963); Československé práce o jazyce,dejinách a kultúre slovanských národu od r. 1760 (1972), spoluautorka; Slovenský

historický slovník z predspisovného obdobia (1973), spoluautorka; Encyklopédia slovenských spisovateľov (1984), spoluautorka; Slovná zásoba.spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska (1987); Frazeológia v škole (1985), spoluautorka; Textová príručka pre základy slavistiky (v tlači), spoluautorka; Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautorka.

Horák Emil, 14. 4. 1938, PhDr., CSc, docent, Katedra slavistiky a indoeuropeistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci katedry.

Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník (v tlači).

Horecký Ján, 8. 1. 1920, PhDr., DrSc, prof., vedúci vedecký pracovník Jazykovedného ústavu L. štúra SAV v Bratislave.

Fonológia latinčiny (1949); Základy slovenskej terminológie (1956); Kultúra slovenského slova (1956, 1958); Rusko-slovenský technický slovník (1956), spoluautor; Slovotvorná sústava slovenčiny (1959); Česko-slovenský vojenský slovník (1962, 1976, spoluautor; Morfematická štruktúra slovenčiny (1964); Nemecko-slovenský energetický slovník (1969), spoluautor; Slovenská lexikografia 1 (1971); Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny (1975); Úvod do jazykovedy (1975), skriptum; Základy jazykovedy (1978); Slovník jazykovedných termínov (1979), spoluautor; Súčasný slovenský jazyk - lexikológia (1980), spoluautor; Spoločnosť a jazyk (1982); Vývin a teória jazyka (198J5), spoluautor; Slovenčina v našom živote (v tlači), Encyklopédia jazykovedy'(v tlači), spoluautor.

Horváthova Emília, 23. 5. 1931, PhDr., CSc, docentka, Katedra etnografie a folkloristiky, vedúca Oddelenia etnológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Cigáni na Slovensku (1964); Stručný dotazník pre výskum ľudového liečenia (1969); Návod na výskum rodinných zvykov (1971); Banícka dedina Žakarovce (1956); spoluautorka; Československá vlastiveda III. Lidová kultúra (1968), spoluautorka; Die slowakische Volkskultur (1972), spoluautorka; Horehronie II (1974), spoluautorka; Lud II. časť (1975), spoluautorka; Rok vo zvykoch nášho ľudu (1986).

Jacko Jozef, 15. 3. 1928, PhDr., CSc, docent, Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Univerzity P.J. Šafárika v Prešove.

Kačala Ján, 8. 4. 1937, PhDr. DrSc, člen korešpondent SAV, vedúci vedec.prac, Jazykovedný ústa"v. L. Štúra SAV, riaditeľ.

Slovník slovenského jazyka 5 (1965), spoluautor; Doplnok v slovenčine (1971); Kapitoly o slovenčine (1976), spoluautor a odborný redaktor; Krátky slovník slovenského jazyka (v tlači), spoluautor, vedecký redaktor; Encyklopédia jazykovedy (v tlači),spoluautor,

Krošláková Ema, 21. 3. 1936, PhDr., CSc, docentka, Katedra , slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta v Nitre

Frazeológia v škole (1985), spoluautorka, skriptum; Ency klopédia jazykovedy (v tlači), spoluautorka; Textová cvičeb-

nica pre základy slavistiky- (v tlači), spoluautorka; Slovenský jazyk pre štúdium učiteľstva 1. stupňa základnej školy s vyučovacím jazykom maôarským (v tlači), spoluautorka.

Majtán Milan, 3. 5. 1934, PhDr., CSc, samostatný vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.

Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov (1972); Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia. Ukážkový zošit (1973), spoluautor; Krupinské prísne právo (1979), spoluautor; Zemepisná jména Československa (1982), spoluautor; Meno pre naše dieťa (1983, II. vyd. 1985), spoluautor; Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Michálek Ján, 12. 3. 1932, PhDr., CSc, docent, Katedra etnografie a folkloristiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci katedry.

Zo živých prameňov; výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti (1960); Studnička. Zo slovenských ľudových piesní, hier, hádaniek, porekadiel, prísloví a rozprávok (1962); Havran a líška. Slovenské ľudové rozprávky (1964, 1966); Pavol Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. Výber (1969); Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou (1971); Čarovné zrkadlo. Výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti (1973, 1983); SNP v ľudovej tvorbe (1974), spoluautor; Liptovská Teplička (1973), zostavovateľ; Stará Turá (1983), spoluautor; Protifašistický odboj na Slovensku z rozprávania ľudu (1985).

Mikula Valér, 2. 11. 1949, PhDr., CSc, odborný asistent, Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Komunikačný štatút rozhlasového literárneho pásma. In: Literárne vzdelanie (1976); Hviezdoslav ako automýtus. In: Biografistika v systéme literárneho vzdelania (1976); Dva jazyky Ivana Krásku. In: Ivan Krasko 1876-1976 (1978); Tematická štruktúra Chrobákových próz. In: Biografické štúdie 9 (1980); Semiotické aspekty percepcie obrazu v poézii. In: 0 interpretácii umeleckého textu 7 (1982); Hľadanie systému obraznosti (1987).

Mistrík Jozef, 2. 2. 1921, PhDr., DrSc, profesor, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Intonácia rozhlasovej reči (1961); Slovosled a vetosled v slovenčine (1965); Morfológia slovenského jazyka (1966), spoluautor; Slovník tlače (1966); Kompozícia jazykového prejavu (1969); Frekvencia slov v slovenčine (1969); Štylistika slovenského jazyka (1961, 1963, 1965, 1970, 1977); Slovenčina pre každého (1967, 1971); Hovory s recitátorom (1971); Hľadanie profilu básne (1972); Exakte Typológie von Tex'ten (1973); Úvahy s recitátorom (1974); Žánre vecnej literatúry (1975); Retrográdny slovník slovenčiny (1976); Štruktúra textu (1976); Kapitolky zo štylistiky (1977); Rétorika (1978, 1980); Hovory s recitátorom (v češtine 1978); Dramatický text (1979); Rýchle čítanie (1980, 1982); Učebnik slovackogo jazyka dľa VUZ-ov (1982); Basic Slovák (1983, 1985); Jazyk a reč (1984); Moderná slovenčina (1984); Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine (1985); Štylistika (1985); Gramatika slovackogo jazyka (1985);

Rétorika pre učiteľov vysokých škôl (1985); Teória a prax Socialistického zväzu mládeže (1985), spoluautor; Frekvenčný slovník posunkovej reči (1986), spoluautor; Variácie reči (v tlači); Encyklopédia jazykovedy (v tlači), vedecký redaktor, spoluautor.

Mlacek Jozef, 30. 7. 1937, PhDr., CSc, docent, Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Zo syntaxe frazeologických jednotiek (1972); Slovenská frazeológia (1977, 1984); Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Palkovič Pavol, 14. 6. 1930, PhDr.,DrSc, docent, Katedra divadelnej a filmovej vedy, Divadelná fakulta VŠMU v Bratislave, vedúci katedry.

Jozef Gregor Tajovský, realistický dramatik slovenskej predprevratovej dediny (1972); Dialógy s Tajovským (1972); Interpretácia klasiky v súčasnom divadle (1985); Cestami rozhlasovej tvorby (1986); Stručné dejiny slovenskej a českej literatúry (1984), spoluautor.

Podolák Ján, 17. 5. 1926, PhDr., CSc, docent, Katedra etnografie a folkloristiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Banícka dedina Žakarovce (1956), spoluautor; Spôsoby chovu hospodárskych zvierat (1962), spoluautor; Národy mira (1964), spoluautor; Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier (1967); Československá vlastiveda (1968), spoluautor; Horehronie (1969), spoluautor; Slowakische Volkskultur (1972), spoluautor; Zamagurie (1972), spoluautor; Vajnory (1978), spoluautor; Záhorská Bratislava (1986).

Ripka Ivor, 7. 9. 1937, PhDr., CSc, samostatný vedecký pra covník, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV v Bratislave, vedúci dialektologického oddelenia.

Atlas slovenského jazyka I (1968), spoluautor; Dolnotren čianske nárečia (1975); Ukážkový zväzok Slovníka slovenských nárečí (1980), vedúci autorského kolektívu; Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí (1981); Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Ruttkay Fraňo, 4. 9. 1928, PhDr., DrSc, profesor, Katedra teórie a dejín žurnalistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, vedúci katedry.

Daniel G. Lichard a slovenské novinárstvo jeho doby (1961); Prehľad dejín slovenského novinárstva do roku 1861 (1962); Samuel Jurkovič - priekopník slovenského družstevníctva (1963, 1965); Samuel Jurkovič - priekopník európskeho družstevníctva (1978); Ľudovít Štúr ako zakladateľ modernej slovenskej žurnalistiky (1966); Prehľad dejín slovenského novinárstva od najstarších čias po rok 1918 (1968); Prvé úverné družstvo v Európe (v slovenčine, ruštine, angličtine a v nemčine, 1970); Ľudovít Štúr (1815-1956) (1971) (v slovenčine, ruštine, angličtine a v nemčine); Novinárske osobnosti I (1971); Slovenské robotnícke novinárstvo do konca prvej svetovej vojny (v tlači); Začiatky slovenskej robotníckej žurnalistiky (1976); Robotnícka žurnalistika v sociálnom a v národnom hnutí Slovákov (1897 - 1918)^(1980); Ľudovít Štúr ako novinár (1982); Ľudovít štúr ako publicista a tvorca slovenskej politickej žurnalistiky (1982); Československé dejiny žurnalistiky II. Slovenský periodický tisk do roku 1918 (1984); Novinárske osobnosti II. (1986), Slovenský život a žurnalistika (1987); Stopami slovanského písomníctva (v tlači).

Sabol Ján," 25. 1. 1939, PhDr., CSc, docent, Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Prešove.

Základy exaktného rozboru verša (1969), spoluautor; Prozodická sústava slovenčiny (1977); Základy akustickej fonetiky (1978, 1979, 1986), spoluautor, skriptum; Úvod do štúdia jazykov (1981, 1984, 1987), spoluautor; Fonetika a fonológia. Metódy fonologického rozboru (1982, 1986), skriptum; Teória literatúry. Základy slovenskej verzológie (1983), skriptum; Ľudovít Novák. Personálna bibliografia (1985), spoluautor; Štatistika. Exaktné metódy v jazykovede a v literárnej vede (1986), spoluautor, skriptum; Fonetika a fonológia, (v tlači), spoluautor; Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Sekaninová Elía, 13. 11. 1926, PhDr., DrSc, docentka, členka korešpondentka SAV, vedúca iddelenia slovanských jazykov, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV v Bratislave.

Príručný slovník rusko-slovenský (1952), spoluautorka; Rusko-slovenský pedagogický slovník pre LKR (1958); Veľký rusko-slovenský slovník. 1 (1960), spoluautorka; Rusko-slovenský slovník (1960, 1962), spoluautorka; Rusko-slovenský a slovensko-ruský vreckový slovník (1961, 1967, 1968, 1972, 1977, 1981, 1982, 1983), spoluautorka; Veľký rusko-slovenský slovník. 2 (1963), spoluautorka; Rusko-slovenský slovník (1964), .spoluautorka; Veľký rusko-slovenský slovník. 3 (1965), spoluautorka; Veľký rusko-slovenský slovník. 4 (1968), spoluautorka; Veľký rusko-slovenský slovník. 5 (1970), spoluautorka; Príručná gramatika ruského jazyka pre stredné školy (1974, 1975, 1977), spoluautorka; Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine (1980); Rusko-slovenský

a slovensko-ruský slovník (1984), spoluautorka; Základný rusko-slovenský slovník (1984), spoluautorka; Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautorka.

Servátka Marián, 7. 11. 1951, PhDr., CSc., odborný asistent, Katedra slavistiky a indoeuropeistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Lektorské cvičenia z poľského jazyka I., skriptum (1981), spoluautor; Podstawy jezyka slowackiego (1983); Mini-rozmówski slowackie (1984), spoluautor; Jezyk slowacki dla samouków (v tlači); Interferencia v slovenskom jazyku na Spiši v PLR (v tlači); Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Švagrovsky Štefan, 11. 3. 1931, PhDr., CSc., docent, Katedra ruského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Ruština pre technikov (1965), spoluautor; Ruština pre poslucháčov a vedeckých ašpirantov Stavebnej fakulty (1970), spoluautor; Krátka gramatika ruského jazyka (1976); Náčrt ruskej jednojazyčnej a dvojjazyčnej lexikografie (1978), skriptá; Lexikológia ruského jazyka (1979); Lexikológia ruského jazyka (1979); Lexikológia ruského jazyka. Chrestomatia (1983); Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Vatrál Jozef, 17. 2. 1945, PhDr., CSc, Katedra teórie a dejín žurnalistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Náčrt vývinu slovenskej žurnalistiky po roku 1944/45 (1976); Slovenská žurnalistika v rokoch 1918 - 1944 (1979); skriptum.

Žigo Pavol, 25. 4. 1953, PhDr., CSc, odborný asistent, Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Encyklopédia jazykovedy (v tlači), spoluautor.

Krajčovič Rudolf, 22. 7. 1927, PhDr., DrSc, profesor Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Súbor textov a cvičení zo slovenskej historickej gramatiky (1963); Náčrt dejín slovenského jazyka (1964); Technika jazykovej interpretácie sq zameraním na vývin slovenského jazyka (1966); Valaská škola (1971); Slovenčina a slovanské jazyka I. Praslovanská genéza slovenčiny (1974); A Historical Phonology of the Slovák Language (1975); Svedectvo dejín o slovenčine (1977); Textová príručka k dejinám slovenského jazyka (1979); Pôvod a vývin slovenského jazyka (1981).

Obsah

Samuel Cambel
Idey Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie
v najnovších dejinách Slovenska 7

Ella Sekaninová
Jazykovedná rusistika na Slovensku
(Pri príležitosti 70. výročia Veľkej októbrovej
socialistickej revolúcie) 27

Eugénia Bajzíková
Vyjadrovanie negácie v replikách dialógu 37

Viera Budovičová
Semikomunikácia ako lingvistický problém 51

Juraj Dolník
Hodnotiace slová v slovenčine 67

Ľubica Droppová
Ľudová pieseň v súčasnom piesňovom repertoári 85

Anton Habovštiak
Slovenčina a južnoslovanské jazyky 95

Katarína Habovštiaková
K štylistickej charakteristike nárečového prejavu 9

Emil Horák
Vuk Karadžic a Ľudovít Štúr 127

Ján Horecký
Neologizačné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine .. 139

Emília Horváthova
K vývoju etnomedicíny na Slovensku 151

Jozef Jacko
Novšie deverbatíva s príponou -teľ a -č 167

Ján Kačala
Slovenská syntax v konfrontačnom aspekte 183

Rudolf Krajčovič
Slovenčina v dejinách kontaktov neslovanských jazykov 203

Ema Krošláková
Sémantické vzťahy medzi staroslovienskosloviensko-slovanskými homofónnymi slovami 215

Milan Majtán
Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine 229

Ján Michálek
0 špecifickosti ústnej slovesnosti 245

Valér Mikula
Najmladšia slovenská poézia vo svetle nevydaných rukopisov 259

Jozef Mistrík
Mimojazykové prvky v komunikácii' 2Ô7

Jozef Mlacek
Slovenská frazeológia v Bernolákovom diele 275

Pavol Palkovič
Jonáš Záborský ako subjekt a objekt slovenskej drámy 291

Ján Podolák - Katarína Podoláková
Tradičný spôsob života na slovenskej dedine a jeho zmeny v podmienkach socializmu 503

Ivor Ripka
Výskumné úlohy slovenskej lingvistickej karpatológie . 517

Fraňo Ruttkay
Najstarší slovenský časopis - Staré noviny literního umení 331

Ján Sabol
Fonologický systém slovenčiny 357

Marián Servátka
Goralsko-slovenský bilingvizmus, resp. goralsko-spišsko-poľsko-slovenský raultilingvizmus 385

Štefan Švagrovský
K otázke historickej topografie Petržalky a vzniku jej pomenovania 397

Jozef Vatrál
Československá tlačová kancelária na Slovensku 407

Pavol Žigo
Konštitutívne prvky slovenskej historickej syntaxe 425

Daniela Augustinska
Prehľad o frekventantoch SAS (1972-1986) 441

Daniela Augustinska
Informácie o autoroch a ich najvýznamnejších publikáciách 463

REDAKCIA INTERNÝCH PUBLIKÁCIÍ

Rukopis neprešiel redakčnou ani jazykovou úpravou vydavateľstva

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 16

Prednášky XXIII. Letného seminára slovenského jazyka a kultúry

Vydala ALFA, vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, n. p., Bratislava, Hurbanovo nám. 3 v auguste 1987 ako svoju **10605**.publikáciu

Vedecký a zodpovedný redaktor Jozef Mistrík

Vytlačili Nitrianske tlačiarne, n. p., Nitra

Rozsah 22,48 AH, 22,93 VH

1. vydanie. Náklad 300 výtlačkov

063-184-87

12a